

นตฤติ ปณฺณาสมา อากา
แสงสว่างเสมอด้วยปัญญา ไม่มี

การสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี

รัชกาลที่ 5 : สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป

King Chulalongkorn : Siam-Southeast Asia-Jambudvipa

20 พฤศจิกายน 2546

**โตโยต้าจัดสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**

ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี เรื่อง

“รัชกาลที่ 5 : สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป”

พร้อมจัดพิมพ์หนังสือเฉลิมพระเกียรติชุด “150 ปี รัชกาลที่ 5”
เพื่อเผยแพร่องค์ความรู้จากการเสด็จประพาสประเทศเพื่อนบ้าน

นายวุฒิกร สุริยะฉันทนานนท์ ผู้ช่วยกรรมการผู้จัดการใหญ่ บริษัท โตโยต้า มอเตอร์ ประเทศไทย จำกัด เปิดเผยถึงการจัดสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี เรื่อง **“รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป”** ในวันพฤหัสบดีที่ 20 พฤศจิกายน 2546 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร ตลิ่งชัน

การสัมมนาครั้งนี้เป็นกิจกรรมทางวิชาการเพื่อการศึกษา ประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรม ตลอดจนความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับประเทศเพื่อนบ้าน โดยความร่วมมือระหว่างมูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย บริษัท โตโยต้า มอเตอร์ ประเทศไทย จำกัด และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ และครั้งนี้เป็นการสัมมนาครั้งที่ 4 ต่อเนื่องจากงานสัมมนา อยุธยากับเอเชีย ในปี พ.ศ. 2542, เรื่อง สังคโลก-สุโขทัย-อยุธยากับเอเชีย ในปี พ.ศ. 2544 และ เรื่อง สุวรรณภูมิ : ผู้คนและแผ่นดิน ในปีที่ผ่านมา

การสัมมนาเรื่อง **“รัชกาลที่ 5 : สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป”** มีวัตถุประสงค์เพื่อเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในมงคลวโรกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี และเผยแพร่พระเกียรติคุณในด้านความสัมพันธ์กับประเทศเพื่อนบ้าน ให้เป็นที่ปรากฏต่อประชาชนชาวไทยและสังคมไทย ตลอดจนส่งเสริมการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ สังคม เศรษฐกิจ การเมือง ของสยามและประเทศเพื่อนบ้าน ในรัชสมัยของพระองค์ ตลอดจนประเด็นอื่น ๆ ที่สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเสด็จประพาสต่างประเทศเพื่อทรงศึกษาดูงานและกระชับสัมพันธไมตรี โดยเริ่มจากประเทศเพื่อนบ้าน พระองค์ได้เสด็จเยือน สิงคโปร์ ชวา เป็นครั้งแรกเมื่อมีพระชนมายุได้เพียง 17 พรรษา และเสด็จ เยือนพม่า และอินเดีย เมื่อมีพระชนมายุได้ 19 พรรษา การเสด็จในครั้งนั้น ได้ทำให้พระองค์ได้เห็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในประเทศที่ใกล้เคียง และนำมาปรับปรุงให้สอดคล้องกับสยาม ซึ่งนำไปสู่ **การปฏิรูปครั้งสำคัญๆ** ไม่ว่าจะเป็นการปฏิรูประบบราชการส่วนกลาง คือ ตั้งกระทรวง ทบวง กรมเมื่อปี พ.ศ.2435 การปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคที่มีการตั้ง “มณฑลเทศาภิบาล” การประกาศยกเลิกประเพณีหมอบเฝ้าฯ ซึ่งเกิดขึ้นหลังจากการเสด็จเยือนรอบๆ บ้าน ก่อนการเสด็จประพาสยุโรปในปี พ.ศ. 2440 ถึง 26 ปี

การสัมมนาในครั้งนี้ ได้เชิญนักวิชาการด้านไทยศึกษา และอุษาคเนย์ศึกษาระดับโลก เสนอผลงานวิชาการที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการเสด็จพระราชดำเนินเยือนประเทศเพื่อนบ้าน และผลที่เกิดขึ้นในภายหลัง อาทิเช่น

- Assistant Professor Maurizio Peleggi แห่ง National University of Singapore จะกล่าวปาฐกถา นำ เรื่อง “Looking back Siam-Looking forward Thailand”
- อ.ทรงยศ แวงหงษ์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร บรรยายประกอบสไลด์เรื่อง “รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสอุษาคเนย์”
- อ.กรรณิการ์ สาตรปฐ จาก Leiden University , Netherlands บรรยายเรื่อง “รัชกาลที่ 5 กับฮอลันดาและชวา”
- Ms.Patracia Lim จาก University of Technology Malaysia และ อ.อรอนงค์ ทิพย์พิมล มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์ บรรยายเรื่อง “รัชกาลที่ 5 กับสิงคโปร์ และมลายู”

นอกจากนี้ ยังมีการเสนอผลงานวิชาการเรื่อง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับประเด็นต่างๆ อาทิสิทธิอาณานิคม, บริติชราช, ภาคพื้นทวีปและคาบสมุทรอุษาคเนย์ อาทิ รศ.ดร.ฉลอง สุนทราวณิชย์, รศ. ดร.สุนทร ชูตินทรานนท์ จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, คุณวราวุธ โอสถารมย์ จากสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และ รศ.ดร.ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ จากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เป็นต้น

นายวุฒิกุลได้กล่าวเพิ่มเติมว่า ในโอกาสดังกล่าว มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย และมูลนิธิโครงการตำราฯ ได้จัดพิมพ์หนังสือเฉลิมพระเกียรติชุด "150 ปี รัชกาลที่ 5" เพื่อเผยแพร่องค์ความรู้จากการเสด็จประพาสประเทศเพื่อนบ้านเพื่อประโยชน์ในการศึกษาประวัติศาสตร์สมัยใหม่ช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของประเทศไทย จำนวน 4 เล่ม ได้แก่

1. ร 5. เสด็จอินเดีย แปลจาก India in 1872 : As Seen by Siamese ของ ดร. สาคิตอนันท์ สหาย แปลโดย อาจารย์กัณฐิกา ศรีอุดม จำหน่ายในราคาเล่มละ 290 บาท
2. รายงานชาวสยามร.5 จำนวนพิมพ์ 1,000 เล่ม คำนำโดย ดร.ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคุณสุนทรী อาสะไวย์ จำหน่ายในราคาเล่มละ 190 บาท
3. พระศรีมหาโพธิ์ บรรณาธิการโดย ดร.ชาญวิทย์ เกษตรศิริ จำหน่ายในราคาเล่มละ 150 บาท
4. ไพร่สยามร.5 โดย คุณอัญชลี สุสายัณห์ จำหน่ายในราคาเล่มละ 350 บาท

และยังได้จัดพิมพ์รายงานสรุปการสัมมนาปี พ.ศ.2545 เรื่อง สุวรรณภูมิกับผู้คนและแผ่นดิน จำหน่ายในราคาเล่มละ 250 บาท

ทั้งนี้ บริษัท โตโยต้า มอเตอร์ ประเทศไทย จำกัด ได้สนับสนุนทุนในการจัดพิมพ์โดยหนังสือชุดนี้จะมอบให้กับห้องสมุดมหาวิทยาลัยทั้งภาครัฐและเอกชน สถาบันราชภัฏทั่วประเทศ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุดแห่งชาติทุกแห่ง ที่เหลือจะจำหน่าย ในราคาทุนโดยรายได้มอบให้มูลนิธิโครงการตำราฯ เพื่อกิจกรรมวิชาการต่อไป

ในมงคลวโรกาสที่วันพระบรมราชสมภพ ครบ 150 ปี นอกจากการจัดสัมมนาเฉลิมพระเกียรติแล้ว โตโยต้าได้จัดการแสดงคอนเสิร์ตการกุศล โตโยต้า คลาสสิกส์ ครั้งที่ 14 ที่หอประชุมใหญ่ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อเดือนตุลาคม ที่ผ่านมา นำรายได้ทูลเกล้าฯ ถวายทูลกระหม่อมหญิงอุบลรัตนราชกัญญา สิริวัฒนาพรรณวดี โดยเสด็จพระกุศลตามพระอริยาไคย และมอบให้จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สมทบทุนกิจกรรมเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ และพระบารมีที่มีต่อประชาชนไทยและสังคมไทย พร้อมทั้งเผยแพร่พระเกียรติคุณให้ปรากฏเป็นที่แพร่หลายสืบไป

(นายวุฒิกุล สุริยะฉันทนานนท์)

ผู้ช่วยกรรมการผู้จัดการใหญ่

กำหนดการ

สัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เนื่องในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี เรื่อง

“รัชกาลที่ 5 : สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป”

King Chulalongkorn : Siam – South East Asia – Jambudvipa

จัดโดย มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย บริษัท โตโยต้า มอเตอร์ ประเทศไทย จำกัด

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

- 8.00-9.00 น. ลงทะเบียน และอาหารเช้า
- 9.00-9.15 น. พิธีเปิดงานสัมมนา
- พล.ต.อ.เอก สารสิน ประธานมูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย กล่าวเปิดงาน
- 9.15 – 9.45 น. สไลด์ประกอบการบรรยาย “รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสอุษาคเนย์”
- โดย อาจารย์ทรงยศ แววหงษ์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
- 9.45 – 10.00 น. พักรับประทานอาหารว่าง
- 10.00-10.45 น. ปาฐกถาหน้า “ Looking back Siam - Looking forward Thailand ”
- โดย Associate Professor Maurizio Peleggi , จาก The National University of Singapore
- 10.45-12.30 น. ภาควิชาสมุทรศาสตร์
- รัชกาลที่ 5 กับฮอลันดาและชาว โดย อ. กรรณิการ์ สาตรปรุง จาก Leiden University , The Netherlands
  - รัชกาลที่ 5 กับอังกฤษและมลายู/สิงคโปร์ โดย อ.อรอนงค์ ทิพย์พิมล จากมหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์ และ Dr.Patracia Lim, Research Fellow, University of Technology Malaysia
  - ดร.ชาญวิทย์ เกษตรศิริ ดำเนินรายการ
- 12.30-13.30 น. พักรับประทานอาหารกลางวัน

ภาคบ่าย

13.30-15.00 น.

ภาคบริบท

- **รัชกาลที่ 5 กับลัทธิอาณานิคมและสยาม** โดย รศ.ฉลอง สุนทรวาณิชย์ จากคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- **รัชกาลที่ 5 กับบริติชราช / อินเดีย** โดย คุณวาร์ณี โอสธารมย์ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- **รัชกาลที่ 5 กับอเมริกาและฟิลิปปินส์** โดย Dr. Coeli Barry และ ดร.ชเนศ อาภรณ์สุวรรณ จากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- อาจารย์คริส เบเกอร์ ดำเนินรายการ

15.00-15.30 น.

พักรับประทานอาหารว่าง

15.30-17.00 น.

ภาคพื้นที่ปฐภาคเนย์

- **รัชกาลที่ 5 กับอังกฤษและพม่า** โดย ดร.สุเนตร ชุตินธรานนท์ จากคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- **รัชกาลที่ 5 กับฝรั่งเศสและกัมพูชา** โดย ผศ.ธำรงค์ศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์ จากคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต
- **รัชกาลที่ 5 กับฝรั่งเศสและเวียดนาม** โดย รศ.พรเพ็ญ อันตระกูล จากคณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
- **รัชกาลที่ 5 กับฝรั่งเศสและลาว** โดย ดร. ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ และ คุณกิติรัตน์ สืบพันธ์ จากมหาวิทยาลัยมหาสารคาม
- ดร. กุลลดา เกษบุญชู ผู้ดำเนินรายการ

17.00-17.30 น.

ปิดการสัมมนา โดย ศ.เสน่ห์ จามริก ประธานมูลนิธิโครงการตำราฯ

18.00 น.

ร่วมงานเลี้ยงรับรอง บริเวณสนามหญ้าด้านหน้าศูนย์ และชมการแสดงทางศิลปวัฒนธรรม ควบคุมโดย อาจารย์เผ่าทอง ทองเจือ คณบดีคณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ขมนิทรรศการ "เสด็จอินเดีย" และ นิทรรศการแสดง "หนังสือเกี่ยวกับรัชกาลที่ 5 และการเสด็จต่างประเทศ" เชิญชวนแต่งกายผ้าอาซาคเนย์ เลือกซื้อสินค้า ขนมห่มผ้าไหมฝีมือเอเปค ตลอดจนหนังสือวิชาการในราคาพิเศษ

นฤติ ปณณาสมา อากา
แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี

สัมมนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี

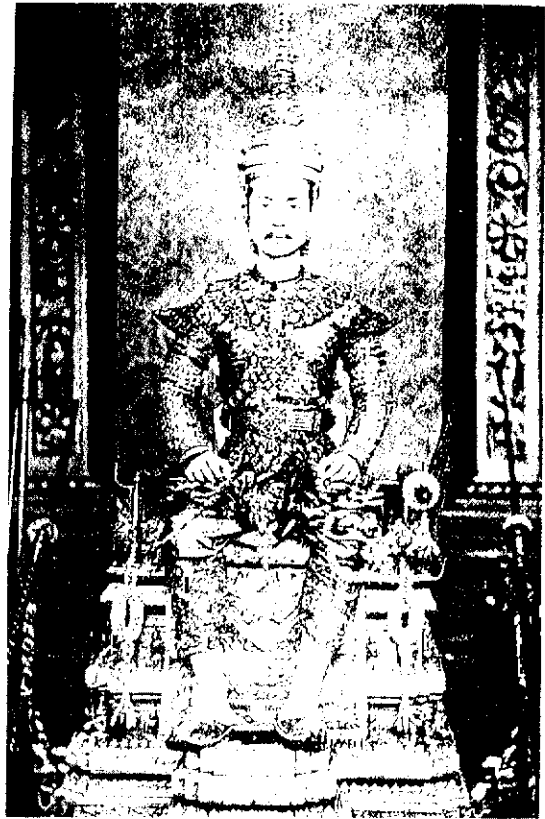
พระราชประวัติ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชประวัติ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ประสูติเมื่อวันอังคารที่ 20 กันยายน พ.ศ.2396 (1853) ขณะพระชนมายุ 8 พรรษา ได้มีพระบรมราชโองการ ให้เฉลิมพระนามพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ จารึกในพระสุพรรณบัฏว่า "สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยวรมหามงกุฎ บวรยศวิมลราชวรวิวงศ์ วรุตมพงศ์บริพัตร สิริวัฒนาราชกุมารและให้เป็นเจ้าฟ้าต่างกรม มีนามกรมว่า กรมหมื่นพิทยเศวตรจุฬาสภาส ได้ทรงศึกษา 40,000 ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2505 ขณะพระชนมายุ 9 พรรษา สมเด็จพระเจ้าจุฬาลงกรณ์ ทรงเรียนภาษาอังกฤษกับหม่อมแอนนา เลียวโนเวนส์ ชาวอังกฤษ โดยเรียนที่พระที่นั่งทรงธรรม ในพระบรมมหาราชวัง และหลังจากผนวชเป็นสามเณรแล้ว ครุสอนภาษาอังกฤษคือ หมอจันดเล (แชนด์เลอร์) มิชชันนารีชาวอเมริกัน ทรงเรียนจนสิ้นรัชกาลที่ 4

ต่อมาเมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ.2411 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคต ที่พระที่นั่งอนันตสมาคม ได้มีการประชุมระหว่างพระราชวงศ์ 7 พระองค์ และขุนนางผู้ใหญ่ 20 คน โดยมีพระสงฆ์ 25 รูปร่วมนั่งในที่ประชุม โดยมีเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เสนาบดีสมุหนะพระกลาโหมเป็นประธานที่ประชุมเห็นสมควรให้ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพินิตประชานาถ เป็นพระมหากษัตริย์สืบไป แต่เนื่องจากยังทรงพระเยาว์เพียง 15 พรรษา จึงให้เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ "ว่าราชการแผ่นดินไปกว่าจะทรงผนวชพระ" หรือพระชนมายุครบ 20 พรรษาในปี พ.ศ.2416

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระอัครมเหสี มเหสี เจ้าจอมมารดา และเจ้าจอม 153 มีพระราชโอรสและพระราชธิดา 77 พระองค์ รัชกาลที่ 5 เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ.2453 พระชนมายุ 58 พรรษา เสด็จราชสมบัติรวม 42 ปี

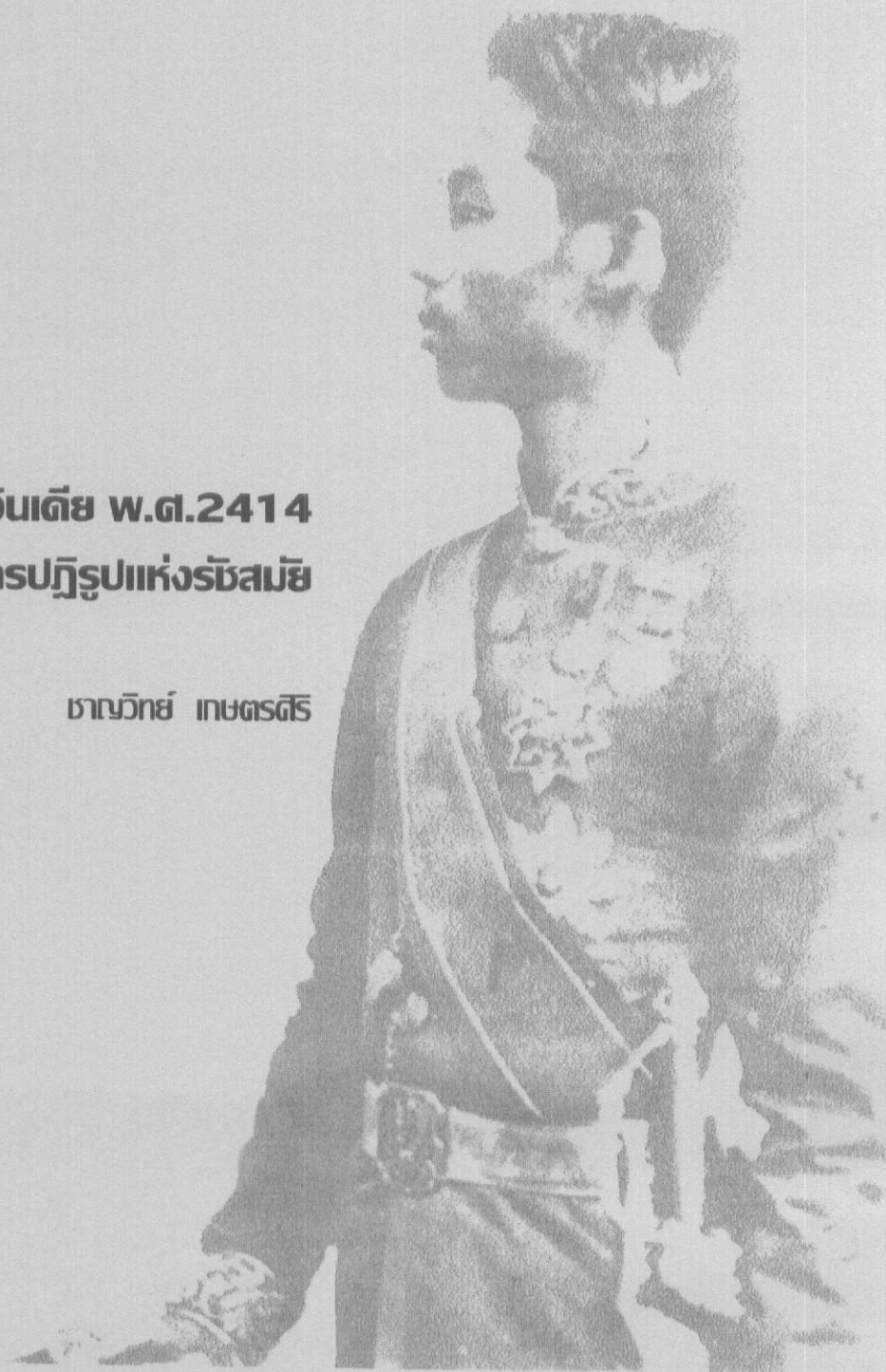

นฤติ บุญธาสมา อภกา
แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี

สัมมนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี

รัชกาลที่ 5 กับการเสด็จฯ อินเดีย พ.ศ.2414
และความเข้าใจต่อการปฏิรูปแห่งรัชสมัย

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ

รัชกาลที่ 5 กับการเสด็จฯ อินเดีย พ.ศ. 2414

และความเข้าใจต่อการปฏิรูปแห่งรัชสมัย

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ

เกริ่นนำ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงได้รับการถวาย "พระสมัญญานาม" มากมาย หนึ่งในนั้น ก็คือ "พระมหากษัตริย์ผู้เปิดโลกแห่งการเดินทาง" หรือ *The King Who Opened the World of Traveling*

ในช่วงรัชสมัยของพระองค์ 42 ปีระหว่าง พ.ศ. 2411-2453 (1868-1910) ได้เสด็จต่างประเทศเป็นระยะทาง ไกลแสนไกลอย่างชนิดที่ไม่มีเคยมีพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์ใดทรงกระทำมาก่อน การเสด็จพระราชดำเนินดังกล่าว มีทั้งที่เป็นเรื่องของวิเทศব্যและการศึกษาเล่าเรียนสำหรับพระราชอาณาจักร และในบางกรณีก็เป็นเรื่องของการเล่นพระองค์หรือที่เรียกในสมัยนั้นว่า "ไปรเวต"

รัชกาลที่ 5 เสด็จต่างประเทศรวมทั้งสิ้น 6 ครั้ง (ทั้งนี้โดยไม่นับรวมการเสด็จรัฐมลาญทางเหนือ คือ กลันตัน และตรังกานู (รวมทั้งปัตตานี) ในสมัยที่ยังเป็นรัฐบรรณาการของสยามอยู่เมื่อปี พ.ศ. 2331 หรือ ค.ศ. 1888 และไม่นับการเสด็จเยือนปักกิ่งได้แก่พระนาง พังงา ตรัง ภูเก็ต เลี้ยวข้ามไปยังลังกาวิ ปันงและเคดะห์ ระหว่าง 16 เมษายน ถึง 15 มิถุนายน พ.ศ. 2433 หรือ ค.ศ. 1890) คือ

1. 2413/1871 เสด็จสิงคโปร์และชวาอย่างเป็นทางการ รวมระยะเวลา 38 วัน ระหว่างวันที่ 9 มีนาคม ถึง 15 เมษายน มีผู้ติดตามทั้งสิ้น 208 คน
2. 2414/1871-72 เสด็จอินเดียอย่างเป็นทางการ เข้าไปผ่านและแวะสิงคโปร์ มะละกา ปันง มะละแหม่ง ย่างกุ้ง ขากลับผ่านภูเก็ต ไทรบุรี หนาดใหญ่ สงขลา รวม 92 วัน มีผู้ติดตาม 40 คน (แล้วจะว่าว่อนการเสด็จไปถึง 24 ปี ยกเว้นในกรณีเสด็จรัฐมลาญทางเหนือ กับลังกาวิ และปันงที่กล่าวข้างต้น)
3. 2439/1896 เสด็จสิงคโปร์และชวาครั้งที่สองเป็นการเล่นพระองค์ 9 พฤษภาคม ถึง 28 สิงหาคม รวม 3 เดือนกับ 19 วัน สำหรับเที่ยวนี้ มีนักวิชาการกล่าวสรุปว่าเป็นการเตรียมตัวซ้อมใหญ่ของการที่จะไปยุโรปในปีถัดไป
4. 2440/1897 เสด็จยุโรปครั้งแรกอย่างเป็นทางการ 9 เดือน
5. 2444/1901 เสด็จชวาเป็นครั้งที่สามเป็นการเล่นพระองค์ 80 วัน
6. 2450/1907 เสด็จยุโรปเป็นการเล่นพระองค์ เป็นครั้งที่สองและครั้งสุดท้าย และมีพระราชนิพนธ์ "ไกลบ้าน" ระหว่างวันที่ 27 มีนาคม 2449 และเสด็จกลับเมื่อ 17 พฤศจิกายน 2450 รวมเวลาเกือบ 8 เดือน

โดยทั่วไปในการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น มักจะเน้นอยู่ 2 ประการ คือ

1. การเสด็จยุโรปทั้งสองครั้ง ในปี พ.ศ. 2440 (ค.ศ. 1897) และ พ.ศ. 2450 (ค.ศ. 1907)
2. การเสด็จดั่งกล่าว นำมาซึ่งการปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยกลายเป็น "รัฐชาติ" (nation-state) ที่ทันสมัยอย่างในปัจจุบัน (แม้ว่าในรัชสมัยของพระองค์นามของประเทศ คือ สยาม หรือ Siam หาใช่ประเทศไทย หรือ Thailand ไม่ และธงของประเทศ คือช้างเผือกบนพื้นแดง หาใช่ธงไตรรงค์ไม่ก็ตาม) และที่สำคัญคือ ตีความว่าการเสด็จยุโรปดังกล่าว เป็นวิเทศไมตรีที่ทำให้สยามรอดพ้นจากการตกเป็น "อาณานิคม" เมืองขึ้นของฝรั่ง มีการยกตัวอย่างพระรูปที่ทรงฉายร่วมกับพระเจ้าซาร์แห่งรัสเซียมาเป็นข้อสนับสนุน เป็นต้น

สมมุติฐานและข้อสรุปดังกล่าวทั้งสอง อาจจะถูกต้องในบางระดับ แต่หากจะศึกษาจากประวัติศาสตร์อย่างละเอียดถี่ถ้วนแล้ว เราอาจจะได้ข้อสรุปใหม่ ดังนี้ คือ

1. การเสด็จต่างประเทศในสมัยต้นรัชกาลเมื่อยังเป็นยุวกษัตริย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเสด็จเมืองขึ้นของอังกฤษ คือ สิงคโปร์ (และชาวของฮอลันดา) พ.ศ. 2413 (นับแบบปฏิทินเก่า) และการเสด็จอินเดีย (กับพม่า) ในปี พ.ศ. 2414 มีความสำคัญยิ่งยวดต่อการ "ปฏิรูป" และนโยบายของราชสำนักสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 และต่อ ๆ มาในสมัยรัชกาลที่ 6 และ 7 (จนถึงก่อนการปฏิวัติ 24 มิถุนายน 2475)
2. การปฏิรูปดังกล่าวในสมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้สยามได้กลายเป็น "รัฐราชวงศ์" หรือ dynastic state ที่มีการ "โยงอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางที่องค์พระมหากษัตริย์" กลายเป็นระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ หรือ absolutism มากกว่าการเป็น "รัฐชาติ หรือ รัฐประชาชาติ" อันเป็นรูปแบบของรัฐสมัยใหม่ นับแต่การปฏิวัติประชาธิปไตยของการปฏิวัติอเมริกัน 1776 (พ.ศ. 2119 ตรงกับสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี-ตากสิน) หรือการปฏิวัติฝรั่งเศส 1789 (พ.ศ. 2332 ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์)

กล่าวย้อนกลับไป ก็คือ หนังสือประวัติศาสตร์หรือตำราเรียนที่เกี่ยวกับการเสด็จ ต่างประเทศของรัชกาลที่ 5 มักจะเน้นเรื่องของการเสด็จยุโรปทั้ง 2 ครั้ง คือ พ.ศ. 2440 และ พ.ศ. 2450 เมื่อพระองค์มีพระชนมายุได้ 44 พรรษา และ 54 พรรษาลำดับ และโดยทั่วไปอีกเช่นกันการศึกษาประวัติศาสตร์ว่าด้วยการปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น มักจะเน้นให้ความสำคัญกับการที่ได้เสด็จ ไปเห็นแบบอย่างของ "นานาอารยประเทศ" ในยุโรปและทรงนำมาดัดแปลงใช้ในสยามประเทศ

อย่างไรก็ตามน่าเชื่อว่าการเสด็จเยือนอาณานิคมของอังกฤษและฮอลันดาระอบๆสยาม เมื่อมีพระชนมายุได้เพียง 18 และ 19 พรรษาตามลำดับ และการที่ได้ทรงพบเห็นและเรียนรู้จากประสบการณ์ทั้งสองครั้งนั้น น่าจะมีผลต่อการดำเนินต่อการปฏิรูปของประเทศอย่างมาก เท่าๆกับกรณีของยุโรปหรือมากกว่า

สรุปแล้ว เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์สมัยต้นรัชกาลเมื่อยังเป็นยุวกษัตริย์ ระหว่างพระชนมายุ 15-20 พรรษา อันเป็นช่วงที่ยังไม่ทรงบรรลุนิติภาวะ และยังมีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และได้เสด็จต่างประเทศเป็นครั้งแรกๆ คือ ไปสิงคโปร์และชวาในปี พ.ศ. 2413 นับแบบปฏิทินเก่า (แต่จะตรงกับปฏิทินใหม่ของฝรั่ง คือ มีนาคม 1871 มีการเดินทางรวมแล้วทั้งสิ้น 37 วัน โดยที่ทรงประทับที่สิงคโปร์ 9 วัน ที่ปัตตาเวีย (หรือจาการ์ตา) 5 วันและสมารัง 3 วัน) ตอนนั้นมีพระชนมายุได้เพียง 18 พรรษา

และต่อมาในระยะเวลาใกล้เคียงกัน ก็เสด็จอินเดีย (และพม่า พร้อมทั้งแควที่มะละกาและบึงด้วย) ในปี พ.ศ. 2414 หรือ ค.ศ. 1871-72 (16 ธันวาคม 1871 ถึง 16 มีนาคม 1872) ตอนนี้มีพระชนมายุได้เพียง 19 พรรษาเท่านั้นเอง นี่น่าจะเป็นประเด็นที่ต้องศึกษาค้นคว้ากันอีกมาก และยังไม่มีพหุในภาษาไทยของเราที่จะทำให้เราตีความทางประวัติศาสตร์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ที่น่าสนใจยิ่งไปกว่านั้นและสมควรตั้งข้อสังเกตทางวิชาการไว้ คือ หลังการเสด็จ รอบๆและใกล้ๆบ้านในสยามทั้งสองครั้งแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่สองเมื่อ พ.ศ. 2416 (1873) เมื่อมีพระชนมายุได้ 20 พรรษา รัชกาลที่ 5 และบรรดาพระเจ้าน้องยาเธอตลอดจนขุนนางรุ่นเยาว์ แต่ถือได้ว่าเป็น “คนรุ่นใหม่” เป็น “สยามหนุ่ม” หรือ Young Siam นั้น ได้เริ่มกระบวนการ “ปฏิรูป” และหรือขบวนการทันสมัย modernization อย่างรวดเร็วและฉับพลัน ไม่ว่าจะเป็นการจัดเรื่องของการเก็บภาษีอากรแบบใหม่ เช่นในกรณีของการจัดตั้ง “หอรัษฎากรพิพัฒน์” (Auditing Office หรือที่จะกลายมาเป็นกระทรวงการคลังแบบสมัยใหม่ในภายหลัง) การจัดองค์กรใหม่ๆทางด้านการเมืองและการปกครองเช่น “เคาน์ซิลออฟสเตต” และ “ปรีวีเคาน์ซิล” การเลิกประเพณีและธรรมเนียมต่างๆ ที่ถือได้ว่า “โบราณ” และ “ล้าสมัย” เช่น การเลิกหมอบคลานในการเข้าเฝ้า การเริ่มต้นการเลิกทาส ฯลฯ

Young Siam ของสยามในสมัยนี้นั้น จะมีส่วนเกี่ยวข้องกับ “ขบวนการชาตินิยม” อย่างแบบของ Young Bengal ที่ปรากฏในกัลกัตตาสถาณนั้น หรือไม่และอย่างไร เป็นเรื่องที่ต้องศึกษาค้นคว้ากันต่อไป (ดูบทที่ 9 ของหนังสือของ ศ. สหาย)

มาตรการของการ “ปฏิรูป” ในยุคแรกนี้ หมายถึงการ “โยงอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง” ที่องค์พระมหากษัตริย์อย่างไม่เคยมีมาก่อนดังที่ตั้งข้อสังเกตไว้แล้วเบื้องต้น และก็กลายเป็นการตัดอำนาจเดิมของขุนนางเก่าและ

"วังหน้า" หรือกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ หรืออุปราชซึ่งเป็นโอรสของสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ (ที่ถูกมองว่าเป็น "หัวโบราณ") อันทำให้การปฏิรูประยะแรกนี้ได้รับการต่อต้านอย่างรุนแรง ถึงกับระเบิดออกมาเป็นสิ่งที่เรียกว่า "วิกฤตการณ์วังหน้า" เกือบเป็นสงครามกลางเมืองระหว่าง "วังหลวง" กับ "วังหน้า" เมื่อ 2417-18 (1874-75)

นับว่าเป็นโชคร้ายของสยามอย่างยิ่ง ที่ในด้านหนึ่งมหาอำนาจในขณะนั้น คือ อังกฤษและฝรั่งเศสถือว่าวิกฤตการณ์ครั้งนั้นเป็นเรื่องการเมืองภายในของสยาม และในที่สุดผู้นำของสยามเอง ไม่ว่าจะเป็นวังหลวงหรือวังหน้า หรือบรรดาขุนนางผู้ทรงอำนาจต่างก็ตกลงข้อขัดแย้งกันได้

การปฏิรูปของรัชกาลที่ 5 ต้องชะลอไปอีกประมาณกว่าหนึ่งทศวรรษ จะมาเริ่มต้นใหม่อีกก็ในช่วงของปลายทศวรรษ 2420 ต่อ 2430 ส่วนการเสด็จพระราชดำเนินต่างประเทศ ก็หยุดลงเช่นกัน จะเสด็จอีกครั้งก็คือ การไปชาวเป็นครั้งที่สองเมื่อ พ.ศ. 2439 (1896) ซึ่งห่างจากการเสด็จอินเดีย (และพม่า) ถึง 24 ปี ก่อนที่จะเสด็จยุโรปเป็นครั้งแรกในปีถัดมา คือ 2440 (1897)

ดังนั้น เมื่อพิจารณาโดยละเอียดและจากการเทียบปีศักราชแล้ว จะเห็นได้ว่าการเสด็จยุโรปทั้งครั้งแรก 2440 (ที่ทรงฉายพระรูปร่วมกับพระเจ้าชาร์นิโคลาส) และครั้งหลัง 2450 นั้น เป็นปีศักราชและระยะเวลาของเหตุการณ์หลังการปฏิรูปครั้งสำคัญๆ ทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นการปฏิรูประบบราชการส่วนกลาง คือ ตั้งกระทรวงทบวงกรมเมื่อปี 2435 (1892) หลังจากการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคที่มีการตั้ง "มณฑลเทศาภิบาล" แล้วตั้งหลายปี และก็ภายหลัง "การเสียดินแดน" เมื่อเหตุการณ์พิพาทกับฝรั่งเศส ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436 ที่ฝรั่งเศสเรียกว่า Paknam Incident 1893 ที่เสียดินแดนลาวด้านฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และยังคงยึดเมืองจันทบุรีและตราดไว้เป็นประกันอีกถึงกว่า 10 ปี)

และที่สำคัญก็คือการเสด็จยุโรปครั้งแรก 2440 นั้น ก็เป็นเหตุการณ์ภายหลังการลงนามในสนธิสัญญาระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2439 ประกันความเป็นกลางของดินแดนตอนกลางคือลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาของสยาม (1896 Anglo-French Agreement) ที่มีส่วนช่วยให้ดินแดนของสยามส่วนใหญ่ (ที่จะกลายมาเป็นรูปชวานทอง หรือ "สุวรรณภูมิ" อย่างที่เราเห็นในปัจจุบัน) มีอธิปไตยอยู่ได้ จะหลุดหรือ "เสีย" ไปเป็นของฝรั่งเศส คือ ลาว กับเสียมเรียบและพระตะบอง (ที่ใช้แลกเอาจันทบุรีและตราดคืนมา) กับหลุดไปเป็นของอังกฤษในตอนปลายรัชกาลที่ 5 ก็คือ รัฐมลายูทางเหนือ เช่น เคนดะห์ (ไทรบุรี) กลันตัน ตรังกานู และปะลิส เพื่อใช้แลกกับสิทธิทางการศาลของสยาม

กล่าวโดยย่อการเสด็จ ต่างแดนรอบๆ บ้านสยามในอาณานิคมของฮอลันดาและอังกฤษ คือ สิงคโปร์ (ชาวพม่า) และอินเดีย มีความสำคัญยิ่งยวด และจะทำให้เราเข้าใจประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองของไทย

สมัยรัชกาลที่ 5 ได้ดีกว่าและมากกว่าด้วยซ้ำไป รูปแบบของการปกครองของเจ้าอาณานิคมเป็นสิ่งที่รัชกาลที่ 5 รวมทั้งเจ้าและขุนนางสยามให้ความสนใจ ต้องการเรียนรู้และลอกเลียน เพราะเป็นเรื่องที่เห็นชัดใกล้ตัว มีผลกระทบต่อบ้านเมืองของสยามโดยตรง ก่อนที่ชนชั้นนำไทยจะเดินทางไปไกลถึงศูนย์กลางของมหาอำนาจใหม่อย่าง ที่ ณ กรุงลอนดอน กรุงปารีส กรุงเซนต์ปีเตอส์เบิร์ก หรือบางเมืองหลวงของประเทศในยุโรปในอีกสองสามทศวรรษต่อมาจากต้นสมัยรัชกาลที่ 5

และนี่ก็เป็นที่มาของความพยายามของเราที่จะศึกษา "รัชกาลที่ 5 กับเพื่อนบ้านในอุษาคเนย์และชมพูทวีป" และศึกษาประวัติศาสตร์อย่างเป็นวิชาการ (มากกว่าเป็นเรื่องของความเชื่อหรืออุดมการณ์ หรือนิทานเล่าสู่กันฟัง) ตลอดจนการแปลหนังสือเล่มนี้ India in 1872 as Seen by the Siamese ของศาสตราจารย์ Sachachidanand Sahai แห่งมหาวิทยาลัยมคธ เมืองโพนดิชยา รัฐพิหาร ทั้งนี้เนื่องในโอกาส 150 ปีของพระราชสมภพของรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2546 และการที่พระองค์ท่านได้รับการยกย่องให้เป็นบุคคลสำคัญของโลกโดยองค์การสหประชาชาติ

รัชกาลที่ 5 ยุวกษัตริย์กับการเสด็จฯ ต่างประเทศ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ประสูติเมื่อวันอังคารที่ 20 กันยายน พ.ศ.2396 (1853) ต่อมาเมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ.2411 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคต ได้มีการประชุมระหว่างพระราชมารดาและพระเชษฐภคินี 7 พระองค์ และขุนนางผู้ใหญ่ 20 คน โดยมีพระสงฆ์ 25 รูปร่วม โดยมีเจ้าพระยาบวรราชนายกศรีสุริยวงศ์ เสนาบดีสมุหพระกลาโหมเป็นประธาน ที่ประชุมเห็นสมควรให้ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพินิตประชานาถ เป็นพระมหากษัตริย์สืบไป แต่เนื่องจากยังทรงพระเยาว์เพียง 15 พรรษา จึงให้เจ้าพระยาบวรราชนายกศรีสุริยวงศ์ "ว่าราชการแผ่นดินไปกว่าจะทรงผนวชพระ" หรือพระชนมายุครบ 20 พรรษาในปี พ.ศ.2416

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระอัครมเหสี 3 พระองค์ เจ้าจอมมารดา และเจ้าจอม 153 มีพระราชโอรสและพระราชธิดา 77 พระองค์ รัชกาลที่ 5 เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ.2453 พระชนมายุ 58 พรรษา เสด็จพระราชสมภพครบ 42 ปี

ในช่วงสมัยของยุวกษัตริย์ ภายหลังจากการราชาภิเษกครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2411 (1868) รัชกาลที่ 5 ได้เสด็จต่างประเทศ เป็นครั้งแรก และถ้าหากจะใช้ภาษาของสมัยปัจจุบัน ก็อาจจะเรียกได้ว่าเป็นการ "ศึกษาและดูงาน" ทั้งนี้เพราะแสนยานุภาพและการปรากฏตัวของฝรั่งเศสพร้อมด้วย "ลัทธิอาณานิคมล่าเมืองขึ้น" กำลังดำเนินไปอย่างสุดซึ้ง ยุคสมัยของรัชกาลที่ 4 ต่อด้วยรัชกาลที่ 5 เป็น height of colonialism and imperialism และอิทธิพลทางวัฒนธรรมที่เกือบไม่มีประเทศไหนจะรอดเงื้อมมือไปได้ แม้สยามโดยการนำ

ของพระมหากษัตริย์และขุนนางที่ชาญฉลาด จะพาประเทศรอดพ้นการเป็นอาณานิคมทางการเมืองมาได้ก็ตาม แต่สยามก็ต้องสูญเสียอธิปไตยทางเศรษฐกิจ และต้องรับนับถือวัฒนธรรมและระเบียบสังคมใหม่ของโลกตะวันตกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตไทย (อย่างน้อยก็ในระดับของสังคมชั้นสูงของเจ้านาย)

กล่าวโดยย่อ สิงคโปร์และกัลกัตตา (ต่อมาคือนิวเดลี) คือ ศูนย์กลางของอำนาจใหม่ที่เข้ามาแทนที่ทั้งจีนและอินเดีย ที่เคยเป็นบ่อเกิดแห่งอารยธรรมของอนุภาคนิยมของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไปโดยปริยาย ไม่น่าสงสัยเลยว่า การเสด็จพระราชดำเนินครั้งแรกจึงต้องเป็นสิงคโปร์ (โดยมีชาวต่อพ่วงท้ายหน้อยหนึ่ง) และครั้งที่สองคืออินเดีย (โดยมีพม่าต่อพ่วงท้ายอีกนิดหนึ่ง) ในกรณีของสิงคโปร์และชวา คือ ปี พ.ศ. 2413 ถ้านับแบบปฏิทินเก่า (แต่จะตรงกับปฏิทินใหม่ของฝรั่ง คือ มีนาคม 1871 รวมการเดินทางทั้งสิ้นถึง 37 วัน และทรงประทับที่สิงคโปร์นานถึง 9 วัน แต่ในชวาเสด็จเพียงแค่เมืองปัตตาเวีย (จาการ์ตา) 5 วันและสมารังอีก 3 วัน) การเสด็จครั้งแรกนี้หาได้ไปถึงเมืองยกยาและโซโลราชสำนักเก่าไม่ เมื่อเสด็จครั้งนี้มีพระชนมายุได้เพียง 18 พรรษาเท่านั้น ต่อมาอีกในปีเดียวกันนั้นอีก 8 เดือนต่อมาเสด็จอินเดีย (และพม่าซึ่งอังกฤษปกครองในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของการปกครองของตนในอินเดีย) ในปี พ.ศ. 2414 หรือ ค.ศ. 1871-72 (16 ธันวาคม 1871 ถึง 16 มีนาคม 1872) ขณะที่เสด็จครั้งนี้มีพระชนมายุได้ 19 พรรษา

นับว่าการเสด็จทั้งสองครั้งนี้ยังทรงพระเยาว์มาก และสำหรับการเสด็จครั้งที่สองไปอินเดียและพม่านั้น ใช้เวลาเดินทางทั้งสิ้น 97 วัน ใช้เวลาในพม่าเพียง 4 วัน ในอินเดียนั้นอยู่ทั้งหมดถึง 47 วัน ทรงเสด็จเข้ายังอ่าวเมืองกัลกัตตา แล้วเดินทางโดยรถไฟไปพาราณสี เดลี บอมเบย์ และสารนาถ (แต่ไม่ได้เสด็จเมืองพุทธคยา ซึ่งตอนนั้นยังมิได้รับการขุดค้นและบูรณะทางโบราณคดี) การเดินทางส่วนใหญ่ในอินเดียใช้รถไฟอย่างชนิดที่อาจจะไม่มีพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์ใดหรือแม้แต่คนไทยโดยทั่วไปจะเคยทำมาก่อน หรือแม้จะมาในยุคสมัยหลังของการท่องเที่ยวแบบผจญภัยหรือแบบวัฒนธรรมก็ตาม สิ่งที่ยุวกษัตริย์ได้พบเห็น และสำคัญสมควรแก่การเกริ่นนำไว้ ณ ที่นี้ ก็คือ การล้อมรอบใหญ่ของอังกฤษ ที่ทรงทำให้เห็นถึงแสนยานุภาพของมหาอำนาจโลกครั้งนี้ (บทที่ 6 ของหนังสือของ ศ. สหาย) และการแวะสถานที่ทางประวัติศาสตร์ "บ่อน้ำสังหาร" ของ "กบฏอินเดีย" Indian Mutiny 1857 ที่เมืองลัคเนา (บทที่ 7)

อินเดียที่ทรงทอดพระเนตรเห็นมา

อินเดีย ที่รัชกาลที่ 5 ยุวกษัตริย์ทรงไปพบเห็นนั้น เป็นอินเดียที่เป็นที่สุดของที่สุดของอารยธรรมเก่า ที่ตกอยู่ภายใต้การปกครองลัทธิอาณานิคมของ "บริติชราช" อันเป็นยุคสมัยที่อังกฤษกลายเป็นมหาอำนาจอันดับหนึ่งของโลก เป็น "จักรวรรดิ" (empire) ที่พระอาทิตย์ไม่ตกดิน (หมายถึงมีดินแดนอาณานิคมเมืองขึ้นอยู่รอบโลก) นี่เป็นยุคสมัยแห่ง Pax Britannica แห่งช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 จนกระทั่งถึงสงครามโลกครั้งที่ 1 และก็ไม่เคยมีมหาจักรวรรดิใดเรืองอำนาจได้เท่านี้ แม้ว่าบางท่านจะกล่าวถึง Pax Romana หรือจักรวรรดิโรมัน (หรือแม้แต่จักรวรรดิของจักรพรรดิเจิ้งกิสข่านก็ตาม) แต่อำนาจนั้นของโรมก็จำกัดอยู่

เพียงในยุโรปและอัฟริเหนือเท่านั้นเอง อาจกล่าวได้ว่าจะมี “จักรวรรดิ” ที่ทรงอำนาจได้เท่ากับของอังกฤษ ก็คือ “จักรวรรดิอเมริกัน” หรือ Pax Americana ในปัจจุบัน (ที่ก้าวถึงจุดสุดยอดในปลายทศวรรษ 1980s และกำลังเริ่มเสื่อมสลายภายหลังการรุกรานอัฟกานิสถานและอิรักในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 21 นี้เอง)

จากหนังสือ The Cambridge Illustrated History of the British Empire บรรณาธิการโดย P.J. Marshall (1996, 1999) โดยเฉพาะจากบทที่ 2 ว่าด้วย 1783-1870: An Expanding Empire นั้น บรรยายให้เห็นภาพของอินเดียและ “บริติชราช” ที่รัชกาลที่ 5 ของเราได้ทรงพบเห็นเมื่อคราวเสด็จในปี 1872

ดังที่กล่าวแล้วข้างต้นว่ายุคสมัยจากปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 (ประมาณเวลาเดียวกับการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310) จนกระทั่งครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 คือตลอดรัชสมัยของรัชกาลที่ 4 และที่ 5 เรื่อยมาจนถึงสงครามโลกครั้งที่ 1 คือตรงกับสมัยรัชกาลที่ 6 เป็นระยะเวลาประมาณ 150 ปีหรือคนประมาณ 6 ชั่วโคตรนั้น เป็นยุคทองของ Pax Britanica

ว่ากันว่าสัญลักษณ์ที่บ่งบอกถึงความเป็น “เจ้าโลก” ของอังกฤษ ก็คือการที่เส้นแวงของเขตเมืองเล็กๆ ที่มีชื่อว่า Greenwich ของกรุงลอนดอนที่แทบไม่มีความสำคัญและไม่มีใครรู้จัก และมีหอดูดาวอยู่ที่นั่น ได้กลายเป็น จุด “มาตรฐาน” ในการกำหนดเวลา (และการเดินทางของดวงอาทิตย์และนาฬิกา) ของโลก (หรือที่เรียกกันว่า Greenwich mean time เวลานี้ช้ากว่าเวลาในประเทศไทย 7 ชั่วโมง)

แต่สิ่งที่เห็นเด่นชัดก็คือแสนยานุภาพทางอาวุธและการทหารของอังกฤษ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “ราชนาวิก” หรือกองทัพเรือที่ไม่มีประเทศไหนจะเทียมทาน ไม่ว่าจะในยุโรปหรืออเมริกา โดยไม่ต้องกล่าวถึงเอเชียและอัฟริกาเลย อังกฤษมีทหาร “แขก” ในอินเดียหรือที่เรียกกันทั่วไปว่า “ซีปอย” (sepoy คำนี้มีรากศัพท์มาจากคำโบราณภาษาเปอร์เซียและอูรดู แปลว่า “กองทัพ”) เป็นกำลังสำคัญ พร้อมทั้งจะส่งไปปราบปรามยึดครองทำลายล้างที่ไหนก็ได้ ประมาณกันว่าในช่วงปีทศวรรษ 1820s ซึ่งอังกฤษจะขยายอิทธิพลจากอินเดียเข้ายึดครองพม่าตอนล่างนั้น อังกฤษมีกองทัพซีปอย ติดอาวุธอย่างดีถึง 200,000 คน และมีทหารที่เป็นฝรั่งเพิ่ม 40,000 คน พอถึงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 เมื่ออังกฤษก้าวขึ้นสุดยอดของอำนาจ ก็มีทหารที่เป็นฝรั่งเพิ่มเป็น 130,000 ในจำนวนนี้ 90,000 ประจำอยู่ในอินเดีย อีก 40,000 อยู่ทั่วไปในอาณานิคมของอังกฤษ

ด้วยแสนยานุภาพที่สามารถควบคุมจากทะเลแดงจนจรดทะเลจีนเซ่นนี้ ยุคสมัยนั้นคนอังกฤษก็สามารถอพยพไปตั้งหลักแหล่ง ทำมาค้าขายแสวงหากำไรทั่วโลก นักเดินทางหมอสอนศาสนา “มิชชันนารี” ตระเวนกันเกลื่อน ว่างไปแล้ว “อังกฤษพันทะเล” ก็แซง “จีนพันทะเล” ขึ้นมาได้ก็ในยุคนี้แหละ

บริติชราช British Raj

อินเดียที่รัชกาลที่ 5 ยุวกษัตริย์ทรงไปพบเห็นเป็นเวลา 47 วันนั้น เป็นยุคสมัยของ "บริติชราช" (British Raj) ที่สืบทอดดินแดนและอำนาจมาจาก East India Company ที่ถูกยุบยกเลิกไปในปี 1858 ภายหลังการมี "กบฏอินเดีย" ครั้งใหญ่ปี 1857 ทำให้มีการตั้งหน่วยงานราชการโดยเฉพาะ คือ กระทรวงอินเดีย (Indian Office) ขึ้นมา มีรัฐมนตรีดูแลกำกับรับผิดชอบโดยตรงในกรุงลอนดอน ในขณะที่ในอินเดียเองก็มีตำแหน่ง "ข้าหลวงใหญ่" ซึ่งต่อมาได้รับยกย่องให้เป็น "อุปราช" หรือ vice-roy เป็นผู้ปกครองสูงสุด

อินเดียเป็นเสมือน "เพชรประดับมงกุฎ" หรือ jewel in the crown ของจักรวรรดิอังกฤษ ไม่เพียงแต่โคตรเพชร "โคอินัวร์" ที่อังกฤษไปปล้นมาจากราชวงศ์โมกุลของอินเดีย และนำไปประดับมงกุฎครองราชย์ให้พระนางวิกตอเรียเท่านั้น (วิกตอเรียมีฐานะเป็นเพียง "พระราชินีนาถ" หรือ queen แห่งอังกฤษ แต่เมื่อได้อาณานิคมอินเดียมาครอง พระองค์ก็ได้รับการสถาปนาเป็น "จักรพรรดินี" หรือ empress)

อังกฤษใช้ระยะเวลานานมากกว่าจะยึดครองอินเดียได้ทั้งหมด จากการแข่งขันกับชาติฝรั่งอื่นๆ ด้วยกันทั้งในเอเชียและในอาณานิคม แต่ต้องเปลืองพลังให้กับฮอลันดาในหมู่เกาะอินโดนีเซีย อังกฤษก็หันไปให้ความสนใจและความสำคัญในการที่จะยึดครองอินเดียแทน (ก่อนที่จะย้อนกลับมาในอาณานิคมแถบสิงคโปร์ มลายู และพม่าภายหลัง) ในช่วงที่ตรงกับสมัยอยุธยา นั้น อังกฤษเข้ายึดเมืองท่าหลักๆ ของอินเดียได้ 3 เมือง คือ เซนไน (อังกฤษเรียกชื่อผิดว่ามัทราช) เป็นจุดแรกเมื่อปี 1639 (พ.ศ. 2182) แล้วก็เข้ายึดมุมไบ (อังกฤษเรียกผิดว่าบอมเบย์) เป็นจุดที่สองเมื่อปี 1661 (พ.ศ. 2204) และท้ายสุดคือกัลกัตตา (อังกฤษเรียกผิดว่ากัลกัตตา) เมื่อปี 1677 (พ.ศ. 2222)

จากหัวหาดเมืองท่าสามเหลี่ยม "เซนไน-มุมไบ-กัลกัตตา" นี้แหละ ที่อังกฤษค่อยๆ ขยายอิทธิพลเข้าสู่ศูนย์กลางอำนาจของอินเดียที่อยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินทางแถบเหนือ อันเป็นราชสถานของราชวงศ์โมกุลแถบเมืองอัคราและเดลี จากหัวหาดที่กัลกัตตา ตั้งแต่ปี 1765 หรือ พ.ศ. 2308 ที่ตรงกับสมัยปลายกรุงศรีอยุธยาแล้ว อังกฤษก็ตีบัลลังก์ขยายขึ้นเหนือเข้าครอบคลุมเบงกอลทั้งหมด ขึ้นไปยังรัฐพิหารแถบเมืองพาราณสีและอโยธยา (อุตร) ตีตลบขึ้นและเข้าไปฮึดสู้ เข้ายะไข่ วกลงไต่ยังพม่าตอนล่างแถบทวาย มะริด ตะนาวศรี ครั้นถึงตอนตรงกับต้นรัตนโกสินทร์ ก็ขยายเข้าสู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือถึงปัญจาบและแคชเมียร์ ดังนั้นกัลกัตตาหรือกัลกัตตา ก็คือเมืองหลวงและฐานที่มั่นในการขยายดินแดนของอาณานิคมอังกฤษ ก่อนที่จะย้ายไปเดลีในปี 1911 ซึ่งตรงกับสมัยรัชกาลที่ 6 ดังนั้นก็ไม่น่าสงสัยอะไรที่เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จอินเดียนั้น เมืองแรกที่ท่านทรงเยือนก็คือ กัลกัตตานั่นเอง

อินเดียกลายเป็นอาณานิคมที่สำคัญที่สุดของอังกฤษไป “บริติชราช” ที่ปกครองอินเดียนั้น ทำหน้าที่หลายอย่าง คือเก็บภาษีอากร รักษากฎหมายและความสงบเรียบร้อย ตัดสินคดีความและดำเนินการด้านตุลาการ

ส่วนงานด้านอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการศึกษา งานสาธารณะ เช่น การชลประทาน การคมนาคม การสร้างทางรถไฟ ถือได้ว่าเป็นประเด็นรองๆ ของนโยบายของอังกฤษในอาณานิคมอินเดีย กล่าวกันว่าในสมัยอังกฤษเรืองอำนาจและร่ำรวยจากอินเดียนั้น อังกฤษไม่ค่อยได้ทำอะไรให้อินเดียเกิดการเปลี่ยนแปลงมากนัก แม้จะอ้างว่ามีนโยบายปฏิรูป แต่ก็มักจะปรากฏในแผ่นกระดาษ แม้ในเรื่องของการศึกษาที่ว่ากันว่าอังกฤษขึ้นชื่อลือชา แต่ก็มีเฉพาะคนในเขตเมืองมากเสียกว่าในชนบทอันยากไร้ ที่พอจะเห็นได้ชัดและได้รับการสรรเสริญ ก็คือการห้ามมิให้มีการเผาบริวารให้ตายตามสามีไป

คนอังกฤษในอินเดียนั้นเปรียบเสมือนเจ้าที่ดินใหญ่ (landlords) คนอังกฤษบางคนกลายเป็นเจ้าของที่ดินจำนวนมาก (landed estate) คนอินเดียเองกลับกลายเป็นเสมือนผู้เช่าที่ดินเขาทำกิน (tenants) อินเดียกลายเป็นแหล่งรายได้จากการเก็บภาษีอากรของอังกฤษ ในขณะที่เดียวกันคนอินเดียจำนวนมากก็กลายเป็นลูกค้าที่ดีของอังกฤษ และก็เป็นกำลังผลิตให้อังกฤษไปด้วยในตัว อังกฤษได้ผลประโยชน์ทั้งขึ้นและลง

รัฐบาล “บริติชราช” มีอำนาจเบ็ดเสร็จ มีงบประมาณจากภาษีอากรมหาศาล มีข้าราชการที่ได้รับการคัดเลือกด้วยการผ่านระบบการสอบแข่งขันให้มารับราชการในอาณานิคม คนอังกฤษในยุคของ “จักรวรรดิ” ที่รัชกาลที่ 5 ทรงพบเห็นโดยเฉพาะอย่างยิ่ง “ข้าราชการอาณานิคม” นั้น มีความเชื่อมั่นในตัวเองสูง ทั้งในเรื่องความเหนือกว่าของค่านิยมและวัฒนธรรมของตนเอง หัวสูง ดูถูกดูแคลนชาติอื่น ทั้งยังเอาวัดเอาเปรียบ มุ่งแต่แสวงหาผลประโยชน์ใส่ตนเป็นที่ตั้ง และที่น่าสนใจคือพยายาม “ส่งออก” หรือ export วัฒนธรรมความเชื่อเหล่านั้นให้กับผู้คนทั่วโลกอีกด้วย เหมือนกับวลีคู่ขวัญที่ว่า England is the way of the world

อังกฤษถือว่าตนเองคือ “ศิวิไลซ์” ที่ไทยเราจำเป็นต้องแปลงมาจากคำภาษาอังกฤษว่า civilized และว่านี่คือมาตรฐานสากล ถึงขนาดที่ว่ารัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เมื่อทรงต้องคบหาสมาคมกับฝรั่งทรงต้องทำสนธิสัญญา “บาวริง” ที่ไม่เสมอภาค สยามต้องเสียเปรียบเมื่อปี 1855 (พ.ศ. 2398) และทรงมีพระราชปรารภอย่างถ่อมพระองค์ไว้ว่าสยามยังเป็นเพียง “กึ่งศิวิไลซ์” และก็ทรงดำเนินการปฏิรูปที่ทั้ง “ลอกและเลียนแบบ” ฝรั่ง ซึ่งก็ได้รับการสืบทอดโดยรัชกาลที่ 5 ในการ “เรียนรู้และลอกเลียนแบบ” โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากอังกฤษในดินแดนอาณานิคมทั้งในสิงคโปร์ พม่า และอินเดีย

การค้าเสรี การเดินเรือ และรถไฟ

อังกฤษในสมัยนี้ยึดมั่นและได้ผลประโยชน์มหาศาลจากทฤษฎีของ "การค้าเสรี" free trade ตามแบบฉบับของอดัม สมิธ ในตอนกลางของคริสต์ศตวรรษที่ 19 นั้น อังกฤษเป็นผู้ผลิตสินค้าอุปโภคบริโภคทางอุตสาหกรรมเพื่อส่งออกจำหน่ายเป็นรายใหญ่ที่สุดในโลก และอังกฤษก็เป็นตลาดกลางซื้อขายสินค้าจากเขตร้อนของโลกมากที่สุดเช่นกัน

พลังทางเศรษฐกิจของอังกฤษค้าโลกทั้งโลก จนกระทั่งผู้นำอังกฤษเชื่อถืออย่างหยิ่งยโสว่า "การค้าเสรี ก็คือกฎของธรรมชาติอันยิ่งใหญ่" นี่เป็นเจตจำนงค์ของพระผู้เป็นเจ้า และการค้าเสรีคือ "พระเยซูเจ้า" นั่นเอง นี่ก็คือประโยชน์สุขของมนุษยชาติภายใต้การนำของอังกฤษ การขัดแย้งจำเป็นต้องได้รับการลงโทษอย่างสาสมไม่ว่าจะเป็นกรณีของสงครามฝิ่น (1834-42) หรือการถล่มเมืองคาโกชิม่าในญี่ปุ่นปี 1863 ตลอดอาณานิคมบริเวณใดก็ตามในโลกใบนี้ ที่กองทัพอังกฤษสามารถจะบุกทะลวงเข้าไป พร้อมทั้งจะให้ความรุนแรงและความก้าวร้าวทั่วทุกมุมโลก

คงไม่เป็นที่น่าสงสัยใดๆ ที่จากข้อมูลข่าวสารที่ได้รับ จากสิ่งที่ประจักษ์ต่อพระเนตรของยุวกษัตริย์ในการซ่อมรูปใหญ่ที่นิวเดลี การระดมพลสถานที่ทางประวัติศาสตร์ของ Indian Mutiny ที่จะทำให้ผู้นำของสยามครั้งกระนั้น ตระหนักในการที่จะต้องโอนอ่อนผ่อนตาม และมีนโยบายเช่น "ต้นอ่อนลูตามลม" ใช้การทูตและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ การใช้การทหารและกองทัพในการเผชิญภัย

ความเป็นเจ้าโลกของอังกฤษ และปรากฏการณ์ครั้งนี้ได้รับการขนานนามว่า "จักรวรรดินิยมการค้าเสรี" imperialism of free trade ที่มาพร้อมๆกับการ "ปฏิวัติการขนส่งทางเรือ" shipping revolution และการสร้างรางและรถไฟ railway development โปรดสังเกตว่าการเสด็จของรัชกาลที่ 5 ก็โดยเรือสมัยใหม่แบบของฝรั่ง และจะทรงทั้งเห็นและทรงโดยสารรถไฟของอังกฤษอันเป็นของแปลกใหม่ทันสมัยที่ยังไม่มีให้เห็นในสยามประเทศ เสด็จพระราชดำเนินทางไกลจากกละตา ไปเดลี พาราณสี จนกระทั่งมุมไบ เข้าใจกันว่าการเสด็จพระราชดำเนินโดยรถไฟในอินเดียครั้งนั้น คงใช้เวลาเดินทางโดยรถไฟรวมแล้วถึง 200 ชั่วโมง

คงจำกันได้ว่าในบรรดาของขวัญบรรณาการจากพระนางเจ้าวิกตอเรียแด่รัชกาลที่ 4 นั้น มีหุ่นรถไฟจำลองอยู่ด้วย (คล้ายๆเป็นการประชาสัมพันธ์ให้สยามรับรู้ถึงประดิษฐกรรมและผลิตภัณฑ์ใหม่ของอังกฤษ ที่จะถูกส่งมาเป็นสินค้าขาออกในเวลาต่อมา) แต่กว่าประเทศสยามจะมีรถไฟสายแรกคือหัวลำโพงถึงปากน้ำ โดยเป็นสัมปทานของบริษัทเอกชนต่างชาติ ก็ต้องตกถึงปี 2436 (ปีเดียวกับวิกฤตการณ์เสียดินแดน ร.ศ. 112) และกว่าจะมีรถไฟสายแรกของรัฐสยามกรุงเทพฯ ถึงอยุธยา ก็ตกเป็นปี 2439 ซึ่งก็หมายความว่ารัชกาลที่ 5 ยุวกษัตริย์ทรงประทับรถไฟในอินเดียครั้งนั้น พ.ศ. 2414 หรือ 20 กว่าปีก่อนมีในสยาม

ในเรื่องของรถไฟนั้น เป็นประดิษฐกรรมใหม่ของอังกฤษในตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ที่มาพร้อมกับการปฏิวัติอุตสาหกรรม จากความสำเร็จภายในประเทศ รถไฟก็กลายเป็นสินค้าออก และเป็นเสมือน “ตัวแทน” ของจักรวรรดินิยมอังกฤษในดินแดนอาณานิคม บริษัท Thomas Brassey เมื่อรับงานก่อสร้างได้ผลดีภายในประเทศ ก็เริ่มขยายโครงการออกไปรับจ้างก่อสร้างในดินแดนโพ้นทะเล ในช่วงครึ่งหลังของศตวรรษดังกล่าว มีการสร้างทางรถไฟไปทั่ว ไม่ว่าจะเป็นยุโรป อเมริกา ออสเตรเลีย และอินเดีย

รถไฟได้เปิดการคมนาคมใหม่ ทำให้การขนถ่ายสินค้าจำนวนมากๆเป็นไปได้โดยง่าย ฝ้ายและปอข้าวเจ้าชาวสาลิในดินแดนที่อยู่ลึกเข้าไปในอนุทวีปอินเดีย สามารถจะถูกขนถ่ายออกสู่เมืองท่าอย่างกัลกัตตาหรือบอมเบย์ ในขณะที่เดียวกันรถไฟก็มีผลกระทบทางการเมืองอย่างสูง ทำให้ศูนย์กลางของอำนาจอังกฤษแผ่ขยายครอบคลุมทุกทิศทั่วไปได้ทั่ว ชนบทหรือดินแดนที่อยู่ห่างไกล ก็ไม่ไกลเกินไปกว่าที่จะใช้รถไฟนำกองทหารและตำรวจเข้าไปได้ปราบปรามให้ยอมจำนน แน่นนอนในทางกลับกัน คนอินเดียต่างเผ่าพันธุ์และภาษา ก็สามารถเดินทางติดต่อกันได้ทั่วเกือบจะเป็นครั้งแรกๆ แขนงของระบบจักรวรรดินิยมอังกฤษโดยรถไฟและเรือกลไฟเช่นนี้แหละ ที่ยุวกษัตริย์ของสยามได้ทรงพบเห็นในช่วงระยะ 47 วันในชมพูทวีปที่ตกอยู่ภายใต้ “บริติชราช” และก็สร้างความบังคลาใจและสิ่งแปลกใหม่ขึ้นในสยาม (ใหม่) แต่บัดนั้นเป็นต้น

บทส่งท้าย

ข้าพเจ้าพบกับ ศ. สหาย (Sachachidanand Sahai) ผู้ประพันธ์หนังสือ India in 1872 as Seen by the Siamese หลายต่อหลายครั้ง ได้รับฟังคำปรารภของท่านเรื่องความสำคัญของการเสด็จเยือนอินเดียของรัชกาลที่ 5 ได้ฟังการเสนอขอความเบื้องต้น เมื่อครั้งที่ท่านมาบรรยายที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์ เมื่อ 11 พฤศจิกายน 2540 ท้ายที่สุดก็ได้รับหนังสือเล่มโตของท่านที่ใช้การค้นคว้าวิจัยถึง 5 ปี ผ่านมาโดยคุณสุลักษณ์ ศิวรักษ์ ที่ยืนยันว่าสมควรได้รับการแปลเป็นภาษาไทย เพื่อขยายพรมแดนความรู้ด้านประวัติศาสตร์ของเรา

อาจจะกล่าวได้ว่านี่คือหนังสือที่ดีที่สุดเกี่ยวกับการเสด็จต่างประเทศครั้งสำคัญ แม้แต่ในภาษาไทยเราเองก็หาหนังสือเช่นนั้นมาก่อนไม่ แม้ว่าในปี 2460 จะมีการตีพิมพ์ “จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในสมัยรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบตาเวียครั้งแรก และเสด็จประพาสอินเดีย” ที่พิมพ์ขึ้นในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาอภิรักษ์ราชอุทยาน (แฉล้ม อมาตกุล) ก็ตาม แต่นั่นก็คือเอกสารราชการ ที่ขาดการวิเคราะห์ทางวิชาการ อ่านแล้วทำความเข้าใจได้ยาก

แม้ว่าในปี 2543 จะมีการตีพิมพ์หนังสือ “เสด็จอินเดีย 2415” รวมทั้งที่อยู่ในเล่มด้วยกันเป็นภาษาอังกฤษคือ King Chulalongkorn's Journey to India 1872 อย่างงดงามและน่าอ่านก็ตาม แต่นั่นก็เป็นรายงาน

ของนายทหารอังกฤษผู้ตามเสด็จ คือ E.B. Sladen ซึ่งต่างกับงานค้นคว้าวิจัยและวิเคราะห์ของ ศ. สหายในเล่มนี้

ดังนั้นในโอกาสอันเป็นมงคลครบรอบ 150 ปีแห่งพระราชสมภพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จึงเป็นที่น่ายินดียิ่งที่มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย บริษัทโตโยต้า มอเตอร์ ประเทศไทย จำกัด ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ได้ร่วมกันจัดพิมพ์และจัดแปลหนังสือเล่มนี้ขึ้น ขอขอบคุณ ศ. สหาย ที่อนุญาตให้มีการแปลเป็นภาษาไทย ขอขอบคุณสุลักษณ์ ศิวรักษ์ ที่สนับสนุนอย่างแข็งขัน ขอขอบคุณอาจารย์ กันฐิกา ชันอุดมที่แปลให้อย่างงดงาม รวดเร็ว และเอาการเอางาน ขอขอบคุณอรรถศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์ ล้ายวน เพชรแสงสว่าง ปรีชา โพธิ์ และ Dreamcatchers ที่ทำให้หนังสือเล่มนี้น่าอ่าน น่าจับต้อง และเก็บรักษาไว้

หวังเป็นอย่างยิ่งว่าหนังสือ **“ร. 5 เสด็จอินเดีย”** จะช่วยเปิดมุมมองทางประวัติศาสตร์ของไทยเรา ที่ค่อนข้างจะอับจนและคับแคบ ออกไปสู่โลกกว้าง ทั้งในอุษาคเนย์และชมพูทวีป ที่ไทยเราเป็นส่วนหนึ่งที่แบ่งแยกขีดค้นพรมแดนหาได้ไม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้ทรง “เปิดโลกแห่งการเดินทาง” และการเรียนรู้ไว้แล้วว่าหนึ่งศตวรรษ หน้าที่ของคนรุ่นหลังก็คือ จะเดินตามรอยพระบาทนั้นในปัจจุบัน และแสวงหาปัญญาเพิ่มเติมเพื่อส่องทางให้อนาคตของเราหรือไม่เพียงใดเท่านั้นเอง ดังพุทธภาษิตที่ว่า **“นตถิ ปัญญาสมา อาภา”** แสงสว่างเสมอด้วยปัญญา ไม่มี

ตติงชัน ธนบุรี

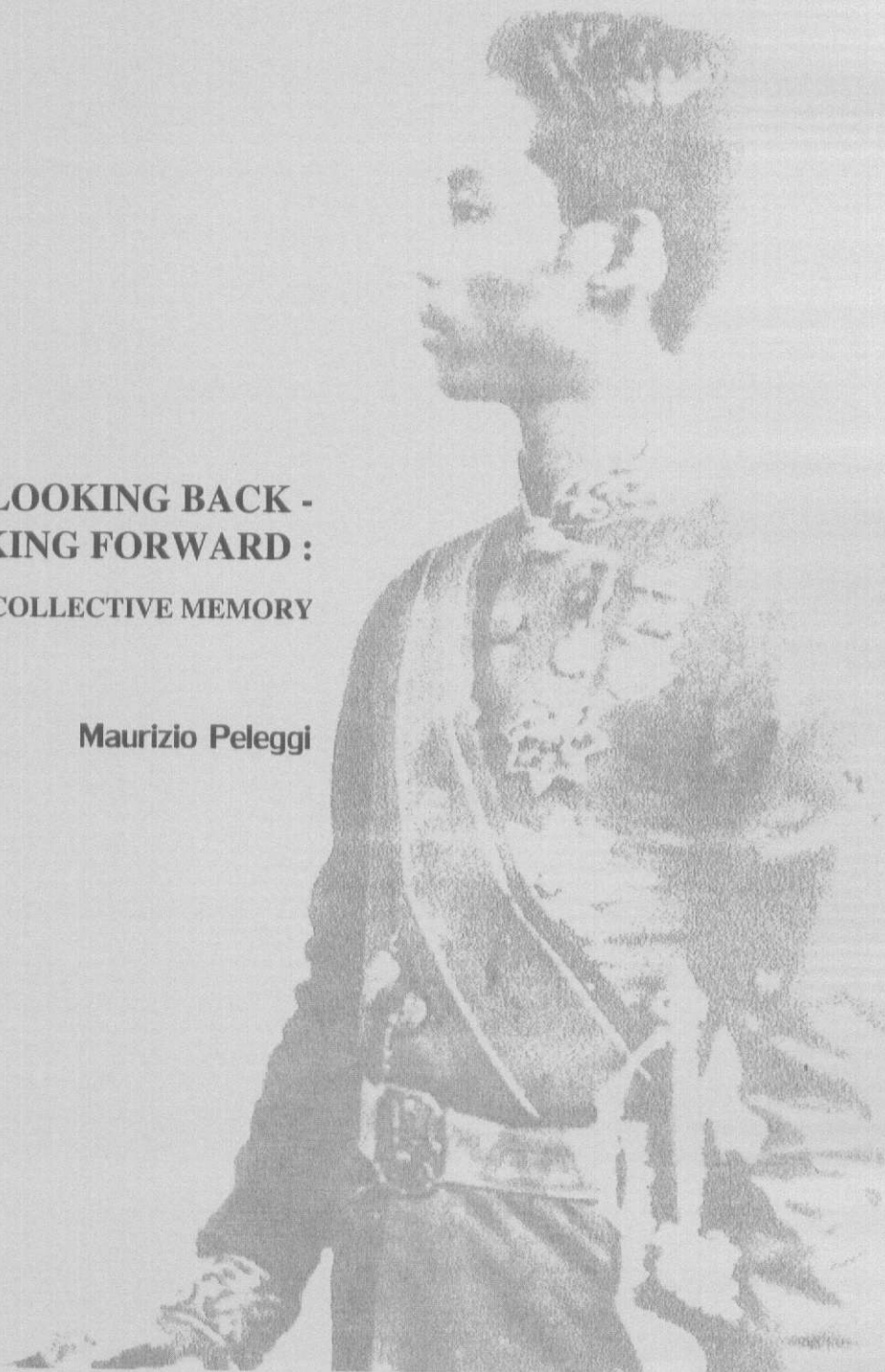
17 ตุลาคม 2546

นิตติ ปรุณาสมา อภกา
แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี

สัมมนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี

**SIAM/LOOKING BACK -
THAILAND/LOOKING FORWARD :
KING CHULALONGKORN IN THAI COLLECTIVE MEMORY**

Maurizio Peleggi

International Seminar
'KING RAMA 5: SIAM AND SOUTHEAST ASIA'
Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre
Bangkok, 20 November 2003

Keynote Address
SIAM/LOOKING BACK—THAILAND/LOOKING FORWARD:
KING CHULALONGKORN IN THAI COLLECTIVE MEMORY

Maurizio Peleggi

There are few countries in the world today in which framed portraits of a nineteenth-century monarch can be seen hanging prominently in public premises and on display for sale in a remarkable variety of types and sizes. One such country is Thailand, where images of King Chulalongkorn, especially in Bangkok, are as ubiquitous as those of the incumbent sovereign and accorded equal respect.

Rama V, whose 150th birthday anniversary we commemorate today, occupies a central place in Thailand's official historical narrative as the monarch who transformed traditional Siam into a modern country while averting the threat of Western colonialism. He is credited with abolishing serfdom, promoting education and economic development, establishing diplomatic relations with most European countries, and making the Siamese kingdom known worldwide during his reign of forty-two years. By most accounts, he had a likable personality that made him equally at ease with other crowned heads and his own subjects; he was also an accomplished scholar and writer and a keen observer of foreign customs. Little wonder, then, that the memory of this remarkable king should be held dear by the Thai people and even be highlighted by the UNESCO list of worldwide historical personalities.

The portraits of KC in western-style uniform or civilian suit on public display do not just perpetuate collective memory of him; they also remind the Thais that they achieved the status of a *siwilai* country autonomously, at the time when neighbouring countries were under the yoke of western colonialism. As such, one can see these portraits as signifiers of Thailand's self-image as a modern nation. In fact, portraits of KC are more than that: they are icons for public devotion, possessed of a sacral status; and, as befitting the worship of holy images, they are presented with flower garlands, incense sticks, and other kinds of offerings. The most imposing of the RV portraits, his equestrian statue in Dusit, has been the focus of an annual commemoration since 1912 and has even become the gathering point for the followers of a religious cult of sort.

In this talk I intend to explore the distinct memorializing practices associated with KC in contemporary Thailand: official commemoration, which remembers him as the founding father of the modern nation; popular devotion, which worships him as a tutelary spirit; and media representation, which in books and magazines portrays him as a conspicuous consumer with a taste for western commodities. Through having different historical origins and social function, these memorializing practices do not necessarily exclude each other; indeed, their points of contact may be as significant as their differences in understanding how Thai society today remembers KC.

* * *

Royal portraiture was one of the many European cultural imports from Europe that took root in Siam in the Fourth and Fifth reigns. Until the mid-nineteenth century, there was no tradition of royal portraiture in Siam due to the taboo on the display and representation of the sovereign's body. The memory of departed sovereigns was kept alive by Buddha images that were dedicated posthumously, following a custom inherited from the Khmer court (Apinan 1990:36-38). This situation began to change in the Fourth Reign, as King Mongkut allowed photographers and artists to take his portraits. In the memoirs of his travels in the Far East, Scottish photo-reporter John Thomson recounted his session with King Mongkut in Bangkok, and how his instructions about sitting poses had to be communicated to the king by an interpreter bent in the customary genuflecting position (Thomson 1875).

The daguerreotype, the primitive version of the camera invented in 1839, made King Mongkut and Chulalongkorn visible to people outside Siam even before than to their subjects. The Siamese embassies dispatched to the courts of Queen Victoria, Napoleon III, and Pope Pius IX, presented them with daguerreotype portraits of King Mongkut and his queen and children (Sakda 1992). The young Prince Chulalongkorn grew up amidst this novel appreciation of portraiture as a sign of forward-looking thinking and a vehicle of diplomacy; indeed, John Thomson took also the first portrait of Chulalongkorn, aged twelve. From then onward, cameras documented every major event of his reign (his two coronations in 1868 and 1873; his visits to Asian and European countries; pageants and royal ceremonies) as well as many of his private moments (such as the court outings and parties), making Rama V one of the most photographed sovereigns of his time.

Official portraits of KC and his family were taken in Bangkok's commercial photo studios, especially that of the German Robert Lenz. Some of these portraits were then used as models for oil portraits commissioned to European artists (like that of the royal family by the

Florentine artist Odoardo Gelli); and, in the final years of the Fifth Reign, even reproduced on picture postcards. Even within the court there were many practitioners of photography, starting with the king himself, and cameras became perhaps the most common of the western gadgets of which RV was so fond of. [KC took such a liking in cameras and photography that, towards the end of his reign, he organized a photographic competition at the fund-raising fair of Wat Ratchabophit.] As a result, historians have at their disposal a valuable stock of visual documents. More important is, however, the role that such a wealth of images, reproduced and circulated in printed and now even electronic media, plays in fostering collective memory of KC in the present – a point to which I shall come back later.

In many ways, the memorializing project associated with King Chulalongkorn started as early as the final years of the Fifth Reign itself. Beginning in 1894, the celebration of the king's birthday, which had been previously a court affair, was transformed into a public event with the launch of the 'birthday bridge programme' whereby the royal purse donated money to build modern bridges in Bangkok in replacement of older structures; in so doing, royal anniversaries were memorialized by inscription onto the city's physical sites. The intention of creating a framework of memories for the later commemoration of the Fifth Reign as the founding moment of Siamese modernity is most clearly revealed by the series of royal celebrations that took place during 1907/1908 [BE 2450/1].

First, an imposing pageant was staged on 17 November 1907 to welcome Rama V back from Europe. Nine triumphal arches were erected along Ratchadamnoen to frame the royal progress from the landing stage at the Grand Palace to Dusit Park. People stood along the processional route, which was decked with festoons and decorations, while the arches were lit by electric bulbs. Representatives of the Indian, Chinese and European business communities paid homage to the king, who in his speech at the start of the progress proudly claimed the achievements of his reign and framed them in the perspective of 'a movement to progress characteristic of our age'. The following December, a three-day festival was organized in Ayutthaya, to celebrate Chulalongkorn's achievement of a reign as long as that of Ramathibodi II's. Different from the dazzling spectacle staged in Bangkok two weeks before, the pageants in Ayutthaya had a historical theme, which was perfectly served by the local ruins. The English-language newspaper, *Bangkok Times* (2 December 1907), pointed out that 'The idea of the festivities was to recall that past and set it before the eyes of the people of today...'. One of the events that marked the Ayutthaya celebrations was the launch of *Borankhadi Samosom*, whose task, as set out by KC in his inaugural speech, was the compilation of a history of Siam based on

the empirical scrutiny of documents and archaeological remains. Thus, the study of the past of Siam was promoted at the same time that its progress was being celebrated.

Finally, in November 1908, a week of celebrations marked RV's 'record reign' of forty years, the longest so far in Thai history (a record that HM King Bhumibol surpassed in 1996). The 'record reign' was marked by the production of what French historian Pierre Nora calls *lieux de memoire*, or 'mnemonic sites', which under-lined the momentousness of the event and allowed for its later recollection. The most significant of these mnemonic sites was the equestrian monument placed in the middle of the Phra Lan, the wide open space in the newly built Dusit district. Cast in Paris and paid for by a public subscription as a token of gratitude to the king, the larger-than-life bronze statue was unveiled on the first day of the jubilee in front of a large crowd. According to Prince Damrong Rachanubap, RV got inspired to have such a monument after visiting Louis XIV's palace in Versailles in 1907: 'the king noted that an equestrian statue of himself in the open space where Ratchadamnoen joins the grounds of the AS would look majestic as much as those in the European countries' (Damrong 1961). [A closer examination of the chronology indicates that RV had in fact decided upon such a monument well before then, as he visited the sculptor workshop where the statue was cast as soon as he arrived in Paris in June 1907.] The Thai language did not possess a word for 'equestrian monument' (after all, the animal associated with royal status in Siam, as in other Indianized cultures of the region, was not the horse, but the elephant); thus, the new expression *phraboromrup songma* was coined by lexical cast of the English one. Commemorative medals and stamps (a first for Siam) were also issued to mark the 'record reign', while the contributors to the statue received special certificates according to the sum they had donated.

The speeches that Crown Prince Vajiravudh and King Chulalongkorn gave at the ceremony of unveiling of the equestrian monument significantly framed the reign's achievements in historical perspective, linking Siam's past to its present and even future times, from whence it would be remembered. The Crown Prince referred to his father's reign as a 'record in the history of the Siamese nation [*sayam prathet*] that surpasses those of all previous sovereigns, from ancient Ayutthaya ... down to the present'; to Rama V as 'an avatar [*awatan*] who came at the most opportune time when Siam endeavoured to tread from the old ways to the new path of progress [*pen wela huato rawang keo kap mai*]; and to the statue as a 'testimony for future generations of shared feelings [*rusuk haeng*] ... which shall forever stand as a national monument of our heartfelt devotion [*anusaori haeng khwamcongrak phakdi*] to Your Royal Person.' In his reply, KC appraised his own reign from a long temporal perspective. He started

by noticing that his father had not had the time to effect the internal reforms demanded by the opening to commercial and diplomatic relations with the West; he himself, RV continued, had needed the time span of one generation to accomplish such reforms. Still, the achievements of the previous forty years surpassed those of the previous five centuries: 'The monument to be unveiled', the king concluded, 'would stand as both an encouragement towards a brighter future and a reminder of social harmony in Siam' [...] (Krom Silpakorn 1984).

The other site intended to mark the record reign anniversary, Ananta Samakhom throne hall, had considerable less success. KC had strongly wanted the new building despite the reservations of the Interior minister, Chaophraya Yomarat, and entrusted its design and realization to the Italian architects of the PWD. Its foundation stone was laid in a ceremony a few hours before the unveiling of his equestrian statue, and it was expected to be built in a couple of years. As it happened, however, the Ananta Samakhom was completed only in 1916, during the reign of King Vajiravudh, who had shown little interest in the throne hall and never used it for royal functions. After the coup d'état of June 1932, it briefly served as a detention centre for some nobles and high officials. Then, in December 1932, it housed the ceremony of granting of the first constitution, presided over by King Prajadhipok. It then became the seat of the national assembly until the construction of the new parliament building in 1977. In the present reign, HM King Bhumibol has reinforced the association of the Ananta Samakhom with constitutional rule by officiating there the opening of parliament (Peleggi 2002: Ch. 4).

When King Chulalongkorn passed away, on 23 October 1910, the memory of the 'record reign' celebrations must have been still fresh in many people's minds. It is said that such a long time had gone by since the last royal cremation that the palace officials had to consult the court codes to arrange the cremation ceremony, which took place five months later, on 16 March 1911. In spite of the traditionalist *mise en scene*, this was the first royal cremation in Thai history which the *ratsadon* was not only allowed but actually encouraged to attend by a royal decree. Some ten to twelve thousand commoners reportedly attended the ceremony, and water tanks and refreshments were placed along the procession's route for their convenience (Peleggi 2002: Chap. 5). The cremation ceremony sealed the collective memory of the fifth reign as a new era in Siamese history, in which sovereign and subjects had come to be bonded by a sort of filial relationship; thereafter, RV would be remembered not as the king of Siam, but the king of the Siamese. It would be mistaken, however, to take this novel public demonstration of allegiance to the ruler as a form of representative government; rather, it fit in the paternalistic mould of enlightened absolutism firmly upheld by KC.

Wan piya maharat, or Rama V Day, on the 23 of October was instituted as early as 1912. Like the 'invented traditions' that flourished in Europe in the late nineteenth and early twentieth centuries (Hobsbawm and Ranger 1983), this national holiday was one of King Vajiravudh's initiatives designed to foster a Thai national identity, centred on a common history and shared heritage. In common with other national commemorations instituted around that time, *wan piya maharat* was the creation of the ruling elite for, though not about, the people, who were to remember in the temporal framework of what has been called 'national time' (Lerner 1993) a male figure as founding father of the nation and carrier of national progress. Rama V Day was observed even during the government of Marshal Phibun Songkhram (1938-1944), when many royal ceremonies were scrapped off and the symbolic centrality of the monarchical institution, following King Prajadhipok's abdication in 1935, was challenged. Luang Phibun also tried to promote a national memory distinct from, and to an extent opposed to, that of the Chakri dynasty. In 1940 he had the Democracy Monument built to commemorate the eighth anniversary of the overthrow of the absolute monarchy in 1932; and, in his comeback after WWII, had the Italian sculptor naturalized Thai, Sin Phirasi (Corrado Feroci), realize the equestrian monument of King Taksin, who had been deposed by the founder of the Chakri dynasty and executed on charges of madness. The statue, which represents Taksin in a fierce posture brandishing his sword to the sky, was placed in Thonburi, where he had established his palace, and is still today the only equestrian monument in the Thai capital besides RV's.

The students and public servants who each year on 23 October gather in the Phralan to place wreaths at the base of the RV monument perform a civic ritual of nationhood, in which they act as representatives of the entire Thai 'body politic'. They commemorate KC for preserving the territorial integrity of the nation, making it wealthier through the promotion of industry and commerce, and establishing a special bond between the sovereign and his subjects—something that Thais recognize as the defining hallmark of Rama IX's reign as well. Indeed, as the exceptional duration of the present reign spans the living memory of four generations of Thais, it ideally connects back to the Fifth Reign, suggesting a dynastic continuum of benevolent and beneficent rule that erases from collective memory the less glorious days of the Chakri dynasty.

* * *

In the early 1990s, the equestrian monument of KC became the focal point of a different kind of commemoration, not initiated by the state but born spontaneously among the Bangkok middle and lower middle class. Worshippers started gathering around the statue on the evenings of

Thursday, and then also Thursday, with offerings of flowers and candles, and also luxury consumer items such as French cognac and Cuban cigars. According to *ajan* Nithi Iawsiwong (1992), who was among the first to study the RV cult, its initial followers comprised mostly businessmen and entrepreneurs, who saw their fortunes grew considerably in the economic boom from 1987 to 1996 but also felt threatened by corruption, the dysfunctions of the state administration, and the volatile nature of the financial market. They therefore took to praying the king's spirit for protection in their business. Nithi argues that the RV cult differs from that of other entities endowed with supernatural powers (*saksit*) in that it took as its object not a religious figure but a historical one, known not through *tamnan* but school textbooks and commemorations, and turned it into a deity (*thep*). Other scholars have traced the social and geographical diffusion of the RV cult, from the middle class to the proletarians and from city to the countryside, and linked it to other 'religions of prosperity' that emerged during the economic boom (Jackson 1999).

The RV cult followers remember him more as a purveyor of prosperity (*charoen*) and modernity (*than samai*) than as ruler and defender of the Thai nation; they invoke his memory not through the formal title of *piya maharat* but the more familiar epithet of *sadet pho*; and pay homage to him individually, for the sake of personal benefit and well-being, rather than collectively, as members of the national community. On this basis, one could distinguish between official commemoration as a civic ritual tied to national identity, and popular devotion as a religious practice tied to individual or group identities, even though such a distinction may not be so neat in the Thai cultural universe. The distinction is complicated both by Theravada Buddhist cosmological conceptions of the sovereign as *chakravartin* (universal ruler) and Bodhisatva-in-the-making; as well as by popular devotional practices, whereby images and relics perceived to possess supernatural powers are worshipped regardless of what they actually are (fossils of dinosaurs, in some cases) or whom they represent (as in the case of the statue of Queen Victoria in the premises of the old British embassy in Bangkok, which more than a century ago was worshipped as a fertility goddess and eventually had to be removed to halt what for the British was an embarrassing idolatry). The very term *phraboromrup* in the expression *phraboromrup songma*, suggests the 'holiness' of the statue (*rup*), according to the traditional association of the memory of departed kings to that of Bodhisatvas by means of the dedication of images. Worship remains by and large alien to the more educated segment of the middle class, such as academics and professionals, who consider it as superstitious. Thus, the authorities of Chulalongkorn University forbade the placing of offerings before the statuary group of RV and

RVI on campus, though the ban is ignored, especially before exam time (Evans 2002:169). So, paying homage to RV as a historical figure and worshipping him as a benign deity do not seem to be two incompatible memorializing practices.

Yet another memorializing dimension emerged during the economic boom. This is the media representation of KC as a big spender, indefatigable tourist, and art and food connoisseur, which serves as a model for the new rich in quest of material sophistication and social distinction. As the first Thai to have lived in a suburban villa with iron-wrought fence, spent holidays abroad, drank wine and owned motorcars (not to mention writing a book of Western recipes), RV definitely exercised a special appeal on the new rich engendered by the boom. Cosmopolitan outlook, a taste for imported goods fuelled by unprecedented spending power, and fascination with western exotica, prompted some observers to compare the pursuit of *lokhanuwat/lukhapiwat* by the affluent urbanites in the 1990s with the pursuit of *siwilai* by the Fifth Reign elite in the 1890s (Charnvit 1996). Accordingly, the press and the television have freed the memory of King Chulalongkorn from the framework of national history that informs textbooks and commemorations, and in its stead, represents him as a novel Prometheus who bestowed the material gifts of modernity on the Thai people.

Moreover, as Thailand's pace of development seemed to accelerate dramatically in the last decades of the twentieth century, there emerged a collective nostalgia for late nineteenth-century Siam, when the kingdom's success story had supposedly started. Pandering to nostalgia for Siamese *than samai mai*, magazines writers and free-lance historians (such as the prolific Anaek Nawikamun) have written volume after volume on KC, which are illustrated by a wealth of archival photographic material. These photographs are crucial to the representation of the Fifth Reign as the cradle of Thai modernity because, as noted by American critic Susan Sontag (1979), we think that 'a society becomes modern when one of its chief activities is producing and consuming images'. And, indeed, the images of Rama V in military uniform and bourgeois outfit, sitting for photographs and taking photographs, journeying through the Siamese countryside and European cities, induce people to remember him as a thoroughly 'modern' figure, partly national leader and partly world celebrity. This way of memorializing the *piya maharat* differs from both official commemoration and popular devotion, as it lays emphasis more on the private than the public dimension of KC's life and on the hedonistic rather than the onerous aspects of his activity. What this popular historical literature seems to suggest is that KC too, like any average Thai, enjoyed his share of *sanuk*.

New rich aspirations and historical nostalgia come literally under one roof at Phratinang Wimanmek, the teak mansion built by RV inside Dusit Park. The decaying mansion was rescued from dilapidation in the early 1980s by the good offices of HM Queen Sirikit; it was retrofitted with the latest (for the early 1900s) domestic accoutrements, including electric lamps and a bath tub; and opened to the public as a museum of the Fifth Reign. Being Wimanmek a royal museum (managed not by the Krom Silapakorn but by the Bureau of the Royal Household), it provides a space for official commemoration. When visitors enter the room where the oil portrait of RV by a French artist, Carolus-Duran, hangs on the wall above two royal thrones, they are required by the guides to crawl on the floor as a sign of respect to the king's memory. All around Wimanmek lie the material evidence of RV's ability to master western civilization without subjecting his country to it: an array of imported furniture and assorted objects, bought by the king or given to him as presents; even a collection of British-made horse carriages, displayed under an adjoining pavilion.

In 1997, the national media rejoiced in the celebrations of the centenary of RV first trip to Europe, which fortuitously coincided with HM KB's fifth cycle, ideal continuation of the golden jubilee that had been celebrated the year before. RV trip was commemorated as a turning point in the relations between Siam and the West and, in a sense, as the kingdom's joining the modern world. A 24-part series documenting the European locations visited by the king was broadcasted on Channel 5 (though the documentary followed the itinerary of the second trip in 1907); the magazine *Sinlapa watthanatham* ran a series of articles on the subject; and academics joined with a symposium suitably held at Chulalongkorn University. Even the ephemeral arches erected along Ratchadamnoen for Rama IX's jubilee and seventieth birthday made an explicit visual reference to the arches erected to celebrate KC's return from his second Europe tour, in 1907.

But then, as the economic boom turned into bust, Thais found themselves navigating in dire straits. Some of those who had fervently praised the benefits of globalization became its greatest critic, and the media voiced more than a degree of nationalist resentment as Thailand had to undergo a recovery strategy dictated by international organizations such as the World Bank and the IMF. Parallels were drawn with the crisis of 1893, when French gunboats were anchored at the mouth of the Chaophraya to force Siam to alienate its eastern provinces. And KC, who according to the national narrative had steered the country through the crisis (admittedly by accepting the French demands), was highlighted as an example of the Thai ability to overcome troubles and resilience. If nineteenth-century western colonialism could be averted, so would the interference of international financial institutions.

* * *

Unlike history, with its objective viewpoint, chronological structure and coherent narrative, memory is, by definition, subjective, trans-temporal (as it goes back and forth between the present and the past), and contradictory—both at the personal and the social level. At the same time, memory is closely tied to identity, both individual and collective, since it provides the mental frameworks and the physical and intangible objects of recollection on which communities, from families draw to shape their identities (Gillis 1994). In fact, neither memory nor identity are not fixed realities, but social constructs that change over time, so their relationship is historical, and it can be traced through the study of various forms of commemoration – from monuments to museums and rituals.

We have seen that the memorializing of KC in contemporary Thai society is a pluralistic and even discordant practice, whereby he is remembered in different guises (statesman, arbiter of taste, and tutelary spirit) by different groups of people, and commemorated by civic ceremonies, popular devotion, as well as the culture industry. Levels of social and educational attainment are arguably important to determine the forms of commemoration one would observe, though they are certainly not gate-keeping devices preventing an individual from engaging in different memorializing practices. Indeed, it is important to realize that the institutional, devotional, and commercialized forms described above coexist in the Thai public space, rather than opposing or excluding each other. One could even argue that they support and interact with each other in perpetuating the memory of the *piya maharat* across social, political and even territorial boundaries, as the RV cult has now expanded into Laos. A veritable boom in statuary has also occurred (according to a publication of the Krom Silpakorn) with 33 statues of RV cast since 1980, most of which have been installed in front of provincial offices (Evans 2002:169). This situation suggests that the state is trying to keep pace with popular devotion in a sort of amicable competition, while commodified memorial objects (books, framed portraits, medals, and New Year cards) literally compete in the market of RV's mementos – 'Chulalongkorniana', so to speak. Not longer contained within the limits of state ideology and official commemoration, the memory of RV has become open to appropriations and reconfigurations. In this sense, it is now a truly 'public memory', reflecting the increasing importance of the public sphere in contemporary Thai society.

REFERENCES

- Apinan Poshyananda
(1990) 'Modern Art in Thailand', Ph.D. dissertation (Cornell University)
- Charnvit Kasetsiri
(1996) 'Siam/Civilization-Thailand/Globalization: Things to Come'. Paper presented at the IAHA conference (Bangkok, May 1996)
- Damrong Rajanubhap
(1961) 'Ruang sang phraboromrup songma', *Prachum phraniphon bettalet* (Bangkok): 59-62.
- Evans, Grant
(2002), 'Immobile Memories: Statues in Thailand and Laos', in S. Tanabe and C. F. Keyes, eds., *Cultural Crisis and Social Memory: Modernity and Identity in Thailand and Laos* (London and Honolulu): 154-182.
- Gillis, J. R.
(1994) 'Memory and Identity: The History of a Relationship', in Gillis, ed., *Commemorations: The Politics of National Identity* (Princeton, NJ): 1-24.
- Hobsbawm, E. and T. Ranger, eds.
(1983) *The Invention of Tradition* (Cambridge)
- Krom Silpakorn
(1984) *Chotmahet praratchaphiti ratchmagklaphisek ro.so. 126, 127* (Bangkok).
- Jackson, Peter
(1999) 'Royal Spirits, Chinese Gods, and Magic Monks: Thailand's Boom-Time Religions of Prosperity' *Southeast Asia Research* 7(3): 245-300.
- Nithi Aeusiwong (1992)
Latthi phiti sadet pho ro. 5 (Bangkok)
- Peleggi, Maurizio
(2002) *Lords of Things: The Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image* (Honolulu).
- Sakda Siriphan
(1992) *Kasat lae klong* (Bangkok)
- Sontag, Susan
(1979) *On Photography* (Harmondsworth)
- Thomson J. W.
(1875) *The Straits of Malacca, Indochina and China* (London)

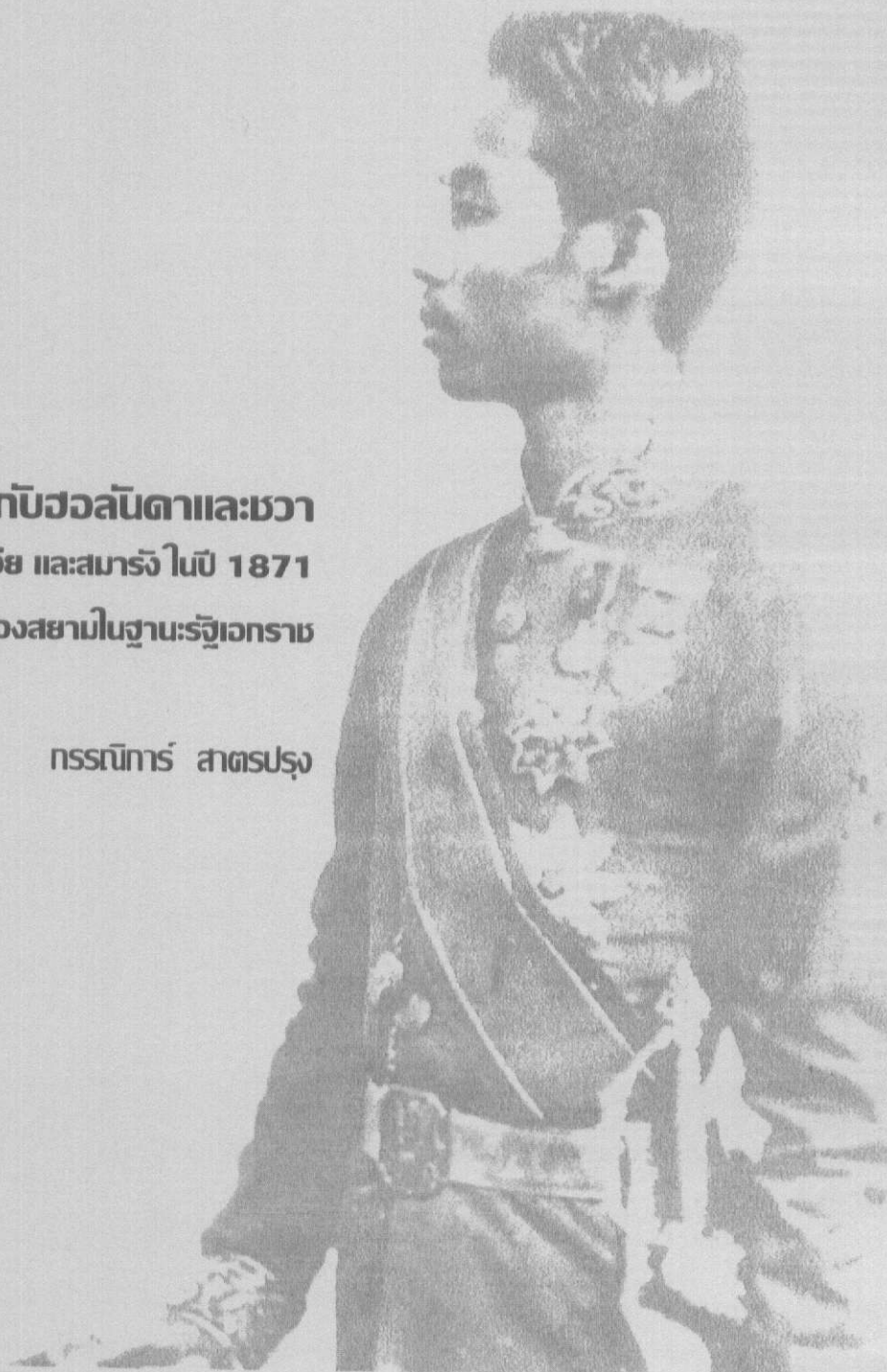

นฤติ ปัญดาสภา อภกา
แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี

สัมมนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี

รัชกาลที่ 5 กับฉนวนินดาและชวา
การเสด็จประพาส (สิงคโปร์) เบตาเวีย และสมารังในปี 1871
และการพิสูจน "ตวิตน" ของสยามในฐานะรัฐเอกราช

กรรณิการ์ สาตรปรุง

การเสด็จประพาส (สิงคโปร์) เบตาเวีย และสมารัง ในปี 1871 และการพิสูจน์ "ตัวตน" ของสยาม ในฐานะของรัฐเอกราช

กรรณิการ์ สาตรปรง¹

๑. รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงเวลาที่ได้รับความนิยมมากที่สุดสมัยหนึ่งสำหรับการศึกษาค้นคว้าทางประวัติศาสตร์ไทย เนื่องจากรัชสมัยดังกล่าวถูกให้ความสำคัญในฐานะที่เป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญสำหรับการปรับเปลี่ยนประเทศในด้านต่าง ๆ ทั้งทางด้านการเมือง การปกครอง การต่างประเทศ การศาล การศึกษา การสาธารณสุข ฯลฯ ให้ทันสมัย ศิวิไลซ์ตามมาตรฐานของระเบียบโลกใหม่ซึ่งมีมหาอำนาจตะวันตกเป็นผู้นำ ในการอธิบายถึงพัฒนาการเพื่อนำประเทศไปสู่ความทันสมัยดังกล่าว การเสด็จประพาสยุโรป 2 ครั้งโดยเฉพาะครั้งแรก ในปี 1897 มักจะได้รับการกล่าวถึงว่าเป็น climax ของพัฒนาการดังกล่าว ในขณะที่การเสด็จประพาสต่างประเทศในเที่ยวอื่น ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเอเชียและละแวกประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียงเป็นแค่เพียงภาพประกอบฉาก เช่นได้รับการกล่าวถึงแค่เพียงเป็นการเตรียมตัวเตรียมความพร้อมสำหรับการเสด็จไปยุโรป เป็นต้นว่า การเสด็จประพาสชาวครั้งที่ 2 ในปี 1896 หนึ่งปีก่อนการเสด็จยุโรปอย่างเป็นทางการ หากที่จริงแล้วถ้าได้ศึกษาการเสด็จประพาสแต่ละครั้ง แต่ละคราวอย่างละเอียด เราจะเห็นพัฒนาการทางความคิดของการปรับเปลี่ยนไปสู่ความทันสมัยของชนชั้นนำไทย ซึ่งในขณะเดียวกันอีกภาพหนึ่งที่ได้คือ การสร้างกระบวนการ "ความเป็นสยาม/ไทย" จากความไม่แน่ใจว่าควรจะต้องปรับเปลี่ยนสิ่งใดเพื่อจะไปสู่ความศิวิไลซ์ เลย์รับสิ่งที่ได้รู้ได้เห็นไว้ทั้งหมด ไปจนถึงการเลือกคัดสรรเฉพาะสิ่งที่คาดว่าจะสามารถนำมาปรับประยุกต์เข้ากับความเป็นไทยได้ โดยภาพดังกล่าวได้สะท้อนออกมาจากงานเขียนหรือ งานบันทึกร่วมสมัยของชนชั้นนำที่ได้เล่าเรื่องราว เหตุการณ์ และกิจกรรมของการเดินทาง

ดังนั้นเอง การทำความเข้าใจการเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งแรกในปี 1871 ณ สิงคโปร์ เบตาเวีย(Batavia) และสมารัง (Samarang)² จึงมีความสำคัญต่อการเข้าใจการเสด็จในครั้งหลัง ๆ แต่เนื่องจากข้อจำกัดของหลักฐานร่วมสมัยในการเสด็จประพาสครั้งแรกซึ่งในการรับรู้นั้น เรามีหลักฐานคือ "จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศ ในรัชกาลที่ ๕ เสด็จเมืองสิงคโปร์ แลเมืองเบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาสอินเดีย" ซึ่งงานชิ้นนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้นำ "จดหมายเหตุร่วมสมัย 2 เล่ม" มาเรียบเรียง (edit) รวมกัน อีกทั้งทรงแปลหมายกำหนดการและภาคพิธีการที่เข้าใจว่าทางรัฐบาลของทั้ง 2 ประเทศมอบให้ ตลอดจน address ที่ทางสมาคมพ่อค้าสิงคโปร์กล่าวถวาย และรวมถึงคำกล่าวตอบของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาพิมพ์รวมไว้ด้วยกัน โดยการพิมพ์ใส่ไว้ในเครื่องหมายวงเล็บหรือ ในส่วนการอธิบายเพิ่มเติมก็ได้ทรงอธิบายเป็นเชิงอรรถแยกไว้ให้เห็น และงานพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงฯ เรื่อง ความทรงจำซึ่งทรงเริ่มแต่งขึ้นในปี 1933 (หนึ่งปีหลังจากการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครอง)โดยงานดังกล่าวเป็นการ

¹ อาจารย์ประจำสถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล ปัจจุบันอยู่ในระหว่างลาศึกษาในระดับปริญญาเอก ณ มหาวิทยาลัย Leiden ประเทศเนเธอร์แลนด์

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสชาว 3 ครั้ง กล่าวคือในปี 1871, 1896 และ 1901 ตามลำดับ เฉพาะในการเสด็จครั้งแรก เป็นการเสด็จอย่างเป็นทางการ

นิพนธ์จากความทรงจำที่ได้จากประสบการณ์และคำบอกเล่าจากบุคคลที่สมเด็จพระยาดำรงฯ ทรงเชื่อว่าเชื่อถือได้² (ดำรงราชานุภาพ 2494) นอกจากนี้งาน 2 ชิ้นนี้แล้ว ก็เป็นการยากที่จะหาเอกสารร่วมสมัยที่ตีพิมพ์เผยแพร่ อีกทั้งการเสด็จในครั้งนี้ไม่มีงานพระนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังเช่นการเสด็จในครั้งหลัง ๆ

ด้วยข้อจำกัดทางด้านหลักฐานดังกล่าวทำให้การอธิบายถึงการเสด็จประพาสสิงคโปร์ และชาวในครั้งแรกว่าเป็นเพียงเรื่องของการเสด็จเพื่อไปเรียนรู้ และเห็น วิทยาการตะวันตกเพื่อนำมาเป็นแบบในการพัฒนาประเทศ เนื่องจากข้อมูลในจดหมายเหตุนั้นมีเพียง วันเดือนปี และสถานที่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จแต่เพียงสังเขป หากเมื่อได้ค้นคว้าหลักฐานที่มาจากประเทศเจ้าภาพทั้ง 2 ทั้งหลักฐานที่เป็นทางการคือ เอกสารโต้ตอบระหว่างรัฐบาลในเมืองแม่กับรัฐบาลในอาณานิคม และเอกสารสั่งการภายในรัฐบาลอาณานิคม อีกทั้งเอกสารที่ไม่ใช่ทางการ เช่น หนังสือพิมพ์ท้องถิ่น จดหมายส่วนตัว รวมถึงคำประพันธ์ที่แต่งขึ้นเนื่องในวโรกาสที่พระมหากษัตริย์จากสยามเสด็จเยือน เทียบเคียงกับหนังสือมีไปมาระหว่างเจ้าพระยาพระคลังและกงสุลสยามที่สิงคโปร์ และระหว่างเจ้าพระยาพระคลังกับกงสุลเนเธอร์แลนด์ที่กรุงเทพฯ และเอกสารต้นฉบับบางรายการที่หอสมุดแห่งชาติ คือ หนังสือกราบทูลเรื่อง มีศเดอ์ทอมมาศก๊อด ผู้แทนพ่อค้า กล่าวถวาย ฯลฯ และจดหมายที่ไม่ปรากฏชื่อของผู้เขียนและผู้ได้รับ ประกอบกับงานจดหมายเหตุฉบับที่ตีพิมพ์ครั้งแรกที่เรียบเรียงโดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ รวมถึง หนังสือความทรงจำ เราจะพบว่าการเสด็จประพาสสิงคโปร์ เบตาเวีย และสมารังครั้งแรกนั้น ไม่ได้มีความหมายแค่เป็นการไปเรียนรู้เทคโนโลยีหรือวิทยาการ หรือดูงานการเมืองการปกครองเพื่อนำมาเป็นแบบอย่างในสยามในขณะนั้น³ หากนัยยะสำคัญคือ การที่ชนชั้นนำสยามพยายามที่จะสร้างและพิสูจน์การมีอยู่ของรัฐสยาม (visibility) ในฐานะของรัฐเอกราชที่มีความแตกต่างจากรัฐท้องถิ่นอื่น ๆ และแม้ว่าชนชาวสยามจะเป็นชาติพันธุ์ชาวเอเชีย แต่สยามเป็นกลุ่มชาติพันธุ์พิเศษที่อยู่ในสถานะที่สูงกว่ากลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในละแวกภูมิภาคนี้ที่ถูกประเมินจากเหล่าประเทศจักรวรรดินิยมว่าด้อยต่ำกว่าชาวยุโรป กล่าวคือ สยามเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่ศิวิไลซ์และมีศักยภาพในการปรับตัวและพัฒนาตนเองให้ก้าวทันต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น และมีความสามารถในการนำตัวเองไปสู่ระดับความเจริญในระเบียบโลกใหม่ที่มีชาติตะวันตกเป็นผู้นำ ไม่เพียงแต่การบอกว่าตนอยู่ในสถานะที่สูงกว่าชาติเอเชียอื่น หากชนชั้นนำสยามในการเดินทางครั้งนี้ได้วางสยามในระดับที่เท่าเทียมกับชาติอาณานิคมตะวันตก และวางพระมหากษัตริย์แห่งสยามไว้เทียบเท่ากับ Queen Victoria ของอังกฤษ และ King William III ของเนเธอร์แลนด์

² ในการเล่าถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นก่อนหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อยังทรงพระเยาว์อยู่สมเด็จพระยาดำรงฯจะ กล่าวอ้างถึงสิ่งที่ทรงได้ยินมาจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบ้าง หรือจากขุนนางชั้นผู้ใหญ่บ้าง

³ มีหลักฐานที่แสดงว่าทางชนชั้นนำสยามตื่นตัวและให้ความสำคัญกับ "ชาว" โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับ Malay world คือ การรายงานข่าวความเคลื่อนไหวของการเมืองท้องถิ่นของรัฐต่าง ๆ ใน Malay Peninsula และการเคลื่อนไหวของอังกฤษที่สิงคโปร์และรวมถึงยุโรปชาติอื่น ๆ จาก Tan Kim Ching กงสุลสยามที่สิงคโปร์ในขณะนั้น เช่น รายงานเรื่อง การที่ Johore คิดจะสร้างทางรถไฟ การยึดครองพรมแดนของเปรัก แถบเมืองดินดิง กบฏในสลังงอที่ทางน้องของพระยาไทรบุรี มีส่วนหัวพันช่วยพวกกบฏอยู่ด้วย หรือ ชาวสงครามในรัสเซีย เติร์ก และอังกฤษ (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร 5 ธร-- กต/3 หนังสือมีไปมาแก่งกงสุลสยามเมืองสิงคโปร์ด้วยราชการต่าง ๆ ปี 2514- 2516 จากกงสุลสยามถึงเจ้าพระยาพระคลัง วันที่ 26 กรกฎาคม 1869, 25 มกราคม 1870, 16 กุมภาพันธ์ และ 10 กันยายน 1870 และ 21 ธันวาคม 1870 ตามลำดับ นอกจากนั้นแล้วยังมีหลักฐานว่าชนชั้นนำสยามได้มีหนังสือไปให้ W.H. Read กงสุลเนเธอร์แลนด์ประจำสิงคโปร์เพื่อขอคุณสมบัติสัญญาที่ทางเนเธอร์แลนด์ทำกับรัฐมาเลย์ที่เป็นอิสระ และรวมถึงรัฐที่อยู่ภายใต้อารักขาของเนเธอร์แลนด์ ซึ่งก็ปรากฏว่าทาง Read ในภายหลังได้ส่งสนธิสัญญาที่ได้รับจากรัฐบาลที่กรุงเฮก ดังกล่าวมาให้ (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต. (ล) 5 เล่ม 2 จดหมายจากกงสุลเนเธอร์แลนด์เมืองสิงคโปร์ถึงเจ้าพระยาพระคลัง วันที่ 11 พฤษภาคม 1871.

แลนด์” โดยการพิสูจน์ถึงการมีอยู่ของสยามในครั้งนี้อยู่พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามทรงมีพันธกิจในการเป็น “ตัวแทน” ที่จะบอกกับประเทศเจ้าภาพให้เห็นถึงความศิวิไลซ์ของพระองค์และผู้ตามเสด็จซึ่งแตกต่างจากผู้นำรัฐท้องถิ่นอื่นๆ (ซึ่งในขณะเดียวกันพระองค์ก็ถูกจับตามองจากเจ้าภาพว่ากษัตริย์แห่งสยามนั้นศิวิไลซ์หรือล้าหลังไม่ผิดกับผู้นำรัฐท้องถิ่นอื่นๆที่เคยเห็น)

การประกาศการมีอยู่ของสยามโดยให้ความสำคัญกับการเป็นรัฐเอกราชนั้นมีความสำคัญต่อสยามมาก เพราะจะทำให้สยามสามารถยืนอยู่บนเวทีของการเมืองภูมิภาคเคียงบ่าเคียงไหล่กับมหาอำนาจทางอาณานิคม ซึ่งสยามจะไม่เป็นเพียงแค่เบี้ยบนหมากกระดานที่ถูกกำหนดจากหมากตัวอื่น หากสยามจะสามารถที่จะต่อรองและพลิกมาเป็นผู้กำหนดได้ ปัญหาที่ฝรั่งเศสที่ได้ครอบครองสิทธิ์เหนือ กัมพูชา และมีที่ทำการจะไม่หยุดเพียงแค่นั้น ตามมาด้วยความไม่แน่ใจของสยามต่อนโยบายของอังกฤษที่สิงคโปร์ในเขต Malay world ทางตอนเหนือที่สยามเองมีอิทธิพลอยู่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีของ Tuanku Muhammad Aniffin ในปี 1869 ที่สุลต่านโอมาร์ (Omar) จากตรังถูกส่งไปในฐานะทูตพิเศษเพื่อการมอบเครื่องบรรณาการให้แก่ Queen Victoria แห่งอังกฤษ โดยปราศจากการแจ้งต่อสยามในฐานะที่เป็นเจ้าประเทศราช ซึ่งจากการสืบข่าวของสยาม สยามหวาดระแวงว่า Governor ของสิงคโปร์จะสมรู้ร่วมคิด และให้การสนับสนุนสุลต่านโอมาร์ให้แข็งเมืองกับสยามเพื่อมาขึ้นกับสิงคโปร์โดยตรง⁵ ในการเสด็จเยือน Dutch East Indies แม้ว่าทางสยามจะแจ้งไว้ว่า

“ความพยายามของชนชั้นนำสยามในการวางสยามไว้บนบรรทัดฐานเดียวกันกับประเทศมหาอำนาจยุโรป และการจัด “วรรณะ” ของกษัตริย์ของสยามให้เสมอกับราชวงศ์ยุโรปในการเสด็จครั้งนี้เริ่มตั้งแต่การหยั่งเชิงอังกฤษว่าถ้ากษัตริย์แห่งสยามมีพระราชประสงค์ที่จะเสด็จทอดพระเนตรชมบ้านเมืองที่สิงคโปร์ รัฐบาลของสิงคโปร์จะถวายการต้อนรับอย่างไร ซึ่งการหยั่งเชิงดังกล่าวไม่ได้ผ่านจดหมายอย่างเป็นทางการ หากทางเจ้าพระยาพระคลังมีจดหมายไปยัง Tan Kim Ching ให้ลองถามทาง governor ของสิงคโปร์ซึ่งถ้าผลของการหยั่งเชิงนี้เป็นไปในทางบวก ทางสยามจะส่งจดหมายอย่างเป็นทางการตามไป เมื่อผลออกมาปรากฏว่ารัฐบาลของสิงคโปร์มีท่าทีที่เพิกเฉยต่อการเสด็จครั้งนี้ ทางสยามจึงต้องพยายามทุกวิถีทางที่จะทำให้รัฐบาลของสิงคโปร์เตรียมการต้อนรับอย่างสมพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์แห่งสยาม ประเด็นหลักที่ทางชนชั้นนำสยามกังวลมากที่สุด คือ เรื่องการจัดเตรียมที่ที่จะเป็นที่ประทับสำหรับพระเจ้าแผ่นดินสยาม ซึ่งในตอนแรกนั้นรัฐบาลสิงคโปร์ไม่ได้ให้ความสำคัญนัก จนท้ายที่สุดเจ้าพระยาพระคลังต้องใช้ความสัมพันธ์ส่วนตัวที่มีกับเจ้าหน้าที่ระดับสูงของสิงคโปร์ คือ Major J.F.A. McNair ผู้เป็น Colonial Engineer และ Sir Benson Maxwell ตำแหน่ง Chief Justice of the Straits Settlements เมื่อครั้งที่เจอกันในคราวที่ทั้งสองคนได้รับเชิญพร้อมกับ Sir Harry Ord (Governor ของสิงคโปร์) มาชมสุริยคราสที่หัวเกอ โดยส่งจดหมายขอให้ทั้งสองคนได้ช่วยเป็นธุระในการจัดเตรียมการต้อนรับเพื่อให้สมกับพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดินสยาม (การตัดสินใจของรัฐบาลสิงคโปร์ที่จะจัดการรับเสด็จนั้นถูกผลักดันจากบรรดาพ่อค้าในสิงคโปร์) และในขณะเดียวกันเจ้าพระยาพระคลังก็ไม่มีจดหมายไปถึง Tan Kim Ching อีกครั้งเพื่อสั่งการ และในจดหมายฉบับนี้แสดงให้เห็นว่าทางสยามเองก็คงไม่มีอำนาจอะไรที่จะจัดการกับรัฐบาลสิงคโปร์มากนัก แต่ที่สำคัญคือ ในการที่สยามติดต่อว่ารัฐบาลสิงคโปร์ถึงการเตรียมการที่ไม่คำนึงถึงหน้าตาของสยามนั้น สยามได้กล่าวประหนึ่งไม่แคร์ว่าถ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามไม่พอพระทัยกับสถานที่ที่ทางรัฐบาลสิงคโปร์จัดให้ ก็ขอแค่เที่ยวชมบ้านเมืองและจะประทับอยู่บนเรือพระที่นั่ง และจะต่อไปยัง “เบตาเวีย”

การที่ทางชนชั้นนำสยามกังวลกับการจัดการต้อนรับของรัฐบาลสิงคโปร์นั้นเป็นเรื่องที่เข้าใจได้ เพราะ ถ้าจุดแรกล้มเหลว ก็เท่ากับเป็นเครื่องชี้ว่า แท้จริงแล้วในสายตาของชาติตะวันตกสยามไม่ได้แตกต่างไปจากรัฐเพื่อนบ้านอื่น

⁵ หลักฐานอีกประการหนึ่งที่ยืนยันว่ากรณีของตรังกานูเป็นปัญหาที่ละเอียดอ่อนและสามารถก่อให้เกิดปัญหากระทบกระทั่งกับอังกฤษหรืออย่างน้อยก็เป็นสิ่งที่สยามเองให้ความระมัดระวังต่อกรณีดังกล่าว คือ ในจดหมายจากเจ้าพระยาพระคลังถึง Tan Kim Ching กงสุลสยามประจำสิงคโปร์ถึงพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะเสด็จเยือนสิงคโปร์และชวา นั้น ในจดหมายดังกล่าวได้แจ้งว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จประพาสรายทางหัวเมืองก่อน ตั้งแต่ สงขลา เกอตันตัน (Kelantan) และตรังกานู (Trengganu) ก่อนที่จะเสด็จไปสิงคโปร์ (พอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร 5 รล-- กต/3 หนังสือมีไปมาแก่งสุลลยามเมืองสิงคโปร์ว่าด้วยราชการ

เป็นเรื่องของการชมบ้านเมือง หากสยามเองก็ตระหนักดีว่า ในภูมิภาคแห่งนี้เป็นเขตการยึดครองของ 3 มหาอำนาจตะวันตก ฝรั่งเศสในอินโดจีน อังกฤษในพม่า และทางใต้ นับตั้งแต่คาบสมุทรมลายูลงมาจนถึงสิงคโปร์ และ เนเธอร์แลนด์ในเขตที่เป็น Dutch East Indies โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตที่เป็น Malay world ได้มีการจัดสรรอำนาจคือ ทางตอนเหนือซึ่งเป็นประเทศราชของสยามอยู่ในเขตอิทธิพลของสยาม (สนธิสัญญา 1826 ได้กำหนด "พื้นที่ในเขตอิทธิพล" (sphere of influence) ระหว่าง สยามกับอังกฤษในทางตอนเหนือของ คาบสมุทรมลายู คือ เคดาห์ (Kedah หรือ ไทรบุรี) คงสภาพเป็นประเทศราชของสยาม และสยามต้องไม่เข้าแทรกแซงใน เปรัก (Perak) ส่วนรัฐทางชายฝั่งตะวันออกคือ เกอลันตัน และ เติร์กานู นั้นยังมีความคลุมเครือระหว่างอิทธิพลของทั้งอังกฤษและสยาม) ทางตอนกลางเป็นเขตอิทธิพลของอังกฤษ และทางตอนใต้ ตั้งแต่สุมาตราลงมาอยู่ภายใต้อิทธิพลของเนเธอร์แลนด์ (สนธิสัญญา 1824 ได้กำหนด "พื้นที่ในเขตอิทธิพล" ระหว่างอังกฤษกับเนเธอร์แลนด์ไว้ คือ อังกฤษได้ดินแดนทางใต้และทางตะวันออกของสิงคโปร์ ตั้งแต่ เบนคูเลน (Benkulen) และหมู่เกาะในสุมาตราให้แก่เนเธอร์แลนด์ เพื่อที่จะสร้างให้เนเธอร์แลนด์เกรงพอที่จะร่วมมือกันในการปกป้องพื้นที่จากฝรั่งเศส) เมื่อสยามไม่สามารถต่อรองกับฝรั่งเศสได้ และกำลังอยู่ในระหว่างการหาตระแนวอังกฤษ ดังนั้นเอง การรู้จักกับ ดัตช์ซึ่งเป็นเสมือนการจับมือกับพันธมิตรของอังกฤษในอีกฟากหนึ่งของ Malay world ซึ่งสยามเองก็ต้องกังวลในเรื่องการแบ่งสรรผลประโยชน์กับ ดัตช์เพราะทั้งสองประเทศไม่ได้มีเขตผลประโยชน์ติดต่อกันจึงไม่ได้มีอะไรที่ สยามต้องเสียหาย⁶

แต่ทั้งนี้ต้องสร้างความเข้าใจพื้นฐานว่า "สาร" ที่ถูกสื่อจากเอกสารบันทึกการเดินทางหรือเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการเดินทางครั้งนี้เป็นสิ่งที่วางอยู่บนความคิด ความเข้าใจ และความคาดหวังที่ชนชั้นนำไทย มีต่อการเสด็จประพาสดังกล่าวทั้งชนชั้นนำไทยที่ตามเสด็จประพาส (ถ้าเชื่อว่าแค่ความในเครื่องหมายวงเล็บและคำอธิบายในเชิงอรรถเป็นการแทรกของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ) และชนชั้นนำไทยในสมัยที่จดหมายเหตุฯ ถูกเรียบเรียง ตีพิมพ์ และเผยแพร่ ดังนั้นเอง ภาพที่ได้จากหลักฐานเหล่านี้จึงเป็นเรื่องของการสร้างความภูมิใจในความเป็นสยาม/ไทย ให้กับหมู่ชนชั้นนำไทยด้วยกันเองรับรู้และตระหนักว่าสยามมิได้เป็นชาติที่ตกขอบความเจริญ ดังนั้นความสำคัญของเจ้าภาพต่างชาติและรวมถึงข้อมูลบางส่วนที่ได้รับการคัดสรรมา จึงเป็นการยืนยันถึงความภูมิใจว่าสยามนั้นคิวิไลซ์จนแม้แต่มหาอำนาจชาติตะวันตกอย่าง อังกฤษ และดัตช์ก็ยังต้องแซ่ซ้องสรรเสริญ ซึ่งพิสูจน์ได้จากกรณีที่ประเทศเจ้าภาพทั้ง 2 ประเทศได้เตรียมการรับรองถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอย่างสมพระเกียรติ แต่อย่างไรก็ตามก็มิได้หมายความว่า การเสด็จประพาสชาวและสิงคโปร์ ในครั้งนี้ไม่ได้ให้ประสบการณ์การเรียนรู้ทางวิทยาการใหม่ ๆ แก่ชนชั้นนำสยามเพื่อนำมาปรับ ดัดแปลง และรวมถึงลอกเลียนเป็นแบบอย่างในการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก หากผู้เขียนกำลังจะบอกว่า การตีความดังกล่าววางอยู่บนข้อจำกัดที่หลักฐานของไทยมี ในขณะที่เดียวกันผู้เขียนก็มิได้หมายความว่าเอกสารที่ไม่ใช่ภาษาไทยทรงคุณค่า

ต่าง ๆ ปี 2514- 2516 จากกงสุลสยามถึงเจ้าพระยาพระคลัง วันที่ 25 มกราคม 1871) แต่หลังจากที่การตอบกลับมีที่ท่าไม่ดี ในวันที่ 25 กุมภาพันธ์ เจ้าพระยาพระคลังได้มีจดหมายไปแจ้งให้หลวงพิเศษพจนการ ขุนนางที่ทางสยามส่งไปล่วงหน้าเพื่อเตรียมความพร้อมก่อนการเสด็จว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จตรงไปสิงคโปร์โดยแวะแค่สงขลาทีเดียว ยกเลิกการเสด็จไปเกอลันตัน และเติร์กานู (หรือจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร 5 รล- กต/ 3หนังสือมีไปมาแก่งกงสุลสยามเมืองสิงคโปร์ว่าด้วยราชการต่าง ๆ ปี 2514- 2516 จากกงสุลสยามถึงเจ้าพระยาพระคลัง วันที่ 25 กุมภาพันธ์ 1871 และในขากลับแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงแวะที่เติร์กานูด้วยพระองค์เอง พระองค์ได้ส่งผู้แทนพระองค์เดินทางไปเติร์กานู (โปรดดูรายละเอียดใน "จดหมายเหตุพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นเสด็จประพาสต่างประเทศ ในรัชกาลที่ ๕ เสด็จเมืองสิงคโปร์ แลเมืองเบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาศอินเดีย 2460: 51- 53)

⁶ ดูรายละเอียดในวิทยานิพนธ์ที่กำลังจะนำเสนอต่อมหาวิทยาลัย Leiden, The Netherlands.

กว่าเอกสารไทย ในทางตรงกันข้าม หลักฐานต่างประเทศดังกล่าวนั้นก็มีความคล้ายคลึงกันไม่ต่างไปจากเอกสารไทย ทั้งเอกสารของดัตช์และอังกฤษที่ต่างก็มุ่งอธิบายถึงความเป็นเลิศ ความยิ่งใหญ่ของชาติตนให้กับผู้คนของตัวเองฟัง หากการศึกษาเอกสารของประเทศเจ้าภาพทั้ง 2 ร่วมกับเอกสารไทยอื่นๆ ทำให้เราเห็นว่า การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งนี้มิได้เป็นดังเรื่องเทพนิยายที่เริ่มต้นจากพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระเยาว์เสด็จประพาสต่างประเทศ และทรงได้รับการต้อนรับอย่างดีเลิศสมพระเกียรติยศจากประเทศเจ้าภาพซึ่งชื่นชมในพระบารมี การเสด็จประพาสเต็มไปด้วยความราบรื่นท่ามกลางรอยยิ้มสรวลของทั้งสองฝ่าย และหลังจากนั้นกษัตริย์ผู้ทรงพระเยาว์ได้เสด็จกลับคืนสู่พระนคร ซึ่งมีการจัดงานรื่นเริงรับเสด็จ ทุกอย่างจบลงด้วยดี หากการเสด็จครั้งนี้เป็นเรื่องของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระเยาว์พระองค์นั้นรวมถึงบรรดาผู้ติดตามเสด็จและขุนนางชั้นผู้ใหญ่หลายคนที่มีได้ตามเสด็จต้องทรง/ทำงานหนัก ตั้งแต่การเตรียมการก่อนการเสด็จในการเจรจาต่อรองกับประเทศเจ้าภาพเพื่อให้ได้มาซึ่งการต้อนรับที่สมพระเกียรติ ในระหว่างการประทับ ณ สิงคโปร์และชวา จนถึงเมื่อเสด็จถึงพระนคร การประเพณี การติดตามเพื่อยืนยัน "ผล" ของพันธกิจของการเสด็จประพาสยังเป็นเรื่องที่ต้องให้ความสำคัญ⁷

๒. ก่อนการเสด็จประพาสในปี 1871 ความสัมพันธ์ระหว่างเนเธอร์แลนด์และสยามมีอยู่ค่อนข้างเบาบาง และแม้ว่าทางดัตช์ ได้ส่งเจ้าหน้าที่มาสำรวจถึงความเป็นไปได้ที่จะทำการค้าขายกับสยามหลังจากที่สถานการณ์ค้าในเบตาเวียเปิดตัวใหม่อีกครั้งในปี 1824 นับตั้งแต่ T. Schuurman ในปี 1828, H.J. van Hoorn ในปี 1857 J.H. Donker Curtius ในปี 1860 และ Alexander Loudon ในปี 1861 จนถึงการใช้สนธิสัญญาในปี 1862 และ การที่สยามและเนเธอร์แลนด์ได้ลงนามในข้อตกลงในการจัดตั้งกงสุลสยามในเนเธอร์แลนด์และในอาณานิคมของเนเธอร์แลนด์ในปี 1867 (ten Brummelhuis 1987: 63- 71 และ van Beers et al 1981) แต่ในสายตาของดัตช์แล้วสยามมีความหมายน้อยมาก โดยเฉพาะกับ Dutch East Indies จนมีผลให้สยามถูกปรับไปอยู่ภายใต้ความรับผิดชอบของกระทรวงต่างประเทศแทนกระทรวงอาณานิคม (ten Brummelhuis 1987: 69) จากลักษณะของความสัมพันธ์ดังกล่าวส่งผลต่อการประเมินว่ามีความจำเป็นหรือไม่ที่รัฐบาล Dutch East Indies จะจัดการต้อนรับพระเจ้าแผ่นดินสยามที่มีพระราชประสงค์ที่จะเสด็จชมบ้านเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากที่ได้ยินข่าวลือว่า พระองค์จะเสด็จพร้อมด้วยข้าราชบริพารถึง 1,000 คน: สยามมีความสำคัญต่อ Dutch East Indies มากพอที่รัฐบาลอาณานิคมจะแบกรับภาระค่าใช้จ่ายที่หนักอึ้งขนาดนั้นหรือไม่

หลังจากที่ Governor General นำเรื่องนี้เข้าสู่การพิจารณาของ Raad van Nederlandsch Indie (The Council of the Dutch Indies) ทาง Raad van Nederlandsch Indie ได้เสนอความเห็นต่อ Governor General ว่า สยามมีความหมายน้อยมากสำหรับ Dutch East Indies จึงไม่เป็นการสมควรและไม่มีความจำเป็นที่รัฐบาล Dutch East Indies จะต้องนำเบตาเวียไปสู่ภัยพิบัติทางเศรษฐกิจ

⁷ การมอบรูปหล่อช้างทองสำริดแก่ประเทศเจ้าภาพทั้ง 2 ประเทศเพื่อให้จัดตั้งเป็นอนุสาวรีย์เป็นเรื่องที่น่าสนใจ ทั้งการมอบรูปหล่อ และการให้จัดตั้งเป็นอนุสาวรีย์

Raad van Nederlandsch Indie คิดว่าการเสด็จเยือนของพระเจ้าแผ่นดินสยามค่อนข้างจะไม่สำคัญ
เมื่อเป็นเช่นนั้น *Raad van Nederlandsch Indie* คิดว่าเป็นความปรารถนาเป็นอย่างยิ่งในทุก ๆ ทางถ้าการ
เสด็จเยือนครั้งนี้จะไม่เกิดขึ้น.⁸

แม้ว่ารัฐบาลดัชต์เองก็ตระหนักเป็นอย่างดีว่าควรจะตอบแทนความมีน้ำใจของรัฐบาลสยามที่ได้ดูแลและต้อนรับแขกและ
ทูตชาวดัชต์ที่เข้าไปเยือนกรุงเทพฯ อย่างอบอุ่น หากข่าวลือว่า พระมหากษัตริย์แห่งสยามจะเสด็จมาพร้อมกับเรือรบ 6 ลำ
และผู้ติดตามถึง 1,000 คนทำให้ Governor General และคณะรัฐบาลต้องคิดหนัก ถ้าตัดสินใจว่าจะต้อนรับพระเจ้าแผ่นดิน
สยามพร้อมคณะผู้ตามเสด็จ คำถามแรกคือ พระเจ้าแผ่นดินสยามทรงคาดหวังหรือไม่ว่าจะทรงได้รับการต้อนรับอย่าง
ไร? ทำอย่างไรถึงจะจัดการต้อนรับได้อย่างเหมาะสม และสมกับพระเกียรติยศของพระองค์ และจำนวนของผู้ตามเสด็จ
ขนาดนั้น ค่าใช้จ่ายที่จะใช้ต้อนรับจะหนักหน่วงขนาดไหน เป็นไปได้หรือเปล่าที่ทางรัฐบาล Indies จะเสนอให้ทางพระเจ้า
แผ่นดินสยามหรือ รัฐบาลของพระองค์รับภาระค่าใช้จ่ายสำหรับคณะผู้ตามเสด็จ หรือ ทางสยามมั่นใจว่ารัฐบาล Indies
ควรจะรับผิดชอบต่อค่าใช้จ่ายทั้งหมด ปัญหาที่หนักไปกว่านี้คือ ถ้าทางรัฐบาล Indies ตัดสินใจไม่จัดการต้อนรับ แต่กลับ
ปรากฏว่ารัฐบาลอังกฤษที่สิงคโปร์จัดการต้อนรับอย่างสมพระเกียรติ แล้วคราวนี้รัฐบาล Indies ก็คงจะหนีไม่พ้นการถูก
ปรามาสว่าเป็นพวกคนป่าคนเถื่อนที่ไร้อารยธรรมให้พวกอังกฤษหัวเราะเยาะ จากปัญหานักอั้งทั้งหลาย ทาง Raad van
Nederlandsch Indie ได้เสนอทางออกให้ Governor General ส่งจดหมายเพื่อรวบรวมข้อมูลต่อนั้นจึงประเมินสถาน
การณ์ว่าควรทำอย่างไร โดยจดหมายฉบับแรกส่งไปยัง กงสุลเนเธอร์แลนด์ประจำกรุงเทพฯ เพื่อสอบถามรายละเอียดเพิ่ม
เติม: ผู้ใดบ้างที่จะตามเสด็จ และที่สำคัญคือ พระเจ้าแผ่นดินสยามทรงคาดหวังหรือไม่ว่าจะทรงได้รับการต้อนรับอย่างไร จด
หมายฉบับที่ 2 ส่งไปยัง W.H. Read กงสุลเนเธอร์แลนด์ที่สิงคโปร์ เพื่อสอบถามถึงการเตรียมการต้อนรับของรัฐบาล
อังกฤษที่สิงคโปร์ และจดหมายฉบับที่ 3 มีไปถึงเจ้ากระทรวงที่ กรุงเฮก(The Hague) เพื่อถามถึงแนวทางและนโยบายที่
ดัชต์มีต่อสยาม⁹

หลังจากที่ได้ส่งจดหมายไปยัง “แหล่งข้อมูล” ทั้งหลาย ไม่นานนัก Governor General ก็ได้รับคำอนุมัติอย่างเป็นทางการ
จากการจากรัฐมนตรีกระทรวงอาณานิคมให้จัดพิธีต้อนรับพระเจ้าแผ่นดินสยามอย่างสมพระเกียรติยศของพระองค์ หากข้อ
พึงปฏิบัติคือ พยายามหลีกเลี่ยงค่าใช้จ่ายที่ไม่จำเป็น “You can receive (the) Siamese King according to His rank
and make the inevitable expenses.”¹⁰ ซึ่งแม้ว่าจะได้รับการอนุมัติดังกล่าวแล้ว หาก ขั้นตอนในการเตรียมการ โดย
เฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของหมวดเงินที่จะใช้ทรงจ่าย เนื่องจากครั้งนี้เป็นครั้งแรกของ Dutch East Indies ที่จะมีการเสด็จ
แผ่นดินจากรัฐ “พื้นเมือง” ที่ไม่ใช่ราชวงศ์พื้นเมืองในอาณานิคมของดัชต์อีกทั้งไม่ใช่สมาชิกของพระราชวงศ์ในยุโรป และ
อีกคำถามหนึ่งที่ทางรัฐบาล Dutch East Indies ต้องขบคิดคือ การรับรองอย่างไรถึงจะเรียกว่าเป็นการสมพระเกียรติ ทาง
รัฐบาล Dutch East Indies ตั้งใจว่าจะให้การรับรองของรัฐบาลสิงคโปร์เป็นมาตรฐานการจัดเตรียมการของตน เพราะอย่าง
น้อยที่สุดอังกฤษก็หัวเราะเยาะไม่ได้ว่าดัชต์เป็นพวกป่าเถื่อน และในขณะเดียวกัน Governor General ก็ได้สอบถามไปยัง

⁸ “Intusschen acht de Raad het onderwerpelijk bedoelde bezoek voor ons als van zeer ondergeschikt belang; terwijl Hij het uit
dienhoofde en in verband tot het voorafgegane alleszins wenschelijk zou oordeelen indien het achterwege kon blijven”. Advies
van den Raad van Nederlandsch-Indie, 10-02-1871, NO. 185; ANRI; AS.

⁹ Advies van den Raad van Nederlandsch-Indie, 10-02-1871, No. 185; ANRI; AS.

¹⁰ Telegrafien van Minister Colonies voor Governor General, 20-02-1871, No. 470; ANRI; AS.

หน่วยงานต่าง ๆ เพื่อขอคำแนะนำสำหรับการเตรียมพิธีการต้อนรับ ในการสอบถามดังกล่าว Governor General ได้ย้ำสำคัญว่า พระเจ้าแผ่นดินแห่งสยามสมควรที่จะได้รับพิธีต้อนรับเจกเช่นเดียวกับพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ¹¹ ซึ่งในท้ายสุดได้มีมติว่าจะ ใช้พิธีที่จัดขึ้นเมื่อคราวที่ถวายการต้อนรับ Prince William Frederik Hendrik และคราวที่ต้อนรับการเข้ารับตำแหน่งของ Governor General เป็นแม่แบบ และในช่วงเวลาดังกล่าวนี้อเอง Governor General ได้ส่งจดหมายทางการถึงรัฐบาลสยามว่าทางรัฐบาล Dutch East Indies มีความยินดีเป็นอย่างยิ่งที่ได้มีโอกาสถวายการต้อนรับการเสด็จเยือนของพระเจ้าแผ่นดินแห่งสยาม

*...I asked Your Excellency to be so kind to present His Majesty with the assurances that I learned with great satisfaction of His Majesty's intentions and that I will do everything possible to make His Majesty's stay here as agreeable as possible.*¹²

หลังจากที่ได้ส่งจดหมายฉบับดังกล่าวแล้ว Governor General ก็ออกหมายกำหนดการ และสั่งการให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องเตรียมการรับเสด็จ เช่น จ่ายเงินทดแทนให้แก่บริษัท Bataviaasche Tramweg Maatschappij ที่ต้องปิดการบริการชั่วคราวในสาย Weltevreden- Meester Cornelis และ สาย Molenvliet- Rijswijk อีกทั้งได้ส่งหมายกำหนดการให้กับทาง Resident of Batavia เพื่อประกาศและแปลเป็นภาษาอังกฤษ

ในขณะที่ดูเหมือนว่าการเตรียมการเสร็จลงแล้ว การณ์กลับเป็นว่าทาง Governor General ได้รับแจ้งจาก W.H. Read กองสุลเนเธอร์แลนด์ประจำสิงคโปร์ว่า พระเจ้าแผ่นดินแห่งสยามมีพระราชประสงค์ที่จะเสด็จทอดพระเนตรทางรถไฟที่สมารังซึ่งทางกงสุลฯ เองก็ได้พยายามทัดทานแล้วว่า ถ้าเพียงแต่อยากทราบข้อมูลต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับเรื่องการรถไฟ Governor General สามารถที่จะตอบข้อสงสัยและแจ้งข้อมูลทั้งหมดได้โดยไม่จำเป็นต้องเสด็จไปสมารัง แต่อย่างไรก็ตาม Read ก็ไม่สามารถที่จะเหนี่ยวรั้งความมุ่งมั่นของพระเจ้าแผ่นดินแห่งสยามได้

เมื่อได้รับแจ้งถึงความดังกล่าวแล้ว Governor General จึงได้โทรเลขสั่งการให้ Resident of Samarang จัดเตรียมการรับเสด็จ โดย Governor General ได้ให้งบประมาณที่ค่อนข้างจำกัดกับทางสมารังซึ่งจริง ๆ แล้วเป็นการประเมินที่ต่ำกว่าค่าใช้จ่ายที่เป็นจริงมาก อีกทั้งไม่ลืมที่จะกำชับฝ่ายหลังว่าให้จ่ายอย่างประหยัด ค่าใช้จ่ายใดที่เสี่ยงได้ก็ให้พึงเลี่ยง

ในขณะที่ทางรัฐบาล Indies กำลังุ่นวายอยู่กับการเตรียมการต้อนรับ ข่าวของการเสด็จครั้งนี้ได้แพร่สะพัดไปทั่ว โดยเฉพาะในเมืองใหญ่ ๆ อย่าง เบตาเวีย สมารังและ สุราบายา¹³ ที่น่าสนใจคือ ก่อนการเสด็จ หนังสือพิมพ์ท้องถิ่นทั้ง 2

¹¹ "...en c.q. zal moeten worden ontvangen met eerbewijzingen aan gekroonde hoofden verschuldigd." Afdeling C, Missive Algemeene Secretaris aan den Kommandant van het Leger en Chef van het Departement van Oorlog in N.I., den Kommandant der Zeemacht en Chef van het Departement der Marine in N.I., Resident van Batavia, 21- 02- 1871, No.319; ANRI, AS.

¹² Afdeling C, Besluit van de Gouverneur Generaal aan Z.R. den Minister van Buitenlandsche Zaken van het Rijk van Siam, te Bangkok, 22- 02- 1871, No.17; ANRI, AS, Ag 3339.

¹³ ในเมืองเล็ก ๆ อื่น ๆ ที่น่าแปลกใจและน่าสนใจในเวลาเดียวกันคือ บางเมืองนั้นเป็นเมืองที่ไม่ได้อยู่บนเกาะชวา ชวานั้นก็อยู่ในความรับรู้ของผู้คนเช่นกัน หากอาจจะล้ำไปกว่าที่เมืองใหญ่ ๆ และน้ำหนักที่ให้กับการรายข่าวก็แตกต่างกันไป การเสด็จครั้งนี้ ปรากฏว่ามีหนังสือพิมพ์ท้องถิ่น

ภาษาได้เสนอข่าวที่เป็นพื้นฐานความรู้เกี่ยวกับสยามและพระเจ้าแผ่นดินให้กับผู้อ่าน เช่น ลักษณะการเมืองการปกครองในสยาม ลักษณะภูมิประเทศ ประวัติศาสตร์ การประกอบอาชีพ การเกษตรกรรม สินค้าเข้าและสินค้าออก การเมืองในราชสำนักสยาม และรวมถึงพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งข้อมูลต่าง ๆ เหล่านี้ทางหนังสือพิมพ์ได้มาจากงานของ Sir John Bowring, Mgr Pallegoix และรายงานของคนคัดสรรที่เดินทางเข้ามาในสยาม W.M. Hooden, Graaf de Beauvoir และ Mr. A. Loudon ข่าวเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าชาวต่างชาติไม่ได้รู้จักมักคุ้นกับสยามนัก ข้อมูลต่าง ๆ เหล่านี้จึงมีความสำคัญในการบอกเล่าให้กับผู้อ่านให้มีความรู้เกี่ยวกับแขกที่กำลังจะมาเยือน¹⁴

การมาเยือนของพระเจ้าแผ่นดินของสยามครั้งนี้กลายเป็นหัวข้อสำคัญของการสนทนาในขณะนั้นโดยเฉพาะที่เบตาเวียผู้คน (โดยมากมักจะหมายถึงชาวดัตช์มากกว่าคนพื้นเมือง) ได้เฝ้ารอวันที่พระเจ้าแผ่นดินของสยามจะเสด็จมา เพราะ นอกจากอยากรู้และอยากเห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินของสยามมีหน้าตาเป็นอย่างไร ต่างไปจากเจ้าชวาทที่ตนเคยเห็นหรือไม่ การเสด็จมาเยือนครั้งนี้ช่วยให้บรรยากาศที่ค่อนข้างน่าเบื่อ ขาดความแปลกใหม่ของ Dutch East Indies มีสีสันขึ้น อีกทั้งครั้งนี้ยังเป็นครั้งแรกของ Dutch East Indies ที่มีแขกกิตติมศักดิ์เป็นถึงพระเจ้าแผ่นดินของรัฐในภูมิภาคนี้มาเยือน พระเจ้าแผ่นดินที่มีเชื้อราชวงศ์ยุโรป มิใช่เจ้านายพื้นเมืองที่เคยรู้จัก ทำให้การเสด็จคราวนี้เป็นที่รอคอยของผู้คนใน Dutch East Indies

หนังสือพิมพ์ได้ตีพิมพ์ข่าวการตื่นตัวของผู้คนต่อการเสด็จครั้งนี้ Insulinde จากสุราบายาได้ตีพิมพ์จดหมายจากคนในเบตาเวียเขียนมาเล่าถึงเหตุการณ์ว่า “ในขณะที่ทางมอลล์ครั้งล่าสุดรายงานถึงโรคระบาดที่ฮอลแลนด์ ที่เบตาเวียก็มีโรคระบาดเหมือนกัน แต่เป็นโรคระบาดที่เกิดค่อนข้างจะไร้เดียงสา และถ้ามีเหยื่อของโรคระบาดนี้ พวกเขากำลังทูลทูลรายจากโรคระบาดที่เรียกว่า “Siammania- furibundz” และจำนวนของผู้ที่ตกเป็นเหยื่อนั้นมีจำนวนมากทีเดียว... จากโปรแกรมที่ประกาศสำหรับการจัดการต้อนรับทำให้เกิดความสับสนวุ่นวายกันยกใหญ่ และบทสนทนามีแต่เรื่องของพระเจ้าแผ่นดินสยาม”¹⁵ ในจดหมายฉบับเดียวกันยังได้ให้ภาพขอผู้คนในเบตาเวียที่ต่างพากันออกมาจับจ่ายใช้สอยหาซื้อเครื่องแต่งตัวใหม่ที่จะใส่ไปงานปาร์ตี้ “แน่นอนสภาพสตรีทั้งหลายก็ต้องสำรวจเช็กลัดและเช็มประดับ สุภาพบุรุษได้ดู

ใน Dutch East Indies จำนวนถึง 16 ฉบับที่ได้รายงานข่าวเกี่ยวกับการเสด็จ ในจำนวน 16 ฉบับดังกล่าว 13 ฉบับเป็นหนังสือพิมพ์ที่ตีพิมพ์ในภาษาดัตช์และ 3 ฉบับเป็นภาษามลายู ในจำนวน 13 ฉบับที่เป็นภาษาดัตช์นั้น 4 ฉบับพิมพ์จำหน่ายอยู่ที่ เบตาเวียคือ *Javasche Courant* (หนังสือพิมพ์ของรัฐบาล), *Bataviaasch Handelsblad*, *Nieuw Bataviaasch Handelsblad* และ *Java Bode* 2 ฉบับตีพิมพ์ที่ สมารัง คือ *Samarangsche Courant* และ *De Locomotief* 2 ฉบับจาก สุราบายาคือ *Soerabaiasch Handelsblad* และ *Insulinde Nieuws en Advertentieblad* 2 ฉบับจาก ปาซุรุอัน(Pasoeroean) คือ *Pasoeroeansch Nieuws en Advertentieblad* และ *Handelsblad voor Pasoeroean en Omstreken* 1 ฉบับจาก สุราการ์ตา (Surakarta) คือ *De Vorstenlanden- Nieuws- en Advertentieblad* จากนั้นนอกเกาะชวา คือ *Sumatra Courant* จาก ปาดัง(Padang) และ *Makassaarsch Handelsblad* จาก มากัสซาร์ (Makassar) และหนังสือพิมพ์ที่ตีพิมพ์ในภาษามลายู 3 ฉบับ คือ *Bintang Barat* จาก เบตาเวีย, *Selompret Melajoe* จาก สมารัง และ *Bintang Timor* จาก สุราบายา

¹⁴ “นอกจากข้อมูลเกี่ยวกับสยามและพระเจ้าแผ่นดินของสยามแล้ว ชาวที่ตีพิมพ์ในช่วงนี้คือ ชาวลีอ เช่น ชาวลีอว่ารัฐบาลได้ใช้จ่ายเงินถึง f1,000,000 เพื่อเตรียมการต้อนรับครั้งนี้.” *Bintang Barat*, 11-01-1871.

¹⁵ “Heerscht volgens de laatste mailberichten in Nederland eene pokkenepidemie van de kwaadaardigste soort, waaraan den Haag, Rotterdam en Utrecht het grootste contingent in slachtoffers levert, l'evenement du jour of liever de ziekte welke thans de stad onzer inwoning schijnt te hebben aangegrepen, is van meer onschuldiger aard;-- doch, maakt ze slachtoffers, dan zijn het diegenen welke thans aan de ziekte lijden welke men gerust Siammania- furibundz zoude kunnen noemen;-- en het getal daarmede behebt, schijnt niet gering te zijn.” *Insulinde*, 06-04-1871.

ความเรียบร้อยนอก (ชุดราตรีชาย) และทำความสะอาดเหรียญตรา...¹⁶เจ้าหน้าที่ได้ขอร้องให้ผู้คนที่มียานเรือนตลอดทางที่จะเสด็จพระราชดำเนินผ่านให้ทำความสะอาดบ้านเรือนของตนเอง

และเมื่อวันเสด็จมาถึงปรากฏว่าผู้คนทั้งชาวตะวันตก ชาวจีน และชาวพื้นเมืองต่างเดินทางกันมาจากทั่วสารทิศ เพื่อเข้ามายังตัวเมืองเบตาเวียจนในเมืองเบียดเสียดยัดเยียดด้วยผู้คนตลอดทางจาก Klein Boom มาเรื่อยตามถนน Molenvliet จนถึง Government Hotel ¹⁷Bintang Barat ได้ให้ภาพเช้าของวันที่ 27 มีนาคม ว่า

ตลอดสายถนนใหญ่จาก boom จนถึงจวนของ tuan besar (หมายถึง Governor General) ถูกจัดระเบียบมากเกินไปจนกระทั่งเราไม่สามารถได้ยินเสียงที่บ่งบอกถึงเทศกาล...

ตลอดสายถนนจากเมืองสู่กลางใจเมือง ช่างนอกทหารรับจ้างที่ยืนแถว และยังคงไปด้วยชาวต่างชาติ ชาวจีน ชาวมุสลิม ทั้งผู้ชาย ผู้หญิงและเด็ก ๆ

ที่ข้าง ๆ แม่น้ำเริ่มจากสะพานMangga Besar จนถึงฝั่งตรงข้ามจวน Governor General ผู้คนยืนเบียดกันแน่นเหมือนรั้ว แต่ละคนต่างแย่งที่กันยืน

ที่จวนของ Governor General มีแถวทหารและทหารกองหนุนยืนเรียงราย วงดนตรีทหารยืนข้าง ๆ บันไดจวนของ Governor General.¹⁸

นอกจากนั้นใน Bintang Barat ฉบับเดียวกันนี้ยังให้ภาพการต้อนรับของคณะรัฐบาลของ Dutch East Indiesเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาถึงที่จวนของ Governor General อย่างสมพระเกียรติยศ

ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้น ดนตรีก็บรรเลงเพลงชาติสยาม และเพลงชาติของดัตช์ พร้อมกันนี้ทหารกองหนุนวันทยาอูธ 3 ครั้ง ธงชาติสยามถูกชักขึ้นสู่ยอดเสาและปืนใหญ่ที่ป้อมปราการได้ถูกยิงขึ้นเพื่อถวายความเคารพ 21 นัด

หลังจากนั้นคณะกรรมการของ Raad van Indie และบรรดาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ได้ถวายการต้อนรับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและได้นำพระองค์เข้าสู่ด้านในเพื่อเข้าพบ Governor General¹⁹

¹⁶ "Het aangekondigde programma voor de ontvangst van den Vorst bleef gehandhaafd,--zoodat de drukte niet gering was en aller gesprekken zich tot Siam's Koning bepaalden;--de dames hadden natuurlijk nog een strikje en flikje, de heeren hunne gegalloneerde rokken en eere teekens nog eens aan een inspectie te onderwerpen." *Insulinde*, 06-04-1871.

¹⁷ *Javasche Courant*, 28-03-1871.

¹⁸ "Sapandjang djalanen besar dari boom sampe di roema toewan besar teraloe bagoes dia toernja sampe kita tida dapet perkata- an boeat trangken itoe karamean..."

Sapandjang djalanen kotta sampe di oedik, di loear soldadoe- soldadoe njang bederek- derek, ada sarat djoega dengan orang- orang blanda, tjina, islam, laki- laki begitoe djoega prampoean dan anak- anak.

Di pingir kali moelain dari Djembatan Mangga besar sampe di sebrang roema toean besar manoesia berdiri seperti pagget, satoe- satoe maoe reboel tempat berdiri.

Di roema toewan besar di pagger- in oleh soldadoe- soldadoe schutterij. Stafmoeziek berdiri dekat tanga roema toewan besar." *Bintang Barat*, 29-03-1871.

¹⁹ "Begitoe radja masoek lantao moesiek main lagoe Siam dan lagoe Blanda serta barisan schutterij bersoerak- soerak 3 kali, bandera Siam lantao naik atas tiang bandera dan mariam di benteng kasi hormat 21 kali.

หลังจากที่ได้เห็นษัตริย์แห่งสยามรายงานข่าวของหนังสือพิมพ์ในวันนั้นเต็มไปด้วยความประทับใจในท่วงท่าที่สง่างามสมกับที่เป็นกษัตริย์ *Bataviaasch Handelsblad* ได้กล่าวชมว่าหนังสือพิมพ์สิงคโปร์ไม่ได้กล่าวเกินความจริงเลย แม้สักนิดเมื่อพูดถึงความสงบเยือกเย็นสุขุมและความสง่างาม ซึ่งแม้ว่าจะยังทรงพระเยาว์นัก หากพระเจ้าแผ่นดินแห่งสยามได้ทั้งไว้เบื้องหลังแต่ความประทับใจ²⁰ ดูเหมือนว่าทุกอย่างจะดำเนินไปด้วยดี รัฐบาล Dutch East Indies ได้ให้การต้อนรับพระองค์อย่างสมพระเกียรติ เริ่มตั้งแต่พิธีต้อนรับ การเสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ งาน Ball ที่ Concordia Club และที่ Harmonie Club²¹ การละเล่นจากชาวจีนชาวพื้นเมืองที่จัดถวายซึ่งทำให้บรรยากาศในเบตาเวียคึกคักอย่างที่ไม่เคยมีมาก่อน นอกจากนั้นแล้วหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นทั้ง 2 ภาษาต่างก็ชื่นชมที่พระเจ้าแผ่นดินแห่งสยามทรงสนพระทัยในการต่าง ๆ ที่แปลกใหม่และไม่เคยได้ทรงเห็นมาก่อนไม่ว่าจะเป็นที่โรงงานแก๊ส กิจกรรมของฝ่ายทหาร หรือการรถไฟ หากในทัศนคติของชาตินิยมหาอำนาจตะวันตก แม้กษัตริย์แห่งสยามจะสง่างามแต่ก็ยังทรงเป็นชนชาวเอเชียที่ถูกลดว่าล้าหลัง และ

Abis begitoe radja Siam di samboet oleh lid- lid dari Raad van India dan toewan- toewan sekretaris gouvernement, di anter bawa masoek, bertamoe dengan toewan besar." *Bintang Barat*, 29-03-1871.

²⁰ "Onze Singapoersche collega heeft niets te veel gezegd van de zelfbeheersching en waardigheid, waarmede de jeugdige vorst zich beweegt. Hij heeft ongetwijfeld bij allen eenen gunstigen indruk achtergelaten." *Bataviaasch Handelsblad*, 27-03-1871.

²¹ งาน Ball ทั้งที่ Harmonie และ Concordia Club มีการตกแต่งสถานที่อย่างสวยงาม ในงาน Ball ที่ Harmonie Club ในคืนที่ 3 ในเบตาเวียที่น่าสนใจคือ *Nieuw Bataviaasch Handelsblad* วันที่ 30 มีนาคม ได้รายงานว่า ในห้องที่มีพระราชอาสน์นั้นมีการตกแต่งด้วยนานาชาติ และธงของสยามก็เป็นหนึ่งในบรรดาธงดังกล่าว *Nieuw Bataviaasch Handelsblad* ได้ตีความว่าเป็นสัญลักษณ์ของข้อเท็จจริงว่า สยามได้ก้าวเข้ามาสู่การค้าระดับโลก "De troonzaal was met de vlaggen van alle natien getooid, waartusschen telkens de Siamsche vlag was aangebracht, als symbool van de unie die Siam met den wereldhandel had aangegaan." (*Nieuw Bataviaasch Handelsblad*, 30-03-1871) ในขณะที่ *Bintang Barat* ตีความว่า สยามอยู่ในสภาพสันติกับเหล่านานาชาติยุโรปที่ค้าขายกับสยาม "Didalam roemabolla orang soeda rias- in dengan roepa- roepa bandera dari segala bangsa dan di selat- selatnja ada bandera Siam, itoe mengasi tanda njang Siam ada berdame dengan sekalian bangsa Europa, njang dateng berdagang di negri Siam." (*Bintang Barat*, 01-04-1871).

นอกจากการตกแต่งสถานที่อย่างสวยงามแล้ว ในงาน Ball ทั้ง 2 งานยังมีการจุดดอกไม้ไฟเพื่อเป็นการเฉลิมฉลองการเสด็จในคราวนี้ ใน *Sair Kadatangan Sri Maharaja Siam di Betawi* (Sair < รูปแบบคำประพันธ์ของมาเลย์ > การเสด็จมาของพระมหากษัตริย์สยามที่เบตาเวีย) ได้กล่าวว่าดอกไม้ไฟที่จุดที่ Concordia Club (คืนที่ 5 ในเบตาเวีย) นั้นได้ถูกเตรียมการเป็นเวลานานชุดปิดท้ายเป็นรูปช้างคู่ ซึ่งได้รูปช้างมีตัวหนังสือเขียนว่า "ทรงพระเจริญ"

"Kembang apinya di konkordia,

Suda lama disuru sedia;

Di liat bagus dan mulia,

Trang kuliing dan bercahaya.

...

Pengabisan pasang berkembang gaja,

Di bawa tertulis slamat raja." (Mascus 2000: 21- 22)

(ดอกไม้ไฟที่คองคอร์ดีย, ได้ถูกเตรียมการไว้เรียบร้อยแล้ว; ช้างงดงามและโชติช่วง, สว่างไสวและส่องประกายไปทั่วทุกหัวระแหง. ...ปิดฉากด้วยดอกไม้ไฟช้างคู่, ทรงพระเจริญถูกเขียนไว้ด้านล่าง)

มีสถานะที่ต่ำกว่าชาวยุโรป ในจดหมายที่ของ Charles Rene Bakhuizen van den Brink ²²ที่ส่งไปถึง E.J. Potgieter เพื่อนของบิดาของตนที่อาศัยอยู่ที่กรุงเฮกนั้น ได้เรียกพระเจ้าแผ่นดินแห่งสยามว่า "Hooge Siriekauwer" ซึ่งหมายถึง "ฝ่าพระบาทนักเคี้ยวหมาก" อีกทั้งผู้เขียนยังเล่าให้ Potgieter ฟังว่า เรื่องนี้เป็นข่าวลือที่ผู้คนรู้กันทั่วไป Bakhuizen van den Brink ได้กล่าวขอโทษ Potgieter สำหรับข้อความที่ดูจะเป็นการให้ร้ายแก่กษัตริย์แห่งสยามผู้นำสงสาร

"และตอนนี้ ท่านที่เคารพ ผมคิดว่าคำพรรณนาที่ได้ฝ่าพระบาทนักเคี้ยวหมากสร้างความประทับใจแก่ผม ผมคงต้องเริ่มต้นด้วยการขอโทษเกี่ยวกับคำใส่ร้ายป้ายสีที่มีต่อกษัตริย์ผู้นำสงสาร ทำไมผู้คนและหนังสือพิมพ์ต้องโกหก เขาไม่ได้เป็นนักเคี้ยวหมาก เขาไม่ได้ดูเหมือนคนจีนสักนิดเดียว"²³ เขาเป็นแค่เด็กหนุ่มท่าทางดี อายุราว 20 ปี ก็เหมือนกับที่คนเรียก "Sinjo"²⁴ แต่งตัวดี ท่าทางภูมิฐาน สวมชุดสีเทาทั้งชุด กางเกงขาสั้น พันจากกางเกงขาสั้นก็เห็นถุงเท้าขาวที่ยาวจากกางเกงลงมา รองเท้าสั้นเตี้ย และมีหมวกอยู่บนศีรษะ เขาดูเหมือนว่าจะชื่นชมอย่างมากกับการต้อนรับที่ทรงเกียรติ Governor General อยู่ข้างเขาตลอดเวลา และตามโปรแกรมทุก ๆ บ่าย ทั้งคู่จะออกเดินเล่น และ Governor General ก็สนใจจะสุขภาพเท่าที่คนเป็น Governor General จะสามารถสุขภาพได้ Raden Mas Kadiroen คนที่เป็นน้องของ Regent of Demak ผู้มีชื่อเสียง...เป็นคนพื้นเมืองที่ศรัทธามาก เป็นคนที่สามารถพูดและเขียนภาษาดัตช์ได้อย่างไม่มีที่ติ เขาได้รับการศึกษาจาก Van Kesteren บรรณาธิการคนปัจจุบันของ De Locomotief (Raden Mas Kadiroen) ได้วิจารณ์ว่าเขาไม่เข้าใจเลยว่าทำไม Governor General ต้องลดตัวไปสมาคมกับราชาผิวสีน้ำตาลด้วย"²⁵

นอกจากนั้นแล้ว ในจดหมายฉบับแรกที่ Bakhuizen van den Brink ได้เขียนบรรยายภาพเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเบตาเวียให้กับ Potgieter ฟังถึงเรื่องการเตรียมทำความสะอาดว่า Assistant Resident ของเบตาเวียได้สั่งให้พลเมืองทุกคนทำความสะอาด การขัดและการทาสีนั้น สำหรับเขาแล้วดูจะมากไปกว่าวันทำความสะอาดใหญ่ที่ฮอลแลนด์ สะอาดดีมากเกินไปจนกระทั่งผู้เขียนเกรงว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามจะพอพระทัยจนกระทั่งไม่อยากจะกลับประเทศของพระองค์เอง และ "ฝ่าพระบาทนักเคี้ยวหมาก"จะพบว่าที่นี่สะอาดและเรียบร้อยมากเกินไปจนไม่รู้สึกเหมือนกับอยู่ที่บ้าน"²⁶

²² Charles Rene Bakhuizen van den Brink ในขณะนั้นเป็นข้าราชการพลเรือนหนุ่ม อายุราว 21 ปี สังกัดแผนกเศรษฐกิจ ต่อมาเขาได้ดำรงตำแหน่ง Resident of Batavia ตั้งแต่ปี 1901- 1906.

²³ คนจีนใน Dutch East Indies มีสถานภาพที่ต่ำกว่าชาวพื้นเมืองที่เป็นมุสลิม

²⁴ เป็นคำที่ใช้เรียก Eurasian คือ ลูกผสมระหว่างดัตช์กับชนพื้นเมือง สถานภาพของคนกลุ่มนี้แม้จะสูงกว่าชนพื้นเมืองแต่ก็ต่ำกว่าชาวตะวันตก

²⁵ "En nu, mij waarde Heer ben ik U nog schuldig eene beschrijving van den indruk, die de Hooge Siriekauwer op mij gemaakt heeft. Ik moet beginnen met mij te verontschuldigen over den laster, den armen vorst aangedaan. Waarom liegen de menschen en de dagbladen toch? Hij is geen siriekauwer, hij gelijkt niets den Chinees; zooals Uilenspiegel hem teekent. Hij is een aardig ventje van omsreeks 20 jaar, veel gelijkend op wat men hier een "Sinjo" noemt, geheel in't grijs gekleed; met een korte broek; waaruit witte kousen te voorschijn kwamen, met lage schoenen en een helmhoed op het hoofd. Hij scheen zeer vereerd te zijn over de plegtige ontvangst. De Gouverneur was steeds bij en om hem, deed ingevolge het programma iederen middag een wandelrid en was zoo hoffelijk als alleen deze Gouverneur wezen kan. Raden Mas Kadiroen, --een' broeder van den beroemden regent van Demak,.... een allerbeschaafdst inlander, die het Hollandsch zuiver spreekt en schrijft—hij heeft onderwijs gehad van den tegenwoordigen redakteur van de Locomotief, van Kesteren—maakte de opmerking, dat hij zich niet begripen kon, hoe de Gouverneur zich met zulk een bruine koning kan encanailieren." จดหมายจาก Charles Rene Bakhuizen van den Brink ถึง E. J. Potgieter 8-07-1871. Am 9 g.

²⁶ "... alle burgers zijn door den A.R. van Batavia uitgenoodigd hunne huizen te witten en te teeren. Het is dan ook een poetsen en wrijven, erger dan op een' grooten schoonmaakdag in Holland. Ik begin bijna te vreezen, dat men het den Koning van Siam

Highlight ของการเสด็จประพาสที่จะยืนยันว่า การเดินทางครั้งนี้ไม่ได้มีแค่ภาพสวยหรืออย่างที่ปรากฏในเอกสารไทย หากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและคณะผู้ติดตามต้องทำงานหนักในการที่จะยืนยันและพิสูจน์ถึงสถานภาพของสยามในฐานะรัฐเอกราชซึ่งต่างจากรัฐในเอเชียโดยเฉพาะรัฐในภูมิภาคนี้ และไม่ได้อยู่ในสถานภาพที่ต่ำกว่าชาติมหาอำนาจตะวันตกแม้แต่น้อยนิด และสยามเองก็มีความพร้อมและศักยภาพที่จะพัฒนาตนเองซึ่งชนชั้นนำสยามเองก็คิดว่าตนเองก็ศิวิไลซ์อยู่แล้วไปสู่ความศิวิไลซ์ที่มากกว่า คือ address ที่ทาง The board of managers of the Gymnasium Willem III ที่กล่าวถวายและ พระราชดำรัสตอบ ในวันที่ 28 มีนาคม 1871 ซึ่งเป็นวันที่ 2 ของการเสด็จเยือน

"To

His Majesty the First King of Siam.

May it please Your Majesty!

The Board of managers of the "Gymnasium Willem III" or King's college of Batavia desires to present their respectful homage to Your Majesty and at the same time to express their sense of gratitude for the honour, which it has pleased Your Majesty to confer upon this college by the present visit.

Your Majesty's presence in this building bears unequivocal testimony to the interest which Your Majesty takes in Western science and Western civilization the report of which has long since reached us.

Here in the far East there is still almost every thing to do in this respect: the ground has hardly been broken.

The King of the Netherlands, deeply impressd with the importance of the subject, has ever been earnest in promoting the means of instruction for both, Europeans and Natives; and a better proof of this cannot be given than the foundation of this college, which has cost a large amount of treasure to the state.

Youths are admitted irrespective of their nationality, if only able to undergo and examination of the most simple kind.

---

zoo aangenaam maakt, dat hij niet meer vertrekt; of wel, dat onze Hooge Siriekauwer het hier te net gepoetst zal vinden, en zich hier niet te huis zal gevoelen." จดหมายจาก Charles Rene Bakhuizen van den Brink ถึง E.J. Potgieter 23-03-1871. Am 9 f

จริง ๆ แล้วจดหมายทั้ง 2 ฉบับเต็มไปด้วยคำพูดที่เยาะเย้ยและถากถางรัฐบาลของตนที่จัดการต้อนรับดีเกินไป นอกจากอคติที่เป็นเรื่องของการเหยียดทางเชื้อชาติแล้ว ตัวผู้เขียนเองก็มีอคติที่ว่า เราคิดว่ามันไม่ใช่หน้าที่ของ "ทหารกองหนุน" ที่จะต้องถูกเกณฑ์ไปต้อนรับการเสด็จครั้งนี้ (Ook ik ben, als schutter opgeroepen, om hem in te halen. Waar een schutter al niet voor gebruikt wordt!) ดังนั้นคำพูดที่กล่าวถึงการต้อนรับที่รัฐบาล Dutch East Indies และรวมถึงการเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเจ้าแผ่นดินสยามจึงเต็มไปด้วยการเสียดสีดังที่ปรากฏดังกล่าว

ผู้เขียนขอขอบพระคุณ Dr.Olf Praamstra แห่ง Department of Languages and Cultures of Southeast Asia and Oceania, Faculty of Letters, Leiden University ที่ได้มอบสำเนาของจดหมายทั้ง 2 ฉบับให้ผู้เขียน.

The education is so comprehensive, that on leaving the college, after having successfully completed their course of studies, they go forth into the world, civilized and useful members of society.

Instruction is given in Dutch and French, German and English, Javanese and Malay, mathematics and geometry, physics and chemistry, botany and zoology, political economy and political science, geography and history.

The last of this sciences teaches us (and it is with pleasure that we call to remembrance the fact) that the old Dutch- East India Company was the oldest friend of Your Majesty's ancestors, and that the bonds of friendship then contracted, though they may have been interrupted by the progress of time have at no period been weakened by hostile relations, and though the days are long past of Ajuthia, Ligor and Patani, and nearly three hundred years have passed since a Dutch Factory was first established in Siam, the most friendly feelings have ever continued to exist, and of this no greater proof could be given, than Your Majesty's visit on the present occasion.

Our place of the past, we now see occupied principally by our English friends and neighbours, and we envy them the less for this, than we otherwise should do, because we see and know that their earnest endeavours are directed towards the dissimulation of humane and philantropic principles, the fruit of Western experience which possess so great and irresistible a power for good, in moulding the future destinies of the East.

For national supremacy on sea and land, we wage war no longer; but another and more honourable rivalry has been kindled between us, and we now vie which each other in extending to the countries of the East, so highly favoured by nature, the benefit of the light of Western civilization.

Of all the nations of the East the Kingdom of Siam has been first and foremost to recognise the value of this higher intellectual culture and the King of Siam, as we know, heartily sympathizes with the friendly revalry to which we have referred.

May we not therefore, cherish the hope that Siam will one day become, what it already in great measure is, a "Model State in the far East"

BATAVIA, 28 March 1871.

The board of managers of the Gymnasium Willem III

*(Volgen de handteekeningen)*²⁷

พระราชดำรัสตอบ The board of managers of the Gymnasium Willem III

²⁷ Javasche Courant, 14-04-1871, De Locomotief and Java Bode, 18-04-1871. (เน้นโดยผู้เขียน)

"To

The Board of Managers of the Gymnasium Willem III.

Gentlemen!

We have received with pleasure the eloquent address made by the President of your noble establishment and we have viewed with gratification the careful managements which, in every part of the building under your able administration, prove to the comfort and health of the students.

Siam is a peaceful country; it is our wish to secure its future prosperity by the development of its mineral and agricultural production, but at the same time, we are fully impressed with the importance of that great question which His Majesty the King of the Netherlands has so liberally aided you to solve.

Our lamented Royal Father held Western sciences in high appreciation, and during his reign Siam made great progress in the liberal arts. It shall be our endeavour to combine (continue) the good work, and we pray that success may attend our exertions, where so much is to be done, so many prejudices to be contended with and overcome, progress can be but slow. We sincerely trust that the Western nations with whom we have so long been in friendly relations, will assist us with their experience and advice, in promoting that noble element of a people's happiness - education- and may God prosper our united efforts.

BATAVIA. 13 March 1871.

(w.g.) S.P.P.M. CHULALONGKORN.²⁸

จาก address ของทางฝ่ายดัตช์จะเห็นได้ว่าทางดัตช์เชื่อว่าตะวันตกคือ ชาติเดียวในโลกที่เป็นเลิศในด้านต่าง ๆ ทั้งด้านอารยธรรมและเทคโนโลยี และเฉพาะชาติตะวันตกเท่านั้นที่จะช่วยยกระดับ ฐานะของพวกตะวันออกซึ่งถูกจัดว่าเป็นพวกป่าเถื่อน ล้าหลัง ด้อยทางอารยธรรม หนักไปกว่านั้น ถ้า "West" เป็นศูนย์กลางที่ตั้งของชาติที่เจริญ ซึ่งก็หมายถึงพวกยุโรปเป็นหลัก ดังนั้น "East" ก็เป็นสิ่งที่อยู่ตรงกันข้ามกับศูนย์กลางของความเจริญ มากกว่านั้นคือ สยามและเหล่ารัฐในภูมิภาคนี้ถูกนับว่าเป็น "far East" ซึ่งดูเหมือนว่าจะยังมีความห่างไกลกับความเจริญและอารยธรรมมากขึ้นไปอีก ซึ่งดัตช์เองเห็นว่าคนพวกนี้ไม่มีทางที่จะพัฒนาหรือยกระดับตนเองได้ ในขณะที่ "เรา" ชาวตะวันตกมีวัฒนธรรมภูมิปัญญาที่สูงส่งกว่า ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่ของ "เรา" ชาติตะวันตกที่จะช่วยปลดปล่อยสภาพของการไร้อารยธรรมดังกล่าว และนำแสงสว่างของความคิดวิไลไปมอบให้เพื่อสร้างให้คนเหล่านั้นกลายมาเป็นประโยชน์ต่อสังคม และแม้ว่า "เรา" ซึ่งได้เคยเป็นเพื่อนเก่าแก่ที่สุดของชาวสยาม ซึ่ง ณ บัดนี้ถูกแทนที่โดยพวกอังกฤษ "เรา" ก็หาได้ริษยาแต่อย่างใดไม่ เนื่องจากอังกฤษเองก็มีวัตถุประสงค์เดียวกันในการเผยแผ่พืชผลแห่งประสพการณ์ตะวันตกซึ่งจะกลายมาเป็นอำนาจที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ในการกำหนดชะตากรรมให้กับชาติตะวันออก และที่สำคัญไปกว่านั้นก็คือ การที่กล่าวว่าพระเจ้าแผ่นดินของสยาม

²⁸ *Javasche Courant*, 14-04-1871, *De Locomotief* and *Java Bode*, 18-04-1871. (เน้นโดยผู้เขียน)

ก็ชาญฉลาดที่ได้ยอมรับถึงวัฒนธรรมที่เหนือกว่าที่นำโดยชาติที่สูงส่งกว่า 2 ชาติ ทั้งอังกฤษและดัตช์ซึ่งในขณะเดียวกันเป็นทั้งพันธมิตรและคู่แข่งกัน และทางดัตช์เองก็มีความหวังเช่นกันว่า สักวันหนึ่งสยามจะพาตนเองไปถึงจุดหมายที่อยู่ในระดับเดียวกับชาติตะวันตก และดัตช์ก็ปลอบใจสยามในที่ว่า แต่ในขณะนี้สยามก็ได้พาตัวเองมาได้ไกลระดับหนึ่งแล้ว นั่นคือ การก้าวขึ้นมาถึงระดับของการเป็นรัฐตัวอย่างของตะวันออกไกล

จากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เราจะเห็นว่าการตอบกลับนั้นได้วางอยู่บน keyword เดียวกับ address ของ The Board of Managers of the Gymnasium Willem III "ความเจริญก้าวหน้า" และ "ความเจริญรุ่งเรือง" โดยพระราชดำรัสดังกล่าวมีวัตถุประสงค์ที่จะประกาศให้เจ้าภาพต่างแดนรับรู้ว่าเป็นโชคดียของสยามที่เป็นประเทศที่สงบร่มเย็น และร่ำรวยด้วยทรัพยากรธรรมชาติและผลผลิตทางเกษตรกรรม และในเวลาเดียวกันก็ย้ำให้เห็นว่า พระเจ้าแผ่นดินของสยามมีพระเนตรกว้างไกลไม่แตกต่างไปจากพระเจ้าแผ่นดินของเนเธอร์แลนด์ที่ทรงเห็นว่าการศึกษาเป็นสิ่งที่สำคัญในการพัฒนาพลเมือง ในขณะที่พระเจ้าวิลเลียมที่ 3 ได้ทรงริเริ่มตั้งสถานศึกษา Gymnasium Willem III ขึ้น ในสยามพระราชบิดาของพระองค์ก็ได้ทรงริเริ่มการต่าง ๆ มากมาย รวมไปถึงด้านศิลปศาสตร์ซึ่งในขณะนี้ได้ตกเป็นหน้าที่ของพระองค์ในการสานต่อพระราชดำรินั้น และแม้ว่าพระองค์จะยอมรับว่าการนำสยามไปถึงจุดดังกล่าวนั้นอาจจะใช้เวลา แต่พระองค์ก็เชื่ออย่างจริงใจว่าบรรดาชาติตะวันตกที่ได้รู้จักกันมาเป็นเวลานานคงจะช่วยให้การเกื้อหนุนและคำแนะนำเพื่อให้สยามบรรลุเป้าประสงค์ดังกล่าว และความช่วยเหลือตลอดจนการแนะนำทั้งหลายนั้นจะเป็นไปอันที่มิตรที่มีความเสมอภาคกัน ไม่มีประโยชน์ไหนที่กล่าวยกย่องว่าอีกฝ่ายหนึ่งอยู่ในสถานภาพที่สูงกว่า หรือเหนือกว่า ทุกความ ทุกประโยชน์อันถึงความเท่าเทียมกันระหว่างสยามและเหล่ามหาอำนาจตะวันตก ความเท่าเทียมกันระหว่างพระเจ้าแผ่นดินของสยามและพระเจ้าแผ่นดินของเนเธอร์แลนด์ ไม่มีการสาวหาความประวิติศาสตร์เพื่อจะบอกว่าชาติตะวันตกทั้งดัตช์และอังกฤษเป็นผู้นำแสงสว่างแห่งความรุ่งโรจน์มาสู่สยาม และที่สำคัญคือ สยามไม่ได้เป็นรัฐตัวอย่าง อย่างที่ดัตช์คิด และได้ย้ำอีกครั้งว่าในการบำรุงสุขและพัฒนาการศึกษานั้น ขอให้พระเจ้าอวยชัยให้แก่ความพยายามที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของเราทั้ง 2 ฝ่ายให้ประสบความสำเร็จ

ไม่ใช่ครั้งเดียวและไม่ใช่แต่เฉพาะที่ Dutch East Indies ในการเสด็จประพาสครั้งนี้ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและคณะผู้ติดตามต้องยืนยันถึงความเท่าเทียมกันระหว่างสยามกับมหาอำนาจชาติตะวันตก และพิสูจน์ว่าสยามเป็นรัฐเอกราชและมีศักยภาพในการพัฒนาตนเองที่แตกต่างจากรัฐอื่นๆ ในเอเชียโดยเฉพาะในภูมิภาคนี้ นั้นรวมถึงการแสดงให้เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามทรงมีสายพระเนตรที่กว้างไกลไม่ได้น้อยกว่าพระเจ้าแผ่นดินหรือพระราชินีของประเทศในยุโรปเลยแม้แต่น้อยนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประทับอยู่ที่สิงคโปร์ พระองค์ก็ต้องแสดงให้เห็นอังกฤษเห็นว่าสยามไม่ได้ด้อยไปกว่าอังกฤษ และศักดิ์ศรีของพระองค์ก็ไม่ด้อยไปกว่า Queen Victoria เลย ดังจะเห็นได้จาก address ที่ Thomas Scott ผู้แทนของสมาคมหอการค้าสิงคโปร์กล่าวถวายพระองค์ และพระราชดำรัสตอบ รวมไปถึงโทรเลขที่พระองค์ทรงมีถึง Queen Victoria เลย จริงๆ แล้ว address จาก Thomas Scott มีความละม้ายคล้ายคลึงกับ address ของ The Board of Managers of the Gymnasium Willem III คือ สยามเป็นรัฐที่ก้าวหน้าที่สุดในบรรดารัฐท้องถิ่น และการเสด็จเยือนของพระเจ้าแผ่นดินสยามถูกถือว่าเป็นตัวอย่างที่ดีสำหรับราชาจากรัฐท้องถิ่นอื่นที่จะเลียนแบบ ถ้าจะมีที่ต่างกันก็คือ address ของ Thomas Scott นั้นมีความนุ่มนวลมากกว่า และที่สำคัญคือ address ของ Thomas Scott ยกย่องและให้ความสำคัญกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะผู้นำการ

พัฒนาในสยาม²⁹ การพิสูจน์ถึงความเท่าเทียมกันดังกล่าวน่าจะเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำไทยให้ความสนใจ และความสำคัญเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากในจดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศ ในรัชกาลที่ ๕ เสด็จเมืองสิงคโปร์ แลเมืองเบตาเวีย ครั้งแรก แลเสด็จประพาสอินเดีย นั้น ได้มีการแปลและตีพิมพ์ address และพระราชดำรัสตอบเกือบจะทุกที่ ๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส ทั้งสิงคโปร์ ปีนัง และมรแห่ง จะมียกเว้นก็แต่เฉพาะ address ของ The Board of Managers of the Gymnasium Willem III และพระราชดำรัสตอบที่มีได้มีการแปลออกเป็นภาษาไทย ทั้งที่ address และพระราชดำรัสตอบดังกล่าวเป็นภาษาอังกฤษ

๓. เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ต่อมาได้โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสมุทรนารถ ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งรองกงสุลสยาม ณ สิงคโปร์เดินทางไปสิงคโปร์และชวาเพื่อมอบช้างทองสำริดที่หล่อขึ้นเพื่อให้ทั้ง 2 ประเทศสถาปนาขึ้นเป็นอนุสาวรีย์ในการระลึกถึงการที่พระเจ้าแผ่นดินสยามเสด็จมาเยือน ในโอกาสเดียวกัน พระองค์ได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ให้แก่ Governor และ Governor General และผู้ที่มีส่วนร่วมในการจัดเตรียมการถวายการต้อนรับของทั้ง 2 ประเทศ³⁰ ถ้าถามว่าการเสด็จประพาสเยือนสิงคโปร์และชวาครั้งนี้ประสบผลสำเร็จหรือไม่ สำหรับชนชั้นนำสยามในการพิสูจน์ว่าสยามอยู่ในระดับที่เท่าเทียมกับชาติตะวันตกนั้น คำตอบคือ เป็นความสำเร็จในระดับหนึ่งไม่ว่าจะเป็นการที่ทั้ง 2 ประเทศต่อมาได้จัดตั้งอนุสาวรีย์ขึ้น เพราะอนุสาวรีย์นั้นเป็นเสมือนเครื่องหมายและเตือนความจำอย่างปราศจากขอบเขตของกาลเวลา ให้แก่ผู้ที่ได้เห็นอนุสาวรีย์นี้ว่าในช่วงเดือนมีนาคมและเดือนเมษายนของปี 1871 นั้นพระเจ้าแผ่นดินสยามได้เสด็จมาเยือนอาณานิคมของมหาอำนาจชาติตะวันตกเป็นครั้งแรก หรือการแสดงความคิดเห็นต่อการได้รับพระราชทานเครื่องราชฯ โดยเฉพาะในกรณีของสิงคโปร์ที่ต้องเจรจาทันทีกับรัฐบาลอังกฤษที่ลอนดอนในการขอรับเครื่องราชฯ จากพระเจ้าแผ่นดินสยามโดยการรับเครื่องราชฯ ดังกล่าวนั้นให้ถือว่าเป็นการรับของที่ระลึกในการที่พระเจ้าแผ่นดินของสยามเสด็จเยือนสิงคโปร์ แต่ความสำเร็จที่สำคัญที่สุดน่าจะเป็นว่าการเสด็จประพาสครั้งนี้เป็นการพิสูจน์ให้กับชนชั้นนำสยามด้วยตนเองว่าสยามอยู่ในระดับที่เท่าเทียม ไม่ด้อยไปกว่าชาติตะวันตกอย่างน้อยก็ให้เห็นจากการต้อนรับที่สมพระเกียรติยศที่ทั้ง 2 ประเทศจัดเตรียมถวาย ในขณะที่เดียวกันประเทศเจ้าภาพทั้ง 2 ประเทศเองก็ให้คำอธิบายแก่ตนเองเช่นกันว่าตนประสบความสำเร็จกับการ “กล่อมเกล่า” พระเจ้าแผ่นดินของรัฐท้องถิ่นที่เจริญกว่ารัฐอื่นๆ ในแถบนี้เพื่อให้เป็นแบบอย่างที่ดีที่ควรแก่การเอาอย่าง ดังจะเห็นได้จากเอกสารทางราชการคือ รายงานที่ส่งไปยังรัฐบาลที่เมืองแม่ทั้งสิงคโปร์และดัตช์ ได้รายงานว่าทุกอย่างดำเนินไปด้วยดี ตนได้เสนอและนำพระเจ้าแผ่นดินสยามชมในสิ่งที่คาดว่าจะเป็ประโยชน์ที่พระองค์สามารถนำกลับไปพัฒนาประเทศของพระองค์ได้ ซึ่งรายงานดังกล่าวก็ไม่ต่างจากการเสนอข่าวในหน้าหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นของทั้ง 2 ประเทศที่เห็นว่าการเสด็จประพาสดังกล่าวเป็นการที่ราชาแห่งรัฐท้องถิ่นมาเรียนรู้อารยธรรมและความเจริญที่ถูกยอมรับว่าดีกว่าเพื่อนำไปเป็นแบบในการพัฒนาประเทศของตน และตามมาด้วยข่าวที่คอยติดตามผลในด้านต่าง ๆ และความสำเร็จที่สำคัญมากอีกประการหนึ่งสำหรับประเทศเจ้าภาพทั้ง 2 ซึ่งไม่แตกต่างจากสยามคือ การที่ต่างก็บอกกับตนเองว่า “เรานี้แหละที่เป็นเลิศกว่าใคร”

²⁹ ดูรายละเอียดในวิทยานิพนธ์ของผู้เขียน

³⁰ สิ่งที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือ ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ที่สิงคโปร์และชวา พระองค์ได้บริจาคเงินให้แก่สถาบันต่าง ๆ ที่พระองค์ได้เสด็จเยือน ทั้ง โรงเรียน โรงพยาบาล และ โบสถ์ต่าง ๆ ของทั้ง 2 ประเทศ น่าคิดว่าการบริจาคเงินดังกล่าวมีความหมายที่เกี่ยวพันกับพระราชดำรัสที่ทรงตอบ The Board of Managers of the Gymnasium Willem III มากน้อยเพียงใด

บรรณานุกรม

เอกสารหอจดหมายเหตุ

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต. (ค) 5 เล่ม 2 จดหมายจากกงสุลเนเธอร์แลนด์เมืองสิงคโปร์ ถึงเจ้าพระยาพระคลัง

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร 5 รล-- กต/ 3 หนังสือมีไปมาแก่งสุลตยามเมืองสิงคโปร์ว่าด้วยราชการต่าง ๆ ปี 2514- 2516 จากกงสุลสยามถึงเจ้าพระยาพระคลัง

หอจดหมายเหตุแห่งชาติมร.๕ รล--กต / ๑๐ หนังสือมีไปมาแก่งสุลตยามเมืองสิงคโปร์ว่าด้วยกิจการต่าง ๆ จ.ศ. ๑๒๓๑- ๑๒๓๘

หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร

หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๓๒ มัดที่ ๘๓ เล่ม ๔, เรื่อง กราบทูลเรื่อง มิสเตอร์ทอมแมคกิด ผู้แทนพ่อค้ากล่าวถวาย ฯลฯ.

Arsip Nasional Republik Indonesia (ANRI, Jakarta, Indonesia)

Afdeeling C, Missive Algemeene Secretaris

Advies van den Raad van Nederlandsch-Indie, 10-02-1871, NO.185.

Telegrafen van Minister Colonies voor Governor General, 20- 02- 1871, No. 470.

Afdeeling C, Missive Algemeene Secretaris aan den Kommandant van het Leger en Chef van het Departement van Oorlog in N.I., den Kommandant der Zeemacht en Chef van het Departement der Marine in N.I., Resident van Batavia, 21- 02- 1871, No.319.

Afdeeling C, Besluit van de Gouverneur Generaal aan Z.R. den Minister van Buitenlandsche Zaken van het Rijk van Siam, te Bangkok, 22- 02- 1871, No.17, Ag 3339.

Algemeen Rijksarchief (ARA, Den Haag, The Netherlands)

Ministerie van Kolonien. 1850- 1900. (2.10.02)

University of Amsterdam Library

Am 9 f และ Am 9 g (Charles Rene Bakhuizen van den Brink aan E.J. Potgieter 23-03-1871 en 8-07-1871)

หนังสือ

---จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศ ในรัชกาลที่ ๕ เสด็จเมืองสิงคโปร์ แลเมืองเบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาสอินเดีย. พิมพ์แจกในงานศพ พระยาอภิรัชราชอุทยาน (แฉล้ม อมาตยกุล) ปีมะเสงนพศก พ.ศ. 2460

---ตำราฐานานาภาพ. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2494.

---ten Brummelhuis, Han. *Merchant, Courtier and Diplomat A History of the Contacts between the Netherlands and Thailand*, Presented by the Royal Netherlands Embassy in Celebration of His Majesty King Bhumibol Adulyadej's Completion of the Fifth Cycle or Sixtieth Birthday, Uitgeversmaatschappij de Tijdstroom Lochem-Gent, 1987.

---van Beers, Harry et al. "*Een Traktaat van handel en vriendschap*": *De Heropening van diplomatieke kontakken tussen Nederland en Siam in de jaren 1857-1862, en het Bezoek van de Siamese Koning aan Nederlands-Indië in 1871*, Werkstuk in het kader van een doktoraal werkollege van prof. Dr. C. Fasseur, Universiteit Leiden, 1981.

---A.S., Marcus and Benedanto, Pax. "Sair Kadatangan Sri Maharaja Siam di Betawi" in *Kesusastraan Melayu Tionghoa*, (Jilid 1), Jakarta: KPG (Kepustakaan Populer Gramedia) bekerjasama dengan Yayasan Adikarya IKAPI dan The Ford Foundation, 2000.

วารสาร

---ธงชัย วินิจจะกุล, "ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าไวรัส เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเอง ผ่านการเดินทางและพิพธัณธ์ทั้งในและนอกประเทศ" ใน *รัฐศาสตร์สาร* ปีที่ 24 ฉบับที่ 2 (2546)

หนังสือพิมพ์

Bataviaasch Handelsblad

Bintang Barat

Bintang Timor

De Locomotief

De Vorstenlanden- Nieuws- en Advertentieblad

Java Bode

Javaasche Courant

Insulinde Nieuws en Advertentieblad

Makassaarsch Handelsblad

Nieuw Bataviaasch Handelsblad

Pasoeroeansh Nieuws en Advertentieblad และ Handelsblad voor Pasoeroean en Omstreken

Samarangsche Courant

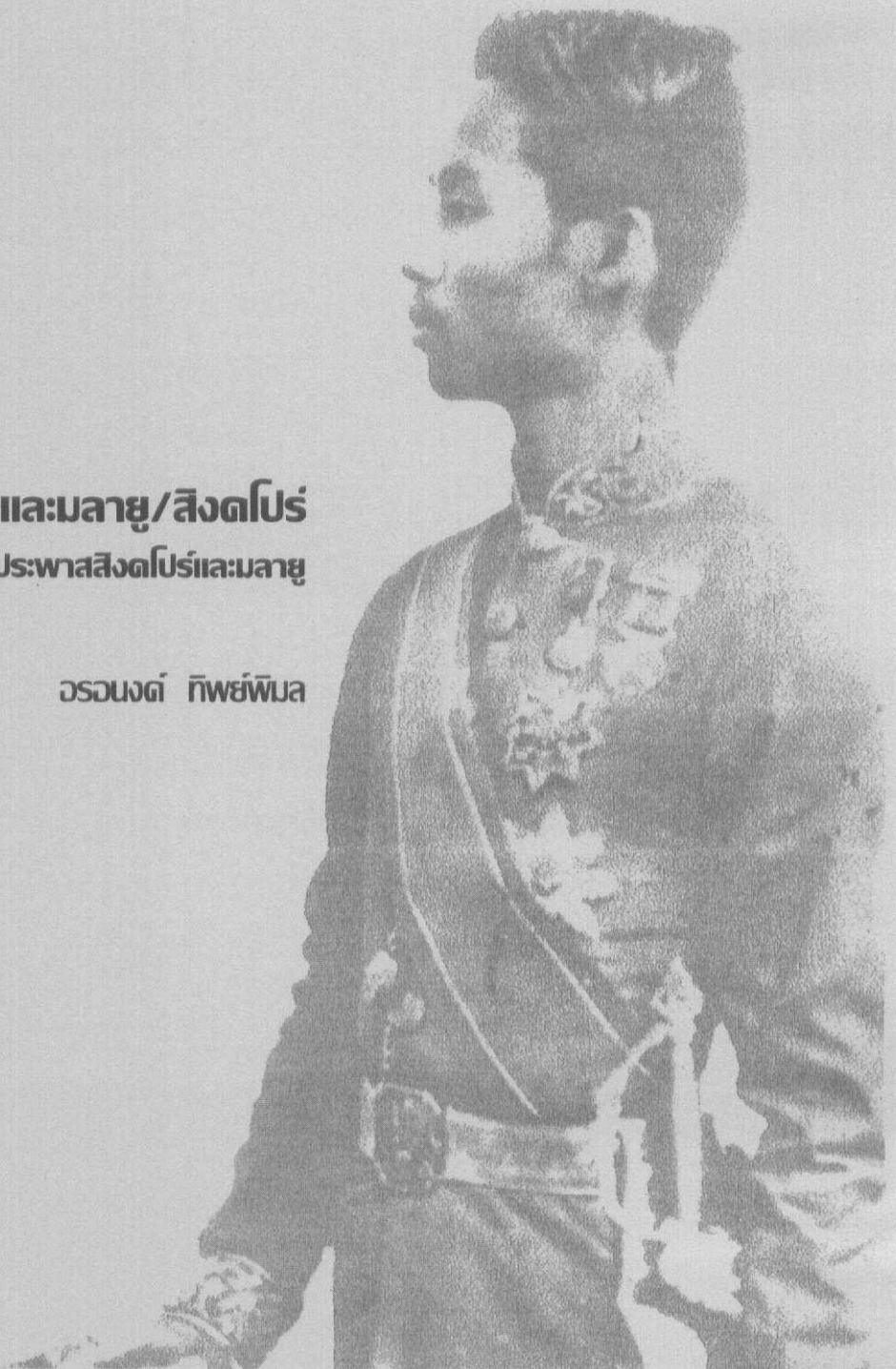
Selomporet Melajoe

Soerabaiaasch Handelsblad De Vorstenlanden- Nieuws- en Advertentieblad

Sumatra Courant

รัชกาลที่ ๕ กับอังกฤษและมลายู/สิงคโปร์
การเสด็จประพาสสิงคโปร์และมลายู

วรวงศ์ ทิพย์พิมล

การเสด็จประพาสสิงคโปร์และมลายู*

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการเสด็จประพาสต่างประเทศ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นกษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่เสด็จประพาสต่างประเทศ พระองค์ขึ้นครองราชย์เมื่อพระชนมายุแค่ 15 พรรษา โดยมีเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ว่าราชการแผ่นดินจนกว่าจะทรงพระชนมายุ 20 พรรษา ยุวกษัตริย์ทรงตระหนักถึงความจำเป็นทั้งในการสร้างฐานอำนาจของตนเองและการปรับปรุงบ้านเมืองสยามให้ “ทันสมัย” หนึ่งในสิ่งที่พระองค์ทรงกระทำเพื่อการดังกล่าว ได้แก่การเสด็จ ต่างประเทศเพื่อ “ดูแบบอย่าง” การปกครอง ตลอดจนสภาพสังคมเศรษฐกิจของประเทศต่างๆ โดยตลอดรัชสมัยของพระองค์มีการเสด็จต่างประเทศทั้งสิ้นถึง 14 ครั้ง (นับรวมเสด็จมลายูด้วย)

การเสด็จประพาสต่างประเทศทั้ง 13 ครั้งของพระองค์นั้น ครั้งที่มียุทธศาสตร์สำคัญที่เป็นการไปศึกษาระบบการปกครอง, เศรษฐกิจและสังคม เพื่อนำมาปรับปรุงแก้ไขระเบียบราชสำนักและการปฏิรูปสยาม อาจเกิดขึ้นใน 3 ครั้ง ส่วนครั้งอื่นๆ เป็นการเสด็จประพาสเพื่อความปลอดภัยบ้าง เพื่อรักษาพระวรกายบ้าง หรือเพื่อไปส่งพระเจ้าลูกยาเธอไปศึกษาต่างประเทศ การประพาส 3 ครั้งที่มีความสำคัญได้แก่

1. คราวเสด็จสิงคโปร์และปัตตาเวียครั้งแรกในปี 2413-2414
2. คราวเสด็จอินเดียในปี 2414
3. คราวเสด็จยุโรปครั้งแรกในปี 2440

ความสำคัญของสิงคโปร์

สิงคโปร์มีความสำคัญต่อสยามอย่างไร? เหตุใดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องเสด็จ สิงคโปร์เป็นประเทศแรก? ในช่วงที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ ลัทธิ “ล่าเมืองขึ้น” ได้แพร่ขยายไปทั่วดินแดนบริเวณโดยรอบสยาม ก่อนหน้าการเข้ามาครอบครองของมหาอำนาจอังกฤษ สิงคโปร์เป็นเพียงหมู่บ้านประมงที่ไม่มีความสำคัญ แต่เมื่ออังกฤษเข้ามาครอบครองแล้วได้สถาปนาสิงคโปร์เป็นศูนย์กลางทางการค้าและเศรษฐกิจของภูมิภาค ทำให้สิงคโปร์มีความสำคัญเพิ่มขึ้นมาก

* บทความชิ้นนี้เขียนขึ้นเพื่อประกอบการสัมมนาใหญ่ของมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์ฯ ร่วมกับมูลนิธิโคโยต้า ประเทศไทย ผู้เขียนขอขอบพระคุณอาจารย์ชาญวิทย์ เกษตรศิริ (ครูประวัติศาสตร์ที่สอนเราตลอดเวลาไม่เฉพาะภายในห้องเรียนเท่านั้น) ที่ดึงผู้เขียนเข้าสู่งานนี้, คุณปริษา โพธิ์แห่งมูลนิธิโคโยต้า, คุณปริษา แวหวงษ์ ผู้ทำให้งานไหลลื่นไปได้ด้วยดี, อาจารย์ทวีศักดิ์ เผือกสม ที่เอื้อเฟื้อหนังสือและเอกสารที่เป็นประโยชน์อย่างมากต่อการเขียนบทความนี้

นอกจากนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงมีพระราชดำริที่จะเสด็จฯ เมืองสิงคโปร์ โดยได้มีพระราชดำรัสในคราวเสด็จชมสุริยุปราคาที่ตำบลหว้ากอ กับเซอร์ แอร์รี ออด เจ้าเมือง สิงคโปร์ ที่ได้มาร่วมชมด้วย ว่าพระองค์มีพระราชประสงค์จะเสด็จประพาสสิงคโปร์ แต่หลังจากกลับจากการชมสุริยุปราคาแล้วทรงพระประชวรและเสด็จสวรรคตเสียก่อน

ความสำคัญของหัวเมืองมลายู

หัวเมืองมลายูคือดินแดนที่อยู่ทางตอนใต้ของสยามลงไปจนถึงปลายคาบสมุทรมลายู ความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองมลายูกับสยามเป็นแบบบรรณาการ ซึ่งหมายความว่าความสัมพันธ์ที่สยามไม่ได้มีอำนาจเหนือดินแดนแบบนี้แบบเบ็ดเสร็จ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หัวเมืองมลายูถูกแบ่งออกเป็น 2 ส่วนคือ ส่วนที่อยู่ภายใต้การปกครองของสยาม คือส่วนหัวเมืองมลายูทางเหนือ กับส่วนที่อยู่ภายใต้การปกครองของอังกฤษ คือหัวเมืองมลายูทางใต้

แม้ว่าดินแดนหัวเมืองมลายูจะมีการติดต่อค้าขายกับสยามมานาน แต่ความสำคัญของดินแดนหัวเมืองมลายูที่แท้จริงต่อสยามในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น นอกจากจะเรื่องเศรษฐกิจและการค้าขายแล้ว เรื่องความมั่นคงและภัยคุกคามต่ออธิปไตยของสยามเป็นเรื่องที่สำคัญยิ่ง เนื่องจากในขณะนั้นอังกฤษได้พยายามขยายอำนาจการปกครองของตนในดินแดนหัวเมืองมลายู ดังนั้นจึงจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ หัวเมืองมลายูหลายครั้งตลอดสมัยรัชกาล ทั้งเพื่อดูแลหัวเมืองในการปกครองของสยามและดูรูปแบบการปกครองหัวเมืองมลายูของอังกฤษ

การเสด็จฯ หัวเมืองมลายูในสมัยรัชกาลที่ 5 พระองค์ไม่ถือว่าเป็นการเสด็จฯ ต่างประเทศ แต่อย่างไรก็ตามมีการเสด็จฯ บางครั้งที่พระองค์ทรงเข้าไปหัวเมืองมลายูที่อยู่ในการปกครองของอังกฤษ ดังนั้นเพื่อไม่ให้เกิดความสับสน ในบทความชิ้นนี้จะขอพูดถึงการเสด็จหัวเมืองมลายูทั้งหมด ทั้งที่อยู่ในการปกครองของไทย และของอังกฤษด้วย

การเสด็จประพาสสิงคโปร์ครั้งแรก

การเสด็จประพาสสิงคโปร์และปัตตาเวียครั้งแรกของยุวกษัตริย์เกิดขึ้นในปี 2413 – 2514 ระหว่างวันที่ 9 มีนาคม 2413 ถึงวันที่ 15 เมษายน 2414 รวมระยะเวลาในการเดินทางทั้งสิ้น 47 วัน การเสด็จฯ สิงคโปร์ครั้งแรกของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนับเป็นปรากฏการณ์ที่สำคัญยิ่งในประวัติศาสตร์ที่พระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินไปต่างประเทศ¹ ในการเสด็จฯ สิงคโปร์ในคราวนี้พระบาทสมเด็จพระ

¹ ดังจะเห็นได้จากคำถวายชัยมงคลของมิสเตอร์ทอมัส สก็อต หัวหน้าของสโมสรพาณิชย์ ในโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ไปรับชัยมงคลของพ่อค้าที่ศาลานครภิบาลในคราวเสด็จฯ สิงคโปร์ครั้งแรก ดังปรากฏตอนหนึ่งว่า "...ซึ่งพระองค์ผู้ทรงเกียรติยศสูง ได้ทรงประพาสเป็นแนวอย่างที่ได้ด็จไปประพาสถึงเมืองต่างประเทศดังนี้ ไม่ใช่ว่าจะเป็นคุณเป็นประโยชน์แก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์เท่านั้น จะเป็นเยี่ยงอย่างแก่พระราชาในประเทศอื่น แลเป็น

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสว่าไม่อยากไปสิงคโปร์แบบคนป่า หมายความว่าในความเห็นของพระองค์สิงคโปร์ไม่ใช่บ้านเมือง “ป่าเถื่อน” หากแต่เป็น “แดนศิวิไลซ์”

มูลเหตุการเสด็จสิงคโปร์

ในพระนิพนธ์เรื่อง “ความทรงจำ” ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์ได้กล่าวถึงมูลเหตุของการเสด็จสิงคโปร์ของรัชกาลที่ 5 ไว้ว่า “การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทอดพระเนตรต่างประเทศถึงเมืองสิงคโปร์ของอังกฤษ และเมืองเบตาเวีย เมืองสมารังของฮอลันดา ที่เรียกกันภายหลังแต่โดยย่อว่า “เสด็จไปสิงคโปร์” เมื่อปลายปีมะเมีย พ.ศ. 2413 นั้นมูลเหตุมีมาแต่ในรัชกาลที่ 4 จำเดิมแต่ทำหนังสือสัญญาเปิดบ้านเมืองให้ฝรั่งมาค้าขาย มีกงสุลและพวกฝรั่งต่างชาติเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ มากขึ้นทุกที พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะทะนุบำรุงพระนครมิให้พวกฝรั่งดูหมิ่น จึงให้เริ่มจัดการต่างๆ คือให้สร้างถนน (เจริญกรุง) สำหรับให้ใช้รถเป็นต้น ได้โปรดฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ กับพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นวิษณุชนกนิภาธร ไปดูลักษณะการที่อังกฤษบำรุงเมืองสิงคโปร์เมื่อปีระกา พ.ศ. 2404 ด้วยเมืองสิงคโปร์ใกล้ไปมาได้สะดวกกว่าที่อื่น ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภจะเสด็จไปเองให้ถึงเมืองสิงคโปร์ ชะรอยจะใครทรงสืบสวนถึงวิธีฝรั่งปกครองบ้านเมืองด้วย แต่พระองค์เป็นพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จไปถึงต่างประเทศเป็นการใหญ่ จึงต้องหาโอกาสมาจนถึงปีมะโรง พ.ศ. 2411 เมื่อเสด็จลงไปทอดพระเนตรสุริยปราสาทที่หัวากอ ครั้งนั้นเซอร์แฮร์ริอด เจ้าเมืองสิงคโปร์กับภรรยาขึ้นมาเฝ้าเพื่อจะมาดูสุริยปราสาทหมดดวงด้วย เซอร์แฮร์ริอดทูลเชิญเสด็จไปประพาสเมืองสิงคโปร์ จึงตรัสรับว่าจะเสด็จไปเยี่ยมตอบ แล้วทรงปรึกษากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็เห็นชอบด้วย แต่กราบบังคมทูลขอให้มีความเตรียมก่อน (สันนิษฐานว่าคงกำหนดว่าจะเสด็จไปเมื่อสิ้นฤดูมรสุมในเดือนมีนาคมปีมะโรงนั้น) แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากหัวากอ ก็มาประชวรเสด็จสู่สวรรคตเสีย การที่จะเสด็จไปสิงคโปร์จึงเป็นอันค้างอยู่ (ความที่จะกล่าวต่อไปนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสเล่าให้ฉันฟัง) ครั้นถึงรัชกาลที่ 5 เมื่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แรกได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน พวกกงสุลต่างประเทศมี มิสเตอร์นีอกส์ กงสุลเยเนอรัลอังกฤษ เป็นต้น ถ้ามานานว่าจะคิดอ่านให้พระเจ้าแผ่นดินทรงศึกษาวิธีปกครองบ้านเมืองด้วยประการใด ท่าน (ระลึกถึงพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ยังค้างอยู่) ตอบว่าคิดจะให้เสด็จไปทอดพระเนตรวิธีปกครองบ้านเมืองของต่างประเทศที่เมืองสิงคโปร์และเมืองเบตาเวีย พวกกงสุลก็พากันขอร้องการและรับจะบอกไปถึงรัฐบาลตน ให้รับเสด็จให้สมพระเกียรติ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงทราบว่าจะได้เสด็จไปทอดพระเนตรต่างประเทศก็ยินดีเต็มพระราชหฤทัย”²

ประ โยชน แก้วฟ้า แผ่นดินในประเทศนั้นๆ ด้วย...” จาก จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบตาเวียครั้งแรก และเสด็จประพาสอินเดีย, พิมพ์ครั้งที่ 3, พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2509. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิงวิไลกัญญา ภาณุพันธุ์ ท.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑ กรกฎาคม ๒๕๐๕), หน้า 10.

² บำราบปรปักษ์, สมเด็จพระเจ้า, ความทรงจำ, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาดไทย, 2510, หน้า 246-248.

ที่คัดลอกพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการมาให้เห็นชัดยาว เนื่องจากต้องการจะชี้ให้เห็นว่าความต้องการที่จะไป “ดูวิธีที่ฝรั่งปกครองบ้านเมือง” มีมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้นการเสด็จ สิงคโปร์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเหมือนเป็นการสานต่อสิ่งที่พระราชบิดาได้ทรงพระราชดำริไว้

คณะผู้ตามเสด็จทริปลิงคโปร์ครั้งแรก

ผู้ที่ตามเสด็จในคราวแรกนั้นแบ่งได้เป็น 2 คือพวกที่มีเครื่องยศ หมายถึงพวกที่มีเครื่องแต่งตัวตามยศ กับพวกที่แต่งเครื่องปกติ รวมทั้งสิ้น 208 คน แบ่งได้เป็น

กลุ่มเจ้านายและขุนนางผู้ที่มีเครื่องยศ ประกอบด้วยพระเจ้าน้องยาเธอและเสนาบดี ขุนนางระดับสูงและระดับกลางได้แก่

1. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์
2. พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ (กรมหลวงอดิศรอุดมเดช)
3. เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ สมุหกลาโหม
4. เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี
5. เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง)
6. เจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดี (เจ้าพระยานรรัตนราชมานิต โต)
7. เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (พระยาประภากรวงศ์ ชาย)
8. เจ้าหมื่นเสมอใจราช (พระยามนตรีสุริยวงศ์ ชื่น)
9. นายราชานัตยานุหาร (เจ้าพระยาภาสกรวงศ์)
10. พระชลธารพินิจชัย (ฉุน)
11. หลวงสิทธิธินายเวร (พระอินทรเทพ ทับ)
12. หลวงพิจารณ์จักรกิจ (พระยาเพชรพิไชย เจริญ)
13. นายจ้ายวด (หลวงสิทธิธินายเวร สมบุญ)
14. หลวงวิสูตรสาครดิฐ (พระยาวิสูตรสาครดิฐ กัปตันยอนบุช)

ทหารรักษาพระองค์ ได้แก่

1. นายหุ้ย (พระยาราชานุประพันธ์)
2. นายตัน (พระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ์)
3. นายบุญชัย (พระยาอภัยรณฤทธิ์)
4. นายเล็ก (หลวงศิลปสารสุราษฎร์)
5. นายเจ๊ก (พระยาเทพอรชุน)
6. นายเจียม (พรหมประสาธศิลป)

ผู้ที่ไม่มีเครื่องยศได้แก่

1. พระยาศรีสุนทรโวหาร (פק)
2. พระยาอมรสาตรประสิทธิ์ศิลป์ (พระยาแพทยพงศา รอด)
3. พระพิบูลย์โกษากร (พระยาไชฎีกา เกียร)
4. หลวงราโชวาท (พระยาสัมพันธบดี แก้ว)
5. ขุนสมุทโคจร (เจ้าหมื่นเสมอใจราช จู)

คนใช้มีเครื่องยศ ได้แก่

1. นายวรวิจิตรบริหาร (หลวงสิทธินายเวร เทียง)
2. นายพิจารณ์สรรพกิจ (พระยาอภัยพิพิธ สุน)

รวมทั้งหมดเจ้านายที่มีเครื่องยศ 14, ทหารรักษาพระองค์ 6, คนใช้มีเครื่องยศ 2, ขุนนางไม่มีเครื่องยศ 5, รวม 27 คน นอกนั้นเป็นพวกคนใช้ขุนนาง กู้บ้อยทำอาหารเลี้ยงขุนนาง กะลาสี ทหารมรินรวม 181 คน รวมเจ้านาย ขุนนาง ไพร่ คนรับใช้ ที่ตามเสด็จทั้งสิ้น 208 คน

ตามประเพณีเดิมเวลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ไปในพระราชอาณาเขต จะต้องมีคนตามเสด็จฯ เป็นจำนวนมาก แต่ในคราวเสด็จสิงคโปร์คราวแรกนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ลดจำนวนลงแค่ 27 คนเท่านั้น

การเตรียมการเสด็จสิงคโปร์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ยากดูเป็นคนป่าเถื่อนในสายตาของคนที่นี่สิงคโปร์¹ ดังนั้นจึงมีการเตรียมเครื่องแต่งกายทั้งของพระองค์เองและคณะผู้ตามเสด็จ โดยให้ใส่ถุงเท้ารองเท้า (สมัยนั้นรองเท้าตัวที่ใช้ในราชสำนักยังไม่ได้ใช้ถุงเท้ารองเท้า) และแต่งเครื่องแบบทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ฝ่ายทหารมีทั้งเครื่องแบบเต็มยศ และเวลาปกติ ใส่เสื้อปิกนิกพินาบ คาดสายกระบี่ นุ่งผ้าไหมสีเดียวกัน ถุงเท้าขาว รองเท้านักดำ หมวกรูปทรงดัง

ส่วนฝ่ายพลเรือนนั้นมีแต่เครื่องแบบเต็มยศ เป็นเสื้อปิกแนสกริมท่า ปักทองที่คอและข้อมือขลิบทองที่หน้าอก คาดเข็มขัดนอกเสื้อ มีกระบี่พลเรือนติดสายเข็มขัด ถุงเท้าขาว รองเท้านักดำ หมวกเฮลเม็ตแพรขนสีดำ เวลาปกติใช้เสื้อคอเปิดผูกผ้าผูกคออย่างฝรั่ง แต่เครื่องแบบครั้งนั้นใช้นุ่งผ้าม่วงสีกรมท่า ไม่นุ่งกางเกง ทั้งทหารและพลเรือน นอกจากนี้ก่อนไปสิงคโปร์เริ่มให้ผู้ติดตามเสด็จเริ่มไว้ผมยาวเพื่อเตรียมยกเว้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษี ที่ทรงโปรดฯ ให้ไปทั้งพระเกศาจุก

สำหรับเรือพระที่นั่งที่จะใช้ในการเสด็จ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ใช้เรือรบที่เพิ่งซื้อมาจากสกอตแลนด์ชื่อ ว่า “เรือพิทยัมมณูทธ” เป็นเรือพระที่นั่งทรง และให้มีเรือรบซึ่งต่อที่กรุงเทพฯ เป็นเรือตามเสด็จและเรือล่องหน้าอย่างละ 1 ลำ รวมเป็นเรือกระบวนเสด็จ 3 ลำ

¹ Maurizio Peleggi, *Lords of Things: The Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image*, Honolulu: University of Hawai'i Press, 2002, p. 48.

ออกจากพระนคร

วันพฤหัสบดีที่ 9 มีนาคม พ.ศ. 2413 เวลา 11.00 น. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ สิงคโปร์โดยเรือพระที่นั่งพิทยัมภรณ์ยุทธออกจากท่าราชวรดิษฐ์ เมื่อเรือแล่นถึงเมืองสมุทรปราการ เวลา 15.00 น. พระองค์ได้ทรงเสด็จโดยเรือยนต์ขึ้นไปสักการะบูชาองค์พระสมุทรเจดีย์แล้วเสด็จกลับขึ้นเรือพระที่นั่ง เวลา 16.00 น. จึงได้เดินทางต่อผ่านเกาะเหลื่อม เกาะไผ่ เกาะคราม เมืองปราณบุรี เกาะเต่า เมืองชุมพร เกาะกระ จนถึงแหลมทรายจึงได้เสด็จประทับและทรงรถประพาสตลาดเมืองสงขลา ก่อนที่จะถึงเมืองสิงคโปร์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเสด็จพระราชดำเนินผ่านหัวเมืองมลายูอันได้แก่ เมืองตานี กลันตัน และตรังกานู

จนเมื่อเวลา 3.00 น. ของวันที่ 15 มีนาคม เรือพระที่นั่งได้แล่นเข้าเขตเมืองสิงคโปร์ โดยสังเกตจากแสงไฟสีต่างๆ จากโคมไฟเวียนดวงใหญ่ที่ส่องแสงหมุนเวียนให้เรือกำปั่น เรือสินค้า พระองค์จึงมีพระราชพระดำรัสให้เรือพระที่นั่งเข้าไปใกล้เพื่อทอดพระเนตรเสาตะเกียงแสงเพลิงดวงใหญ่โคมไฟเวียน⁴ และให้ถอยออกรอคอยฟ้าสว่าง เพื่อทอดพระเนตรได้ชัดเจน⁵

เวลา 6.00 น. เรือพระที่นั่งจึงติดเครื่องจักรแล่นไปตามช่องเข้าเมืองสิงคโปร์ ถึงแหลมมลายู ซึ่งมีเมืองเรียวอยู่ตรงชายเกาะ

เวลา 8.00 น. มิสเตอร์เบน เจ้าท่าเมืองสิงคโปร์ กับพระยาอภัยภูงคตทิสรักษา (ตันกิมเจ็ง) กงสุลสยามเมืองสิงคโปร์ หลวงพิเศษพจนการ (หวาด) ได้รับเสด็จเรือพระที่นั่งที่แหลมยะโฮ และขึ้นเรือพระที่นั่งเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถวายหนังสือพิมพ์ซึ่งมีข่าวการรับเสด็จ

เวลา 12.20 น. กัปตันลักกี นายทหารอังกฤษ, มิสเตอร์เบ็ดเสมียนใหญ่, มิสเตอร์แนตตี เสมียนรอง, ได้ขึ้นเรือพระที่นั่งเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กราบบังคมทูลการจัดการรับเสด็จในวันรุ่งขึ้น โดยพระองค์ทรงประทับแรมอยู่ในเรือพระที่นั่งก่อน

เวลา 16.30 น. พันเอกแอนสัน ผู้รั้งราชการเมืองสิงคโปร์กับมหาราชอาณูบั๊กกะ เจ้าเมืองยะโฮน้องชาย, ได้ขึ้นเรือพระที่นั่งเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีสเตอร์ริด นายห้างใหญ่ของเมืองสิงคโปร์ ผู้เคยเข้าเฝ้าและเป็นทีชอบพระอัธมาศัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กรุงเทพฯ ได้เข้าเฝ้าต่อมา เมื่อทางฝ่ายเมืองสิงคโปร์กลับไปแล้ว

วันที่ 16 มีนาคม พ.ศ. 2413 เวลา 10.00 น. เมืองสิงคโปร์ได้จัดเรือกลไฟ เรือกรรเชียง 2 ลำมารับเสด็จ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วย สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์, พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์, เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์, เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษา, จมื่นไวยวรนาถ (เจิม), นายราชานัดยานุภาพ โดยเสด็จลงเรือพระที่นั่ง 12 กรรเชียงของเมืองสิงคโปร์ เมื่อขบวนเรือ

⁴ คือเสาประภาคารนั่นเอง

⁵ พลาดิษฐ์ สิทธิบุญกิจ, รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสต่างประเทศ, กรุงเทพฯ: บันทึกสยาม, 2540, หน้า 21.

พระที่นั่งของเมืองสิงคโปร์ออก เรือพระที่นั่งพิทยัมรณยุทธและเรือยงยศอโยธะณียา ได้ยิงสลุตพร้อมกัน เรือกลไฟจูงเรือพระที่นั่งไปถึงสะพานยอนสตันเปีย

ในการเสด็จสิงคโปร์ครั้งแรกพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จ
ไปทอดพระเนตรสถานที่ต่างๆ ดังนี้

วันที่	เวลา ⁶	สถานที่เสด็จ/กิจกรรม	บุคคลที่เข้าเฝ้า/พบ
16	5 โมงเช้า	สะพานยอนสตันเปีย	นายพันเอกแอนสัน, กรมการผู้ ใหญ่, กงสุลต่างประเทศ, มหา ราชาเมืองยะโฮ, ขุนนางไทย
		ศาลานคราภิบาล (เตาโนฮอล)	กรมการผู้ใหญ่น้อย, ผู้ดีชาว เมืองสิงคโปร์, มิสเตอร์ทอมัส สก็อต หัวหน้าสโมสรรพาวนิชย์
	บ่าย 4 โมงเศษ	บ้านปริกเดีย	เยี่ยมข้าราชการที่อยู่บ้านปริกเดีย
	บ่าย 5 โมงเศษ	โรงทหารบนเขา	
17	5 โมงเช้า	ทอดพระเนตรเรือรบอังกฤษ บ้านปริกเดีย ไปรษณียสถาน โบสถ์อังกฤษ (วัดเซ็นแอนดริว) โรงเรียนแรฟฟัล โรงพยาบาล คุก	
18	5 โมงเช้า	ทอดพระเนตรโทรเลขสถาน ศาลชำระความ ที่สูบน้ำสำหรับดับไฟไหม้ ตึกกลมประทีป	
	บ่าย 4 โมงเศษ	เสด็จทอดพระเนตรการประกวดดอกไม้	
	2 ทุ่ม	เสด็จทอดพระเนตรละครพูดที่เตาโนฮอล	
19	3 โมงเช้าเศษ	เสด็จไปบ้านพระยาฮัสดง	
	บ่าย 5 โมง	เสด็จทอดพระเนตรสวนเงินของเงินวังไป	

⁶ ในกระบวนเวลาและชื่อสถานที่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน จะยึดตามจดหมายเหตุ
เสด็จประพาสต่างประเทศ

20	5 โมงเช้า	เสด็จประพาสห้างขายของต่างๆ	
	2 ทุ่มครึ่ง	เสด็จทอดพระเนตรการเดินรำที่เตาไม้ฮอล	
21	เที่ยง	เสด็จไปบ้านเมเยอแมกเนีย นายทหารช่าง ประจำเมืองสิงคโปร์ ตลาดขายปลาขายผัก ศาลเจ้าโจซือกง อุ้งเรือกำปั่นและโรงทำการช่างที่อุ้งกำปั่น	
	ทุ่มเศษ	เสด็จไปเสวยโต๊ะที่บ้านเซอเบนสันแมกสเวล อธิบดีผู้พิพากษา	
22	5 โมงเช้า	เสด็จประพาสตามห้างร้านต่างๆ	
	บ่าย 5 โมง	เสด็จทอดพระเนตรถนนหนทางต่างๆ ของ สิงคโปร์	
	ทุ่มเศษ	เสด็จไปเสวยโต๊ะไปรวดกับผู้รั้งราชการ เมืองสิงคโปร์	
23		เสด็จพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่ นายพันเอกแอนสัน ผู้รั้งราชการเมืองสิงคโปร์	
	บ่าย 3 โมงครึ่ง	ขึ้นรถออกจากที่ประทับบ้านเจ้าเมือง เสด็จ ไปยังท่ายอนสตันเปีย	ทหารกองเกียรติยศ, ขุนนางฝรั่ง, ขุนนางจีนและมหาราชเมืองยะ โฮมาส่งเสด็จถึงสะพาน
	11 ทุ่ม	เรือพระที่นั่งใช้จักรออกจากที่ทอดหน้าเมือง สิงคโปร์	

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประทับและทอดพระเนตรสถานที่ต่างๆ ในเมืองสิงคโปร์ตั้งแต่วันที่ 16 ถึงวันที่ 23 มีนาคม 2413 รวมเป็นเวลา 8 วัน หลังจากนั้นพระองค์ได้เสด็จฯ เมืองเบตาเวีย เกาะชวา โดยพระองค์ได้เสด็จทอดพระเนตรหอใหญ่ สถานที่ประชุมปรึกษาราชการแผ่นดินของขุนนาง, นั่งรถม้าทอดพระเนตรบ้านเมือง, ถนนหนทาง, โรงทำปิ่น, ดึกเรียนวิชาการทหาร, ดึกรักษาทหารเจ็บป่วย, การทหารที่เวลดเตเฟรเดิน, การซ้อมรบของทหารที่สนามกองอินสเปคิน, การเดินรำที่ดึกฮามัวนี (สโมสรพลเรือน), ศาลหลวงศาลกรมเมือง, ที่ทำการจักร, โรงประทีปลม, ดึกเก็บภาษี, ห้างร้านต่างๆ, สวนสัตว์, วัดอังกฤษ, วัดฝรั่งเศส, พิพิธภัณฑ์, ทอดพระเนตรการเดินรำของทหารที่ดึกคองคอดี (สโมสรทหาร)

เสด็จฯ ต่อไปยังเมืองสมารัง เสด็จทอดพระเนตรโรงทำดินปิ่น, ดึกรักษาคณเสี้ยจรีตและคนไข้, การทำผ้าใส่ลงในบ้านแขกชวา, โรงเรียนสอนหนังสือผู้หญิง, สถานีรถไฟ, โรงงานผลิตเครื่องจักรกลิตกรดต่างๆ,

ทอดพระเนตรรถไฟ, ถนนที่ขึ้นไปบนเขา, ตึกขังนักโทษชาววิลันดา, สุเหร่าแขก, ละครววาของระเด่นอริปัตติ
บันหยี คือเจ้าแขกในเมืองกาหลัง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกจากเมืองสมารังเมื่อวันที่ 6 เมษายน 2414
และถึงหน้าเมืองสิงคโปร์วันที่ 9 เมษายน 2414 พระองค์ได้เสด็จฯ สิงคโปร์เป็นการส่วนตัวโดยพลเอกแอน
สัน ผู้รั้งราชการเมืองสิงคโปร์เชิญเสด็จขึ้นบก หลังจากนั้นเสด็จฯ บ้านเจ้าเมือง, บ้านพระยาอัสดงคตฯ,
เสด็จฯ ทรงรถประพาสรอบเมือง, ทอดพระเนตรละครม้าทำท่าต่างๆ

วันที่ 11 เมษายน 2414 เรือพระที่นั่งถนอมสมอเรือออกเดินทางจากท่าสิงคโปร์กลับตามเส้นทางเดิม
ถึงกรุงเทพฯ วันที่ 15 เมษายน 2414

การปรับปรุงแก้ไขประเทศหลังการเสด็จฯ สิงคโปร์ครั้งแรก

สิงคโปร์เหมือนเป็นหน้าต่างบานแรกที่เปิดให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็น
“ตะวันตก” และ “ความศิวิไลซ์” เนื่องจากสยามจากช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรอยต่อสมัยรัชกาลที่ 5 ถูกมอง
ว่ามีความไม่ “ศิวิไลซ์” อยู่ เพราะฉะนั้นสยามโดยเฉพาะชนชั้นผู้นำจึงต้องทำตัวให้ศิวิไลซ์ การเสด็จสิงคโปร์
ในปี 2413 อินเดียนและชาวยุโรปมีความสำคัญกับการปฏิรูปสยามระยะแรก ซึ่งอาจจะมีความสำคัญมากกว่าที่
เป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไป คนทั่วไปคิดว่ากาการปฏิรูปสยามนั้นเกิดจากการที่พระองค์ได้ทรงไปทอดพระเนตร
ประเทศยุโรปที่ “ศิวิไลซ์” แต่ในการเสด็จยุโรปครั้งแรกคือในปี 2440 สยามได้เกิดการปฏิรูปขึ้นแล้ว การ
เสด็จยุโรปของพระองค์ อาจจะไม่ใช่การ “ไปดูความศิวิไลซ์” แต่เป็นการ “ไปวัดความศิวิไลซ์” เพื่อแสดง
ให้ประเทศยุโรปเห็นว่าสยามมีความศิวิไลซ์ และไม่จำเป็นที่จะต้องถูกทำให้ศิวิไลซ์โดยชาติตะวันตกก็เป็น
ได้

ความรู้และเข้าใจของคนทั่วไปทั้งสยามและต่างชาติว่าการเสด็จฯ สิงคโปร์ของยุวกษัตริย์ไทย
นั้นว่าเป็นการเสด็จไป “ศึกษาแบบอย่าง” เพื่อมาจัดการทะนุบำรุงประเทศสยาม

หลังการเสด็จสิงคโปร์ในพ.ศ. 2413 มีการเปลี่ยนแปลงขึ้นหลายประการในสยามในด้านต่างๆ ได้
แก่

1. เรื่องทรงผม

หลังการเสด็จสิงคโปร์ครั้งแรกนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปรารภกับท่านผู้ใหญ่
ว่า การติดต่อกับ “ฝรั่ง” มีมากขึ้นทุกที ประเพณีไว้ผมทรงมหาดไทยทำให้ชาวต่างชาติดูหมิ่น ควรจะ
เปลี่ยนให้เป็นผมยาวทั้งศีรษะ ท่านผู้ใหญ่ก็เห็นชอบด้วย จึงดำรัสสั่งให้เลิกตัดผมทรงมหาดไทยในราช
สำนักตั้งแต่ปี 2414 คนทั่วไปเมื่อเห็นเจ้านายไว้ผมยาวไม่ตัดสั้นแบบทรงมหาดไทยอีก ก็เอาอย่างเจ้า
นาย ในที่สุดผมยาวก็แพร่หลายและยึดปฏิบัติในหมู่ชนทั่วไปยกเว้นแต่คนแก่คนเฒ่าที่ยังคงไว้ผมทรง
มหาดไทยตามเดิม เนื่องจากปฏิบัติจนกลายเป็นความเคยชินเสียแล้ว

2. เรื่องการขึ้นเฝ้าและถวายการคำนับ

3. แก้วขนบธรรมเนียมในราชสำนัก

ให้กันจากในพระที่นั่งไพศาลทักษิณเป็น 1 ห้อง ห้องทางตะวันตก ตั้งโต๊ะ เก้าอี้ เป็นห้องรับแขก ห้องตอนกลางคงเป็นทางเสด็จออกท้องพระโรง ห้องทางตะวันออกจัดเป็นห้องเสวย ตั้งโต๊ะเก้าอี้เลี้ยงแขกได้ประมาณ 20 คน เวลาเช้าเมื่อพระองค์เสด็จออกท้องพระโรง เจ้านายขุนนางยังหมอบเฝ้าและคงแต่งตัวเหมือนเดิม แต่ตอนกลางวันเมื่อเสด็จขึ้นจากท้องพระโรงหรือตอนบ่ายและตอนค่ำก่อนเสวยเย็น พระองค์เสด็จประทับที่ห้องรับแขกในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ให้ผู้ที่เข้าเฝ้าแต่งตัวสวมถุงเท้ารองเท้า ใส่เสื้อเปิดคอแบบฝรั่ง นุ่งผ้าม่วงสีกรมท่า ยืนเฝ้าแบบฝรั่ง และโปรดฯ ให้เจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่นั่งโต๊ะเสวยเวลาเสวยเย็นด้วย ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวอาจจะดูเป็นสิ่งที่เล็กน้อยหากมองจากสายตาของคนสมัยนี้ แต่ในเวลานั้นเป็นเรื่องที่แปลกประหลาดมาก

4. การศึกษา

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวหลังจากที่ได้ทรงไปทอดพระเนตรโรงเรียนแรพเพลที่สิงคโปร์ก็มีพระราชดำริอยากตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษ แต่เนื่องจากว่าหาครูที่จะมาสอนไม่ได้ จึงมีการส่งเจ้านายไปเรียนที่โรงเรียนแรพเพล ในการเสด็จ อินเดีย ในเดือนปีเดียวกันนี้ ซึ่งเป็นครั้งแรกที่มีการส่งนักเรียนไปเรียนต่างประเทศ แต่เมื่อเสด็จกลับจากอินเดีย หาครูอังกฤษได้จึงโปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษขึ้น ก็โปรดฯ ให้พวกเจ้านายที่ถูกไปเรียนที่สิงคโปร์กลับมาเรียนในกรุงเทพฯ ยกเว้นพระองค์เจ้าปฤษฎางค์, หม่อมเจ้าเจ๊กนพวงศ์ กับพระยาชัยสุนทร ทั้ง 3 พระองค์ถูกส่งไปเรียนต่อที่ประเทศอังกฤษ ซึ่งเป็นครั้งแรกที่ส่งนักเรียนหลวงไปเรียนในยุโรป

5. ทหารมหาดเล็ก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชักชวนพวกเชื้อสายราชสกุลและลูกมหาดเล็กเข้าเป็นทหาร เพิ่มจำนวนคนขึ้น จัดเป็น 6 กองร้อย ให้สร้างตึกแถว 2 ชั้นเป็น 2 ข้างประตูพินามนัยศรีเป็นที่อยู่ของทหารมหาดเล็ก และสร้างตึก 2 ชั้นขึ้นอีกหนึ่งหลังที่ริมกำแพงด้านหน้าพระราชวังสำหรับเป็นที่อยู่ของนายทหารมหาดเล็ก ซึ่งสร้างตามแบบบาแรกที่พระองค์เสด็จฯ ไปทอดพระเนตรที่สิงคโปร์ และสร้างตึกใหญ่สำหรับเป็นที่สโมสรของทหารมหาดเล็กตามแบบสโมสร (262)

6. การทำถนนริมกำแพงรอบพระนคร

7. สร้างสวนสาธารณะ

8. แต่งตลาดหลวงระหว่างสะพานช้างโรงสีกับสะพานมอญ

9. การแพร่หลายของการใช้รถในกรุงเทพมหานคร

มีการใช้รถในกรุงเทพฯ มากขึ้น โดยสั่งซื้อจากเมืองสิงคโปร์และปัตตาเวีย และหลังจากนั้นก็มีการสร้างคู่อรรถและคู่ออรรถขึ้นในกรุงเทพฯ

10. การแต่งกาย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้มีการปรับปรุงเครื่องแต่งกาย โดยให้มีการใส่ถุงเท้ารองเท้าเป็นต้น ปรากฏว่าหลังจากนั้นไม่นานก็มีการสร้างร้านรับตัดเสื้อผ้าและขายสิ่งของที่เป็นที่ต้องการในสมัยนั้น

กล่าวโดยสรุปการเสด็จฯ สิงคโปร์และปัตตาเวียของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในคราวแรกนี้ นอกจากจะไปศึกษาแบบอย่างการปกครองของประเทศอังกฤษแล้ว ยังเป็นการเจริญสัมพันธไมตรีกับต่างชาติ และเป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้ชาวต่างประเทศนิยมเข้ามาทำธุรกิจและการค้าในสยามมากกว่าแต่ก่อน

การเสด็จประพาสสิงคโปร์และมลายูในครั้งต่อ ๆ มา

ความสำคัญของสิงคโปร์เริ่มลดน้อยลงหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ไปเห็นอินเดียและยุโรป พอไปยุโรปแล้วพระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในคราวเสด็จประพาสยุโรปเมื่อ พ.ศ. 2450 ที่ต้องแวะสิงคโปร์ว่า “เป็้อจริงๆ ในสิงคโปร์”

หลังจากการเสด็จฯ สิงคโปร์ครั้งแรกแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จสิงคโปร์และมลายูอีกหลายครั้ง เท่าที่สำรวจได้ทั้งหมด 13 ครั้ง (รวมครั้งแรก) โดยเฉพาะสิงคโปร์ พระองค์เสด็จทั้งโดยไปสิงคโปร์โดยตรงและต้องไปสิงคโปร์เพื่อไปยังที่อื่นต่อไป

มูลเหตุการเสด็จสิงคโปร์และมลายูในครั้งต่อ ๆ มา

จุดมุ่งหมายของการเสด็จฯ สิงคโปร์ครั้งแรกนั้นเป็นที่รับรู้โดยทั่วไปว่าเพื่อศึกษารูปแบบการปกครองของอังกฤษที่จัดการการปกครองสิงคโปร์ สำหรับการเสด็จฯ สิงคโปร์และมลายูของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในครั้งต่อ ๆ มานั้นเป็นไปด้วยจุดมุ่งหมายที่หลากหลาย สิงคโปร์และหัวเมืองมลายูนั้นเป็นเมืองที่พระองค์เสด็จบ่อยครั้งมากที่สุด สิงคโปร์เป็นเมืองหรือเป็นประตูที่จะผ่านไปสู่ประเทศอื่นๆ เป็นสถานที่หยุดพัก แวะ และตั้งต้นในการเสด็จฯ อินเดีย และยุโรป

ส่วนหัวเมืองมลายูนั้น พระองค์เสด็จฯ ไปเยี่ยมเยียนดูแลทุกข์สุขของประชาชน พร้อมๆ กับการไปดูการปกครองของหัวเมืองมลายูในการปกครองของอังกฤษว่าอังกฤษจัดการรูปแบบการปกครองและเศรษฐกิจอย่างไร

หัวเมืองมลายูในขณะนั้นถูกแทรกแซงจากอังกฤษ ในขณะที่เดียวกันดินแดนแถบนี้ก็ไม่ได้อยู่ในอำนาจของสยามอย่างแท้จริง การที่อังกฤษสนใจขยายอำนาจของตนในเขตหัวเมืองมลายูเนื่องจากผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจการค้า และหัวเมืองมลายูเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องดำเนินพระราชกุศโลบายต่างๆ ในการรักษาและปกครองหัวเมือง

มลายูไว้ หนึ่งในนั้นก็คือการเสด็จพระราชดำเนินหัวเมืองมลายูนั่นเอง จึงไม่น่าแปลกใจว่าทำไมพระองค์จึงให้ความสำคัญแก่หัวเมืองมลายูดังจะเห็นได้จากการเสด็จฯ หลายครั้งตลอดรัชสมัยของพระองค์

รายละเอียดการเสด็จสิงคโปร์และมลายูทั้ง 13 ครั้ง

ครั้งที่	ระยะเวลาในการเสด็จ	ชื่อทริป	จำนวน เวลาทั้ง หมด	จำนวนเวลาใน สิงคโปร์และ/หรือ มลายู ⁷
1	9 มีนาคม 2413 – 15 เมษายน 2414	เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบ ตาเวียครั้งแรก	47 วัน	ขาไป - 8 วันในสิงค โปร์ (16 – 23 มีนาคม 2413) ขากลับ - แวะที่สิงค โปร์ 1 วัน
2	16 ธันวาคม 2414 – 16 มีนาคม 2414	เสด็จประพาสอินเดีย	3 เดือน	ขาไป - 3 วันในสิงค โปร์ และ 6 วันมลายู ขากลับ - แวะเมือง มะละกา, ปีนังและ ไทรบุรี 5 วัน
3	28 สิงหาคม 2431 – 14 กันยายน 2431	เสด็จประพาสแหลมมลายู	16 วัน	
4	11 กรกฎาคม 2432 – 11 สิงหาคม 2432	เสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. 108	32 วัน	
5	16 เมษายน 2433 – 15 มิถุนายน 2433	เสด็จประพาสแหลมมลายูร.ศ. 109	2 เดือน	แวะที่สิงคโปร์ 10 วัน
6	9 พฤษภาคม 2439 – 28 สิงหาคม 2439	เสด็จประพาสสิงคโปร์และชาว ครั้งที่สอง พ.ศ. 2439	3 เดือน 19 วัน	ขาไป - 8 วันในสิงค โปร์ ขากลับ - 5 วันใน สิงคโปร์ และ 4 วัน ในมลายู

⁷ สำหรับในคราวที่เสด็จฯ หลายที่ เช่นคราวเสด็จสิงคโปร์ครั้งแรก หรือมิได้เจาะจงเสด็จฯ แต่เป็นการแวะผ่าน เป็นต้น แต่หากเป็นการตั้งใจเสด็จฯ เช่นเสด็จประพาสแหลมมลายู พ.ศ. 2531 ก็จะไม่มีการแยกในช่องนี้

ครั้งที่	ระยะเวลาในการเสด็จ	ชื่อทริป	จำนวน เวลาทั้งหมด	จำนวนเวลาใน สิงคโปร์และ/หรือ มลายู
7	7 เมษายน 2440 – 16 ธันวาคม 2440	เสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก พ.ศ. 2440	8 เดือน 9 วัน	ขาไป - 3 วันในสิงคโปร์ ขากลับ - 1 วันในสิงคโปร์
8	23 มิถุนายน 2441 – 13 กรกฎาคม 2441	เสด็จประพาสแหลมมลายูร.ศ. 117	21 วัน	
9	18 พฤษภาคม 2443 – 2 มิถุนายน 2443	เสด็จประพาสแหลมมลายู	16 วัน	
10	20 กุมภาพันธ์ 2444 – 2 มีนาคม 2444	เสด็จประพาสสิงคโปร์	12 วัน	
11	5 พฤษภาคม 2444 -- 24 กรกฎาคม 2444	เสด็จประพาสชาวครั้งที่สาม พ.ศ. 2444	80 วัน	ขาไป - ผ่านหัวเมืองมลายู, 1 วันในสิงคโปร์ ขากลับ - 1 วันในสิงคโปร์
12	27 มิถุนายน - 1 กรกฎาคม 2448	เสด็จประพาสแหลมมลายู	5 วัน	
13	27 มีนาคม 2449 – 17 พฤศจิกายน 2450	เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่สอง พ.ศ. 2450	ประมาณ 8 เดือน	ขาไป - 4 วันในสิงคโปร์ และ 2 วันในมลายู ขากลับ - 3 วันในแหลมมลายูถึงสิงคโปร์วันที่ 8 พฤศจิกายน แต่ไม่เสด็จแวะ

สถานที่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสในสิงคโปร์
และหัวเมืองมลายูครั้งที่ 2 – 13

ครั้งที่	พ.ศ.	เมืองและสถานที่ที่เสด็จฯ
2	2414	สิงคโปร์ - ท่ายอนสตันเปีย (นอกนั้นไม่มีการบันทึกว่าพระองค์เสด็จฯ ที่ใดบ้าง) หัวเมืองมลายู - เมืองมะละกา - เมืองปีนัง - เมืองไทรบุรี
3	2431	หัวเมืองมลายู - เมืองกลันตัน (ทอดพระเนตรบ้านเมืองแถวปากน้ำกลันตัน) - เมืองตรังกานู (เสด็จประพาสเมืองตรังกานู และอ่าวริงดัง) - เมืองตานี
4	2432	หัวเมืองมลายู - เมืองหนองจิก (เสด็จพระราชดำเนินตามลำน้ำเมืองหนองจิก ทอดพระเนตรบ้านเรือน เรือกสวนไร่นา เสด็จพระราชดำเนินตามถนน ชมหมู่บ้าน ราษฎร เสด็จวัดดุยง บ้านพระยาหนองจิก และทอดพระเนตรภูมิเมืองหนองจิก) - เมืองสาย (เสด็จบ้านพระยาสายและเสด็จประพาสตลาดจีน) - เมืองตานี (เสด็จวัดบางน้ำจืด บ้านพระยาตานี และเสด็จพระราช ดำเนินตามถนนทอดพระเนตรตลาด ร้านค้า หมู่บ้านไทยและจีน)
5	2433	สิงคโปร์ - เสด็จฯ โรงพยาบาล, ที่ซังน้ำ, ฮองกงเชียงไต้แบงค์, สิงคโปร์คลับ, ไปรษณีย์สถาน, ศาลาคราภิบาล, โรงเรียน, พิพิธภัณฑ์, ที่สูบน้ำ, โรงทำน้ำแข็ง, โรงทำน้ำมันถั่วระสง, อุ้เรือ, หัดทสสถาน, บาแรก, โรงโปลิศ, โรงงานทำผลสัปปะรด แช่น้ำตาล, บ่อมแคนนิง, สวนโบตะนิกเกอลการเดน หัวเมืองมลายู - เกาะตะรุเตาแขวงเมืองไทรบุรี - เกาะลังกาวิ (เสด็จยังตำบลเขาต่ายบูนเต็ง ทอดพระเนตรภูมิ เมือง ทะเลสาบและถ้ำคัวจะริตะ) - เมืองไทรบุรี (เสด็จบ้านพระยาไทรบุรี เสด็จพระราชดำเนินตาม ถนนเพื่อทอดพระเนตรตลาด ตึก ร้านค้า เสด็จยังที่ฝังศพของเจ้าพระยาไทรบุรีและ ทอดพระเนตรละครแขก) - เมืองปีนัง (เสด็จบ้านกงสุลประจำเมืองปีนัง ทรงรถพระที่นั่งเพื่อ ทอดพระเนตรภูมิเมือง ถึงทั้งน้ำสำหรับใช้ในเมือง เสด็จพระราชดำเนินตามถนน เพื่อทอดพระเนตรตลาด ตึก เสด็จคอเวนเมนต์ออฟฟิศเพื่อดูงานด้านต่างๆ เสด็จ บ้านเรลเอนด์เคาน์ซิลเลอ เสด็จยังแขวงโปรวินส์เวลเลสลี ทอดพระเนตรศาลและ

		โรงโปลิศ ทอดพระเนตรโรงงานทำแป้งมันสำโรงของชาวจีน และโรงหีบน้ำตาลทรายและกลั่นสุรา จากนั้นเสด็จกลับมายังเมืองปิ่นังเพื่อทอดพระเนตรโรงพยาบาล โรงเรียนคอนแวนต์ และทัณฑสถาน - กวาลามูดา - เมืองลารุต (เสด็จถึงตำบลลิมปัง เสด็จพระราชดำเนินตามถนนทอดพระเนตรร้านค้า ดึก ตลาด เสด็จประทับที่ออติตอฟฟิศเพื่อทอดพระเนตรการทำงาน เสด็จพระราชดำเนินไปบาแรกทหาร ทอดพระเนตรที่อยู่ทหาร อาวุธ และเครื่องใช้ต่างๆ จากนั้นเสด็จไปเหมืองดีบุก มิวเซียมและโรงพยาบาล) - เกาะดินดิง - เมืองสลังงอ (เสด็จยังเมืองกะลัง ทอดพระเนตรโรงงานทำรถไฟ เสด็จพระราชดำเนินตามถนนเพื่อทอดพระเนตรตลาด เสด็จคอเวนเมนต์ออฟฟิศ ทอดพระเนตรภูมิเมืองกะลัง) - เมืองมะละกา (เสด็จพระราชดำเนินตามถนน ทอดพระเนตรดึกตลาด โบสถ์โบราณ) - เมืองปาหัง (เสด็จทอดพระเนตรศาลโปลิศ โรงจักรเลื่อยไม้ และเสด็จพระราชดำเนินตามถนนเพื่อทอดพระเนตรบ้านเรือนราษฎร) - เมืองตรังกานุ (ทรงล่องลำน้ำปากาทอดพระเนตรภูมิเมือง และเสด็จประพาสตลาดแขกตลาดจีน) - เมืองกลันตัน - เมืองสายบุรี - เมืองหนองจิก
6	2439	สิงคโปร์ – เสด็จฯ คอนเวนเมนต์เฮาท์, ประทับที่ฮาริกันเฮาส์, ทอดพระเนตรสระที่เก็บน้ำขนาดใหญ่, เสด็จฯ บ้านมิสเตอร์ แอนเดอร์สัน, ทอดพระเนตรชาเตอร์แบงค์และห้างขายหนังสือและสินค้าต่างๆ, โรงต้มกลั่นน้ำโซดา, โรงพิมพ์สเตอรัลท์และสำนักงานหนังสือพิมพ์สเตอรัลท์ใหม่ หัวเมืองมลายู - เกาะกาปาส เกาะเขตเมืองตรังกานุ - เมืองตรังกานุ - เมืองกลันตัน - เมืองสายบุรี
7	2440	สิงคโปร์ – เสด็จคอเวนเมนต์เฮาส์, ฮาริกันเฮาส์, โรงพยาบาลเยเนอรัลฮอสปิเตล, สวนโบเตนนิคเกอลการ์เดน, อุทยานสโมสรที่บ้านคอเวนเนอ

8	2441	หัวเมืองมลายู - เมืองกลันตัน (เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรบ้านเรือน ร้านค้าและตลาด) - เมืองตรังกานู (เสด็จบ้านพระยาตรังกานู) - เกาะริดัง (เสด็จประพาสอ่าว ทอดพระเนตรบ้านริมหาด) - เมืองสายบุรี (ทรงส่งปากน้ำทอดพระเนตรหมู่บ้านราษฎร และเสด็จทอดพระเนตรไร่น้ำสำโรงและโรงงานทำแป้ง)
9	2443	หัวเมืองมลายู - เมืองกลันตัน (เสด็จยังศาลเพื่อทอดพระเนตรการตัดสินคดี เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรตลาดและละครหน้าพลับพลา - เมืองสายบุรี (เสด็จทอดพระเนตรศาลชำระความ เสด็จพระราชดำเนินตามถนนทอดพระเนตรตลาด และเสด็จประทับที่บ้านพระยาสายบุรี - เมืองตานี (เสด็จพระราชดำเนินตามถนน ทอดพระเนตรตลาด เสด็จยังบ้านพระยาตานี เสด็จทอดพระเนตรออฟฟิศไปรษณีย์และโทรเลข ศาลเมือง ที่ว่าการข้าหลวง โรงพักตำรวจภูธร เสด็จวัดตานีนรสโมสร ทอดพระเนตรโรงเรียน เสด็จประพาสตลาดจีน
10	2444	สิงคโปร์ - เสด็จฮาร์กันเฮาส์, สวนโบเตนนิกเกอลการ์เดน และทอดพระเนตรถนนหนทางต่างๆ
11	2444	สิงคโปร์ - เสด็จประทับที่คอคเวอนแมนด์เฮาส์, เฮอริเกนเฮาส์, หอสมุดโรงพยาบาล, สวนโบตานิก⁹, สวนเอดคอนอมิก, แรฟพลไฮเติ้ล, ประพาสริมชายทะเลด้านตะวันออก, หัวเมืองมลายู - เมืองสายบุรี - เมืองกลันตัน - เกาะริดัง - เมืองปะหัง
12	2448	หัวเมืองมลายู - บางนรา แขวงเมืองสายบุรี (เสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่างๆ เช่น ที่ว่าการอำเภอ และเสด็จพระราชดำเนินตามถนนในหมู่บ้าน) - เมืองกลันตัน (เสด็จบ้านพระยากลันตัน เสด็จพระกระยาหารกลางวัน เสด็จทอดพระเนตรถนนและตลาด ทอดพระเนตรบ้านที่ปรึกษา) - ตำบลปันนะระ แขวงเมืองยี่หริ่ง - เมืองตานี (เสด็จทอดพระเนตรวัดตานีนรสโมสรและศาลบริเวณ

⁸ ชื่อฮาร์กันเฮาส์ บางครั้งก็เขียนเป็นเฮอริเกนเฮาส์ ผู้วิจัยขอใช้ตามจดหมายเหตุในการเสด็จคราวนั้นๆ

⁹ สวน โบตานิกก็เช่นกัน ในบางครั้งเขียนเป็น สวนโบเตนนิกเกอลการ์เดน, บอดันนิกกลาเคน ก็มี

		เสด็จทอดพระเนตรศาลใต้กะล่ำพิจารณาความ เสด็จทอดพระเนตรตลาดแขก ที่ว่าการ บ้านข้าหลวง)
13	2450	สิงคโปร์ – เสด็จฮารีกันเฮาส์, เสด็จที่หลวงต่างๆ, สวนโบตะนิกเกอลการเดน, แรฟเฟิลไฮเตล, ยะโฮร์บาฮู, ประพาสตลาด, ซื่อของที่โรงรับจำนำ, ประพาสหลุมฝังศพสุลต่านอาบูบากา, ประพาสชมเมือง, โรงกรองน้ำ, ที่ฝึกยิงปืนของทหาร, สวนยางพารา, ห้างโรบินสัน, ห้างเกลลีแอนดวอลซ์, ท่าบอเนียวกัมปนี, ห้างแกศบรอเทอ, ห้างดาซีลวา

การเสด็จ สิงคโปร์และหัวเมืองมลายูรวมทั้งสิ้น 13 ครั้งนี้ หากจะนับเป็นคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระทัยจะเสด็จจริงๆ ได้แก่

สิงคโปร์ คือครั้งที่ 1 ในปี พ.ศ. 2413-4,

ครั้งที่ 5 ในปี พ.ศ. 2433

ครั้งที่ 6 ในปี พ.ศ. 2439

ครั้งที่ 10 ในปี พ.ศ. 2444

หัวเมืองมลายู คือครั้งที่ 3 ในปี พ.ศ. 2431

ครั้งที่ 4 ในปี พ.ศ. 2432

ครั้งที่ 5 ในปี พ.ศ. 2433

ครั้งที่ 8 ในปี พ.ศ. 2441

ครั้งที่ 9 ในปี พ.ศ. 2443

ครั้งที่ 12 ในปี พ.ศ. 2448

สำหรับในครั้งอื่นๆ นั้นแม้ว่าพระองค์จะเสด็จประทับและประพาสแต่เป็นการเสด็จ แบบแวะหรือเป็นทางผ่านที่ต้องทรงแวะอยู่แล้ว เช่นเสด็จประพาสชวาและยุโรป

ในการเสด็จประพาสอินเดียในปี 2414 ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นการเสด็จสิงคโปร์ครั้งที่สองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการส่งหม่อมเจ้าไปเรียนหนังสือที่สิงคโปร์ รวมทั้งสิ้น 14 พระองค์¹⁰ คือ

1. หม่อมเจ้าเปล่ง ในกรมหลวงสรรพสิทธิปรีชา
2. หม่อมเจ้ารัศมี ในกรมหลวงวงศาธิราชสนิท
3. หม่อมเจ้าอเนก ในกรมขุนวรจักรธรานุภาพ

¹⁰ จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบตาเวียครั้งแรกและเสด็จประพาสอินเดีย, พิมพ์ครั้งที่ 3. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2509 (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิงวิไลกัญญา ภาณุพันธุ์ ท.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๗ กรกฎาคม ๒๕๐๕) หน้า 51.

4. หม่อมเจ้าดำเกิง ในกรมขุนวรจักรธรานุภาพ
5. หม่อมเจ้าโอภาส ในกรมขุนวรจักรธรานุภาพ
6. หม่อมเจ้าทิชากร ในกรมหมื่นอมเรนทรพดินทร์
7. หม่อมเจ้าเชื้อชิต ในกรมหมื่นอมเรนทรพดินทร์
8. หม่อมเจ้าปาน ในกรมหมื่นภูมินทรภักดี
9. หม่อมเจ้าเพ็ญ ในกรมหมื่นภูมินทรภักดี
10. หม่อมเจ้าพิศวง ในกรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ
11. หม่อมเจ้าภูษงค์ คือ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ ในกรมขุนเจริญผลพูลสวัสดิ์
12. หม่อมเจ้ากรรเจียก ในกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส
13. หม่อมเจ้าสง่างาม ในกรมหมื่นวิษณุวาทินาถ
14. หม่อมเจ้าปิยภักตินาถ ในกรมหมื่นวิษณุวาทินาถ

อย่างไรก็ตาม หม่อมเจ้าเหล่านี้ศึกษาเล่าเรียนอยู่ได้ไม่นาน ก็กลับมากองทัพฯ เมื่อมีการโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษที่โรงพยาบาลขนาดเล็กในพระบรมมหาราชวัง สำหรับพระเจ้าน้องยาเธอขึ้นแล้ว หม่อมเจ้าชุดนี้จึงถูกเรียกกลับมาให้มาเรียนในโรงเรียนดังกล่าว

ในการเสด็จประพาสสิงคโปร์ปีพ.ศ. 2544 เป็นการไปส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งจะกลับไปเล่าเรียนวิชา ณ ประเทศเยอรมัน มีเกร็ดเล็กๆ เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. 2448 ได้เกิดข่าวลือว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จฯ สิงคโปร์ พระทวีปสยามกิจได้ส่งโทรเลขมาถามจากสิงคโปร์ว่าพระองค์จะเสด็จฯ ถึงสิงคโปร์วันไหน นอกจากนี้มีสเตอริโอภาพก็ อัครราชทูตญี่ปุ่นได้ไปหากรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรประการถามว่าได้ยินว่าจะเสด็จพระราชดำเนินประพาสสิงคโปร์แลเมืองจันทบุรีด้วยจริงๆ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบข่าว ก็มีจดหมายตอบว่า

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรประการ ได้รับหนังสือที่ ๑๒/๒๕๕ ลงวันที่ ๑๐ เดือนนี้ มีมาที่กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ว่าพระทวีปสยามกิจแลมีสเตอริโอภาพก็ ถามว่าตามที่เขาได้ยินว่าฉันจะไปเมืองสิงคโปร์แลเมืองจันทบุรีจริงๆไม่ เธอได้ตอบไปว่าเป็นคำลือกันยังไม่นอนอันใดนั้น ทราบแล้วเรื่องนี้เกิดจากเขาเตรียมเรื่องจะไปส่งลูก ก็ลือกันไปเอง ฉันไม่ไปเลยเป็นแน่ทั้ง ๒ แห่ง¹¹ (เน้นโดยผู้วิจัย)

แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเสด็จฯ สิงคโปร์อยู่บ่อยครั้ง และการ

¹¹ กษ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กต 7.1.3/4 เรื่องข่าวเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองสิงคโปร์ (พ.ศ. 2448)

ผลการเสด็จประพาสสิงคโปร์และมลายู

ดังที่ได้กล่าวไปข้างแล้วในตอนต้นของบทความนี้ว่าหลังจากการเสด็จฯ สิงคโปร์ครั้งแรก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเปลี่ยนแปลงแก้ไขธรรมเนียมปฏิบัติในราชสำนักหลายอย่าง ตลอดจนการปฏิรูปประเทศอันที่จะนำสยามให้ก้าวหน้ามีความ "ศิวิไลซ์" ทัดเทียมอารยะประเทศต่างๆ ดังจะเห็นได้จากสถานที่ที่พระองค์ให้ความสนพระราชหฤทัย คือต้องเสด็จไปทอดพระเนตรได้แก่ สถานที่สำคัญด้านการเมืองการปกครอง, กิจการด้านการทหาร, สถานที่ฝึกหัดทหาร, โรงพยาบาล, สถานีตำรวจ, ทัณฑสถาน, ที่ทำการไปรษณีย์ นอกจากด้านการเมืองการปกครองแล้ว ด้านอื่นๆ พระองค์ก็ทรงให้ความสนพระราชหฤทัยเช่นกัน เช่นโรงผลิตเครื่องจักรกล, โรงงานผลิตสินค้าต่างๆ, ตลอดจนสิ่งก่อสร้าง, ถนนหนทาง, ฯลฯ

ทั้งหมดทั้งหมดนี้ส่งผลที่สำคัญอย่างยิ่งต่อการพัฒนาประเทศในทุกๆ ด้านไม่ว่าจะเป็นด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม

สำหรับหัวเมืองมลายูนั้น การเสด็จฯ หัวเมืองมลายูของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่หลายครั้ง นอกจากจะเพื่อเป็นการตรวจตราดูความเรียบร้อยของหัวเมืองมลายูที่อยู่ภายใต้การปกครองของสยามแล้ว ยังเป็นการป้องกันการแทรกแซงทางอำนาจของอังกฤษในหัวเมืองดังกล่าว พระองค์ได้ดำเนินพระราชโบายต่างๆ ในรักษาความสัมพันธ์กับบรรดาเจ้าเมืองหัวเมืองมลายู ใน พ.ศ. 2415 พระองค์โปรดเกล้าฯ พระราชทานราชทินนามเลื่อนยศพระยาไทรบุรีขึ้นเป็นเจ้าพระยา และโปรดเกล้าฯ ให้ยกเมืองไทรบุรีออกจากเมืองนครศรีธรรมราชแล้วมาขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ¹² และในคราวเสด็จหัวเมืองมลายูในปี พ.ศ. 2431 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานยศ ตรา และของที่ระลึกอื่นๆ ให้แก่พวกเจ้าเมือง ซึ่งเป็นกุศโลบายในการกระชับความสัมพันธ์กับบรรดาเจ้าเมืองหัวเมืองมลายู และเป็นการ "หยั่งเชิง" เจ้าเมืองด้วยว่ามีใจเอนเอียงในการที่จะไปเข้ากับอังกฤษหรือไม่ และในปี พ.ศ. 2439 พระองค์ได้ทรงทำการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองมลายูขึ้น

ในการเสด็จประพาสแหลมมลายูในบางครั้งพระองค์ได้ทรงข้ามไปศึกษาและทอดพระเนตรหัวเมืองมลายูที่อยู่ภายใต้การปกครองของอังกฤษด้วย แต่อย่างไรก็ตาม พระองค์ไม่สามารถรักษาหัวเมืองมลายูเหล่านี้ที่เป็นเกราะป้องกันภัยจากชาติมหาอำนาจคืออังกฤษไว้ได้ ในที่สุดสยามต้องยกหัวเมืองมลายูอันได้แก่รัฐกลันตัน, ตรังกานุ, ไทรบุรี และปะลิส ให้อยู่ภายใต้การปกครองของอังกฤษ จากข้อตกลงในสนธิสัญญาปี พ.ศ. 2452

¹² สายจิตต์ เหมินทร์, "การเสด็จไทรบุรี กลันตัน ตรังกานุ และปะลิสของไทยให้อังกฤษในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," วิทยานิพนธ์สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2507, หน้า 227-228.

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

- กจข. เอกสารรัชกาลที่ 5 กต 7.1.3/1-4 เรื่องรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสสิงคโปร์ ชวา ปัตตาเวีย
- กจข. เอกสารรัชกาลที่ 5 กต 7.1.3/4 เรื่องข่าวเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองสิงคโปร์ (พ.ศ. 2448)
- กจข. เอกสารรัชกาลที่ 5 กต 7.1.4/1 เรื่องรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสยุโรป, พ.ศ. 2439-2440
- กจข. เอกสารรัชกาลที่ 5 กต 7.1.4/4 หนังสือแปลที่ 36/15215 กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการถึงพระพิเทศ
พานิช กงสุลสยาม ณ เมืองสิงคโปร์แจ้งบาญชีรายชื่อพระนามพระเจ้าน้องยาเธอและนามข้าราชการ
การตามเสด็จทวีปยุโรป ลงวันที่ 9 มีนาคม รัตนโกสินทรศก 115
- กจข. เอกสารรัชกาลที่ 5 กต. 7.1.4/4 หนังสือที่ 200/939 กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์
วโรปการ ลงวันที่ 3 มีนาคม รัตนโกสินทรศก 115

หนังสือ

- จดหมายเหตุเสด็จประพาสเกาะชวาในรัชกาลที่ ๕ ครั้งที่ ๑ และ ๒. พิมพ์ครั้งที่ 3. พระนคร: โรงพิมพ์มนตรี,
2514. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉาบงานกิจศพ หม่อมเกสร สนิทวงศ์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม
พระนคร วันที่ ๑๓ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔.
- จดหมายเหตุเสด็จประพาสเกาะชวาในรัชกาลที่ ๕ ทั้ง ๓ คราว. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา,
2509. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพมหาเสวกตรี พระยาพิทักษ์เทพอักษร (เซ่งฮั่ว
สิงห์วัฒน์) ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๐๙.
- จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบตาเวียครั้งแรก และ
เสด็จประพาสอินเดีย กับจดหมายเหตุหมอบรัดเล. พิมพ์ครั้งที่ 4. พระนคร: โรงพิมพ์แพร่การช่าง,
2512. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนาวาตรี หลวงสุรินทรเสนี (ร้อยเอก อ้น
อมตยกุล) ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันพุธที่ ๕ พฤศจิกายน ๒๕๑๒.
- จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบตาเวียครั้งแรก และ
เสด็จประพาสอินเดีย. พิมพ์ครั้งที่ 3. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2509. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิงวิไลกัญญา ภาณุพันธุ์ ท.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์
วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๗ กรกฎาคม ๒๕๐๙.
- จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๑๖ เล่ม ๑ และ เล่ม ๕. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2515.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑ ของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2505.

-----, พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายูของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2506.

-----, ระยะเวลาเที่ยวชวากว่าสองเดือน รศ. ๑๑๕. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าเหมวดี ณ เมรุอิสริยยศ ๒๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๖.

-----, ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 109. 2 เล่ม. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2507.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. ชีวิตและงานกบฏไทยของพระยาอนุกุลสยามกิจ อุปนิษิตสยามรัฐ (ตันกิมเจ็ง) กบฏเยเนอราลคนแรก ณ เมืองสิงคโปร์. กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, 2525.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. ความทรงจำ. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาคาร, 2516.

-----, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2504.

พรณี บัวเล็ก. "สยาม" ในกระแสธารแห่งการเปลี่ยนแปลง: ประวัติศาสตร์ไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2541.

พลาติศัย สิทธิธัญกิจ. รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสต่างประเทศ. กรุงเทพฯ: บ้านที่กสยาม, 2540.

เอน. เจ. ไธวัน. การสร้างชาติมาเลเซียและสิงคโปร์. แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2526.

Caddy, Florence. To Siam and Malaya in the Duke of Sutherland's Yacht "Sans Peur". Singapore: Oxford University Press, 1992.

Chew, Ernest C.T. and Lee, Edwin (eds). A History of Singapore. Singapore: Oxford University Press, 1991.

Edwards, Norman. The Singapore House and Residential Life 1819-1939. Singapore: Oxford University Press, 1991.

Imlip Pattajoti Suharto. Journeys to Java by a Siamese King. Bandung: ITB Press, 2001.

Peleggi, Maurizio. Lords of Things: The Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image. Honolulu: University of Hawai'i Press, 2002.

วิทยานิพนธ์

กิ่งแก้ว นิคมซ้ำ. "การเจรจาและข้อตกลงระหว่างไทยและอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมืองมลายูในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. 2443 ถึง พ.ศ. 2452" มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2519.

พรรณงาม เจริญธรรมสาร. "การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519.

สายจิตต์ เหมินทร์. "การเสียดินแดนไทยคืนแก่อังกฤษในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" วิทยานิพนธ์สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2507.

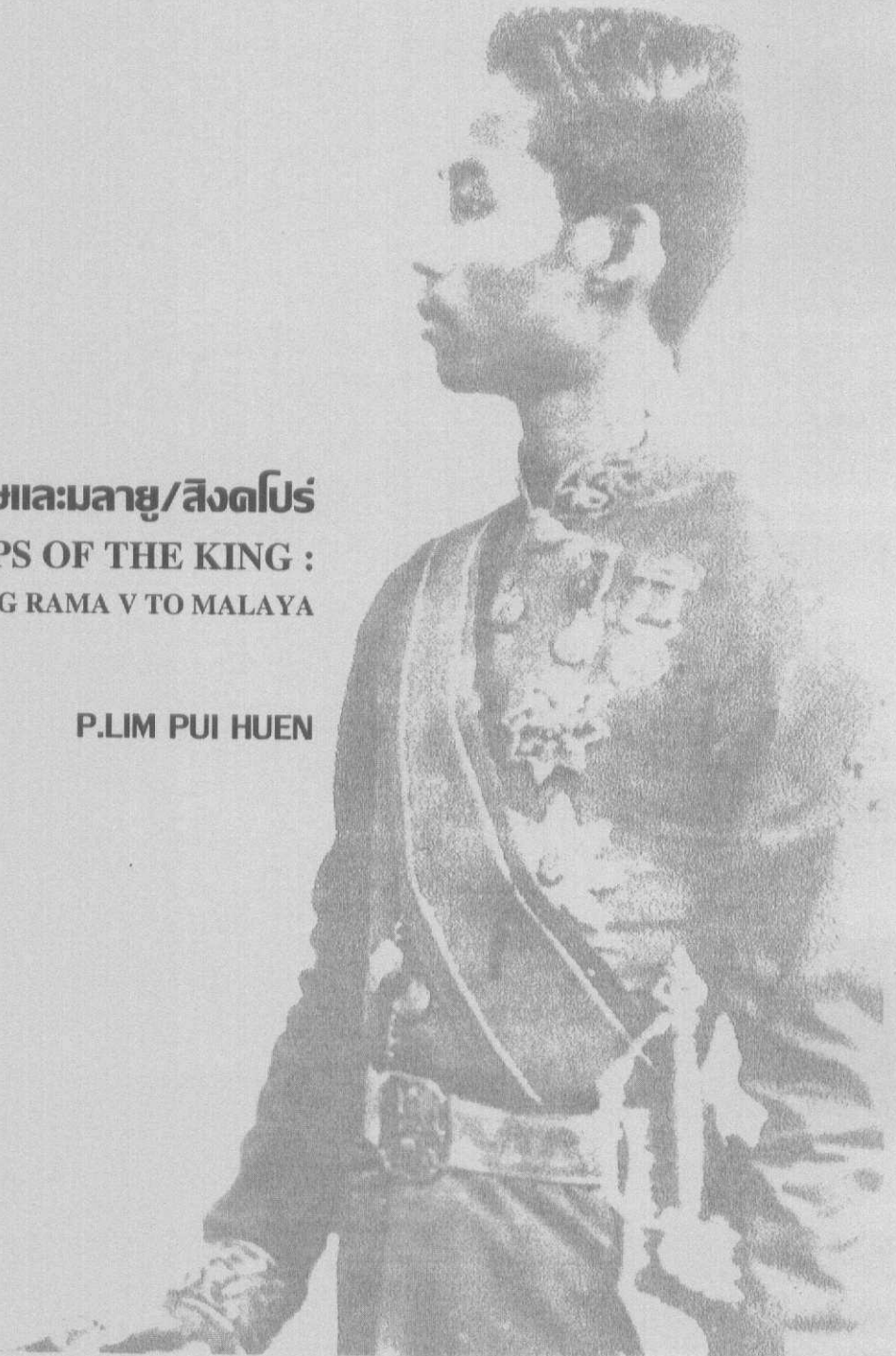
นฤติ ปณณาสภา อากา
แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี

สัมมนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี

รัชกาลที่ 5 กับอังกฤษและมลายู/สิงคโปร์

IN THE FOOTSTEPS OF THE KING :
RECALLING THE VISITS OF KING RAMA V TO MALAYA

P.LIM PUI HUEN

In the Footsteps of the King:

Recalling the Visits of King Rama V to Malaya

By

P. Lim Pui Huen

Research Fellow, Institute Sultan Iskandar, Universiti Teknologi Malaysia

Introduction

King Chulalongkorn (King Rama V) was the eldest son of King Mongkut (King Rama IV), and came to the throne in 1868 at the young age of fifteen. After a period of regency from 1868-1873, a second coronation was held on 16th November 1873 to mark the King's coming of age. His Majesty came to the throne at a critical time in Thailand's history as the country was poised between the ambitions of the western powers and the pressures of its own internal politics; between the conservatism of the old nobility and the need for reform. As pointed out by historian David Wyatt, the Fifth Reign saw a dramatic transformation in almost every aspect of Thai national life and made permanent changes in the governmental structure no less than in the structure and composition of the society and economy. The reforms introduced during his reign transformed Thailand into a modern nation for which he is widely acclaimed Chulalongkorn the Great.

There were two main periods of reform during his reign; the first period from 1873-74, and the second, the period after 1892 (Wyatt, 272). If this analysis is accepted, some correlation can be drawn between the reforms and the dates of his travels, especially to his first visit to Malaya and Java in 1871 and his second and third visits to these same places in 1896 and 1901. However, I leave this task for the historians of Thailand and shall instead focus on a reconstruction of the King's travels in Malaya

His Majesty travelled widely, not only in Asia but also in Europe. He was perhaps, the most widely travelled Asian monarch of his time. In 1897, he travelled to England where he was the guest of King Edward VII at Windsor Castle. He then went on to many European countries including France, Denmark, Sweden, Belgium, Italy, Austria, Hungary, Spain,

Netherlands, Portugal, Switzerland and Germany. He went to Russia to visit the Tsar Nicholas II and took in Egypt on his way back. He also visited India and Burma (Abha, 123). This paper describes his travels to Malaya (now Malaysia and Singapore) which he visited four times. It would not be fair to say that Malaya was not his destination because on the first three visits even though he was en route to Java and on his fourth visit, he was on his way to Europe. As his first outward bound visit lasted nine days and his second outward bound visit lasted ten days, we should conclude instead that both Malaya and Java were his intended destinations on these two trips.

The King travelled for various reasons. His first trip to Malaya was taken when he was only eighteen and as Khun Imtip Patajoti Suharto stated in her book, it "was obviously a study tour" (p 3). For his second trip, she mentioned several reasons (p.16). As a caring father, he travelled to Singapore to take his children part of the way on their journey to attend school in England. He travelled to take a break from the stress of office and we are told that his doctors felt that the cool mountainous areas of Java would be beneficial to his health. Another reason Java was selected as the destination, she said, was because Siam had had no political problems with the Dutch. However, in the opinion of Ambassador Thakur Phanit, the King visited Singapore and Batavia (now Jakarta) because they were the most modern cities in Southeast Asia even though they were colonial cities at the time.

The King also travelled for pleasure; he went sight-seeing, he rowed in the lake, he went shopping, and he loved having his photograph taken. But at all times, one could say that he travelled for self-development. He observed how different governments worked, he observed how different people lived. In every country, he met and talked with men who held positions of power and authority. In Singapore, he visited banks, the Botanic Gardens, the Supreme Court, the waterworks, the fire station, the post office, a school, a jail, a military barracks, a shipyard and a tin-smelter. The *Singapore Free Press* of 22 May 1896, noted that, "During His Majesty's stay in Singapore, short though it was, he succeeded so well in turning time to good account, that he visited and inspected nearly all that there was of interest to be seen."

The King's travels to Malaya were spent almost entirely in Singapore from where he paid a visit to Johor but in his last trip, he did make a brief stopover in Penang. A summary of his visits on the outward journey are as follows:

First Visit, 15th-23rd March 1871 (9 days).

Second Visit, 13th-22nd May 1896 (10 days).

Third Visit, 10th May 1901 (1 day).

Fourth Visit, 30th March 1907 (1 day).

The sources for my presentation are the newspaper and picture archives in Singapore. I was rather disappointed that I could find only a few photographs taken of the King and the royal party during these visits. I have therefore called this paper, "In the Footsteps of the King: Recalling the Visits of King Chulalongkorn to Malaya" because I intend to retrace the journeys that he took by showing you the places he visited and the people he met. I shall be showing you Malaya as seen through the King's eyes, by showing what he saw. The photographs you will be seeing are selected from historical photographs or pictures that were produced during this period.

The itinerary of the King's visits have been reconstructed from Khun Intip's invaluable book supplemented by reports in Singapore newspapers and other local sources. Her book is based on the following important Thai sources:

- Her description of the first journey was based on "Despatches of Three Journeys to Java by King Rama V", collected and printed by Prince Damrong Rajanubharb. It consisted of the official despatches recorded by a court scribe and printed in the government gazette.
- Her description of the second journey was based, firstly, on King Chulalongkorn's diary, "A Journey of Over Two Months to Java" which was written by Princess Suddhadibya Ratanaand; and secondly, on the official despatches on his daily activities recorded by Prince Sommot Amornpan and printed in the government gazette.
- Her description of the third journey was based on two books; "A Diary of the Last Journey to Java in 1901" by His Majesty; and the official despatches of the King's daily activities recorded by Prince Sommot Amornpan and printed in the government gazette.

~ First Visit ~

Outward: 15th - 23rd March 1871

Homeward: 9th - 11th April 1871

Mar 15   In the morning, Tan Kim Ching, Consul for Siam, came on board the royal yacht, the *Regent*, off coast of Johor to greet the King (Imtip, 5).¹

In the afternoon, Col. A.E.H. Anson,² Acting Governor, Straits Settlements,³ and Maharaja Abu Bakar (later Sultan of Johor)⁴ went on board to welcome the King. The official welcome would be held the following day. The King spent the afternoon taking a boat ride along the waterfront.

Mar 16   The King disembarked to the booming of 21-gun salutes from the *Regent* and its escort ship and the 21-gun response from Fort Canning (Imtip, 6). He landed at

---

¹ Tan Kim Ching was Consul for Siam at this time and was appointed Consul-General later in 1885 (communication Ambassador Thakur Phanit). He had been conferred the title, Praya Atsadongkottitraksa.

He was an influential man among the Chinese especially in the northern states bordering Siam. When Sir Andrew Clarke was Governor of the Straits Settlements from 1873-75, he had played an important role in resolving a problem that had arisen between the Siamese government and Perak. He was a man of wide public interests who had been honoured by the governments of China and Japan. He also had wide business interests including strong business connections with Siam as he held concessions in Patani and had a steamer which he named *Siam* (Song, 93).

He was the eldest son of Tan Tock Seng, the philanthropist who founded Tan Tock Seng Hospital in Singapore in 1844 and had contributed to the cost of adding wings to the hospital in 1852 (Song, 64).

According to Chinese sources, the King stayed at "Siam House", the residence of Tan Kim Ching in North Bridge Road. He paid a visit to Tan Tock Seng Hospital to which he donated \$1,000. A levee was held at the Town Hall where amongst others, the Chinese presented an address to which the King replied in English (Song, 259).

² Col. A.E.H. Anson was Lt.-Governor of Penang, 1867-82, and was in Singapore as Acting Governor of the Straits Settlements. He was a regular soldier who reached the rank of Major-General (Gullick, 361).

³ Pre-war Malaya consisted of the Straits Settlements comprising Singapore, Melaka and Penang; the Federated Malay States, comprising Negri Sembilan, Perak, Pahang and Selangor; and the Unfederated Malay States, comprising Johor, Kedah, Kelantan, Trengganu and Negri Sembilan.

⁴ Maharaja Abu Bakar attained the title Sultan of Johor only in 1885. During the King's visit in 1871, he had not yet achieved royal status.

Johnston's Pier to a ceremonial welcome by the Acting Governor and other senior British officials, the consular corps, and Maharaja Abu Bakar. A band played while he inspected the guard-of-honour. Accompanied by Col. Anson, he was driven to the Town Hall where he was received by the Legislative Council and other government officials and notable personalities. Thomas Scott⁵, Chairman of the Singapore Chamber of Commerce, made a speech of welcome on behalf of its members to which the King replied pointing to the importance for trade for mutual prosperity and commented that "the trade between Singapore and Siam is very large and very favourable".⁶ The Chinese presented an address to which the King replied in English (Song, 259).

After that, the King was driven to Government House where he stayed. He sent a telegram to Queen Victoria who replied (Imtip, 6). In the afternoon, he visited "the barracks", most probably the Tanglin Barracks. In the evening, a party for 200 people was held at Government House was held for government officials, officers and their families with music and dancing.

Mar 17 Visited a British warship, Post Office, St. Andrews Cathedral, Raffles Institution, hospital, asylum, and jail. Col. Anson held an official reception in the King's honour attended by 60 European dignitaries (Imtip, 7).

Mar 18 Visited the Telegraph Office, the Supreme Court, the fire brigade, and lighthouse (Imtip 7). Attended a flower show at the Agri-horticultural

---

⁵ Thomas Scott was Chairman of the Singapore Chamber of Commerce (now known as the Singapore International Chamber of Commerce), from 1868-71, 1875, and 1883-84. He was a partner in Guthrie & Co. for 45 years. It is now the oldest surviving company in Singapore (SICC, 28-9, 43). It also operates in Malaysia under the name Kumpulan Guthrie Bhd.

⁶ Some data on the trade between the Straits Settlements and Siam:

1870	Imports \$3.90 m	Exports \$4.2 m
1875	Imports \$5.28 m	Exports \$5.95 m
1880	Imports \$7.06	Exports \$5.30 m

Source: Chiang Hai Ding, Table VII.

Gardens to which Hoo Ah Kay, better known as Whampoa⁷, had contributed two exhibits, one of ornamental plants trained to represent animals urns and other fanciful shapes, and the other of potted flowers, both of which received honorary mention. That night, the King attended an amateur theatrical performance produced by the British community in his honour.

Mar 19   Called on Tan Kim Ching and had breakfast with him at his residence followed by a visit to Whampoa's residence (Imtip, 7). Whampoa was a wealthy and hospitable Chinese whose ornamental gardens was famous for its aviaries, rock gardens, menageries and flowering and ornamental plants. The gardens were also well known for a circular pond in which grew the *Victoria Regia*, a lotus which had leaves over 11 feet in diameter, presented by the Regent of Siam – probably sent as a result of the King's visit.

Mar 20   Shopping in the day (Imtip, 7).

That evening, a ball was held in the Town Hall in the King's honour. The front of the building was brilliantly lit in a blaze of light by gas lamps and ornamental lights in the shape of stars and other designs. It was the grandest and most splendid ball held in Singapore and was attended by about 400 people. The King and the Col. Anson promenaded through the room after which there was dancing to the music provided by two bands. After supper and after a toast to Queen Victoria, Col. Anson proposed the health of the King and said:

This is the first occasion, I believe, on which a King of Siam has ever left his own country, and certainly the first occasion on which a King of Siam has set foot on British ground. You know as much of His Majesty as I do, and, I feel sure that from what we have seen of him during the short time he has been amongst us, we can but hold him in the highest estimation ...
(SDT 22.3.1871)

Mar 21   Called on Major F.J.A. McNair, Colonial Engineer.

---

⁷ Hoo Ah Kay, better known as Whampoa, had built up a successful business as a ships' chandler and was supplier and contractor to Her Majesty's navy. He spoke English well and was a member of the Straits Settlements Legislative Council and had acted as Consul for China, Japan and Russia.

Visited a market, a Chinese temple⁸, a shipyard, and workshop. Dined with Sir Benson Maxwell, Chief Justice (Imtip, 7).

Mar 22 Shopping and sightseeing. Dined privately with the Col. Anson (Imtip, 8).

Mar 23 Presented Col. Anson with a Royal Siamese decoration (Imtip, 8).

At 3.30 pm, the King left Government House for Johnston's Pier where a guard-of-honour, Maharaja Abu Bakar, and many European and Chinese dignitaries were waiting. A 21-gun salute was fired as he embarked on the launch. The royal ship departed that night escorted by the steamer *Impregnable* (SDT 22.3.1871).

* * * * *

Apr 9 The royal yacht arrived at the Singapore on its return journey from Java.

Apr 10 Col. Anson came on board and accompanied the King ashore. He was greeted by the assembled British officials at Johnston's Pier. Lunched at Government House and went to the house of the Siamese Consul "where he stayed a while", no doubt attending to various official business. After touring the city, he spent the evening having dinner at Government House and attended a horse show before being escorted back to the ship (Imtip, 13).

Apr 11 The royal yacht departed in the morning.

Postscript

In 1872, a Bronze Elephant was presented by King Chulalongkorn to mark his first visit to Singapore and was erected in front of the Town Hall. The elephant was moved when the site was needed for the statue of Sir Stamford Raffles. It now stands in front of the former Parliament Building.

---

⁸ Most probably the Thian Hock Theng, one of the largest and oldest temples in Singapore dedicated to Tian Hou, the Goddess of the Sea.

~ Second Visit ~

Outward: 13th - 22nd May 1896

Homeward: 31st July - 4th August 1896

When King Chulalongkorn went on his second trip to Java, he was 43 years old. The pressures of high position was taking its toll on his health and this trip was taken on his doctors' advice. The cool air of the highlands of Java was considered conducive to his speedy recovery. Besides, he had enjoyed his first trip there and wanted to see more of the island. Unlike his first trip, the King was accompanied by Queen Sri Bajarindra and the ladies of the royal household as well as by several princes. Imtip gave three reasons for his stopping over at Singapore. The King wished to send off three of his sons who were going to school in England; he wanted to visit his friends there and make new friends; and lastly, "Singapore is our nextdoor neighbour; to be friends with each other would be of much advantage" (Imtip, 16).

May 13   The royal yacht, *Maha Chakri*, escorted by the gunboat *Makut Rajakumar* anchored 10 miles from Singapore harbour (SPF 14.5.96). John Anderson, Consul-General for Siam, ⁹, the nephew of the previous Consul-General Tan Kim Ching, and the Governor of Trang came on board for an audience (Imtip, 20).

May 14   When the royal yacht arrived at the Singapore anchorage, it received a 21-gun salute from the British warship HMS *Undaunted* and the Dutch warship *Prinz Hendrik* to which the *Maha Chakri's* guns replied. Both warships were "dressed" in honour of occasion with the *Prinz Hendrik* manning her yards. Governor Sir Charles Mitchell¹⁰ accompanied by his ADC and J.A.

---

⁹ John Anderson was appointed Consul-General for Siam in 1893 (communication Ambassador Thakur Phanit). He succeeded Thomas Scott as the head of Guthrie & Co., at that time the most successful of the European companies. In the early 20th century, he was the undisputed leader of the business community and was knighted in 1912. He was elected Chairman of the Singapore Chamber of Commerce in 1902 (SICC, 31).

¹⁰ Sir Charles Mitchell was Governor of the Straits Settlements, 1893-99 (Gullick, 368).

Swettenham, the Colonial Secretary¹¹, came on board to pay an official call. The *Maha Chakri's* guns saluted him when he left. Later in the morning, the King landed at Johnston's Pier, attended by his son Prince Chaprabongse, Commander-in-Chief of the Royal Army Prince Bhanurangsi, Prince Damrong, Prince Sourmot, ADC Sanprasat and others, including the English tutors of the princes. The royal party was received by Swettenham (Imtip, 20 & SFP 14.5.96).

The King paid Sir Charles Mitchell a return official call at Government House and then drove to Hurricane House¹² where he would stay. This was a house purchased by the King and had been described as a large shady house set in park-like grounds. The Queen and her ladies landed a little later and proceeded to Hurricane House also. In the afternoon, Lady Mitchell called on the Queen while the King visited the Botanic Gardens attended by John Anderson (Imtip, 21).

May 15 In the morning, many people came to call including Major-General Jones. Visited the Hong Kong Shanghai Banking Corporation to check on his account and observed that the building looked like a "wedding cake". He then went shopping at John Little, the "universal provider" of Singapore. In the afternoon, he returned the visit by the Commander-in-Chief while the Queen returned Lady Mitchell's call (Imtip, 21).

---

¹¹ J.A. Swettenham was the brother of Sir Frank Swettenham. It was Sir Frank who became Governor of the Straits Settlements and not J.A. Swettenham as stated by Imtip (p.20).

¹² Hurricane House was built by Captain John Bush (Praya Wisuth Sakoradith), and purchased by King Chulalongkorn as a place to stay during his visits to Singapore (Imtip, 21). According to Ambassador Thakur Phanit, the original Hurricane House is no longer standing and that its grounds form only part of the present Thai Embassy, the site of which was purchased by John Anderson on behalf of the King. The property consisted a little over 190,000 sq. ft. of land and the purchase price was \$9,000! At the time, the Orchard Road area was full of nutmeg and pepper plantations. For legal reasons, the property could not be transferred to the Thai government until after Anderson's widow died around 1960. The Thai Embassy was built after that.

- May 16 Sultan Ibrahim, the Sultan of Johor, ¹³ called on the King who later returned his call. The King visited the waterworks at Thomson Road and rowed about in a boat with the Queen. He must have enjoyed himself as he wrote in his diary, "It was undescribably beautiful and fun". That evening, he dined at Government House where he had a private discussion on state affairs. He liked the Governor whom he described as "a frank-speaking and well-mannered nice old man" (Imtip, 22).
- May 17 The royal family had their photographs taken by Robert Lenz at his studio.¹⁴ The King and Queen lunched privately at Singapore Club,¹⁵ then went shopping at John Little, and as it was a Sunday, the store was opened especially for the distinguished patrons. They later called on John Anderson, at his residence Ardmore, and on Thomas Scott, the Chairman of the Singapore Chamber of Commerce at his residence (Imtip, 22; SFP 18.5.96).
- May 18 The King attended the Assizes at the Supreme Court with Prince Bhanurangsi, Prince Damrong, Prince Rabi (Private Secretary to the King)¹⁶, and ADC Phya Smerchai, in attendance. The King and Prince Rabi sat on the Bench beside Chief Justice Sir Lionel Cox and witnessed a trial by jury for the first time (Imtip, 23 & SFP 18.5.96). This was followed by a brief stop at Robinson's department store. In the afternoon, the King and Queen attended a Garden Party at Government House to which some three hundred guests had been invited (Imtip. 23).

---

¹³ Sultan Ibrahim was the son of Sultan Abu Bakar (formerly Maharaja Abu Bakar) whom the King had met on his first visit. Sultan Abu Bakar died in 1895.

¹⁴ Robert Lenz was a popular photographer who was initially based in Singapore but opened a branch in Bangkok in 1894.

¹⁵ The Singapore Club was founded in 1862 and was then located in the Exchange Building. It was the most discreet but most exclusive and influential of all the European clubs in Singapore which used to practice a strict Europeans only policy. It is now defunct.

¹⁶ Prince Rabi Badhanasakdi, Prince [Krom Luang] of Rajaburi, known as "the Father of Thai Law" (Imtip, 23).

May 19   The King visited the Chartered Mercantile Bank, a stationary and book shop Kelly & Walsh, Katz Brothers store, and had his photograph taken by G.R. Lambert, another well known Singapore photographer. In the afternoon, he went to the docks at Tanjong Pagar to send off Prince Chaprabongse and other princes and princesses who were leaving to attend school in Europe by the French steamer *Saghalian*. He then crossed over to the island of Pulau Brani to inspect the tin-smelting works of the Straits Trading Co.¹⁷ His comment - "It was fascinating but so hot there" (Imtip, 23).

May 20   In the morning, the Queen visited General Hospital and donated \$500 to found the Queen of Siam Library for the patients. King and Queen then visited Singapore Aerated Water Co, Straits Printing Office, and the offices of the Straits Times and of the Singapore Free Press (Imtip, 24).

In the afternoon, the King and Queen gave a Garden Reception at Hurricane House, attended by Governor and Lady Mitchell and the leading lights of Singapore society - government, naval, military and consular officials were present. John Anderson who had been honoured with the rank of Phra that day, introduced the guests. Buffet tables were set out under the shade of the trees and small tables with chairs on the lawn for the guests. The band of the Royal Navy provided musical entertainment and the King and Queen planted a bo tree to mark the occasion. The *Singapore Free Press* of 21st May 1896 reported;

The scene was altogether an attractive one with the constant va et-vi-nt(?) of the pretty feminine costumes and the numerous military and naval uniforms. Altogether a delightful fete champetre (?)

That evening, Their Majesties and a few members of the royal retinue were invited to a small dinner party at Government House (Imtip, 25).

---

¹⁷ The Straits Trading Co. Ltd. was established in 1887 to undertake the business of purchasing and smelting tin ores. The smelting works in Pulau Brani was completed in 1890 and was so successful that one third of Malaya's ore output was smelted there by 1895 and by 1905, two-thirds of the output was smelted there. A second smelting plant was opened in Butterworth in 1901 (SICC, 72).

was Java. Sir Charles later hosted a tea reception for him at Government House (Imtip, 105)

The King was invited by Seah Liang Seah,¹⁹ a leader of the Chinese community for lunch at his house, Bendemeer. In his speech toasting the King, Seah Liang Seah expressed his gratitude for the honour conferred by His Majesty's visit. He thanked the King for the protection he had extended to the Chinese in Siam which was much appreciated by all Chinese and hoped that such a policy would long continue. In reply, the King acknowledged the courtesy and respect with which he was received by the Chinese wherever he went and toasted his host in very complimentary terms.

That evening, the King gave a banquet on board the *Maha Chakri* which was splendidly illuminated and was decorated with plants and lights so that it appeared like a floating palace. The guests were carried on board by launch and were received by Prince Damrong and the Acting Consul-General. They were treated to a display of the photographs taken by the King and the souvenirs he collected during his stay in Java. The appearance of the King was signalled by the playing of the Siamese national anthem and of the Governor by the British national anthem.

Aug 2   The King had lunch at a government lodge built at the top of Bukit Timah Hill. This is the highest point on Singapore from where a panoramic view of the whole island can be seen. The Bukit Timah Nature Reserve is one of the few bits of natural jungle left in present day Singapore.

In the afternoon, the King and Queen were invited by the Sultan of Johor to a tea reception at Istana Tyersall, the Sultan's palace in Singapore. It cemented the good relations established by his earlier visit to Johor Bahru (Imtip, 107).

---

¹⁹ Seah Liang Seah was a wealthy pepper and gambier trader. He was active in public affairs and was a member of the Chinese Advisory Board and succeeded Whampoa as the Chinese member of the Straits Settlements Legislative Council. His house was noted for its rose garden (Song, 212).

- Aug 3 Visited Tan Kim Kiat's garden in Balastier Road. That night, Dr. Harley, a well-known entertainer gave a performance at Hurricane House by royal command. His audience was delighted by the show and he was invited to perform in Bangkok. At the end of the show, Dr. Harley exhibited Edison's kinetoscope and photograph which fascinated his royal audience which suggest that the "magic show" could have been an early silent movie (Imtip, 107).
- Aug 4 The Governor sent the King off at Johnston's Pier and the *Maha Chakri* departed to the saluting of guns (Imtip, 108)

Postscript

After leaving Singapore, the *Maha Chakri* sailed on to Trengganu and Kelantan before arriving at Bangkok. Although these states were part of pre-war Malaya, they were not ceded to Britain until 1909. As they were still Siamese territory at the time, the description of the King's journey there has been excluded from this paper.

~ Third Visit ~

Outward: 10 May 1901

Homeward: 16th July 1901

At the time of his third voyage to Java, King Chulalongkorn was 48 years old and was accompanied by several princes who having finished their education, were holding high positions in government and later became well known as founders of their respective offices. As on the previous trip, Princess Suddhadibya acted as her father's personal secretary during this trip. King Chulalongkorn's third trip to Java was taken for pleasure as there were many more ancient temples and other sights that he wishes to see. Their stopover in Singapore which can best be described as a transit because King Chulalongkorn spent only one day there.

- May 9 The royal yacht *Maha Chakri* arrived off Singapore at night.

May 10 Early in the morning, the *Maha Chakri* was escorted into Singapore harbour by four gunboats, the *Makut Ratchakumarn*, *Pali*, *Sukriip*, and *Chamroen*. *Maha Chakri* which exchanged salutes with the battery on shore. John Anderson, the Consul-General for Siam, A.J. Ross, and others came on board to greet the King. Sir Frank Swettenham, Acting Governor, and his ADC, paid a visit on board and invited the King to Government House for lunch. He was saluted by 17-gun salvos when he disembarked from the yacht (Imtip, 115).

The King's arrival in Singapore had been announced in the *Straits Times* of 9 May 1901 which stated that he would step ashore at 11.00 a.m. and would be welcomed by a guard-of-honour and government and consular officials. The public was invited to be present. The King was met by Acting Colonial Secretary C.W.S. Kynnersley at Johnston's Pier and escorted to Government House. After lunch, Sir Frank tried to draw the King into a discussion on "government matters of Malayu". (I shall discuss this later in the Conclusion.) However, the King refused to be drawn and referred him to the British Minister in Bangkok instead (Imtip, 115).

Meanwhile, the Queen visited General Hospital and made more donations for library for patients that she had founded. After lunch, the King went to Hurricane House to work on papers for Bangkok. The Raffles Hotel had placed a room at his disposal and he was much impressed by its facilities and services. "No hotels in Java or India can compare with it. Even some hotels in Europe are not as good", he said. He dined at the hotel restaurant with many princes and including the Raja Muda of Kedah who had travelled all the way to pay his respects. On his way back to the yacht, he inspected the land reclamation at Beach Road and could not help comparing it with the cost of similar public work done in Bangkok. The dignitaries who had been there to welcome him were also there to send him off. The *Maha Chakri* weighed anchor and sailed for Riau that night (Imtip 117).

* * * * *

July 16 On her return voyage, the *Maha Chakri* dropped anchor in Singapore in the morning and was greeted by gun salutes from British, American and Austrian

gunboats in the harbour and by cheers from their crews. John Anderson, the Consul-General, came on board and was followed by Acting Governor Sir Frank Swettenham and other dignitaries. The King was invited to lunch at Government House after which there was a discussion between the Siamese visitors and British officials on state matters. Then, at Hurricane House, a group of nobles came to seek audience with the King. He took a break by going to the reservoir where he had enjoyed himself so much before and rowed a boat again. However, he had to return to Hurricane House as he hosted a dinner for the Acting Governor and other Singapore personalities in which he proposed a toast to the King Edward VII. The royal yacht set sail that night (Imtip, 160).

Postscript

The enjoyment of this holiday to Java had been marred by the illness of various members of the royal family. Not only had there been much anxiety over the illness of Prince Asdang that had held the royal party in Bandung for over a month, but also Prince Rabi had also fallen ill and the King himself had suffered chest pains.

~ Fourth Visit ~

Outward: 1st – 3rd April 1907

Homeward: 6th Nov 1907

On this stopover in Singapore, King Chukalongkorn was en route not to Java but to Europe. Newspaper reports stated that he was travelling "strictly incognito" and that no "political significance" should be attached to the visit as he was travelling for health reasons. The Queen did not accompany him but his entourage included a number of princes and officials (ST 2.4.1907). The mood of the royal party was probably less light hearted than on the previous trips when the King was on holiday as his health was a matter of some concern. The *Straits Times* of 2 April 1907 reported that when the royal yacht cast off at Bangkok, the King stood bareheaded in the stern looking very grave and was deeply moved by the scene of ceremonial as well as emotional farewell.

Apr 1   The royal yacht *Maha Chakri* arrived in Singapore in the morning escorted by two gunboats. Governor Sir John Anderson²⁰ accompanied by his ADC, the Colonial Secretary, the Officer Commanding the Troops and other officials, went on board to welcome the King. His Excellency was greeted by gun salutes from the gunboats and saluted again when he returned to shore. The King then disembarked from the *Maha Chakri* attended by three princes one of whom was the Commander-in-Chief of Royal Siamese forces, and John Anderson, the Consul-General for Siam. When they landed at Johnston's Pier, a gun salute was fired by the battery from Fort Canning, the guard-of-honour presented arms, the band struck up and the King waved to the cheers of the crowd. He stepped into the waiting carriage and was driven to Government House with the Governor's ADC and his own retinue in attendance (ST 1.4.1907).

The King and his entourage then drove to Raffles Hotel which had prepared private rooms for their use and had laid out a special lunch for them in the dining room. After lunch, the royal party travelled to Johor by train.²¹ They boarded the train at the Tank Road station and when they arrived at the Woodlands station, they crossed the Straits of Johor by ferry. From the Johor Bahru railway station, they went to the Johor Hotel²² where they were met by Sultan Ibrahim. The Sultan who was much taken by the new motor cars, drove to the hotel in his car and dressed in his driving suit and helmet. The two rulers spent some time in conversation after which the King returned to Singapore by train (ST 2.4.1907).

---

²⁰ Sir John Anderson was Governor of the Straits Settlements, 1904-11. He rose to the position of Permanent Under-Secretary of State and ended his career as Governor of Ceylon, now Sri Lanka (Gullick, 361).

²¹ As the causeway joining Singapore and Johor had not yet been built, the Singapore railway ended at Woodlands from where passengers were taken across the Straits of Johor by launch while goods were transported across the water by goods wagon ferry. At that time, passengers boarded the train at the Tank Road station and not at the present station at Tanjong Pagar.

²² The Johor Hotel was built in the tradition of grand hotels like the Raffles Hotel and was located on Johor Bahru's esplanade in front of the present High Court building. It closed down in the 1920s and the building was used as government offices until the 1960s when it was demolished.

Apr 2   The King was the guest-of-honour at a dinner party at Government House to which prominent residents of Singapore had been invited. They included government officials as well as leaders of the Singapore business community including Tan Jiak Kim²³ and John Anderson. The Governor proposed a toast to King Chulalongkorn to which the King replied in suitable manner. Music was provided by the band of the Royal West Kents and by a violin soloist (ST 3.4.1907).

Apr 3   The King remained on board for the morning but came ashore to lunch with John Anderson after which they visited a number business establishments together. The King made extensive purchases, including gold & silver items from B.P. de Silva & Co. and other purchases from Katz Brothers Ltd. before returning to the royal yacht which had proceeded to the wharves at Tanjong Pagar in the meantime (ST 4.4.1907).

At about 4 o'clock, the King addressed the crew of the yacht and disembarked from the *Maha Chakri*. At the foot of the gangway, he was met by Captain Pahnke of the NLD who then escorted him on board the German steamer, the *Sachsen* which was to carry the King on his onward journey. The steamer had been specially fitted out to provide for every comfort. John Anderson and his daughter had come to bid farewell and after they had descended the gangway, the *Sachsen* hoisted her anchor and got underway amidst the dipping of flags to the strains of the Siamese national anthem (ST 4.4.1907).

* * * * *

Nov 6   King Chulalongkorn arrived in Penang on his return from Europe. The NDL steamer *Sachsen* was met at the north channel by three Siamese gunboats. When it arrived in Penang harbour, the King was greeted by Prince Damrong, Prince

---

²³ Tan Jiak Kim was one of the founders of the Straits Steamship Co. Ltd. He was a member of the Straits Settlements Legislative Council and took an active role as member of many public bodies such as the Chinese Advisory Board. He was one of the promoters of the King Edward VII Medical College, now the Faculty of Medicine, National University of Singapore (Song, 194).

Chumpon, Prince Veddhi and the Sultan of Kedah.²⁴ A reception was given on board for all the Siamese and Europeans in Siamese service. At about 8 o'clock, the King transferred from the steamer to the *Maha Chakri* at which time the gunboats left Penang and the royal yacht sailed for Singapore (SEP 8.11.1907).

Postscript

The *Maha Chakri* did not enter Singapore harbour as the King wished to visit the provinces of Kraat and Chantabun before arriving in Bangkok. Instead, the royal yacht anchored at the Sultan Shoal and John Anderson brought despatches for the King. According to the press report published in *Singapore Free Press* on 8 Nov 1907, the *Sachsen* carried boxes and cases of "the most varied specimens of German arts and industries purchased by the King during his stay in Germany. The animal world is also represented by a number of fowls, ducks, turkeys, and ornamental birds of various kinds which His Majesty is taking back to his own country".

Conclusion

I have some preliminary observations on this chronicle of King Chulalongkorn's visits to Malaya.

1 Hard Working Monarch

To begin with, this chronicle of his travels shows King Chulalongkorn to be a very hard working monarch. As mentioned before, he visited banks, botanic gardens, law courts, waterworks, the fire station, the post office, a school, a jail, and the military barracks; and he inspected a tin-smelter and a land reclamation works when he was in Singapore. It was almost like a working holiday. An editorial in the *Singapore Free Press* of 22 May 1896 commented that the King had seen everything of interest there was to see and added: "The King is no mere superficial traveller, and many things that a tourist would pass with unobservant eye have been made, through His Majesty's

---

²⁴ This was Sultan Abdul Hamid Halim Shah who reigned from 1882-1943 (Gullick, 357). In 1901 when he was still Raja Muda, he had come from Kedah to Singapore to pay his respects to the King during his third visit to Malaya.

intelligent examination and criticism, the means of acquiring much more information
..."

2 Diplomatic Corps

The Siamese diplomatic corps appears to be in its infancy as all the Consuls and Consul-Generals for Siam in Singapore were not Siamese.

3 Diplomatic Protocol

The chronicle reveals the meticulous formality of diplomatic protocol. The King was received with full honours on all his visits. He was accorded salutes of 21-guns on arrival and departure. So was the British Governor when he boarded the royal yacht to welcome the King, and when he disembarked from the royal yacht. After the Governor called on him, the King proceeded to return his official call at Government House immediately after he came ashore. This etiquette was applied to visits by other important personalities and the King returned the call of many people who had called on him.

4 Social Distinctions

In the descriptions of receptions, dinner parties, garden parties, given in the King's honour, no mention was made of non-European guests. It was only when the new century had arrived that the name of a Chinese, Tan Jiak Kim, was mentioned as a guest at a party held at Government House on 2 April 1907.

5 Relations with the Chinese

The King had excellent relations with the Chinese. The Consul for Siam on his first visit was a Chinese Tan Kim Ching. He visited the homes of several Chinese like Tan Kim Kiat and Hoo Ah Kay (Whampoa). Seah Liang Seah was a prominent Chinese who gave a lunch for the King and thanked him for his protection of the Chinese in Siam. All the Chinese mentioned were leaders of the community who were English speaking and active in Singapore's public affairs. They were members of bodies like the Chinese Advisory Board and the Straits Settlements Legislative Council.

6 Relations with Johor

Maharaja Abu Bakar, later Sultan of Johor, was one of the first persons to greet the King on his first visit. We can only speculate as to why the Maharaja was excluded from the social programme of the King's visit. The two rulers had much in common. Both were men of vision who were modernizers and nation-builders ~~and~~ who saw the need to transform their society and country to meet the challenges of their times. Both had to struggle against the pressures of imperialist expansion and had managed successfully to face up to these pressures. Both were English-speaking, had travelled extensively and felt the need to see and learn from the world outside their own countries. That first contact in 1871 established a relationship between the two ruling houses. King Chulalongkorn visited Johor on his second trip by which time Sultan Abu Bakar had died and he was received by Sultan Ibrahim. Subsequently, King Rama VI visited Johor in 1924 and King Rama VII visited Johor in 1928.

7 **Relations with Britain and Sir Frank Swettenham**

From we can see, the King enjoyed his first two visits to Singapore where he stayed for nine days on his first outward trip and ten days on his second outward trip but he stayed only one day on his third and fourth visits. On his last visit, he was going on a long voyage to Europe for health reasons, so it is understandable that he did not wish to have a prolonged stay in Singapore. However, I would like to speculate a little on the brevity of his third visit.

The King had felt quite comfortable with the British officials he had met in Singapore. He had bestowed a Siamese decoration on Col. Anson and had referred to Sir Charles Mitchell as a "well-mannered nice old man" with whom he had chatted about his visit to Java. Sir Frank Swettenham, however, was not a person to indulge in small talk. He had joined the Straits Settlements Civil Service in 1870 and had built up a reputation as a forthright person with definite expansionist views who saw Siamese influence as an obstacle to British interests in Malaya. He had come to Singapore after serving as the British Resident in Selangor (1876-82), British Resident in Perak (1889-95), and as first Resident-General of the Federated Malay States (1896-1900) (Gullick, 369). According to Imtip, the King regarded Sir Frank as the "mastermind" in encroaching on the border of Perak (Imtip, 115). The problem concerned a boundary dispute between Perak and the Siamese district of Ramen, a dispute which arose in 1882 and in which some 2,300 square miles of territory were involved. The dispute was eventually settled in 1899 and since Swettenham played

an influential role in the drafting of the final agreement, the King had reason to regard him as the "mastermind".²⁵ Siamese and British competition over Kedah, Kelantan and Trengganu were continuing issues that coloured relations between Siam and Britain at the time.

Swettenham seized the opportunity of the King's presence in Singapore to draw the King into a discussion of Malayan affairs on the grounds that a personal approach would be easier than working through the Foreign Office. However, the King refused to be drawn and insisted that he pursue matters through the John Archer, the British Minister in Bangkok. The royal yacht departed that night. On its return journey, it arrived in the morning and departed the same night. Can these be taken as signs of a disinclination to stay? Perhaps, a careful reading of the King's diary may enlighten us.

This paper can be described as two papers in one. The text is a chronicle of King Chulalongkorn's visits to Malaya but the footnotes are a description of Malaya, its people, its history and institutions, its architecture and social life. The footnotes paint a vignette of Malaya in the later part of the nineteenth century and early twentieth century. I hope my paper and presentation together have given you an impression of His Majesty's travels in Malaya as well as a sense of the life and times in which he lived.

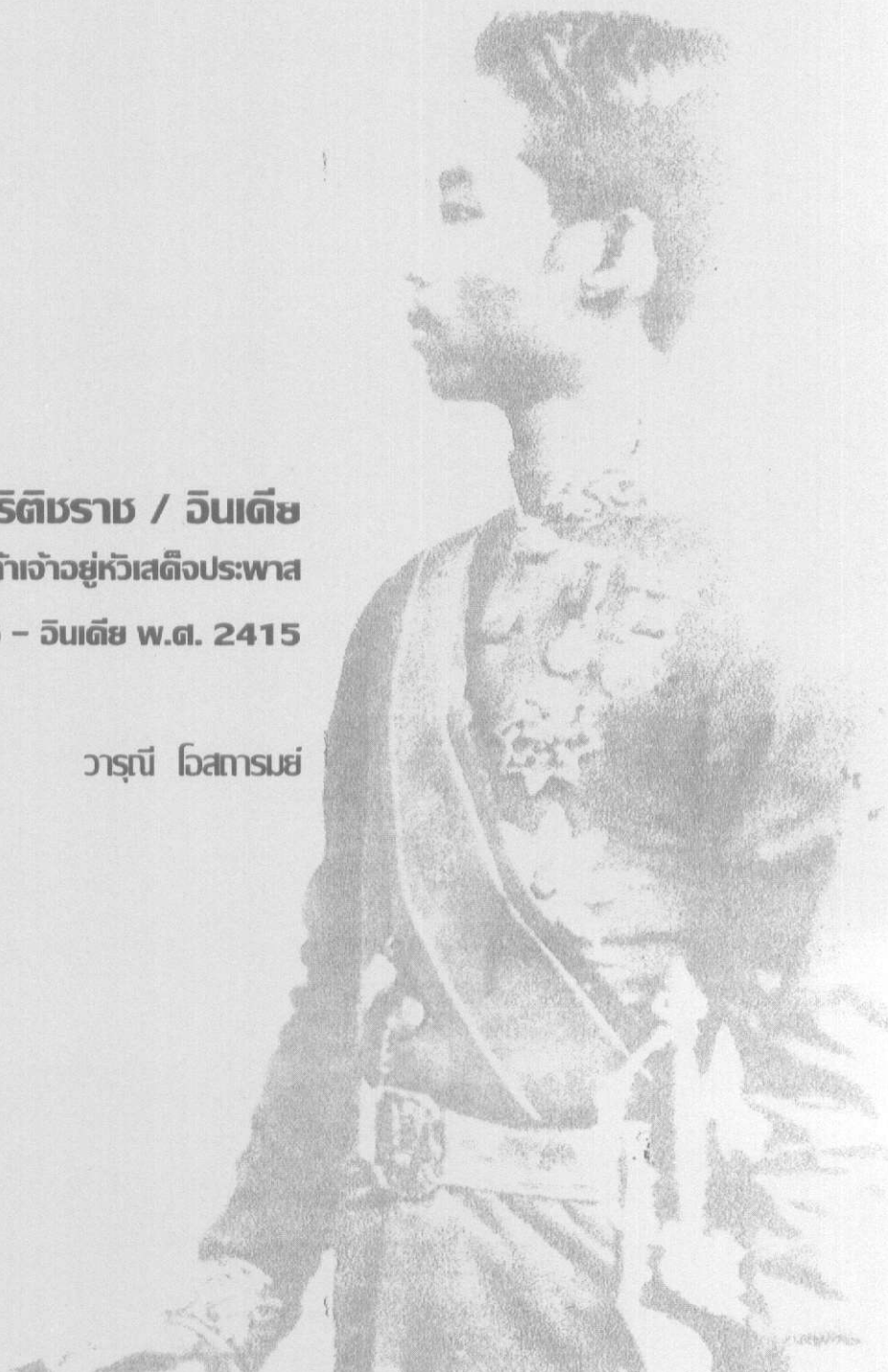
²⁵ See Marks (1997) for a full discussion of the complex issues involved.

นฤติ ปณณาสภา อภกา
แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี

สัมมนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี

รัชกาลที่ 5 กับบริติชราช / อินเดีย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส
บริติช - อินเดีย พ.ศ. 2415

วารุณี โอสมารมย์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส

บริติช – อินเดีย พ.ศ. 2415

วารุณี ไอสถารมย์

ความนำ

วันอาทิตย์ที่ 12 ธันวาคม พ.ศ.2414 เวลาบ่าย 3 โมงเศษ เรือพระที่นั่งกลไฟ “บางกอก” พร้อมด้วยเรือพิทยัมรณยุทธ และเรือสยามมุสตันท์ ซึ่งตามเสด็จนั้น แล่นออกจากปากน้ำ อ้อมแหลมมลายู แวะสิงคโปร์ ปีนัง มะละแหม่ง ย่างกุ้ง และม่งสุแคว้นเบงกอล นำเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและคณะ ประพาสดินแดนที่เวลานั้นเรียกว่า บริติช – อินเดีย หรืออินเดียในเขตปกครองของอังกฤษ

ผู้คนส่วนใหญ่ทุกวันนี้มักให้ความสำคัญการเสด็จอินเดียครั้งนั้น ว่าเป็นการเสด็จพระราชดำเนินออกนอกพระราชอาณาจักรของกษัตริย์สยามหรือเสด็จต่างประเทศเป็นครั้งที่สอง มีช่วงห่างจากการเสด็จสิงคโปร์ – ชวา ที่เป็นการเสด็จครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.2414 เพียงปีเดียว การเสด็จต่างประเทศทั้งสองครั้งนี้เป็นเหตุการณ์ในช่วง 5 ปีแรกพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ขึ้นครองราชย์ (พ.ศ.2411 – 2415) เป็นยุคสมัยภายใต้อำนาจการบริหารราชการของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ในฐานะผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ เนื่องจากทรงมีพระชันษาขณะครองราชย์เพียง 15 ปี เป็นที่น่าสังเกตว่าหลังการเสด็จต่างประเทศทั้งสองครั้งนี้แล้ว ไม่ได้เสด็จต่างประเทศอีกเลยเกือบสองทศวรรษ จนปี 2431 จึงเสด็จเยือนหัวเมืองมลายูเฉพาะกลุ่มรัฐประเทศราชของไทย (ได้แก่ สายบุรี กลันตัน ตรัง กายู ยะหริ่ง และตานี) และเสด็จออกไปยังหัวเมืองแถบนั้นอีกถึง 8 ครั้ง จำนวนนี้มีเพียงครั้งเดียวที่ได้เข้าไปทอดพระเนตรกิจการรัฐมลายูในเขตอารักขาของอังกฤษ คือ สลังงอ กัวลาลัมเปอร์และสเตรทเซทเทิลเมนต์ ปีนัง ที่น่าสนใจคือ พระองค์เสด็จซ้ำอีกถึง 2 ครั้ง แต่ละครั้งใช้เวลาประทับนานเกือบ 3 เดือน สำหรับสิงคโปร์แม้จะอยู่ในฐานะเมืองผ่าน เพื่อเสด็จต่อยังประเทศอื่น แต่ทุกครั้งล้นเกล้ารัชกาลที่ 5 ทรงแวะประทับแรมทอดพระเนตรกิจการความเคลื่อนไหวการค้าและการเติบโตของเมือง ถึง 7 ครั้ง (สรุปจาก ดำเนียร เลขะกุล, พันเอก. 2504 : 1 – 16.) สำหรับความนึกคิดคนปัจจุบันแล้ว คงไม่มีการเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งใด จะยิ่งใหญ่เกินกรณีเสด็จยุโรป พ.ศ.2441 และ พ.ศ.2450 จึงเป็นเรื่องน่า

นักวิจัยสถาบันไทยคดีศึกษา

ผู้เขียนขอขอบพระคุณ ดร.ชาญวิทย์ เกษตรศิริ คุณไมเคิล ไรท์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ศิริพันธ์ สิงห์ศิริ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ศิวาภรณ์ นาคะชัย และคุณพิชญา สุ่มจินดา ให้ข้อคิดที่มีประโยชน์ รวมถึงเอกสารข้อมูลที่มีคุณค่าหลายเรื่องในการทำความเข้าใจบริบทการเสด็จประพาสอินเดีย แต่ขอבקพร่องจากการค้นคว้าหรือการตีความ เป็นความรับผิดชอบของผู้เขียน เนื่องจากบทความยังไม่สมบูรณ์ จึงขอสงวนสิทธิการเผยแพร่เฉพาะในที่ประชุมสัมมนาคราวนี้เท่านั้น โปรดอย่านำไปอ้างอิง

ประหลาดใจอย่างมาก หากตั้งข้อสังเกตว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยเสด็จอินเดียเพียงครั้งเดียวเท่านั้นและไม่เคยกลับออกไปอีกเลย คงมีแต่ขุนนางชั้นผู้ใหญ่และเจ้านายชั้นสูงบางองค์ที่ได้เยือนอินเดียหลังจากนั้น

เรื่องที่น่าแปลกใจยิ่งขึ้น คือ หลักฐานบันทึกข้อมูลการเสด็จอินเดียที่เป็นเอกสารทางการของไทยมีเพียงชิ้นเดียว ในรูปของจดหมายเหตุ จัดทำโดยเจ้าพนักงานซึ่งน่าจะเป็นอาลักษณ์ ในรูปแบบที่สรุป “ระยะทางเสด็จประพาสอินเดีย” ระบุเพียงคณะผู้ตามเสด็จ วัน เวลา สถานที่ที่เสด็จ มีชื่อบุคคลที่ทรงเยี่ยมเยือนบ้าง แต่ไม่มีรายละเอียดชัดเจนเพียงพอ จนเมื่อครั้งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงนำต้นฉบับตัวเขียนมาจัดพิมพ์ จึงโปรดให้รวมพิมพ์ข้อมูลขั้นต้นที่เกี่ยวข้อง อย่างคำถวายพระพรผู้รับเสด็จในเมืองสิงคโปร์ ปีนัง มะละแหม่งและย่างกุ้ง พระราชดำรัสกล่าวตอบและสรุปรายงานข่าวหนังสือพิมพ์เมืองไทย เมื่อเสด็จนิวัติกลับพระนครแล้ว (ดูจดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 , 2468 : 54 – 77.) ไม่พบเอกสารที่เป็นบทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเองเลย สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเคยมีพระปรารภถึงข้อมูลที่ขาดหายไป ทำให้เมื่อครั้งที่ทรงตั้งพระทัยนิพนธ์ “พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 5” ให้เป็นงาน “กราบบังคมทูลสนองพระราชบรรณาการของล้นเกล้ารัชกาลที่ 5 ขณะยังทรงพระชนมชีพอยู่ ในปี 2451” ทรงพาดพิงถึงเนื้อหาส่วนที่เป็นเรื่องคราวเสด็จประพาสอินเดีย (รวมถึงการเสด็จครั้งแรกสิงคโปร์ ฯลฯ) ว่า “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานประกาศพระบรมราชาธิบายเรื่องดังกล่าวเอง” แต่เนื่องจากงานนิพนธ์เรื่องนี้ ไม่ได้ทรงต่อจนจบบริบูรณ์ จึงพบว่าข้อมูลเสด็จอินเดีย เป็นเพียงทรงเก็บความอย่างย่อจาก “ระยะทางเสด็จประพาสอินเดีย” เท่านั้นเอง (ดำรงราชานุภาพ , สมเด็จพระยา , 2545 (2) : 6.)

ภาวะขาดแคลนข้อมูลเสด็จอินเดียเช่นนี้ ทำให้ไม่พบงานค้นคว้าภาษาไทยในเรื่องนี้โดยตรง งานเขียนที่จำเป็นต้องอ้างอิงถึงเหตุการณ์เสด็จประพาสครั้งนั้น ก็ระบุแต่เพียงว่าเป็นการเสด็จต่างประเทศครั้งแรกๆ เพื่อทอดพระเนตรกิจการบ้านเมืองแบบสมัยใหม่ จนทำให้เกิดการคัดลอกผลิตซ้ำความรู้ความเข้าใจเรื่องนี้ ว่าเป็นการเสด็จต่างประเทศครั้งที่ 2 เพื่อเตรียมการปฏิรูปบ้านเมืองให้ทันสมัย จนปี 2543 มีการจัดพิมพ์ข้อมูลร่วมสมัยรายงานการเสด็จประพาสอินเดียของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของพันตรีเอ็ดเวิร์ด บอสส์ สลาเดน เสนอต่อรัฐบาลบริติช – อินเดีย เป็นเอกสารจดหมายเหตุจัดเก็บที่แผนกอินเดีย และภาคพื้นตะวันออก หอสมุดแห่งชาติ อังกฤษ (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในคำนำหนังสือเล่มนี้ โดย แอนโทนี ฟาร์ริงตัน เสด็จอินเดีย 2415 , 2543 : 5) สลาเดน ผู้นี้เป็นนายทหารอังกฤษประจำอินเดีย ผู้รับมอบหมายจากลอร์ดมาโย ข้าหลวงใหญ่ทั่วไปแห่งอินเดีย ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ สมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งอังกฤษ ให้ทำหน้าที่ผู้ติดตามเสด็จตลอดช่วงเวลาประทับอยู่ในบริติช – อินเดีย (โดยเริ่มต้นตั้งแต่เมืองย่างกุ้ง) รายงานฉบับนี้ถือเป็นเอกสารชิ้นแรกที่เปิดเผยรายละเอียดข้อมูลการเสด็จประพาสอยู่ในอินเดีย รวมถึงข้อคิดเห็นที่มีต่อบุคลิกภาพผู้นำและผู้ตามเสด็จฝ่ายไทยอย่างตรงไปตรงมาตามโลกทัศน์ของข้าราชการอังกฤษในอินเดียยุคนั้น และถือเป็นข้อมูลที่ทำให้เหตุการณ์เสด็จอินเดีย

มีชีวิต และสีสันมากที่สุด หากไม่นับงานค้นคว้าวิจัยที่มีอยู่เพียงเรื่องเดียวและเป็นงานเขียนภาษาอังกฤษ ในปี 2545 สาคชิตอนันท์ สหาย เรื่อง "India in 1872 : As seen by the Siamese" ได้รับการแปลและพิมพ์เป็นภาษาไทย เรื่อง "ร.5 เสด็จอินเดีย" ในพ.ศ.2546 ผู้เขียนใช้ความพยายามในการรวบรวมสำคัญที่น่าสนใจจากจดหมายเหตุแห่งชาติ กรุงนิวเดลีส่วนใหญ่เป็นหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นร่วมสมัย ทำให้ทราบข้อคิดเห็นที่มีต่อคณะเสด็จอินเดียระหว่างที่ประทับอยู่ที่นั่น งานเขียนของสหายแม้ยังคงโครงเรื่องส่วนใหญ่ตามเส้นทางเสด็จ แต่เขาพยายามวิเคราะห์โดยวางเรื่องราวการเสด็จประพาสให้อยู่ในบริบทประวัติศาสตร์โลก คริสต์ศตวรรษที่ 19 ท่ามกลางกระแสความเคลื่อนไหวในการขยายอำนาจของจักรวรรดิอังกฤษในการครอบครองอาณานิคม รวมถึงรัฐต่างๆ ในอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การเสด็จอินเดียครั้งนี้ ในทัศนะของสหายถือเป็นเป้าหมายผู้นำสยามชั้นเริ่มต้นในการเปิดประตูสู่ยุโรป ด้วยการหาประสบการณ์จากโลกที่เป็นจริงในดินแดนอาณานิคมอังกฤษ อีกด้านหนึ่งยังเป็นการนำเสนอภาพลักษณ์ของพระองค์เองออกสู่สายตาการรับรู้ของประเทศมหาอำนาจ ถือเป็นเป้าหมายการดำเนินนโยบายการทูตระหว่างประเทศครั้งสำคัญ เพราะเป็นครั้งแรกของกษัตริย์สยามเสด็จออกนอกพระราชอาณาเขตไปในต่างแดน การค้นคว้าของสหายแม้ว่าได้เปิดเผยข้อมูลมุมมองของผู้คนต่างชาติ ส่วนใหญ่เป็นชาวอังกฤษในอินเดียและป็นนักหนังสือพิมพ์ต่อบุคลิกภาพและการแสดงออกของผู้นำสยาม ด้วยความคิดเห็นที่แตกต่างออกไปจากทัศนะของสลาเดนอยู่บ้าง แต่กรอบการวิเคราะห์ของสหายยังคงให้ความสำคัญกับเป้าหมายและผลการเสด็จประพาสครั้งนี้ ในฐานะกระบวนการเริ่มต้นปรับตัวให้ทันสมัยและดำเนินนโยบายการทูตของประเทศเล็กต่อกระแสจักรวรรดินิยมตะวันตก จนทำให้สหายขยายภาพการรับรู้ที่เดินจริงของผู้นำสยามต่อกรณีเหตุการณ์ Indian Mutiny (ค.ศ.1857-1859) พ.ศ.2400 – 2401 ที่เกิดขึ้นในอินเดีย โดยไม่ได้คำนึงถึงภาพเสด็จอินเดียในความหมายอื่นๆ ทั้งที่ควรจะมี

สำหรับบทความนี้แม้ไม่สามารถแสวงหาข้อมูลใหม่เพิ่มเติม แต่ผู้เขียนต้องการสร้างความหมายอื่นๆ ให้กับข้อมูลที่มีอยู่อย่างจำกัด เนื่องจากการเสด็จอินเดียครั้งนี้ มีร่องรอยเรื่องราวการเสด็จเยือนดินแดนต้นกำเนิดพุทธศาสนาในพื้นที่ที่เรียกว่ามัชฌิมประเทศในแถบอินเดียเหนือ แต่กลับไม่มีข้อมูลร่วมสมัยที่บอกเล่าเรื่องนี้อย่างเปิดเผย รวมถึงภาพปฏิริยาการปะทะกันทางวัฒนธรรมระหว่างโลกตะวันตกกับวิถีชีวิตและความนึกคิดชาวสยาม

สถานะอินเดียในคริสต์ศตวรรษที่ 19 : บริติช-อินเดียของจักรวรรดิอังกฤษ

หลังจากราชวงศ์โมกุลมีอำนาจในอินเดียช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 15-18 โดยไม่สามารถครอบครองอินเดียทั้งหมด จนกระทั่งต้นศตวรรษที่ 18 จึงเริ่มได้อำนาจในอินเดียได้ แต่โมกุลก็ต้องเผชิญปัญหาการแข็งข้อจากรัฐต่างๆ ทำให้จักรวรรดิอ่อนแอและเสื่อมอำนาจลง รัฐท้องถิ่นหลายแห่งประกาศตัวเป็นอิสระไม่ขึ้นกับศูนย์กลาง ท่ามกลางสภาวะดังกล่าว อังกฤษโดยบริษัทการค้าอินเดียตะวันออก กำลังขยายอำนาจเข้ามาในมหาสมุทรอินเดีย ต้องการแสวงหาผลประโยชน์ทางการค้า ได้เข้ามาแข่งขันอำนาจ

กับชาติตะวันตก ทั้งโปรตุเกสและฝรั่งเศส ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 17 (แมคนีลล์, วิลเลียม เอช 2519 : 339 - 340) การขยายเขตอิทธิพลและการเข้าครอบครองพื้นที่อินเดียของบริษัทการค้าอินเดียตะวันออกของอังกฤษ เริ่มต้นที่การสร้างป้อมเซนต์ ยอร์ช และพัฒนาขึ้นเป็นเมืองมัทราส เมืองท่าอุตสาหกรรมตอนใต้ของอินเดียและได้บอมเบย์จากโปรตุเกส จนสามารถสร้างป้อมและศูนย์บัญชาการเขตปกครองบอมเบย์ทางฝั่งตะวันตกของมหาสมุทรอินเดียและซื้อหมู่บ้าน 3 แห่ง คือ กาลีกัตตา สุตะนุติ และโควินท์ปุระจากผู้นำท้องถิ่นในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 17 และพัฒนาขึ้นเป็นเมืองกาลีกัตตา ศูนย์บัญชาการเขตปกครองเบงกอล ต่อมากลายเป็นศูนย์กลางใหญ่ที่บัญชาการของจักรวรรดิบริติช - อินเดีย (สหาย, สาชิตอนันท์, 2546 : 15 - 16.) ช่วงเวลาเดียวกันนั่นเอง กองทัพอัฟกัน แห่งอาฟกานิสถาน ที่รุกรานอินเดียด้านตะวันตกเฉียงเหนือ สามารถยึดครองปานิบัติของพวกมราธาส ใกล้กรุงเดลีในปี 1761 (พ.ศ.2304) ได้ นับแต่นั้นมาเจ้าครองนครพื้นเมืองอินเดีย ต้องตกอยู่ในระหว่างมหาอำนาจที่มีกองทัพแข็งแกร่งในการทำสงคราม คือ อังกฤษและอัฟกัน เจ้าครองนครพื้นเมืองมักเลือกฝ่ายอังกฤษ รัฐส่วนใหญ่ในอินเดีย จึงยอมทำสัญญาไมตรีทั้งทางการค้า (แบบเสรีที่เป็นการแข่งขันกันในหมู่ชาติอื่นที่ไม่ใช่อังกฤษ) และรับความช่วยเหลือด้านการทหารที่เป็นการผูกมัดตนเองกับอังกฤษ นับแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา โดยอังกฤษพยายามเลือกวิธีไม่ต้องทำสงครามกับผู้นำพื้นเมือง เนื่องจากอังกฤษต้องเสียค่าใช้จ่ายสูงมากในการทำสงคราม อังกฤษขณะนั้นคือ บริษัทการค้าอินเดียตะวันออก จึงใช้วิธีการควบคุมผู้นำพื้นเมือง เพื่อให้ได้มาซึ่งผลประโยชน์ทางการค้าสูงสุดกับตนเอง ผ่านตัวแทนรัฐบาลอังกฤษที่ประจำราชสำนักในรัฐพื้นเมืองแต่ละแห่ง ตัวแทนเหล่านี้จะพิทักษ์ผลประโยชน์และดูแลให้เป็นไปตามสนธิสัญญา และสามารถจัดการให้ดินแดนส่วนหนึ่งในอินเดียต้องเข้ามาอยู่ใต้ปกครองโดยตรงของบริษัท แม้บริษัทอ้างว่าไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับกิจการภายใน แต่มีข้อยกเว้นในกรณีเกิดปัญหาและแก้ไขไม่ได้เท่านั้น (แมคนีลล์, วิลเลียม เอช. 2519 : 340.) ปราภฏการณ์ที่เกิดขึ้นมักเป็นว่าบริษัทพยายามบีบคั้น ให้ผู้ครองนครพื้นเมืองรับสภาวะไม่ได้ ต้องละเมิดสนธิสัญญา เป็นโอกาสให้บริษัทสามารถใช้อำนาจทหาร และกองทัพสมัยใหม่ที่มีประสิทธิภาพการทำลายสูงเข้าถอดถอนเจ้าผู้ครองนครนั้นออกจากตำแหน่ง (Marshall, P.J. 1996 : 47.) ด้วยวิธีการเช่นนี้บริษัทสามารถครอบครองพื้นที่ในรัฐต่างๆ เพิ่มเติมกำหนดศูนย์กลางอำนาจในเขตปกครอง 3 แห่ง คือ บอมเบย์ทางฝั่งทะเลด้านตะวันตก มัทราสทางตอนใต้ และกาลีกัตตา ในเขตเบงกอล เรียกรวมน่าเขตปกครองบริติช - อินเดีย ปี 1857 รัฐบาลอังกฤษจึงยกเลิกกิจการบริษัทการค้าอินเดียตะวันออก อังกฤษเข้าปกครองอินเดียในพื้นที่ครอบครองโดยตรง ด้วยการแต่งตั้งข้าหลวงใหญ่ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเป็นผู้แทนพระองค์ ทำหน้าที่วางนโยบายและบริหารกิจการภายในบริติช - อินเดีย มีศูนย์บัญชาการใหญ่ประจำกาลีกัตตา และแต่งตั้งข้าหลวงประจำเขตปกครองอีก 2 แห่ง ที่มัทราสและบอมเบย์ บริหารงานขึ้นตรงต่อข้าหลวงใหญ่ทั่วไปมีหน้าที่รายงานกิจการภายในเพื่อขออนุมัติต่อรัฐสภาอังกฤษที่ลอนดอน แต่ในทางปฏิบัติกลับไม่เป็นเช่นนั้น ข้าหลวงใหญ่ทั่วไปมีอำนาจเบ็ดเสร็จในดำเนินการก่อนการรายงานเสมอ ในด้านบริหารปกครองกำหนดให้มีระบอบราชการ ประกอบด้วยบุคลากรข้าราชการระดับสูงที่เป็นชนผิวขาว

และข้าราชการชั้นผู้น้อยชาวพื้นเมือง ทำหน้าที่หลัก 2 ด้าน คือ การศาลและการจัดเก็บภาษี เนื่องจากทรัพยากรสำคัญของอินเดียต่ออังกฤษ คือ ประชากรที่ในปี 1870 มีจำนวนมากถึง 237 ล้านคน ซึ่งมากกว่าอาณานิคมอังกฤษทุกแห่งรวมกันเสียอีก ประชากรจำนวนมากเหล่านี้เป็นแหล่งรายได้สำคัญของอังกฤษในรูปภาษีรายหัว นอกจากนี้ยังมีความสำคัญในฐานะกำลังทหารเกณฑ์ประจำกองทัพอังกฤษ ที่ประจำการอยู่ทั่วจักรวรรดิอังกฤษ และสามารถเคลื่อนกองกำลังตามประสงค์ของจักรวรรดิ ได้ตั้งแต่เซเชลเลแดงไปจนถึงประเทศจีน กองทัพอังกฤษยังเป็นที่เชื่อถือในสังคมอังกฤษยุคนั้น ว่าเป็นฐานรองรับสถานภาพความมั่นคงเข้มแข็งของความเป็นจักรวรรดิอังกฤษ อันเกรียงไกรที่สุดยุคนั้น ที่สำคัญ อินเดียเป็นอาณานิคมอังกฤษเพียงแห่งเดียว ซึ่งมีกองทัพอังกฤษประจำการ กองทัพอังกฤษในอินเดียประกอบด้วยทหารเกณฑ์ที่เป็นชาวชนบทพื้นเมือง โดยมีนายทหารเป็นชาวอังกฤษ กองทัพยังสามารถเรียกเกณฑ์ทหารเพิ่มเติมไม่จำกัด ในราวทศวรรษ 1820 มีทหารพื้นเมืองประจำการถึงกว่า 2 แสนนาย และนายทหารชาวอังกฤษกว่า 4 หมื่นนาย (Marshall, P.J. 1996 : 26, 48 - 49.) กองทัพนี้เป็นกองทัพสมัยใหม่ ที่ได้รับการฝึกหัดระเบียบวินัย และการใช้อาวุธสมัยใหม่ ก่อตั้งขึ้นในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 18 เนื่องจากบริษัทการค้าอินเดียตะวันออกเวลานั้นประสบปัญหาที่เกิดจากความไม่สงบที่เกิดจากการต่อต้านศูนย์กลางจักรวรรดิโมกุลของรัฐท้องถิ่นต่างๆ สภาพการณ์แบบนี้คุกคามกิจการค้าการลงทุนและความสงบของชุมชนชาวอังกฤษในอินเดีย บริษัทจึงจัดตั้งกองทัพทหารพื้นเมืองที่เรียกว่ากองทัพซีปอย (Sepoy) โดยแบ่งออกเป็น 3 กอง แยกย้ายประจำการที่เบงกอล บอมเบย์และมัทราส กองทัพนี้ยังทำหน้าที่รับใช้ปกป้องจักรวรรดิอังกฤษ ด้วยค่าใช้จ่ายที่แม้จะสูง แต่ด้วยเงินรายได้ของอินเดียเองไม่ใช่อังกฤษ ในเวลาต่อมา กองทัพซีปอยยังได้รับใช้ข้าหลวงใหญ่ทั่วไปในการผนวกรัฐอิสระในอินเดียซึ่งตามทัศนะของผู้ปกครองอังกฤษในอินเดียมองว่า จะเป็นอันตรายคุกคามต่อจักรวรรดิบริติช - อินเดีย

ระบบบริหารปกครองบริติช - อินเดีย จึงมีความสำคัญอย่างมากต่อการควบคุมจักรวรรดิอินเดียภายใต้การปกครองของอังกฤษ และมีชื่อเป็นที่รู้จักกันว่า "ราช (Raj)" ระบบนี้ยังเป็นกลไกช่วยให้จักรวรรดิบริติช - อินเดียขยายการครอบครองพื้นที่เพิ่มเติมได้มากขึ้น งานเขียนหลายเรื่องต่างยืนยันถึงบทบาทนโยบายข้าหลวงใหญ่อินเดียหลายคนที่ดำเนินการขยายอำนาจและเขตพื้นที่ครอบครอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคลอร์ด ดัลเฮุซี ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ (ค.ศ.1848 - 1856) (พ.ศ.2391 - 2399) นั้น เขาสามารถใช้วิธีการปราบปรามด้วยกองทัพและผนวกดินแดนด้วยวิธีการทูต ขยายพื้นที่เขตแดนจักรวรรดิบริติช - อินเดีย ออกไปได้กว้างขวางที่สุด มีการรวม ปัญจาบ ศาสตรา ฌานสี นาคปุระ อวิทตะ (อูดหรืออโยธยา) และพะโค (หรือพม่าตอนล่าง) เข้าไว้เป็นส่วนหนึ่งของจักรวรรดิ (สหาย, สาคชิตอนันท์.2546 : 16.) สามารถสร้างความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ ในการเป็นตลาดรับซื้อสินค้าอุตสาหกรรมของอังกฤษ และส่งพืชผลเกษตรที่ปลูกได้ในท้องถิ่นอินเดียกลับไปให้ศูนย์กลางจักรวรรดิอังกฤษที่ลอนดอน เช่น ฝ้าย ปอกระเจา ชา รวมถึงน้ำตาลจากบอมเบย์ ทัศนะอังกฤษเวลานั้น บริติช - อินเดีย คือตลาดใหญ่แห่งหนึ่งที่เป็นอุปสงค์ของสินค้าผลผลิตอุตสาหกรรมที่อังกฤษผลิตได้ อย่างไรก็ตามมีผู้ศึกษาว่าความ

พยายามของอังกฤษในการสร้างระบบตลาดเสรี (ในความหมายที่เป็นประโยชน์ต่อรายได้ของอังกฤษ) ในอินเดียได้ใช้เวลายาวนานนับตั้งแต่การยกเลิกอำนาจหน้าที่การบริหารของผู้ว่าพื้นที่เมือง ตลอดจนต้องลงทุนสูงมากกับระบบคมนาคมทั้งการเดินเรือกลไฟล่องตามลำน้ำสายใหญ่ และที่ยิ่งใหญ่เหนือกว่าโครงการอื่นใดในอินเดีย คือ การรถไฟ ซึ่งมีระยะทางยาวที่สุดในเวลานั้น ทั้งหมดดังกล่าวเป็นการพัฒนาระบบบริการพื้นฐานการค้าของอังกฤษในบริติช - อินเดีย (Marshall, P.J. 1996 : 25 - 26 , 49.)

จากการที่อินเดียมีความสำคัญต่ออังกฤษ โดยเฉพาะความเชื่อมั่นทางอุดมการณ์ด้านความมั่นคงและสถานะความเป็นจักรวรรดิที่เข้มแข็ง การดำรงไว้ซึ่งสันติภาพ และศิวไลซ์อังกฤษในคริสต์ศตวรรษที่ 19 จึงขยายเขตปกครองบริติช - อินเดียออกไปอีก เพื่อสร้างความมั่นคงและปลอดภัยให้กับจักรวรรดิอินเดีย นับตั้งแต่การทำสงครามขยายเขตแนวหน้าให้ปลอดภัยจากการแทรกแซงของมหาอำนาจอื่น เช่น ป้องกันการขยายอำนาจของรัสเซียเข้ามาในเอเชียกลาง ด้วยการขยายเขตแนวหน้าบริติช - อินเดียออกไปไกลถึงเขตเทือกเขาตะวันตกเฉียงเหนือ และให้อัฟกานิสถาน อิหร่าน และจักรวรรดิออตโตมัน เป็นรัฐกันกระหนาบ ตลอดจนเคลื่อนกำลังทัพไปยังเปอร์เซีย ไชปรัสและอียิปต์ ทางด้านตะวันออกใน ค.ศ.1826 (พ.ศ.1258) อังกฤษยังใช้กองทัพทำสงครามกับกษัตริย์พม่าจนยกยะไข่และได้ตะนาวศรีเป็นเมืองท่าแห่งใหม่ ด้วยเหตุผลที่อังกฤษเชื่อมั่นว่าสามารถป้องกันปัญหาพม่ารุกรานชายแดนอินเดียด้านอัสสัม และยังได้ก่อสงครามกับพม่าอีกครั้งที่ 2 ในยุคลอร์ดดัลโฮุซี ค.ศ.1852 จนได้ผนวกพะโค และครอบครองมหาเจดีย์เวดากอง ที่เท่ากันได้ย่างกุ้ง ซึ่งหมายถึงการได้ดินแดนพม่าตอนล่าง เช่นเดียวกับการขยายเขตอิทธิพลเข้ามายังคาบสมุทรมลายู หลังจากการได้เกาะบีนังและซื้อเกาะสิงคโปร์จากสุลต่านยะโฮร์ เพื่อจัดทำเป็นเมืองท่าและจุดแวะพักของเรือเดินทะเล บนเส้นทางกาโรอินเดีย - จีน การรักษาเมืองท่าสองแห่งนี้ย่อมเป็นไปตามหลักการที่เชื่อมั่นในการรักษาเสถียรภาพความมั่นคงให้กับจักรวรรดิบริติช - อินเดีย ความเคลื่อนไหวในการขยายอิทธิพลของอังกฤษยังมีได้จำกัดเฉพาะในเอเชีย มีผู้สรุปให้เห็นภาพว่า จนถึง ค.ศ.1870 (พ.ศ.2413) ซึ่งเป็นช่วงสองปีก่อนรัชกาลที่ 5 เสด็จอินเดีย อังกฤษสามารถสร้างจักรวรรดิที่ครอบคลุมพื้นที่บริเตน สกอตแลนด์ ไอร์แลนด์ แคนาดา ออสเตรเลีย นิวซีแลนด์ และอินเดีย ซึ่งเป็นพื้นที่ครอบคลุมทุกทวีปทั่วโลก

อุดมการณ์ค่านิยมเชิงศีลธรรมแบบอังกฤษ

ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่สนับสนุนการขยายอิทธิพล และสร้างความเป็นจักรวรรดิอังกฤษ มาจากอุดมการณ์เชิงศีลธรรมแบบอังกฤษวิคตอเรียน อุดมการณ์ชนิดนี้เป็นความเหนือกว่าและกำลังมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตหรือโลกทัศน์ชนชั้นนำอินเดียและเอเชียอื่นๆ

นับแต่คริสต์ศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมา ชาวอังกฤษต่างมองว่าจักรวรรดิเป็นเสมือนเครื่องมือสื่อสารการส่งออกความเชื่อมั่นของพลเมืองอังกฤษที่มีต่อค่านิยมและวัฒนธรรมความเป็น "ชาวอังกฤษ" ให้แพร่กระจายออกไปยังโลกภายนอกยุโรป ความเชื่อนี้ยังได้รับการแพร่กระจายขยายออกไปในรูปการ

โฆษณาชวนเชื่อในยุคคริสต์ศตวรรษที่ 19 ด้วย ผู้อพยพชาวอังกฤษที่ออกไปตั้งถิ่นฐานในดินแดนอาณานิคม เคลื่อนย้ายไปพร้อมกับค่านิยมและวัฒนธรรม “ชาวอังกฤษ” ทำการรักษาและสืบทอดให้คงอยู่ตลอดไปในดินแดนใหม่ แม้ว่าอาจต้องปรับค่านิยมให้เข้ากับความคิดชาวพื้นเมือง เพื่อประโยชน์ในการปกครอง แต่การปรับนั้นต้องวางอยู่ในกรอบพื้นฐานความเชื่อที่ว่า วิธีการแบบอังกฤษนั้นดีที่สุด ค่านิยมความเชื่อนี้ยังได้รับการปลูกฝังให้กับกลุ่มชาวพื้นเมืองจำนวนไม่มากนักที่ได้รับการศึกษาระบบอังกฤษ ที่มีอยู่อย่างจำกัดในอาณานิคม เพียงเพื่อรักษาชุมชนจักรวรรดิอังกฤษที่อยู่นอกอังกฤษให้คงอยู่ร่วมกันกับชาวพื้นเมืองในระดับหนึ่ง

ลักษณะความคิดที่เป็นค่านิยมเชิงศีลธรรมของพลเมืองชาวอังกฤษแบบวิคตอเรียน คือ ถ้าหากอังกฤษ (ที่หมายถึงบริเตน) สูญเสียจักรวรรดิอังกฤษ พลเมืองชาวอังกฤษ (ทั้งจักรวรรดิ) ก็ต้องสูญเสียสถานภาพความเป็นมหาอำนาจและความเป็น “ชาวอังกฤษ” ภาวะเช่นนี้เป็นไปได้เมื่อจักรวรรดิขาดแคลนทรัพยากรและมีความอ่อนแอทางการทหาร ปัญญาชนชั้นนำชาวอังกฤษยุคนั้นยังเชื่อกันว่า ความเป็นมหาอำนาจของจักรวรรดิอังกฤษ จะเป็นเครื่องมือทรงอำนาจในการรักษาสันติภาพและระเบียบภูมิภาคอันกว้างใหญ่ในพื้นที่พิภพ ซึ่งมีความแตกต่างทางชาติพันธุ์ สร้างความสุขภายใต้ความเป็นคริสตชน และยังความเจริญแบบสมัยใหม่ที่เรียกว่า ศิวิลิซซ์ของคริสต์ศตวรรษที่ 19 ยังมีกระแสความเชื่อแบบมนุษยธรรมนิยมเกิดในกลุ่มปัญญาชน ที่เสนอข้อเรียกร้องให้มีการปรับปรุงต่างๆ แต่ประเด็นสำคัญคือคือเรื่องการห้ามค้าทาสและเลิกทาส

สำหรับอินเดียที่ถือเป็นพื้นที่พิเศษของจักรวรรดิที่อังกฤษหวงแหน สมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรีย พระจักรพรรดินีแห่งอังกฤษถึงกับทรงมีพระราชดำรัสในปี 1858 เมื่ออังกฤษผนวกอินเดียเข้ามาอยู่ในการปกครองโดยตรง ที่คล้ายกับเป็นพันธะสัญญาจากพระองค์และชาวอังกฤษมอบให้แก่อินเดีย ว่า จะทรงสร้างอุตสาหกรรมแบบสันติให้เกิดขึ้นในอินเดีย ส่งเสริมงานสาธารณูปโภค และปรับปรุงระบบบริหารราชการในอินเดีย เพื่อประโยชน์สุขของผู้อยู่อาศัยที่นั่น ความรุ่งโรจน์ของอินเดียจะเป็นความมั่นคงของจักรวรรดิ และความจงรักภักดีของอินเดียจะเป็นรางวัลให้อังกฤษ แต่อย่างที่ได้ประจักษ์กัน อินเดียภายใต้จักรวรรดิบริติช - อินเดีย ต้องจ่ายภาษีรายหัวมูลค่ามหาศาล และจัดสรรกำลังคนจำนวนมากไปใช้ในกองทัพอังกฤษ ที่รวมถึงงบประมาณใช้จ่ายของกองทัพ ให้ทำหน้าที่ป้องกันจักรวรรดิอังกฤษอันไพศาลที่กระจายอยู่ทั่วโลก ควบคู่กับการเป็นตลาดรับซื้อสินค้าจากอังกฤษ และส่งวัตถุดิบป้อนอุตสาหกรรมการผลิตที่ลอนดอน ภายใต้ระบบการค้าแบบเสรีที่อังกฤษเป็นผู้กำหนด รวมถึงระบบสาธารณูปโภคที่ตอบสนองเฉพาะชาวอังกฤษในอินเดีย การศึกษาสมัยใหม่ก็เป็นไปอย่างจำกัด เฉพาะคนในเมืองบางกลุ่ม และเห็นได้ชัดจนกว่ารัฐบาลบริติช - อินเดียลงทุนไว้น้อยมาก ที่สำคัญการเลื่อนฐานะทางชนชั้น โดยเฉพาะตำแหน่งราชการระดับสูงก็ยังสงวนไว้สำหรับคนผิวขาวเท่านั้น แต่จักรวรรดิบริติช - อินเดียที่มีจินตภาพถึงคุณค่าเชิงศีลธรรมแบบชาวอังกฤษ ก็ยังคงเรียกร้องให้รักษาอุดมคติ และจินตนาการความรุ่งโรจน์

ของอินเดียภายใต้การปกครองของอังกฤษเพื่อดำรงรักษาบริติช - อินเดียไว้เป็นส่วนหนึ่งของจักรวรรดิอังกฤษ . (ดู Marshall , P.J. 1996 : 29 – 30 , 44.)

ปฏิกิริยาชาวพื้นเมืองอินเดียต่อการปกครองของบริติช - อินเดีย

การปกครองภายใต้อุดมการณ์ค่านิยมเชิงศีลธรรมแบบอังกฤษวิคตอเรียนดังกล่าว ได้ยังสันติสุขที่แท้จริงให้เกิดขึ้นแก่ผู้คนในดินแดนบริติช - อังกฤษอย่างแท้จริงหรือ ข้อมูลเบื้องต้นที่น่าสนใจในเรื่องนี้คือ ระยะต้นศตวรรษที่ 19 เมื่ออังกฤษขยายอำนาจในอินเดียได้กว้างขวางแล้ว ความรู้สึกชาวพื้นเมืองอินเดียกลุ่มประชากรหลัก 2 กลุ่ม มีปฏิกิริยาแตกต่างกันคือ

ชาวมุสลิมในอินเดียโดยเฉพาะชนชั้นนำที่เป็นเจ้าผู้ครองนคร และราชวงศ์โมกุลเองหลายแห่งยอมรับให้อังกฤษเข้ามาช่วยไกล่เกลี่ยปัญหาความขัดแย้งระหว่างรัฐ รวมทั้งช่วยเหลือการพัฒนาการทหาร แต่ท้ายที่สุดกลุ่มผู้ปกครองพื้นเมืองชาวมุสลิมก็ต้องสูญเสียอำนาจทางการบริหารและการเมืองให้กับอังกฤษด้วยวิธีการต่างๆ ที่สำคัญท่ามกลางกระแสบริบทโลกในการช่วงชิงอำนาจทางเศรษฐกิจการค้า ซึ่งสัมพันธ์กับการสงครามเพื่อครอบครองดินแดนอันเป็นพื้นที่ทางเศรษฐกิจและการค้า ชาวมุสลิมในโลกอาหรับศูนย์กลางแห่งอารยธรรมอิสลามต่างต้องสลัดใจกับภาวะความพ่ายแพ้ของตนให้กับต่างชาติมหาอำนาจยุโรป แม้ว่าจะได้พยายามต่อสู้ด้วยการปฏิรูปเพียงใดก็ตาม ด้วยอำนาจที่เหนือกว่าทั้งการทหาร อาวุธ และเศรษฐกิจ ที่เป็นผลพวงจากการปฏิวัติทางวิทยาศาสตร์เทคโนโลยี และอุตสาหกรรมนับตั้งแต่ศตวรรษ 1830 สินค้าที่ผลิตด้วยระบบเครื่องจักรของยุโรป ได้เข้ามาแทนที่สินค้าหัตถกรรมพื้นเมือง โลกมุสลิมส่วนใหญ่จึงตกอยู่ในภาวะยากจนทางเศรษฐกิจ ในขณะที่ชาวพื้นเมืองมุสลิมอินเดียจำนวนหนึ่งที่เป็นชนชั้นนำต้องตกอยู่ในภาวะจำยอม ชาวชนบทส่วนหนึ่งได้รับโอกาสในการเข้ารับราชการทหารชั้นผู้น้อยในกองทัพซีปอย จนกระทั่งเกิดเหตุการณ์รุนแรงในปี 1857 ในเวลาเดียวกันนั้นก็เกิดกระแสการตอบรับแนวคิดการปฏิรูปศาสนาอิสลามให้บริสุทธิ์ ซึ่งเป็นปฏิกิริยาตอบโต้ตะวันตกด้วยความรุนแรง ที่แพร่หลายมาจากโลกอาหรับ กลุ่มมุสลิมในอินเดียจำนวนหนึ่งที่รับอิทธิพลแนวคิดดังกล่าว จึงได้พัฒนาปฏิกิริยาความรู้สึกที่มีต่อการปกครองบริติช - อินเดียที่ก้าวไปสู่การใช้ความรุนแรง ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป (แมคนีลล์ , วิลเลียม เอช. 2519 : 341 – 342)

ในเวลาเดียวกันนั่นเองชาวฮินดูสามารถปรับตัวเข้าสู่โลกใหม่ภายใต้การปกครองของบริติช - อินเดียได้ดีกว่า พวกเขายอมรับผู้ปกครองชาวอังกฤษในฐานะที่เป็นต่างชาติไม่ต่างจากราชวงศ์โมกุล ซึ่งเป็นมุสลิมและเคยใช้อำนาจครอบงำลดทอนฐานะศาสนาฮินดูในเชิงอำนาจการเมือง จนเหลือเพียงความเป็นศาสนาในชีวิตประจำวันของราษฎรชาวบ้าน มีเพียงศาสนสถานขนาดเล็ก หรือนักบวชตามถนนสำหรับปฏิบัติศาสนาพิธี ศาสนาฮินดูยุติบทบาทการสร้างสรรคความคิดที่เป็นภูมิธรรมในเชิงปรัชญาตลอดยุคสมัยการปกครองราชวงศ์โมกุล (แมคนีลล์ , วิลเลียม เอช. 2519 : 310) ระยะแรกการปกครองของอังกฤษมีหลักการไม่ต้องการเปลี่ยนแปลงสถาบันทางสังคมดั้งเดิมของอินเดีย ชาวฮินดูที่ต้องการรับราชการ

การจึงต้องศึกษาภาษาเปอร์เซีย ซึ่งเป็นภาษาของราชวงศ์โมกุลจนถึงเกือบกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 นักมนุษยธรรมนิยมอังกฤษและปัญญาชนฮินดูต่างเรียกร้องให้มีการขยายความสัมพันธ์แลกเปลี่ยนระหว่างวัฒนธรรมตะวันตกกับลัทธิฮินดูให้กว้างขวางขึ้นจึงมีผู้จัดตั้งวิทยาลัยสอนศาสนา ด้วยการนำความคิดที่เป็นการผสมผสานทางวัฒนธรรมหลากหลายเข้ามาด้วย พร้อมกับที่นักสอนศาสนาคริสต์ได้เดินทางเข้ามาในอินเดีย เริ่มแปลหนังสือยุโรปออกเป็นภาษาท้องถิ่น สร้างพัฒนาการภาษาอินเดียสมัยใหม่ และเป็นโอกาสให้คนพื้นเมืองรู้จักวัฒนธรรมตะวันตกโดยเฉพาะอังกฤษ รามโมฮันรอย (เสียชีวิตในปี 1833) เป็นผู้นำปัญญาชนฮินดูที่หันมาบุกเบิกปฏิรูปแนวคิดลัทธิฮินดูให้เป็นสมัยใหม่ แต่ยังคงหลักการจักรวาลวิทยาที่เป็นสากลมีขั้นตอนธรรมในการยอมรับวิธีวิทยาแบบยุโรปเข้ามาปรับใช้ สาธุศิษย์จำนวนหนึ่งของเขาได้ดำเนินแนวทางนี้ ในเวลาเดียวกันนี้ปัญญาชนตะวันตกเองก็ให้ความสนใจเข้ามาสืบค้น แสวงหา และฟื้นฟูอินเดียศึกษา ทั้งศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาซึ่งในอดีตเคยถูกลดความสำคัญจนกระทั่งสูญหายไปสำหรับศาสนาพุทธ การศึกษาวรรณกรรม ปรัชญา โบราณคดี จารึก จึงเริ่มต้นขึ้นในทศวรรษก่อนหน้า การเสด็จอินเดียครั้งนี้ มีการจัดตั้งสมาคมวิชาการและสโมสร ที่ต่อมาพัฒนามาสู่ห้องสมุดและพิพิธภัณฑ์ สถานแห่งชาติหลังจากเสด็จอินเดีย กลุ่มผู้นำทางปัญญาชนพื้นเมืองรุ่นแรกๆ นี้ พยายามเรียกร้องและผลักดันให้รัฐบาล บริติช - อินเดีย จัดการศึกษาและเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมพื้นเมืองบางอย่างที่ขัดแย้งกับหลักมนุษยธรรมแบบอังกฤษ ในปี 1832 (พ.ศ.2375) รัฐบาลจึงตัดสินใจนำการศึกษาแบบโรงเรียนเข้ามาใช้ในอินเดีย โดยใช้หลักสูตรในระบบภาษาอังกฤษ รามโมฮันรอย และสาธุศิษย์ ต่างให้การสนับสนุนเพื่อให้เยาวชนชาวพื้นเมืองมีโอกาสเรียนรู้ระบบเหตุผลตามกระบวนการวิทยาศาสตร์ซึ่งเป็นความรู้แบบสมัยใหม่ ซึ่งมีผลต่อการเรียกร้องการปฏิรูปเพื่อเปลี่ยนแปลงสังคมให้ขยายตัวกว้างขวางขึ้นในศตวรรษต่อมา (แมคนีลล์ , วิลเลียม เลข. 2519 : 343 – 344.)

แต่อย่างไรก็ตามชาวพื้นเมืองทั้งสองกลุ่มได้พัฒนาปฏิกิริยาความรู้สึกต่ออังกฤษให้กลายเป็นความรุนแรงในเวลาต่อมา แม้ว่าชาวฮินดูในอินเดียหันมาใช้แนวทางการปฏิรูปปรับวัฒนธรรมความเชื่อของตนให้รับความคิดและความรู้แบบตะวันตก ด้วยรูปแบบการแลกเปลี่ยนการเรียนรู้ ชาวมุสลิมในอินเดีย กลับมีความรู้สึกที่สลดใจ บ้างจึงหนึ่งน่าจะเป็นอิทธิพลจากปฏิกิริยาโลกมุสลิมที่มีต่อการฟ่ายแพ้ในทางกองทัพและเศรษฐกิจแก่มหาอำนาจยุโรป จนทำให้เกิดกระแสการปฏิรูปศาสนาอิสลามหัวรุนแรง ที่เรียกว่า "ขบวนการวาทะบี" ขบวนการนี้ถือกำเนิดขึ้นในคาบสมุทรอารเบียตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 17 โดยผู้นำชื่อมุห์หมัด อิบน์ อับดุลวาหับ (1691 – 1787) (พ.ศ.2234 – 2330) ใช้ชีวิตในทะเลทรายอารเบียเผยแผ่ความคิดปฏิรูปศาสนาอิสลามให้บริสุทธิ์ ด้วยการปฏิบัติตามหลักศาสนาอย่างเคร่งครัดตามกฎหมายข้อบังคับในคัมภีร์อัล - กุรอาน โดยมีกองทัพที่ได้รับการสนับสนุนจากเจ้านายสกุลซาด จันในค.ศ.1818 (พ.ศ.2361) ขบวนการนี้ถูกกองทัพอียิปต์ที่เป็นกองกำลังติดอาวุธแบบตะวันตกกวาดล้างจนปราชัยไป ทำให้ต้องยุติบทบาท คริสต์ศตวรรษที่ 19 ขบวนการนี้ได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่ และสามารถขยายอิทธิพลสร้างศรัทธาในหมู่มุสลิมเคร่งศาสนาในอินเดีย และจักรวรรดิ ออตโตมัน (แมคนีลล์ , วิลเลียม เลข. 2519 : 331.)

ทำให้รัฐบาลอังกฤษ - อินเดีย ดำเนินการกวาดล้างด้วยการจับกุมผู้ต้องสงสัยชาวอินเดียมุสลิมและดำเนินการสอบคดีในศาลสูง เมืองกัลกัตตา ในฐานะผู้ให้การสนับสนุนขบวนการวาทะปี ในช่วง 3 เดือน ก่อนที่รัชกาลที่ 5 เสด็จอินเดีย เกิดเหตุการณ์ทวีความรุนแรงขึ้น ในเดือนตุลาคม 1871 (พ.ศ.2414) ณ ศาลสูงแห่งนั้น ระหว่างพักพิจารณาคดี มร.นอร์แมนหัวหน้าผู้พิพากษาถูกแทงเสียชีวิต ขณะเดินขึ้นบันไดไปที่ห้องพิจารณาคดี เชื่อได้ว่า ชาวมุสลิมอินเดียหัวรุนแรงยังคงมีอยู่ และรอคอยโอกาสการตอบโต้กลับ (สหาย , สาคชิตอนันท์ , 2546 : 31 - 32.)

ขณะที่อีกภาพหนึ่งเป็นเหตุการณ์ความรุนแรงทางตอนเหนือของอินเดีย น่าจะถือว่าเป็นการปฏิวัติต่อต้านการปกครองของบริติช - อินเดียครั้งใหญ่ เรียกว่า The Indian Mutiny ค.ศ.1857 มีผู้พยายามชี้ให้เห็นว่าสาเหตุเบื้องหลังที่แท้จริงของเหตุการณ์นั้น หลากหลายจนยากจะวิเคราะห์ได้ ชาวอินเดียทั้งมุสลิมและฮินดูต่างไม่พอใจ รัฐบาลที่ปกครองพวกเขาด้วยหลักการผลประโยชน์ของตัวเอง และความทันสมัยที่รัฐบาลหยิบยื่นให้ แม้จะไม่ได้ต้องการล้มล้างรัฐบาล แต่ถ้ามองการแสดงความรุนแรงของกลุ่มทหารพื้นเมืองอินเดียและชาวชนบททางตอนเหนือครั้งนี้ มินัยถึงความไม่ไว้วางใจผู้ปกครองของพวกเขา ซึ่งห่างเหินและแปลกแยกออกไปจากชาวบ้านเพราะผู้ปกครองสนใจแต่เฉพาะเรื่องความมั่นคงและผลประโยชน์ของตนเอง มากกว่าพัฒนายกระดับชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้าน เหตุการณ์เกิดขึ้นครั้งนี้ เป็นการก่อกบฏที่มีศูนย์กลางอยู่ที่กองทหารพื้นเมืองในกองทัพเบงกอล พวกเขาถูกเกณฑ์มาจากตอนเหนือของอินเดีย มีภูมิลำเนาจากชนชาติที่มีชีวิตในสังคมเกษตร ซึ่งภูมิใจในสถานะของตนเอง ว่าดีกว่าพวกแรงงานรับจ้างในภาคการเกษตร การถูกเกณฑ์ให้เข้ารับราชการทหารในกองทัพเบงกอลขณะนั้น ถือว่าเป็นอาชีพที่ได้รับความนิยมและน่านับถือในสังคม อาชีพนี้ยังเป็นระบบสืบทอดในครอบครัว จนกระทั่งค.ศ.1857 (พ.ศ.2400) นั้นเอง ทหารพื้นเมืองรู้สึกว่าการสภาพและอภิสิทธิ์ที่พวกเขาได้รับอยู่กำลังถูกคุกคาม จากนโยบายรัฐบาลที่ได้กำหนดเงื่อนไขใหม่ในการรับราชการ มีการปล่อยข่าวลือเรื่องกระสุนปืนชนิดใหม่ ใช้ปลอกห่อโลหะที่จะเคลือบด้วยน้ำมันสัตว์ ต้องห้ามตามข้อกำหนดทางศาสนาทั้งฮินดูและอิสลาม ข่าวนี้กระตุ้นให้เกิดการลุกฮือต่อต้าน แฉขยายกว้างขวางอย่างรวดเร็วทั้งกองทัพ กองทหารซีปอยได้เข้ายึดเมืองใหม่ทางตอนเหนือ โดยมีชาวเมืองจำนวนหนึ่งและชาวชนบทเข้าร่วมด้วย จนเกิดเป็นกบฏชาวนาในพื้นที่ที่มีกลุ่มทหารพื้นเมืองรวมตัวอยู่มีผู้ศึกษาพบแรงจูงใจหลากหลายในการกบฏ บางพื้นที่ผู้ปกครองพื้นเมืองเดิมและเจ้าของที่ดินไม่พอใจอังกฤษ เนื่องจากพวกเขาเป็นผู้เสียผลประโยชน์ และสูญเสียความสำคัญภายใต้การปกครองของบริติช - อินเดีย คนกลุ่มนี้เข้ามามีบทบาทการนำและใช้กองกำลังจากผู้จงรักภักดีนานา ชานา เป็นหนึ่งในผู้นำที่ถูกรัฐบาลกล่าวโทษว่า เป็นผู้รับผิดชอบให้เกิดกรณีการสังหารหมู่สตรีและเด็กชาวอังกฤษที่คอนปอร์ ส่วนที่เมืองอูต (อโยธยา) ซึ่งถูกผนวกเข้ามาอยู่ในเขตปกครองได้เพียงปีเดียว ชาวเมืองถูกปลุกเร้าให้เห็นความน่ากลัวและไม่น่าไว้วางใจของระบบบริหารแบบบริติช - อินเดีย จนสร้างความเกลียดชังและต่อต้านทั่วไปอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะครอบครัวชาวนาที่มักมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพวกทหารพื้นเมืองในกองทัพ ในเขตปกครองอื่นๆ หมู่บ้านชาวนาบางแห่งแม้แต่กลุ่มที่ไม่ใช่ชาวนาจน ก็รู้สึก

ถึงการได้รับการปฏิบัติอันเลวร้ายจากระบบจัดเก็บภาษีของรัฐบาล บางหมู่บ้านมองเห็นถึงการปฏิบัติที่ไม่เท่าเทียมกันทางเศรษฐกิจในแต่ละหมู่บ้าน เป็นต้นว่าโอกาสที่ดีกว่าในการขายพืชผลหรือผลพวงการพัฒนาชลประทานในที่ดินของหมู่บ้านคู่แข่ง กฎที่เกิดขึ้นจึงสะท้อนถึงผลการบริหารปกครองที่เข้าไปกระทบต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวนาในชนบท จนทำให้พวกเขาลุกขึ้นมาตอบโต้ การกบฏครั้งนี้ เมืองใหญ่ 2 แห่ง คือเตลีและลัคเนา เป็นศูนย์กลางการต่อสู้ เมืองบริเวณตอนเหนือเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่การกบฏด้วย แม้ว่าผลจบลงด้วยชัยชนะของรัฐบาล หมู่บ้านชุมชนชาวอังกฤษถูกเผา พวกกลุ่มก่อการและผู้สนับสนุนถูกฆ่า ข้อมูลบางแห่งระบุว่านานาชาตินับ ตัวการสำคัญหนีรอดไปยังอาฟกานิสถาน ชาวอังกฤษรวมทั้งผู้หญิงและเด็กก็ถูกฆ่าด้วยเช่นกัน (Marshall, P.J. 1996 : 50 - 51.) เหตุการณ์ความรุนแรงนี้แม้เกิดก่อนการเสด็จประพาสถึง 15 ปี แต่การค้นคว้าของสหายและรายงานของสลาเดนนายทหารผู้ติดตามยืนยันว่าเหตุการณ์ครั้งนั้น ยังตอกย้ำอย่างต่อเนื่องให้อยู่ในรูปความทรงจำทั้งเรื่องเล่า อนุสรณ์สถานสวนสาธารณะและแหล่งท่องเที่ยว จนถึงสมัยที่เสด็จประพาส ผู้คนซึ่งมีประสบการณ์ร่วมในเหตุการณ์จะยังมีชีวิตอยู่ส่วนใหญ่ ยังมีความรู้สึกหวาดผวาทันทีเหตุการณ์ผ่านไปถึง 15 ปี ดังนั้นพื้นที่อินเดียที่เสด็จประพาสในดินแดนตอนเหนือเกือบทั้งหมดเป็นพื้นที่เกิดเหตุการณ์ปี 1857 (พ.ศ.2400) ที่เราไม่อาจปฏิเสธถึงความรับรู้ของพระองค์ท่านต่อเรื่องราวความรุนแรงดังกล่าว

รัชกาลที่ 5 กับสถานะจักรพรรดิราชสยามสมัยใหม่

ความหมายจักรพรรดิราชสยามยุคต้นรัตนโกสินทร์ ความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ของพระมหากษัตริย์สยามมีสถานภาพเกี่ยวโยงกับแนวคิดเรื่องจักรพรรดิราชอย่างลึกซึ้ง สุเนตร ชุตินทรานนท์ อธิบายที่มาความคิดเรื่องจักรพรรดิราช ว่ามีต้นกำเนิดก่อนศาสนาพราหมณ์และได้รับการเขียนขึ้นภายใต้คติพราหมณ์ก่อนที่ศาสนาพุทธนำเข้ามาผนวกไว้ และแพร่กระจายอยู่ในสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้งราชอาณาจักรสยาม ภายใต้อุดมคติผู้นำตามหลักการพุทธศาสนา ผู้นำในภูมิภาคต่างปรับใช้อุดมคตินี้เป็นแนวทางปฏิบัติสำหรับพระราชจริยวัตรของกษัตริย์ในการแผ่พระราชอำนาจด้วยความรุนแรงและในการสร้างความหมายตรงข้ามที่กำหนดให้พระเจ้าจักรพรรดิราชทรงปกครองด้วยหลักเมตตาธรรมและสันติวิธี อันเป็นหนทางให้สามารถแผ่ขยายอาณาเขตปกครองได้อย่างกว้างขวางด้วยบุญญาบารมีแห่งเมตตาธรรม คัมภีร์พุทธศาสนารุ่นหลังยังอธิบายเชิงเปรียบเทียบฐานะพระเจ้าอโศกกับความเป็นจักรพรรดิราช ซึ่งถือเป็นจุดหักเหสำคัญเชื่อมโยงพระเจ้าจักรพรรดิราชในอุดมคติให้เข้ากับกษัตริย์ที่มีชีวิตและเลือดเนื้อในโลกที่เป็นจริง ด้วยความดูเหมือนสมจริงของประวัติพระเจ้าอโศก ทำให้ฐานะและพระราชจริยวัตรของพระองค์เป็นเรื่องเล่าที่ผู้ปกครองในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคต่อมา มองเห็นถึงความเป็นไปได้ในการเจริญรอยตามพระราชจริยวัตรเพื่อแสดงตน หรือประกาศตนว่าเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราชเยี่ยงพระองค์ (สุเนตร ชุตินทรานนท์, 2531: 96-108 และ 87-90) สำหรับกษัตริย์สยามในสมัยรัตนโกสินทร์ภายใต้ราชวงศ์จักรี นฤมล วิวัฒน์ ได้ให้บทบาทความหมายของกษัตริย์ในสถานะราชาธิราช หรือจักรพรรดิราชที่มีลักษณะ

เฉพาะทางอุดมคติ มองเห็นคุณค่าการปกครองที่วางอยู่บนหลักการสามัคคี ความเป็นระเบียบเรียบร้อย ภายใต้รัฐบาลที่มีศูนย์กลางเข้มแข็ง พระมหากษัตริย์ยังต้องมีภาพพจน์ใหม่ไม่เป็นแต่เพียง “เทวะ” ของโลก ที่สถิตย์อยู่เหนือเขาพระสุเมรุเท่านั้น หากยังเป็น “พุทธะ” ของโลกที่จะยังความหลุดพ้นแก่สรรพสัตว์ทั้งหลายด้วยร่างกายและจิตวิญญาณ พระมหากษัตริย์สยามยุคนี้เน้นความเป็นกษัตริย์ตามอุดมคติพุทธศาสนา พยายามไปสู่ “จักรวาทีน” หรือจักรพรรดิผู้ถือธรรมจักรและเป็นใหญ่ในจักรวาล ตลอดจนดำรงคุณธรรมตามหลักพุทธศาสนา คือ บำรุงพุทธศาสนาควบคู่กับการเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภกทั้งทางเศรษฐกิจ และรักษาลัทธิธรรมให้บริสุทธิ์

นฤมลยังได้ศึกษากรณีตัวอย่างของกษัตริย์รัตนโกสินทร์ ที่พยายามดำเนินบทบาทหน้าที่ตามอุดมคติดังกล่าว จากพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กษัตริย์ผู้มีความใกล้ชิดมากที่สุดในฐานะสมเด็จพระบรมราชชนกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 การศึกษาของนฤมล ได้ชี้ให้เห็นถึงสภาพภูมิหลังของสมาชิกชนชั้นนำที่สั่งสมความรู้ตามแบบชนชั้นนำจารีต ชีบซับทัศนคติภาวะผู้นำแบบจักรพรรดิราชโบราณมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ และด้วยจุดหักเหของชีวิตที่ทำให้ไม่สามารถขึ้นครองราชย์ต่อจากสมเด็จพระราชบิดา จนทำให้ต้องทรงผนวชเพื่อลี้ภัยการเมืองอยู่นานถึง 14 ปี ช่วงเวลาการผนวชอันยาวนานมีผลต่อการพัฒนาการความคิดทางการเมืองและทัศนคติที่มีสถานภาพกษัตริย์ในฐานะองค์จักรพรรดิราชในอีกแบบหนึ่ง

ในด้านหนึ่งระหว่างผนวช ทำให้ทรงได้โอกาสคบค้าชาวตะวันตกหลากหลายฐานะหน้าที่ ทั้งในแวดวงหมอสอนศาสนา (หลากหลายนิกาย) และค้าขาย ได้เรียนรู้วิชาการตะวันตกภาษาอังกฤษ ละติน ประวัติศาสตร์ วรรณคดี ศาสนา การเมืองและการค้า ทรงพัฒนาทักษะการอ่านเขียนได้อย่างดี สามารถรับรู้ข่าวสารต่างประเทศจากอ่านหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษจากจีน ฮองกง สิงคโปร์และปีนัง อย่างสม่ำเสมอจนเมื่อขึ้นครองราชย์แล้ว จึงทรงทราบความเป็นไปของบ้านเมืองในโลกตะวันตก การแข่งขันทางการเมืองและการค้าด้วยที่ขับเคลื่อนแสนยานุภาพทางทหารและอาวุธในดินแดนต่างๆ ไกลราชอาณาจักรสยาม แน่นนอนว่าข้อมูลเหล่านั้นย่อมต้องมีอิทธิพลที่จะทำให้ทรงเชื่อว่าบ้านเมืองของชาติตะวันตกนั้นเจริญกว่าเมืองไทยที่ยังมีประเพณีล้าสมัย จนถึงกับเคยมีพระดำรัสกับมิชชันนารีที่เข้าเฝ้าว่า “เมื่อพระองค์ทรงรับจะครองราชย์แล้ว จะทรงจัดการปกครองบ้านเมืองตามแบบกษัตริย์อังกฤษ และตั้งโรงเรียนแบบใหม่ให้นักเรียนได้เรียนภาษาอังกฤษและวิทยาการใหม่ๆ ของฝรั่ง” (นฤมล อีรวัดน์ , 2525 : 137)

ในอีกด้านหนึ่งตลอดช่วงเวลาทรงผนวช ต้องทรงต่อสู้เพื่อให้ดำรงสถานะอยู่ในสมณเพศ ด้วยเป้าหมายสูงสุดทางการเมือง คือ การกลับคืนสู่บรรพชิตเพศ เพื่อขึ้นครองราชย์ในฐานะกษัตริย์แห่งสยามนั้น ทรงใช้พุทธศาสนาเป็นเครื่องมือทางการเมือง แสดงศักยภาพและภาวะผู้นำฝ่ายสงฆ์ที่มีคุณธรรมตามหลักการศาสนาที่ไม่ต่างจากบทบาทของจักรพรรดิราชในอุดมคติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกิจกรรมที่ทรงต้องการทำให้พุทธศาสนาบริสุทธิ์ถูกต้อง ท่ามกลางการสร้างกระแสวิพากษ์สังคมไทยให้เห็นว่าศาสนา

พุทธชนนั้นกำลังเสื่อมลง จึงต้องทรงทำการปฏิรูปพุทธศาสนา จัดตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้น โดยอธิบายว่าเป็นพุทธศาสนาบริสุทธิ์ที่แท้ ด้วยการกลับไปหาต้นกำเนิดพุทธศาสนาซึ่งในยุคนั้นเชื่อว่ามาจากลังกา มีการให้บรรพชาสงฆ์ใหม่กับพระเถระรามัญ นิกายสีมกาลยาณีที่เชื่อมโยงได้กับสงฆ์ลังกาวงศ์ อันเป็นต้นแบบของพุทธศาสนานิกายสยามวงศ์ตามความเชื่อของพระองค์ ทรงอ้างว่าสยามวงศ์ในเมืองไทยเวลานั้นไม่บริสุทธิ์ เนื่องจากศาสนวงศ์อันตรธานตั้งแต่ครั้งเสียกรุง พ.ศ.2310 การปฏิรูปศาสนาในขณะทรงผนวชที่อ้างถึงการย้อนกลับไปสู่สิ่งที่ทรงเชื่อว่าเป็นต้นกำเนิดเดิมของพุทธศาสนา จึงทำให้ไม่มีผู้ใดปฏิเสธได้ และทรงประสบความสำเร็จในการดำเนินพันธกิจจักรพรรดิราช ตั้งแต่ก่อนครองราชย์ ด้านทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาที่ถูกชำระให้บริสุทธิ์เป็นของแท้ (นฤมล ชีววัฒน์, 2525 : 125-129)

เมื่อขึ้นครองราชย์แล้ว ทรงดำเนินการปกครองประเทศ ให้อยู่ในครรลองของจักรพรรดิราชอีกแบบหนึ่งที่ต่างจากกษัตริย์รุ่นก่อนนี้ ในด้านการเปิดรับชาติตะวันตกที่ทรงตระหนักดีถึงการขยายอำนาจของอังกฤษและฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาประชิดดินแดนข้าขอบขัณฑสีมาของราชอาณาจักรสยาม ทรงมองเห็นว่าวิธีการตอบโต้ด้วยการพัฒนาการป้องกันประเทศนั้นไม่เพียงพอ หากต้องใช้ทางไมตรีทั้งการทูตและการค้า รวมถึงการปรับปรุงประเทศให้ชาวตะวันตกมองเห็นว่า สยามปรับปรุงบ้านเมืองให้เจริญตามแบบอารยประเทศ จึงจะทำให้ราชอาณาจักรมีความมั่นคงปลอดภัย อย่างไรก็ตามความพยายามในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตก ทรงดำเนินไปด้วยความระมัดระวังไม่ให้กระทบผลประโยชน์ของกลุ่มชนชั้นนำอื่นๆ และความรู้สึกรักของประชาชน จนสร้างความขัดแย้งขึ้น ทรงยอมรับเทคโนโลยีตะวันตกบางด้านเฉพาะที่เป็นประโยชน์ต่อการสร้างความเข้มแข็งให้กลไกรัฐเพื่อเพิ่มอำนาจศูนย์กลางราชธานี ไม่ว่าจะเป็นการพิมพ์ อันเป็นที่มาของประกาศราชการ ที่เป็นสื่อ "สาระ" ที่รัฐบาลพึงประสงค์ให้ราษฎรได้รับรู้ การแพทย์และสาธารณสุข ที่ทรงยอมรับให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการรักษาโรคและสุขอนามัยในราชสำนัก เรือ ซึ่งเป็นทั้งเทคโนโลยีที่ใช้ในการขนส่งสินค้า และประโยชน์ด้านการป้องกันราชอาณาจักร ถนน สาธารณูปโภคเพื่อรองรับความสะดวกและความต้องการของชุมชนชาติตะวันตก และ เครื่องจักรกล การเกษตรอย่างโรงสีไฟ ที่จำเป็นสำหรับการขยายตัวของเศรษฐกิจปลูกข้าว (ดูรายละเอียดข้อมูลได้จาก "จดหมายเหตุของหมอบรัดเลย์" ใน จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5. 2512 : 90 - 124.)

เช่นเดียวกับการดำเนินนโยบายการทูตกับชาติตะวันตก ในช่วงแรกทรงมีไมตรีติดต่อการค้าและเปิดรับการติดต่อกับชาติตะวันตกทุกชาติ จนกระทั่งครั้งหลังของทศวรรษ 2410 เมื่อต้องเผชิญหน้ากับท่าทีของฝรั่งเศสที่ต้องการขยายอำนาจเข้ามาสร้างอิทธิพลทางการเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ฝั่งคาบสมุทรและบีบบังคับให้รัฐบาลสยามยอมรับอำนาจฝรั่งเศสที่มีเหนือกัมพูชาและลาว จนต้องหันไปขอคำแนะนำจากอังกฤษ ระยะแรกทรงชื่นชมและเลื่อมใสอังกฤษมาก ถึงขั้นมีพระราชดำริว่า ถ้าจำเป็นแล้วทรงพอพระทัยที่จะอยู่ภายใต้ความคุ้มครองของอังกฤษมากกว่าฝรั่งเศส หากแต่ในที่สุดท้ายของรัชกาล ทรงได้รับคำตอบที่ทำให้เชื่อมั่นว่าถ้ามีกรณีขัดแย้งระหว่างสยามกับฝรั่งเศส และหากฝรั่งเศสประสงค์จะยึด

ครองสยาม รัฐบาลอังกฤษจะวางตัวเป็นกลาง ซึ่งก็ไม่ใช่เรื่องน่าประหลาดใจ เพราะนี่เป็นหลักการดำเนินนโยบายการทูตของอังกฤษนอกดินแดนจักรวรรดิอังกฤษ อย่างที่ทราบกันดีอยู่แล้ว ด้วยเหตุนี้รัชกาลที่ 4 จึงทรงต้องปรับแนวโน้มการดำเนินวิเทศโยบายการเผชิญหน้าชาติตะวันตก ด้วยการใช้สติปัญญาและการทูตแทนการพัฒนากองทัพสมัยใหม่เพื่อตอบโต้มหาอำนาจตะวันตก ดังเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาทรงมีไปถึงพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ราชทูตพิเศษที่เดินทางไปฝรั่งเศสใน พ.ศ.2410 เพื่อลงนามสัญญายอมรับอำนาจฝรั่งเศสเหนือกัมพูชาว่า

“ในเมื่อสยามถูกรังควานโดยฝรั่งเศสด้านหนึ่ง โดยอาณานิคมอังกฤษอีกด้านหนึ่ง...เราจะต้องตัดสินใจว่าเราจะทำอย่างไรจะวายทวนน้ำขึ้นไปเพื่อทำตัวเป็นมิตรกับจระเข้หรือว่ายออกทะเลไปเกาะปลาวาฬ ถ้าหากเราพบบ่อทองในประเทศของเรา พอที่จะใช้ซื้อเรือรบจำนวนน้อยๆ ลักก็ตาม เราก็คงไม่สามารถจะสู้กับพวกนี้ได้ เพราะเราจะต้องซื้อเรือรบและอาวุธจากประเทศเหล่านี้ (อังกฤษและฝรั่งเศส) พวกนี้จะหยุดขายให้เราเมื่อไหร่ก็ได้...อาวุธชนิดเดียว ซึ่งจะเป็นประโยชน์อย่างแท้จริงต่อเราในอนาคตก็คือ วาจาและหัวใจของเราอันกอปรด้วยสติและปัญญา” (นายกรัฐมนตรี, สำนัก คณะกรรมการชำระประวัติ ศาสตร์, 2525 : 95-98)

ส่วนพระราชจริยวัตรต่อสาธารณชน ณ ที่เป็นราษฎรภายใต้การปกครอง ทรงดำเนินพระราชกรณียกิจตามอุดมคติพุทธศาสนาในแบบจักรพรรดิราช ที่มีคุณธรรมตามหลักศาสนาพุทธ ที่ดำเนินถึงทุกขสุขราษฎร ความเจริญมั่งคั่งของราชอาณาจักร ยกเลิกระบบนิยมลัทธิสมัยใหม่ที่ให้ราษฎรห่างเหินจากกษัตริย์ ด้วยการทำให้พวกเขาสำนึกถึงพระมหากษัตริย์ ที่มีสถานภาพเป็นมนุษย์ด้วย จึงโปรดให้มีการรับฎีกา แสดงความรับผิดชอบต่อราษฎรด้วยการดื่มน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เปลี่ยนแปลงประเพณีรับเสด็จ เริ่มยอมรับกรรมสิทธิในทรัพย์สินส่วนบุคคล และในด้านการศาสนาก็ทรงลดความขัดแย้งระหว่างนิกายลง ด้วยการประนีประนอมกับสงฆ์ฝ่ายมหานิกายและใช้วิธีการควบคุมสงฆ์ทั่วราชอาณาจักรให้มีเอกภาพเดียวกัน ภายใต้การออกประกาศสงฆ์ต่างๆ ของรัฐบาล (นฤมล ชีววัฒน์, 2525, 143).

จักรพรรดิราชสยามต้นรัตนโกสินทร์ จึงมีการปรับเปลี่ยนในสมัยรัชกาลที่ 4 อย่างชัดเจนขึ้น เพื่อให้สอดคล้องกับโลกทัศน์ชนชั้นนำที่เปลี่ยนแปลงไปและบริบทสังคมโลกที่การขยายอำนาจของจักรวรรดินิยมตะวันตกกำลังพัฒนาอย่างรวดเร็วและรุนแรงขึ้น ความเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ ได้ส่งทอดต่อกับล้นเกล้าฯ รัชกาลที่ 5 ยุวกษัตริย์องค์รัชทายาทของรัชกาลที่ 4 นั่นเอง

ยุวกษัตริย์กับสถานะจักรพรรดิราชสมัยใหม่ 1 ตุลาคม พ.ศ.2410 ตรงกับ คริสต์ศักราช 1868 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเสวยราชสมบัติสืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นที่ประจักษ์ชัดว่า รัชกาลที่ 5 ได้ขึ้นครองราชย์ตามแนวคิดพื้นฐาน จักรพรรดิราชสยามแบบใหม่ตามครรลองที่สมเด็จพระบรมราชชนกได้ดำเนินไว้ พระปรมานุไถ่ตามพระสุพรรณบัฏได้จารึกความ

ให้เรียกหาเข้าไปปฏิบัติประจำพระองค์ในเวลากลางคืน เมื่อทรงวินิจฉัยข้อราชการ หรือปฏิบัติพระราชกรณียกิจโดยลำพังอยู่จนดึกถึงเที่ยงคืน บ่อยครั้งโปรดให้เชิญพระกระแสงรับสั่งแจ้งพระราชประสงค์หรือข้อหาหรือราชการไปยังเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) เสนาบดีที่สมุทกลาใหม่ขณะนั้น ที่สำคัญตอนปลายรัชกาลทรงโปรดให้พระราชโอรสปฏิบัติพระราชกิจต้อนรับราชทูตพิเศษฝรั่งเศสจากราชสำนักพระเจ้าเอมเปรอน นโปเลียนที่ 3 ที่เข้ามาถวายพระแสงกระบี่แด่กษัตริย์สยามและองค์ยุพราช ครั้งนั้นทรงเป็นผู้เสด็จเยี่ยมตอกราชทูตด้วยพิธีการทูตที่เป็นไปอย่างเต็มรูปแบบของพระอิสริยยศขององค์จักรพรรดิราช ซึ่งเป็นการฝึกฝนระเบียบพิธีการทูตในทางปฏิบัติที่ดีที่สุด (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา, 2545 (2) : 5-10, 32-6, 43-44, 48.) มิใช่แต่เพียงความรู้ของกษัตริย์ตามจารีตประเพณีเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าผู้ทรงตั้งพระทัยที่จะให้บรรดาพระโอรสธิดา รวมถึงราชสำนักฝ่ายใน มีโอกาสศึกษาความรู้ตะวันตกโดยเฉพาะภาษาอังกฤษ ทรงเห็นความสำคัญในการจะต้องติดต่อกับผู้คนชาติตะวันตกนับ ตั้งแต่ พ.ศ.2396 โปรดให้มีครูผู้ญิงชาวตะวันตกเข้าไปสอนหนังสืออังกฤษในพระราชฐานฝ่ายในหลายครั้ง แม้จะไม่ต่อเนื่องก็ตาม ในจำนวนนี้มีครูผู้ญิงชาวอังกฤษ มิสซิส แอนนา ลีโอโนเวนส์ นับเป็นบุคคลที่น่าสนใจที่สุดโดยเฉพาะการสื่อสาร *ความคิดแบบอังกฤษ* นอกเหนือจากการเรียนด้านภาษา งานเขียนบันทึกชีวิตราชสำนักฝ่ายในสยามในช่วง 5 ปี ระหว่าง พ.ศ.2406 - 2411 ของครูผู้นั้น ได้ให้ภาพองค์รัชทายาทชันษา 10 ปี ว่าทรงตั้งพระทัยในการเล่าเรียน สบเรียน ร้อย อ่อนโยน มีพระเมตตาสำหรับผู้ยากไร้ ที่สำคัญทรงมีความเพียรพยายามและติดตามแสวงหาความรู้ด้วยการเอาชนะอุปสรรคต่างๆ และทรงยินดีที่จะเรียนรู้สิ่งใหม่ๆ และความคิดใหม่ๆ ด้วยความกระตือรือร้น เพื่อพัฒนาปัญญา และถ้าหากประวัติของมิสซิส แอนนา ลีโอโนเวนส์ เป็นสตรีอังกฤษเกิดและเติบโตในอินเดียจริงอย่างที่มีผู้ศึกษาวิจัยไว้ (เฉลิมศรี จันทสิงห์, 2543 : 8-9) ก่อนเดินทางเข้าไปพำนักอยู่ในสิงคโปร์ ในฐานะครูสอนหนังสือโรงเรียนผู้ดีของเมืองนั้น ต่อมาผู้ผ่านการคัดเลือกจากพระพิเทศพานิช (ตันกิมเจ็ง) นายวานิชย์ใหญ่สิงคโปร์ที่รับหน้าที่กงสุลสยามประจำสิงคโปร์ และเป็นบุคคลที่รัชกาลที่ 4 ทรงไว้วางพระทัยมาก ในฐานะที่เธอเคยเป็นส่วนหนึ่งของบริติช - อินเดียทำให้น่าเชื่อว่า เธอคงได้ถ่ายทอดความรู้ในเรื่องเกี่ยวกับบริติช - อินเดียไว้บ้าง นอกเหนือจาก *ค่านิยมและวิถีคิดแบบอังกฤษ* ในยุคนั้น ที่แฝงด้วยโลกทัศน์แบบมนุษยธรรมนิยม โดยมีความคิดและความห่วงใยเรื่องทาสและการเลิกทาสเป็นสำคัญ นอกเหนือไปจากการให้ความสำคัญและความเหนือกว่าของโลกอารยธรรมตะวันตก ความรู้ที่ทรงได้รับก่อนครองราชย์ จึงเป็นความรู้สำหรับจักรพรรดิราชสยามสมัยใหม่ที่พระบรมราชชนกพึงปรารถนา นั่นคือมีความรู้ทั้งแบบจารีตและตะวันตก ซึ่งหลีกเลี่ยงไม่พ้นที่จะทรงได้รับอิทธิพลวิถีคิดและการหาความรู้แบบตะวันตกด้วยและทั้งหมดคือความรู้ของราชาธิราชที่เหนือกว่าราชาอื่นๆ

ความรู้ที่ทรงได้รับในช่วงเยาว์วัยอาจถูกนำมาใช้เมื่อขึ้นครองราชย์ไม่ได้เต็มที่ หากไม่ทรงมีบุคลิกภาพและพระปรีชาญาณที่จะนำไปปรับใช้ในการบริหารปกครองที่เป็นการปฏิบัติจริง มิสซิส แอนนา ลีโอโนเวนส์ เคยสรุปบุคลิกของความใฝ่รู้อย่างจริงจังจนสามารถเอาชนะปัญหาและอุปสรรคเพื่อ

ที่จะได้เรียนรู้สิ่งใหม่ๆ ที่ไม่ทรงทราบมาก่อน และทรงยินดีและเปิดต่อการเกิดความคิดใหม่ๆ ซึ่งเธอเห็นว่าความกระตือรือร้นเช่นนี้เป็นคุณสมบัติที่ทำให้เกิดปัญญาและความรู้ (Leonowens, Anna. 1988 : 156.)

แน่นอนว่าความสนพระทัยต่อการเล่าเรียนและการเรียนรู้สิ่งใหม่เช่นนี้ คงต้องประสานไปกับพระปรีชาญาณด้วยเช่นกัน พ.ศ.2410 เซอร์ แฮร์รี่ ออกด์ เจ้าเมืองสิงคโปร์ขณะนั้นเดินทางมาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อตามเสด็จทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ ด้วยได้ตั้งข้อสังเกตถึงองค์รัชทายาทไว้เช่นกันว่า “พระชันษาราวสัก 15 ปี...สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์พระองค์นี้ฉลาดหลักแหลม ถ้าคิดดูโดยพระชนมายุเพียงเท่านี้ พระรูปอยู่ข้างสูง และพระกริยาอัธยาศัยก็เป็นผู้ใหญ่” (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา 2545 (2) : 48) และที่สำคัญสำหรับการขึ้นสู่ฐานะพระเจ้าแผ่นดิน ทรงมีภาวะผู้นำตั้งแต่ทรงพระเยาว์ โปรดการสโมสรม แพที่ประทับท่าราชวรดิฐและพระตำหนักสวนกุหลาบเป็นสถานที่พบปะรวมศูนย์หมู่พระญาติวงศ์ชั้นสูง เจ้านายและข้าราชการรวมไปถึงหม่อมเจ้าต่างกรมชั้นผู้ใหญ่ลงมาจนถึงข้าราชการสำนัก นอกจากนี้ยังทรงเป็นที่รักใคร่นับถือของบรรดาพระอนุชาต่างพระมารดา เมื่อขึ้นครองราชย์แล้ว (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา 2545 (2) : 55) พระองค์จึงอยู่ในสถานภาพที่พร้อมสำหรับบทบาทของจักรพรรดิราชสมัยใหม่ แต่ด้วยปัญหาโครงสร้างอำนาจยุคนั้น พระองค์จึงต้องตกอยู่ในสภาพการครองราชย์ 5 ปีแรกอย่างไร้อำนาจ

ภาวะกษัตริย์ไร้อำนาจ ก่อนเสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ ด้วยเหตุที่ทรงครองราชย์ชันษาเพียง 15 ปี สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) จึงต้องทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน บริหารราชการแทนพระองค์ด้วยความเห็นชอบของที่ประชุมขุนนางครั้งสมเด็จพระยายังเสนอแต่งตั้งพระองค์เจ้ายอดยิ่งยศ พระโอรสพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นดำรงตำแหน่งอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลหรือวังหน้า เหตุการณ์นี้สร้างผลกระทบต่อความรู้สึกทางลบและภาวะความหวาดระแวงและไม่ไว้วางใจอำนาจขุนนางชั้นผู้ใหญ่ผู้เปี่ยมด้วยประสบการณ์การบริหารราชการ ทั้งยังมีอำนาจสั่งสมสืบทอดในสายตระกูลด้วยฐานะราชินิกุลและผู้อยู่เบื้องหลังการขึ้นครองราชสมบัติของกษัตริย์ในสองรัชกาลก่อน ในขณะที่รัชการที่ 5 เอง ก็ประจวบเหมาะ จนไม่มีผู้ใดมั่นใจถึงการจำดำรงพระชนม์ชีพอยู่ได้

นอกจากนี้ยังมีการวิเคราะห์ถึงปัจจัยด้านช่องว่างระหว่างวัย สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ อายุ 60 ปี มีอำนาจบาตรมีบนพื้นฐานประสบการณ์บริหารราชการและการคุมกำลังคนมีอายุมากกว่าถึง 4 รอบ และกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ พระชันษา 30 ปี มากกว่ารัชกาลที่ 5 ถึง 1 รอบ ดังนั้นเมื่อรัชกาลที่ 5 ต้องขึ้นครองราชย์ด้วยมติที่ประชุมเสนาบดี ขุนนางและเจ้านาย กำหนดให้ทรงพระราชูปถัมภ์ของพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนเมื่อครั้งรัชกาลก่อน “เว้นแต่ที่จะต้องทรงพระราชดำริรัฐบาลนโยบายและบังคับราชการเป็นเด็ดขาด” หน้าที่สองประการนี้อยู่ในความรับผิดชอบสั่งการของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ในฐานะผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน หลังจากจากสั่งการจึงนำความกราบบังคมทูลชี้แจงให้ทรงทราบ เพื่อให้การบริหารบ้านเมืองเป็นไปอย่างเรียบร้อย และเป็นการฝึกหัดข้อราชการจนกว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงว่าราชการได้เอง ช่องว่างระหว่างวัยและความคิด ประกอบความเฉลียวฉลาด

และสนพระทัยที่ปรารถนาอำนาจการบริหารบ้านเมืองด้วยพระองค์เอง น่าจะทำให้ทรงตกอยู่ในภาวะที่รู้สึกว่าเป็น “กษัตริย์แต่ในพระสุพรรณบัฏ” ช่วง 5 ปีแรกการครองราชย์จึงสร้างภาวะบีบคั้นทางการเมืองให้กับองค์ยุวกษัตริย์และบรรดาพระอนุชาของพระองค์อย่างมาก พระนิพนธ์ของพระอนุชาองค์หนึ่งได้เล่าความรู้สึกความหลังช่วงนี้ ได้สะท้อนทัศนคติและความรู้สึกถึงฐานะที่ตกต่ำนี้ได้อย่างมาก

“เราได้เคยเห็นความเปลี่ยนแปลงแห่งความเป็นไปของพวกเราเป็นครั้งแรก คนผู้เคยนับถือและฝากตัวก็จืดจางไป คนที่เราไม่เคยเกรงก็ตองเกรง ส่วนลากก็น่าจะเป็นตามกัน แต่เรายังเด็กไม่ได้รู้ไปถึงใจของพวกเรามาก ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ถ้าการณ์กลับกลายเป็นอย่างอื่น จะข้าว่ายากกว่านี้เสียอีก...ช่างเป็นคราวที่พวกเจ้านายตกต่ำนี้กระไร แต่พวกเรายังเล็กนักก็ไม่รู้สึกถึงซึ่งก็มากนักน้อย แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงพระเจริญกว่า คงจะทรงรู้สึกฝังในพระราชหฤทัยเป็นหนักหนา” (วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระเจ้า 2504 : 182-183)

พระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่งของรัชกาลที่ 5 ที่ทรงมีถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ พ.ศ.2437 ก็มีนัยความหมายเดียวกัน

“(ขณะขึ้นครองราชย์) ในเวลานั้นอายุพ่อเพียง 15 ปี 10 วัน ไม่มีมารดา มีญาติฝ่ายมารดาก็ล้วนแต่โหล เหลวไหลหรือโหลเลเหลวไหล ก็ได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งราชการอันใดเป็นหลักฐาน ฝ่ายญาติข้างพ่อ คือ เจ้านายทั้งปวง ก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระเจ้าพระยา และต้องรักษาตัวรักษาชีวิตอยู่ด้วยกันทั่วทุกองค์ ที่ไม่เอื้อเพื่อต่อการอันใดเสียก็มีโดยมาก ฝ่ายข้าราชการถึงว่ามีผู้ที่ได้รักใคร่สนิทสนมอยู่บ้างก็เป็นแต่ผู้น้อยโดยมาก ที่เป็นผู้ใหญ่ก็ไม่มีกำลังสามารถอาจจะอุดหนุนอันใด ฝ่ายพี่น้องร่วมบิดาหรือที่ร่วมทั้งมารดา ก็เป็นเด็ก มีแต่อายุต่ำกว่าพ่อลงไป ไม่สามารถทำอะไรได้ทั้งสิ้น ส่วนตัวพ่อเองยังเป็นเด็ก อายุเพียงเท่านั้น ไม่มีความสามารถรอบรู้ในราชการอันใดที่จะทำการตามหน้าที่ แม้แต่เพียงเสมอที่ทูลกระหม่อมทรงประพุดติมาแล้วได้ ยังซ้ำเจ็บเกือบจะถึงแก่ความตาย อันไม่มีผู้ใดสักคนเดียวซึ่งจะเชื่อว่าจจะรอด ยังซ้ำถูกอันตรายอันใหญ่คือ ทูลกระหม่อมเสด็จสวรรคตในขณะนั้น เปรียบเหมือนคนที่ศีรษะขาดแล้ว จับเอาแต่ร่างกายขึ้นตั้งไว้ในที่สมมติกษัตริย์เหลือที่จะพรรณนาถึงความทุกข์อันกำพัวในอายุเพียงเท่านั้นและความหนักของมงกุฎอันเหลือที่คอจะทานไว้ได้ ทั้งมีศัตรูซึ่งมุ่งหมายอยู่โดยเปิดเผยรอบข้าง ทั้งภายในและภายนอก หมายถึงทั้งในกรุงและต่างประเทศ ทั้งโรคภัยในกายเบียดเบียนแสนสาหัส” (พระบรมราชาโชวาทในรัชกาลที่ 5. 2512 : 7)

ความรู้สึกถึงภาวะไร้อำนาจ ขาดฐานกำลังสนับสนุนและมีศัตรู ได้ผลักดันให้รัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักดีถึงความจำเป็นต้องสร้างฐานกำลังตนเองทั้งพลเรือนและทหารเพราะเมื่อขึ้นครองราชย์นั้น ทรงรับรู้ถึงฐานะกำลังทหารที่มีมากกว่าของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ผู้ทรงถือว่าอยู่ในกลุ่มสนับสนุน

สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ซึ่งเลือก “วังหน้า” พระองค์นี้ด้วยตัวเอง กำลังทหารที่มีมากกว่าฝ่าย “วังหลวง” นี้ เป็นกองกำลังของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ได้ชื่อว่าสนพระทัยในการพัฒนากองกำลังและอาวุธตะวันตกแบบใหม่ จนทำให้ทรงมีกองทหารส่วนพระองค์ที่มีประสิทธิภาพมากที่สุด ในราชอาณาจักร (อัจฉราพร กุมพิตสมัย, 2540 : 4) กองกำลังส่วนนี้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ได้โอนถ่ายให้กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญควบคุมบัญชาการต่อ

ในช่วง 3 ปีแรกครองราชย์ จึงทรงฟื้นฟูจัดตั้ง “มหาดเล็กไล่กา” เหมือนครั้งรัชกาลที่ 3 ด้วยการโปรดให้ “เด็กชายลูกผู้ดี” แต่งตัวแบบทหารและเข้ารับการฝึกหัดทหาร นอกเหนือจากการเรียนวิชาการอื่นๆ ร่วมกับมหาดเล็กฝ่ายพลเรือน ต่อมาโปรดให้มหาดเล็กข้าหลวงเดิมเข้ามาสมทบเพิ่มจำนวนทหารมหาดเล็กมากขึ้น จัดตั้งเป็นกองทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์มีหน้าที่ผลัดเปลี่ยนเวรกันอยู่ประจำรักษาพระองค์ จนถึง พ.ศ.2414 ก่อนเสด็จอินเดีย สามารถขยายกองร้อยจากเดิมเพียง 2 กองร้อย เป็น 6 กองร้อย และยังพยายามจัดระเบียบตามแบบกองทัพสมัยใหม่เรียกกองร้อยด้วยศัพท์ทหารภาษาอังกฤษว่า “คอมปนี” ทุกกองร้อยมีเจ้านายสืบเป็นผู้ฝึกหัด และมีตึกที่อยู่สำหรับนายทหารมหาดเล็กตามแบบดั่งลินบาเร็กในสิงคโปร์ และเพื่อเตรียมการเสด็จอินเดีย โปรดให้เปลี่ยนแปลงการฝึกหัดอาวุธยุทธโปกรณ์เป็นแบบสมัยใหม่ ปรับปรุงเครื่องแต่งกายใหม่ เนื่องจากพระองค์พร้อมทั้งนายทหารผู้ตามเสด็จจะทรงเครื่องแบบนายทหารมหาดเล็ก ทั้งนี้พระองค์จะทรงเป็นเครื่องแบบผู้บังคับการกองทหารมหาดเล็ก มีตำแหน่งนายพลเอก ในขณะที่พระเจ้านั่งยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ซึ่งยังทรงพระเยาว์ แต่งเครื่องยศขึ้นนายร้อยโท ที่เรียกว่า “ลูตเตแนนต์” (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา 2543 : 242-243)

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งที่เป็นแรงจูงใจพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์นี้ในการพัฒนากองทัพส่วนพระองค์ น่าจะมาจากการเห็นประโยชน์การฝึกหัดราชการที่ทรงได้รับจากสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ในกรณีกลยุทธ์การปราบอั้งยี่ซึ่งเป็นกลุ่ม “นักเลงและผู้มีอิทธิพล” อันนี้เป็นรูปแบบวัฒนธรรมรวมกลุ่มของ “พวกจีนตัวเหี้ย” ซึ่งส่วนใหญ่เป็นแรงงานจีนอพยพ ในรูปของสมาคม “อั้งยี่” ซึ่งใช้วิธีการแบ่งปันอำนาจและผลประโยชน์ (ส่วนใหญ่เป็นโรงฝิ่นและบ่อนเบี้ย) ด้วยการใช้กำลัง ในปีแรกที่ขึ้นครองราชย์เกิดเหตุการณ์รุนแรงครั้งใหญ่ ถือเป็นปัญหาความไม่สงบภายใน เมื่อพวกจีนตัวเหี้ยในชุมชนจีนที่กรุงเทพฯ และหัวเมืองที่มีแรงงานจีนจำนวนมาก ได้ลุกฮือวิวาทกันบ่อยครั้ง บางครั้งก็รวมพวกปล้นจนกลายเป็นความไม่มีเสถียรภาพที่ส่งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจได้ เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ในฐานะผู้สำเร็จราชการ ใช้นโยบายเลี้ยงหรือให้การอุปถัมภ์หัวหน้าอั้งยี่และเจรจาประสานประโยชน์เพื่อให้หัวหน้าควบคุมกลุ่มของตัวเองไม่ให้เกิดการวิวาท แม้ว่าเหตุการณ์พอสงบลงได้บ้าง แต่การลุกฮือก็ยังไม่ยุติ จน พ.ศ.2412 สมเด็จพระยายังไม่วางใจ วางแผนการฝึกซ้อมทหารบก (น่าจะเป็นทหารหน้า) ที่ต้องสนามชัยและเชิญพระเจ้าอยู่หัวออกทอดพระเนตร ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์บ่อยๆ “บางวันก็ให้ยิงปืนใหญ่น้อยแบบประลองยุทธ บางวันก็ผูกหุ่นเป็นตัวข้าศึก แล้วเอาข้างรบเข้าไล่แทงเป็นการเอิกเกริกให้พวกจีนเกรงกลัว” ทำให้ได้ผลดี “ตั้งแต่นั้นมาพวกอั้งยี่ก็สงบมาช้านาน” (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา

2517 : 201-203) ประโยชน์ ที่พระองค์น่าจะมองเห็นกรณีนี้คือ แสยนาภาพของกองกำลังทหารจำเป็น อย่างยิ่งต่อการปราบปรามความไม่สงบภายในราชอาณาจักร กองทหารส่วนพระองค์ในอนาคตจึงจำเป็น อย่างยิ่งต่อพระองค์เมื่อต้องบริหารราชการด้วยตัวเองนอกจากเหนือจากประโยชน์ในการเป็นฐานกำลังแข่งขันกับกลุ่มอำนาจอื่นที่ไม่ทรงไว้วางพระทัย

ทำไมเสด็จบริติช – อินเดีย

การเสด็จบริติช – อินเดียในปี 2415 เกิดขึ้นหลังจากเสด็จสิงคโปร์และชาว 1 ปี การเสด็จครั้ง แรกนั้นได้ทอดพระเนตรกิจการ การศึกษา การสาธารณสุข และความเจริญทางกายภาพ รวมถึงความ ก้าวหน้าด้านการพาณิชย์ อันเป็นเมืองท่าสมัยใหม่ ที่เกิดจากการบริหารของจักรวรรดิอังกฤษในภูมิภาคนี้ กิจการดังกล่าวเป็นภาพลักษณ์ของรัฐสมัยใหม่ที่เป็นแบบอย่างให้ชนชั้นนำไทยต้องการปรับปรุงราชอาณาจักร ในลักษณะเดียวกัน ทำให้แนวโน้มในเรื่องเล่าของชนชั้นนำราชสำนักที่มีต่อการเสด็จบริติช – อินเดีย คล้ายคลึงกัน ว่าเป็นการทอดพระเนตรกิจการบริหารปกครองของอังกฤษในดินแดนอาณานิคมแถบนี้ “เป็นการตรวจตราเลือกสรรแบบแผนชนบธรรมเนียมราชการในบ้านเมืองเหล่านั้น ซึ่งเป็นการดีมีทาง เจริญแก่บ้านเมืองและอาณาประชาราษฎร นำมาจัดขึ้นในพระราชอาณาจักร” (อ้างในสุนทร ชูตินทรานนท์, 2544 : 189 – 190.) เรื่องเล่าแนวโน้มนี้เป็นที่ยอมรับและเผยแพร่ต่อมาจนทุกวันนี้ ยกเว้นการศึกษาของ สหาย ที่มีการอธิบายเพิ่มเติมว่าการเสด็จอินเดียครั้งนี้ นั้น เป็นการตอบโต้ชาติตะวันตกที่มีต่อสยาม และ เป็นโอกาสทำให้ชาวสยามทำความรู้จักกับอำนาจของชาติตะวันตก เป็นการปฏิบัติการกิจการทูตสำคัญที่ ราชสำนักสยามวางแผนจะสืบสวนเรื่องการแผ่ขยายอำนาจของอังกฤษในอินเดีย และบริติช – เมอร์มาที่ ประชิดดินแดนสยามที่เชียงใหม่ เรื่องเล่าทั้งสองแนวสอดคล้องกับเหตุผลแนวคิดนิยมอังกฤษของชนชั้นนำ สยามซึ่งชื่นชมวิธีบริหารปกครองแบบอังกฤษดังปรากฏอยู่ในข้อมูลราชการที่รัฐบาลสยามยุคนั้น แจ่งผ่าน หนังสือ ธอมัส นอกซ์ ที่มีไปถึงรัฐมนตรีกระทรวงการต่างประเทศ และรัฐบาลกรุงลอนดอนถึงวัดฤ ประสงค์ (ที่เป็นทางการและเปิดเผยต่อรัฐบาลอังกฤษ) ก็คือ รัชกาลที่ 5 ทรงรับรองว่าเป็นการเสด็จเพื่อ เพิ่มพูนความรู้ ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงเอิร์ลแห่งเมโย อุปราช และข้าหลวงใหญ่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแห่งอินเดีย ในปี 1871 ก่อนเสด็จว่า เพื่อมิตรภาพระหว่างสอง ประเทศ และเพื่อให้ทรง “มีคุณค่าและเหมาะสม” ที่เป็นกษัตริย์ผู้ปกครองสูงสุดของสยาม เมื่อสิ้นสุด วาระการมีผู้สำเร็จราชการ เป็นการขยายโลกทัศน์ความรู้และประสบการณ์ภาคปฏิบัติในการบริหาร ประเทศ ซึ่งเคยมีการเยือนประเทศอื่นๆ อย่างสิงคโปร์และปัตตาเวียมาแล้ว แต่ทรงเห็นว่า “ศาสตร์แห่ง การปกครองที่ชัดเจนนั้นอยู่ที่อินเดีย.....แต่ว่าทั้งตัวเราและสภาองคมนตรีต่างเชื่อว่าไม่มีประเทศใดในบูรพ ทิพนี มีความเข้าใจเรื่องศาสตร์แห่งการปกครองชัดเจน หรือความเป็นอยู่ของราษฎรได้รับการสงเคราะห์ อย่างจริงจัง ดังที่ดำเนินอยู่ในจักรวรรดิอันยิ่งใหญ่ ซึ่งมีรัฐบาลที่ ๔๗๗ (เอิร์ลเมโย) เป็นผู้บริหารอย่าง สามารถยิ่ง” เห็นได้ว่า หลักการสองข้อ ดังกล่าวเป็นการพยายามอธิบายสิ่งที่ดีที่สุดในระบบแบบแผนของ

อังกฤษ ตามกับอุดมคติอังกฤษนิยม คือ “ศาสตร์แห่งการปกครอง” และ “ความเป็นอยู่ของราษฎรได้รับการสงเคราะห์อย่างจริงจัง” หลักการสองข้อนี้ เป็นสาระของเหตุผลการปกครองที่มีอยู่ในอุดมการณ์รัฐสมัยใหม่ยุควิคตอเรียน ที่เน้นให้รัฐทำหน้าที่ทั้งปกครองและทำการเปลี่ยนแปลงชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรให้ “ดีขึ้น” ตามมาตรฐานและหลักเกณฑ์ศีลธรรมแบบอังกฤษวิคตอเรียน แนวคิดแบบนี้ได้กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของอุดมการณ์รัฐ “บริติช - ราช หรือ บริติช - อินเดีย” เป้าหมายทางการในการเสด็จอินเดียของรัชกาลที่ 5 จึงดูสอดคล้องกับอุดมการณ์การปกครองของผู้ปกครองอังกฤษที่อินเดีย ทำให้ทรงได้รับการตอบสนองอย่างดี ควบคู่กับความต้องการส่วนพระองค์ที่ศึกษาเมืองโบราณในอินเดีย อย่าง พาราณสี อักกรา และเดลี ซึ่งขณะนั้นโครงการสำรวจโบราณคดีและการศึกษาวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ ที่เป็นการสร้างความรู้ใหม่ “อินเดียศึกษา” ด้วยกรอบความรู้แบบบูรพศึกษา (Orientalism) ที่วางอยู่บนพื้นฐานวิธีการหาความรู้แบบวิทยาศาสตร์กำลังเริ่มต้นขึ้นในอินเดีย (ดูข้อมูลการอ้างอิงเรื่องนี้ได้จาก สหาย , สาคชิตอนันท์ , 2546 : 264 - 268.) และข้อสังเกตของนายพันเอกสลาเดน นายทหารอังกฤษผู้ตามเสด็จตลอดการเดินทางนี้ ใน (สลาเดน , เอ็ดเวิร์ดบอลด์. 2543 : 50.)

แต่ในขณะเดียวกันก็พบวัตถุประสงคืที่ชอบอยู่ในข้อมูลเรื่องเล่าถึงความทรงจำเหตุการณ์ครั้งนั้น ซึ่งอาจเป็นความปรารถนาส่วนลึกในพระทัยที่เสด็จอินเดีย ดินแดนที่ไม่ใช่ยุโรปเป้าหมายแรกที่ทรงอยากเห็น อย่างที่เราทราบกันดีว่า ด้วยเหตุผลจากการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ของชนชั้นนำรุ่นใหมเกี่ยวกับ การเสด็จออกนอกพระราชอาณาเขตของกษัตริย์สยาม ตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 4 ทรงเป็นกษัตริย์องค์แรกที่เสด็จออกนอกพระบรมมหาราชวังไปยังหัวเมืองต่างๆ ที่ไม่ใช่ในการสงครามหรือการพระศาสนา จนถึงกับครั้งหนึ่งมีพระราชปรารภที่อยากเสด็จลี้ภัยไปทอดพระเนตรสภาพบ้านเมืองที่นั่น หลังจากเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) และขุนนางอื่นๆ เคยออกไปดูบ้านเมืองที่สิงคโปร์ ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นได้รับการอธิบายว่ามาจากการเปลี่ยนโลกทัศน์ผู้นำสยามที่เคยเคยมองตัวเองเป็นศูนย์กลางเชื่อมั่นว่าราชธานีอันมีพระบรมมหาราชวังเป็นสัญลักษณ์ศูนย์กลางอำนาจนั้นเจริญรุ่งเรืองมีฐานะเหนือกว่าบ้านเมืองอื่น ที่มีฐานะเพียงประเทศราชและอาณาจักรคู่สงคราม แต่การยอมรับเทคโนโลยีและวิถีวิทยาแบบตะวันตก ทำให้ต้องปรับเปลี่ยนความคิดใหม่ มองเห็นว่าศูนย์กลางแห่งอำนาจและความเจริญนั้นอยู่ที่ยุโรปเป็นเหตุผลให้พระมหากษัตริย์เสด็จออกนอกพระราชอาณาจักรไปยังดินแดนที่มีการปรับปรุงให้เจริญทันสมัยแบบตะวันตก การเสด็จลี้ภัยไป และชาวของรัชกาลที่ 5 จึงเป็นการเสด็จออกไปทอดพระเนตรกิจการความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมืองอื่น ด้วยจิตสำนึกที่เชื่อมั่นในสถานภาพความเป็นจักรพรรดิราชสยามแบบใหม่ที่ยอมรับความเจริญหรือ “คิวิไลซ์” แบบตะวันตกโดยเฉพาะอังกฤษ

ด้วยจิตสำนึกแบบนี้เองทำให้ทรงมองเห็นว่าการเสด็จลี้ภัยไปและชาวครั้งแรกนั้น “ได้ทอดพระเนตรเห็นแต่เพียงเมืองขึ้นที่ฝรั่งปกครองคนต่างชาติต่างภาษา ได้ประโยชน์ยังน้อย ใครจะเสด็จไปถึงยุโรปให้ได้เห็นขนบธรรมเนียมราชสำนักและประเพณีบ้านเมืองของฝรั่งเอง” เป็นพระราชปรารภที่มีต่อเจ้าพระยาภาณุวงศ์ (ท้วม บุนนาค) เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ และมีฐานะเป็นน้องชายต่างมารดา

สมเด็จพระเจ้าพระยา และข้อมูลนี้เล่าต่อให้สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นิพนธ์ไว้ (ดำรงราชานุภาพ , สมเด็จพระ กรมพระยา , 2517 : 263.) เป็นเหตุให้เจ้าพระยาภาณุวงศ์ต้องเข้ามาประสานการเจรจาด้วย สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้ไม่เห็นด้วยกับการเสด็จยุโรป เพราะเสี่ยงภัยและหนทางไกลเกิน ไปจนอาจเป็นอันตรายต่อพระองค์ได้ แต่ด้วยเจ้าพระยาภาณุวงศ์ไม่ต้องการให้รัชกาลที่ 5 โทมนัส จึงคิด ขึ้นว่า “อินเดียก็รุ่งเรืองคล้ายยุโรป” และที่สำคัญยังมองฐานะบริติช – อินเดีย อยู่ในระดับที่เสมอด้วยราชอาณาจักรสยามที่มีจักรพรรดิราชปกครอง นั่นคือ การอธิบายต่อมาว่าอินเดียนั้น “ผู้ปกครองมีศเป็นโกล รอยต่างพระองค์คล้ายกับราชสำนักสยาม และหนทางไม่ไกลนัก” ด้วยการไกลเกลี่ยและหาทางแก้ปัญหา พาหนะเดินทาง จนทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงยอมรับว่า “ถ้าจะไปถึงยังยุโรปไม่ได้ ไปเพียงอินเดียนี่ดี” อด มัส นอกซ์ กงสุลอังกฤษประจำสยามผู้คุ้นเคยกับราชสำนักและสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็น อย่างดี เป็นผู้สนับสนุนการเสด็จครั้งนี้ ได้ช่วยเจรจาให้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เห็นด้วย โดยนอกซ์รับจะเป็นผู้ ตามเสด็จและช่วยประสานงานกับรัฐบาลบริติช – อินเดีย

การตัดสินใจเสด็จอินเดียนั้น จึงน่าจะมาจากภาพการรับรู้ของชนชั้นนำสยามต่อสถานะ ของจักรวรรดิบริติช – อินเดียว่าสำคัญรองลงมาก็แต่อังกฤษหรือยุโรป ชนชั้นนำในราชสำนักสยามได้รับรู้ ความเป็นไปของอินเดีย ที่อังกฤษเข้ามาครอบครองและดำเนินการค้าขาย ข้อมูลที่ผู้นำราชสำนักไทยรับรู้ ถึงฐานะเขตปกครองบริติช – อินเดีย คือเรื่องราวที่ผู้สำเร็จราชการอินเดีย (Governor General) ที่สยาม เรียกว่า “เจ้าเมืองบังกล่า” (ในภาคเบงกอล) ตรงกับยุคที่บริษัทการค้าอินเดียตะวันตกมีบทบาทอำนาจ ดำเนินการทางการเมืองและการค้า ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 2 มาควิส เฮสติ้ง ผู้สำเร็จราชการเบงกอลได้ส่ง ยอน ครอเฟิต เข้ามาเป็นทูตเจรจาทำสนธิสัญญาการค้าแบบเสรีกับอังกฤษ โดยอ้างอิงถึงขอบเขตอำนาจ การปกครองบริติช – อินเดีย ที่ครอบคลุมกว้างไกลกว่าชมพูทวีป (นายกรัฐมนตรี , สำนัก. คณะกรรมการ ชำระประวัติศาสตร์ไทย, 2525 : 259.) แม้ว่าการเจรจาเพื่อผลประโยชน์ทางการค้าในแบบที่อังกฤษต้องการ นั้นไม่บรรลุผล ไม่มีการส่งทูตเข้ามาอีกหลายครั้ง จนสิ้นรัชกาลที่ 3 จึงประสบความสำเร็จในปีแรกของ รัชกาลที่ 4 โดยเซอร์จอห์น เบาริง ที่เข้ามาในฐานะทูตผู้แทนพระองค์จากสมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรีย หรือตัวแทนรัฐบาลอังกฤษที่ลอนดอน ซึ่งมีฐานะที่รัฐบาลสยามมองว่าเหนือกว่าทูตครั้งก่อนที่เป็นเพียงตัว แทนผู้สำเร็จราชการอินเดีย ที่จริงแล้วบริติช – อินเดียได้ดำเนินการค้ากับสยาม มาตั้งแต่รัชกาลที่ 3 มีชาว มุสลิมหลายคนที่เป็นบุคคลในร่มธงของชาติอังกฤษเดินทางเข้ามาทำการค้าในกรุงเทพฯ โดยมีเรือจากบ อมเบย์ (เขตปกครองบริติช – อินเดีย ฝั่งตะวันตก) เข้ามาปีละ 3 – 4 ลำ เรือสินค้าเหล่านี้ชักธงอังกฤษนำ สินค้าประเภทผ้าพิมพ์ลาย ที่ชาวสยามทั่วไปใช้ทำผ้าถุง ผ้าผ้ายดิบเนื้อหยาบ ผ้ามัดลีนที่ฟอกแล้วและยัง ไม่ได้ฟอกจากโรงงาน อินทผลัม หอยเบี้ยและสบู่ นอกจากนี้ยังมีพ่อค้าแขกมุสลิมเข้ามาดำเนินธุรกิจเดิน เรือในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ด้วยเช่นกัน (บริดเลย์ , วิลเลียม แอล 2528 : 242 – 243.) ลักษณะสินค้าเหล่านี้ สะท้อนความเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจโลกได้อย่างดี กล่าวคือส่วนใหญ่เป็นสินค้าผ้าจากโรงงานอุตสาหกรรมของอังกฤษที่บอมเบย์ เป็นผลผลิตจากระบบการพัฒนาอุตสาหกรรมที่เข้าไปแทนที่ผ้าทอมือและ

ผ้าลายเขียนพื้นเมืองที่ทำด้วยมือและเคยเป็นสินค้าส่งเข้าสำหรับราชสำนักและชนชั้นสูงในสังคมไทย สินค้าผ้าจากโรงงานในยุคนี้นำเข้ามายาให้กับชาวบ้านทั่วไปในสยาม มีผลกระทบต่อมาให้หัตถกรรมทอผ้าพื้นเมืองสำหรับครัวเรือนตามหมู่บ้านต้องถูกยกเลิกไปโดยเฉพาะในแถบภาคกลาง เพราะผ้าโรงงานจากต่างประเทศมีราคาถูกกว่าต้นทุนการทอผ้าใช้เอง

นอกจากนี้ยังมีภาพการรับรู้ที่สำคัญถึงแสนยานุภาพและการขยายอำนาจของจักรวรรดิอังกฤษและบริติช – อินเดีย ที่เข้ามาประชิดชายเขตพระราชอาณาจักรสยามครั้งรัชกาลที่ 3 คราวสงครามกับพม่าครั้งที่ 1 ฝ่ายอังกฤษมีหนังสือชักชวนให้ผู้นำสยามร่วมมือกับอังกฤษรบพม่า แต่ราชสำนักสยามปฏิเสธ และในค.ศ.1871 (พ.ศ.2414) ก่อนการเสด็จอินเดีย รัฐบาลสยามก็รับรู้ข่าวการประกาศสงครามระหว่างฝรั่งเศสกับปรัสเซียซึ่งขณะนั้นเป็นพันธมิตรกับอังกฤษ ชัยชนะของกองทัพปรัสเซียยังทำให้อังกฤษเองก็ได้้นำความรู้การรบแบบใหม่ของปรัสเซียเข้ามาใช้พัฒนากองทัพที่อินเดียด้วย

การตระหนักถึงแสนยานุภาพทางการทหารของจักรวรรดิอังกฤษผ่านกองทัพจักรวรรดิบริติช – อินเดียยังทำให้ชนชั้นนำสยามยอมรับเอารูปแบบการจัดการและเทคโนโลยีด้านอาวุธบางส่วนเข้ามาใช้พัฒนากองทัพสยามด้วยการจัดทหารอย่างฝรั่งที่เรียกว่า “ทหารสีปาย” ซึ่งมีที่มาจากกองทัพสีปอยของจักรวรรดิบริติช – อินเดียในครั้งที่ ยอน ครอบเฟิด เข้ามาเจรจาสัญญาการค้าสมัยรัชกาลที่ 2 ครอบเฟิดได้พากองทหารสีปอยติดตามมาเข้าเฝ้า นับเป็นครั้งแรกที่ราชสำนักสยามได้เห็นกองทหารพื้นเมืองฝึกหัดการทหารแบบตะวันตก รัชกาลที่ 2 จึงโปรดให้จัดการฝึกหัดทหารแบบเดียวกันโดยใช้เครื่องแบบ ซึ่งครอบเฟิดนำมาถวายถึง 12 ชุด ต่อมากลายเป็นเครื่องแต่งตัวทหารแบบฝรั่งซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นกรมทหารรักษาพระองค์ ทำหน้าที่รักษาพระราชฐานและได้รับพระราชทานเครื่องแบบแต่งตัวมาจนถึงรัชกาลที่ 3 การจัดทหารแบบฝรั่งนี้ยังคงอยู่ในความคิดผู้นำสยามต่อมาจนถึงในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้มีการจัดตั้งกรมทหารหน้าด้วยวิธีการใกล้เคียงกับกองทหารสีปอยของบริติช – อินเดีย คือเป็นการเกณฑ์ไพร่พล ซึ่งก็คือราษฎรชาวบ้านที่ส่วนใหญ่มีอาชีพชาวนาให้การฝึกหัดทหารแบบอังกฤษจำนวน 200 คน โดยรัฐบาลได้จ้างร้อยเอก อิมเป นายทหารอังกฤษจากอินเดีย เข้ามาเป็นครูหัดทหาร (ซึ่งเป็นคราวเดียวกับที่ร้อยโท ธอมัส นอกซ์ ซึ่งเดินทางเข้ามาพร้อมกันได้เข้ารับราชการฝึกหัดทหารให้กับวังหน้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) การหัดทหารครั้งนั้นได้ใช้เครื่องแบบเลียนแบบทหารอังกฤษด้วยเช่นกันมีการใช้ภาษาอังกฤษเป็นคำสั่งชื่อเรียกตำแหน่งทหาร และนำเอาแถวพร้อมทั้งเพลง God Save the Queen เข้ามาบรรเลงเป็นเพลงคำนับรับเสด็จ ปลายรัชกาลครูฝึกชาวอังกฤษเดินทางกลับออกไป รัชกาลที่ 4 จึงโปรดให้จ้างครูทหารฝรั่งเศสชื่อ ลามาซ (Lamache) เข้ามารับราชการแทนจนได้เป็นที่หลวงอุปเทศทวยหาญ และมีการปรับคำสั่งทั้งหมดเป็นภาษาฝรั่งเศส จนเมื่อเสด็จสวรรคต รัชกาลที่ 5 จึงโปรดให้ใช้ครูไทยที่เป็นลูกศิษย์อิมเปทำหน้าที่ต่อมา และให้พระยาพิชัยสงคราม (อ่ำ อมรानนท์) ข้าหลวงเดิมเป็นผู้บังคับการ (ดำรงราชานุภาพ , สมเด็จฯ กรมพระยา , 2517 : 210 - 211.) เช่นเดียวกับกองทหารฝ่ายวังหน้าสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีการฝึกหัดกองทัพ “สีปาย” แบบเดียวกับกองทัพสีปอยของบริติช – อินเดียเช่นเดียวกับ

วังหลวง มีหลักฐานระบุว่ามีย่านจนถึง 108 คน กองทหารฝึกหัดอย่างฝรั่งของวังหน้านี้ เป็นที่เชื่อถือว่ามีประสิทธิภาพ เพราะพระองค์สนพระทัยในการพัฒนาเทคโนโลยีการทหารเป็นส่วนพระองค์ด้วย แต่เห็นได้ว่ากองทหารที่ได้รับการฝึกหัดแบบตะวันตกนี้คงไม่ต่อเนื่อง จึงไม่สามารถพัฒนาเข้าสู่การเป็นกองทัพประจำการสมัยใหม่อย่างแท้จริง มีการกลับมาใช้คนไทยเป็นผู้ฝึกหัด ในที่สุดหน้าที่อันสำคัญของกองทหารฝึกหัดแบบฝรั่งก็มีอยู่เพียงการเข้ากระบวนแห่พยุหยาตราในพระราชพิธีต่างๆ เช่น พระราชพิธีเสียบพระนครในการบรมราชาภิเษกครั้งรัชกาลที่ 5 พ.ศ.2411 หรือกระบวนแห่สมโภชพระเจ้าลูกเธอพระองค์หนึ่งในคราวผนวชนครพ.ศ.2396 กองทหารสี่ป้ายแบบไทย จึงเป็นแค่สัญลักษณ์บอกฐานะและตำแหน่งพระราชวงศ์ชั้นสูงที่เป็นรูปแบบการแสดงออกทางวัฒนธรรมของรัฐบาลกรณียกอย่างหนึ่ง

ถึงแม้กองทหารแบบฝรั่งที่ตั้งขึ้นในยุคนั้นเป็นเพียงเครื่องประดับบอกพระอิสริยยศ หากเมื่อรัชกาลที่ 5 ขึ้นครองราชย์ ภายใต้ประสบการณ์ที่ได้รับความกดดันด้วยความรู้สึกถึงภาวะไร้อำนาจขององค์จักรพรรดิราช ทำให้ทรงตระหนักถึงหนทางสร้างฐานอำนาจด้วยการฟื้นฟูประสิทธิภาพกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ขึ้นมาใหม่ ให้เป็นกองกำลังส่วนพระองค์อย่างแท้จริง การเสด็จออกนอกพระราชอาณาจักรเพื่อทอดพระเนตรกิจการและความรู้แบบตะวันตก โดยเฉพาะการเสด็จอินเดีย ในพ.ศ.2415 จึงเป็นความต้องการเห็นแสนยานุภาพที่แท้จริงของกองทัพพื้นเมืองบริติช - อินเดีย และในเวลานั้นแม้จะทรงรู้ความเป็นจริงที่ว่า "ดินแดนนอกพระราชอาณาเขตสยามนั้น เป็นพระราชอาณาจักรของสมเด็จพระบรมราชาธิราชแห่งบริเตนใหญ่กับไอร์แลนด์ และจักรพรรดินีแห่งอินเดีย นับตั้งแต่ขึ้นฝั่งที่สิงคโปร์ มะละแหม่งและย่างกุ้ง" (สหาย , สาคิดอนันท์ ,2546:180 - 182.) ซึ่งหมายถึงทรงต้องยอมรับว่าอังกฤษมีอำนาจยิ่งใหญ่ในแถบนี้ และการเสด็จอินเดียครั้งนี้เป็นการ "เสด็จทอดพระเนตรอาณาเขตของอังกฤษในอินเดีย และเมืองพม่า" (ระยะทางเสด็จประพาสอินเดีย. 2468 :77.) ซึ่งเป็นการทอดพระเนตรจักรวรรดิของจักรพรรดิราชตะวันตกแต่เวลาเดียวกันรัชกาลที่ 5 ก็ตามทรงวางพระองค์ไว้ในฐานะแห่งจักรพรรดิราชสยาม เป็นตำแหน่งเสมอกันกับผู้ปกครองแห่งอังกฤษ เห็นได้จากพระดำรัสตอบ มิสเตอร์ โอลแฮม ผู้แทนคณะพ่อค้าขณะแวะเมืองปีนังซึ่งทรงถือเป็นเมืองติดชายพระราชอาณาเขต ที่มีการค้าขายติดต่อกับ "หัวเมืองซึ่งขึ้นอยู่กับกรุงสยาม ที่อยู่ในมลายูเปนนิสุลา (Malaya Peninsular) ข้อความพระดำรัสที่ให้ความมั่นใจการดำเนินการค้าระหว่างสองดินแดน ทรงใช้ศัพท์ "กอลอนี" ซึ่งซ่อนนัยหมายถึงการครอบครองดินแดนอาณานิคมในเชิงพื้นที่ในประโยคที่ว่า "แลการค้าขายทั้งปวง ในกอลอนีของเรา กับกอลอนีอังกฤษ ที่ลูกค้าทั้งสองฝ่ายค้าขายถึงกัน นั้น เราจะช่วยทำนุบำรุงรักษาในการค้าขายนั้นมิให้เสียผลประโยชน์" เป็นการแสดงถึงพระราชอำนาจที่เสมอกันระหว่างกษัตริย์สยามและอังกฤษในการเป็นเจ้าของอาณานิคม และเมื่อเสด็จถึงเมืองมะละแหม่งก็เป็นที่ชัดเจนว่าฐานะของพระองค์ในสายตาของพ่อค้าชาวพม่า ทรงเป็นจักรพรรดิราช ด้วยข้อความเปรียบว่าทรงเป็นพระเจ้าช้างเผือก ผู้ทรงพระราชอำนาจ และพระบรมเดชานุภาพเหมือนอดีตกษัตริย์พม่า และยังทรงมีคุณสมบัติพิเศษในการรักษาศัทธิราชธรรมด้วยการดำเนินพระราชไมตรีที่สนิทกับ "คอเวอนเมนต์อังกฤษ ซึ่งมีอำนาจเหนือกว่าเมืองทั้งปวง" และใช้ศัพท์ภาษาอังกฤษ

เรียกผู้คนในอาณานิคมทั้งสองรัฐว่า “สัปเยกต์” ที่สื่อความหมายถึงพลเมืองในบังคับ ตามกฎหมายสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของตะวันตก เพื่อปกป้องถึงฐานะที่เสมอกันของจักรพรรดิราชทั้งสอง (ระยะทางเสด็จอินเดีย . 2468 : 76 – 79.) การตระหนักถึงสถานะภาพความเป็นจักรพรรดิราชสยามสมัยใหม่ที่มีได้ด้อยกว่าจักรพรรดินีอังกฤษ ได้กำหนดรูปแบบการสร้างภาพลักษณ์ของพระองค์และคณะผู้ตามเสด็จอินเดียตั้งแต่การแต่งตัว การแสดงออกในที่สาธารณะ รวมไปถึงความคาดหวังต่อแบบแผนพิธีการรับเสด็จที่ต้องเสมอด้วยพระเกียรติยศ

การกำหนดแบบแผนประเพณีแสดงออกต่อสาธารณชนกับการสร้างภาพลักษณ์ให้อยู่ในวิถีตะวันตก

พ.ศ.2415

- กรกฎาคม ข้าราชการเปลี่ยนเครื่องแต่งตัว เป็นอย่างใหม่ คือ สวมถุงเท้า รองเท้า เข้าเฝ้าและยืนเฝ้า เวลาเสด็จออกโปรด รัฐบาลซื้อเรือกลไฟราคา 75,000 เหรียญ แต่งเป็นเรือพระที่นั่งสำหรับเสด็จอินเดีย
- สิงหาคม มังานใหญ่ตั้งนายทหารมหาดเล็ก รับอักษรสาส์น เคาวเนอ เยเนวาล อินเดีย – อังกฤษ (ลอร์ดมาโย) เชิญเสด็จอินเดีย
- กันยายน พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา 18 ปี
- *- ธันวาคม เสด็จออกไปอินเดีย

พ.ศ.2416

- มีนาคม เสด็จนิวัติพระนครพร้อม กงสุล นอกซ์ รัฐบาลได้ขายเรือบางกอก เรือพระที่นั่งเสด็จอินเดีย ให้แก่ นะบุดำ อีสัมย์ สุลละ มัณเฑี พ่อค้าแขกมุสลิม อยู่หน้าวัดเกาะทำธุรกิจเดินเรือเมล"

สรุปจาก จดหมายเหตุหมอบรัดเลย์ (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 12) .2512 : 133 – 135) ข้อมูลข้างต้นนี้ แสดงถึงลำดับเตรียมการเสด็จอินเดีย ตั้งแต่เครื่องแต่งกายและพาหนะเดินทาง เดิมทีรัฐบาลบริติช – อินเดีย เตรียมจัดเรือกลไฟมารับเสด็จที่มะละแหม่งเพื่อเดินทางต่อถึงอินเดีย เป็นไปได้ว่าเพื่อพระอิสริยยศแห่งจักรพรรดิราชสยาม ทำให้รัฐบาลตัดสินใจจัดพาหนะเรือพระที่นั่งของตนเอง ด้วยการเช่าซื้อจากนายวาณิชยนาคะบุดำอีสัมย์ สุลละมัณเฑี แต่งเป็นเรือพระที่นั่งและขายคืนให้เมื่อเสด็จนิวัติพระนคร

ส่วนคณะผู้ตามเสด็จ คัดเลือกจากผู้เคยตามเสด็จสิงคโปร์และชวา พ.ศ.2414 โดยลดจำนวนจากทั้งหมด 208 คน เหลือเพียง 27 คน ประกอบด้วย พระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนเณร เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ซึ่งเป็นพระอนุชาร่วมพระราชมารดา และพระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร (สมเด็จฯ

กรมพระนครสวรรค์ (พระองค์เจ้าสุทธวัสถ์ (สมเด็จพระ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช) พระองค์เจ้าอนุกรมมณีนันตนาถไชย พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ (สมเด็จพระ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ) ส่วนขุนนางสำคัญที่ตามเสด็จ คือ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (เจิม แสงชูโต) อัครเสนาบดีว่าที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง) จางวางมหาดเล็ก หม่อมเจ้า (พระองค์เจ้า) สายสนิทวงศ์ หลวงศัลยทวิวิกรม (เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เจิม) นายราชานัดยานุหาร (เจ้าพระยาภาณุวงศ์ พร บุนนาค) พระปรีชากลการ (ลำอาง อมาตยกุล) และผู้ติดตามที่เป็นช่างเขียนคือ ขุนศิลปานุจิตรการ (ศรีเมือง มีบิดาเป็นพม่า มารดาเป็นไทย) ขุนสุนทรสาทิศลักษณ์ (จิตร ต่อมาเป็นที่หลวงอัคนีนฤมิตร) ทำหน้าที่ช่างถ่ายภาพ ผู้ตามเสด็จเหล่านี้ทั้งหมดเป็นบุคคลใกล้ชิดที่มีแนวคิดการมองปัญหาบ้านเมืองไม่แตกต่างจากพระองค์ หลายคนต่อมาจึงมีบทบาทในการเคลื่อนไหวทางภูมิปัญญา สร้างกระแสการเมืองโจมตีชนชั้นนำกลุ่มอนุรักษนิยม ที่ต่อต้านการปฏิรูปที่หมายถึงการรวมศูนย์อำนาจสู่พระมหากษัตริย์ การตามเสด็จครั้งนี้จึงเชื่อได้ว่าบุคคลเหล่านี้น่าจะได้ประโยชน์จากการประสบการณ์การเรียนรู้ในอินเดียบ้างไม่มากนักน้อย อย่างไรก็ตามผู้ตามเสด็จที่มีทักษะการสื่อสารภาษาอังกฤษได้ดี มีเพียง 2 ท่าน คือ นายราชานัดยานุหาร ซึ่งเคยไปเรียนที่อังกฤษในครั้งรัชกาลที่ 4 รับราชการในตำแหน่งมหาดเล็กหุ้มแพรพิเศษ กรมพระอาลักษณ์ ถวายงานด้านภาษาต่างประเทศ จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 จึงโปรดให้เป็นที่ราชเลขาธิการ และผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็ก อีกท่านหนึ่งคือ พระยาสมุทรบุรานุรักษ์ (เนตร สุนทรลักษณ์) นอกเหนือจากผู้ตามเสด็จชาวสยามแล้ว ชาวอังกฤษ 2 คน ที่มีความสำคัญในการเสด็จครั้งนี้อย่างมาก คือ ธอมัส ยอกซ์ นอกซ์ เป็นชาวอังกฤษ เชื้อผู้ดีมีสกุล เดิมเป็นนายร้อยเอกประจำกองทัพอังกฤษที่อินเดีย แล้วลาออกตามร้อยเอกจิมเป เข้ามาหางานทำในราชสำนักสยาม ได้รับการว่าจ้างให้เป็นครูทหารวังหน้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ภายหลังกลับเข้ารับราชการที่อังกฤษ รับตำแหน่งกงสุลอังกฤษประจำสยาม เหตุผลสำคัญที่นอกซ์ได้รับความไว้วางใจจากรัฐบาลสยามให้ติดตามเสด็จนั้น นอกจากเขามีความรู้ทั้งภาษาอังกฤษและภาษาไทยได้ดีแล้ว (เขาอยู่กินกับภรรยาหญิงสยาม มีธิดาชื่อปราง ต่อมาแต่งงานกับพระปรีชากลการ (ลำอาง อมาตยกุล) นอกซ์ยังคุ้นเคยกับราชสำนักและเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ให้คำปรึกษาข้อราชการที่เกี่ยวข้องกับชาวตะวันตกอย่างสม่ำเสมอ ก่อนรับหน้าที่กงสุลประจำสยาม เขายังเคยเป็นที่ปรึกษารัฐบาลอังกฤษ - อินเดีย นอกซ์ ทำให้รู้จักบุคคลสำคัญในคณะรัฐบาลอินเดีย จึงเป็นประโยชน์ในการให้คำปรึกษาและประสานทำความรู้จักกับบุคคลเหล่านั้นได้ดีในระหว่างการเดินทางเสด็จประพาส (ระยะทางเสด็จอินเดีย. 2512 : 54 – 56 , (ดำรงราชานุภาพ , สมเด็จพระ กรมพระยา . 2504 : 108 – 109 และ 114 และ 2543 : 25.)

คณะผู้ตามเสด็จประกอบด้วยข้าราชการทหารและพลเรือน จึงกำหนดให้มีการแต่งกายตามแบบตะวันตกเหมือนครั้งเสด็จสิงคโปร์ ชาว พ.ศ.2414 แต่เพื่อให้มีการแสดงฐานะตำแหน่งที่ชัดเจน จึงโปรดให้มีการแต่งตั้งลำดับตำแหน่งนายทหารมหาดเล็ก โดยสมเด็จพระ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ และพระองค์เจ้าสุทธวัสถ์ ได้รับยศนายร้อยเอกปฏิบัติหน้าที่ราชองครักษ์ เช่นเดียวกับพระยาสุรศักดิ์มนตรี (ชูโต)

ซึ่งเป็นจางวางมหาดเล็ก เครื่องแต่งกายสำหรับผู้ตามเสด็จจึงแบ่งเป็นเครื่องแบบฝ่ายทหาร (ที่มีทั้งแบบเต็มยศและครึ่งยศ) และเครื่องแบบฝ่ายพลเรือน (แบบเต็มยศอย่างเดียว) ในขณะที่ฉลองพระองค์ของรัชกาลที่ 5 นั้น เครื่องแบบทหารนั้นมีประเภทเดียวคือเต็มยศ ส่วนเครื่องแบบพลเรือน พบว่า มีทั้งแบบชุดสุภาพบุรุษตอนเช้าอย่างยุโรปยุคกลาง และชุดพลเรือนกึ่งตะวันตกกึ่งสยาม ที่ทรงนุ่งโจงแทนสนับเพลา กางเกง (สำหรับรายละเอียดลักษณะเครื่องแต่งกายครั้งนี้ ศึกษาเพิ่มเติมจาก ศิลปากร, กรม. 2535 : 30 – 31.) คณะตามเสด็จทั้งหมดสวมถุงเท้าและรองเท้าว และยังโปรดให้ประกาศธรรมเนียมการยื่นเข้าเฝ้าทั้งกรณีทางการ และการสว่นพระองค์ (ไปรเวต)

ข้อกำหนดการแต่งเครื่องแบบนี้ยังมีความสำคัญเชิงสัญลักษณ์ด้วย มีข้อสังเกตร่วมสมัยจากรายงานกงสุลอเมริกันที่เข้าร่วมพิธีการเสด็จในวันออกเดินทาง 16 ธันวาคม 2414 ว่า “ผู้อยู่ในกระบวนเสด็จทั้งหมดแต่งกายในลักษณะที่ต่างไปจากปกติโดยสิ้นเชิง และประพฤติดนตามแบบแผนของตะวันตก อย่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน” (สหาย , สาคชิตอนันท์ , 2546 :51 - 52.) อาจเป็นการย้ำเกินไปว่านี่เป็นการเปลี่ยนแปลงแบบแผนขนบธรรมเนียมแบบเก่าของสยามในทันทีโดยสิ้นเชิง ที่จริงแล้วการปรับเปลี่ยนเครื่องแต่งกายรวมถึงแบบแผนประเพณีราชสำนักบางอย่างให้สอดคล้องกับธรรมเนียมตะวันตกนั้นเกิดขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยไปตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา รวมถึงการแก้ไขเปลี่ยนแปลงเครื่องแต่งกายครั้งใหญ่ในการเสด็จลี้ภัยไปและขวา พ.ศ.2414 การเสด็จอินเดียครั้งนี้เป็นแต่แก้ไขเพิ่มเติมธรรมเนียมการยื่นเข้าเฝ้าทั้งเป็นทางการและการสว่นพระองค์ (ไปรเวต) เครื่องแต่งกายที่เป็นเครื่องแบบในการเสด็จประพาสอินเดียมักตอกย้ำให้เข้าใจว่ามีรูปแบบตะวันตกทั้งหมดจึงไม่เป็นความจริง อย่างน้อยแบบท่อนล่างก็ยังเป็นการนุ่งโจงกระเบน ทั้งเครื่องแบบพลเรือนและทหารครึ่งยศ ส่วนทหารเต็มยศนั้นก็เป็นกางเกงแค้เข้า

เครื่องแบบที่ดูกึ่งตะวันตก ท่อนบนของเครื่องแบบพลเรือนเป็นเสื้อสองชั้น ชั้นนอกเป็นเสื้อปัก ปิดคอ ชายสั้น เวลาปกติจะเปิดคอ แล้วผูกผ้าผูกคอแบบฝรั่ง เสื้อแบบนี้จึงไม่เหมาะกับอากาศร้อนที่อินเดีย เมื่อทรงทราบว่าที่กัลกัตตามีช่างเสื้อฝีมือดี จึงทรงออกแบบเครื่องแต่งตัวใหม่ให้เป็นเสื้อชั้นเดียว คอปิด แขนยาว เหมาะกับสภาพอากาศที่นั่น มีเรื่องเล่าที่ทำให้เชื่อว่า ที่มาของชื่อเรียกเสื้อแบบใหม่นี้ นายราชานันตยานุหาร (เจ้าพระยาภาสกรวงศ์) เป็นผู้คิดด้วยการนำภาษามคร “ราช” ที่หมายถึงหลวง มาบวกกับภาษาอังกฤษว่า “Pattern” และแปลความหมายว่าเสื้อแบบหลวง และมีคำเรียกทับศัพท์ว่า “ราชประแตน” แต่ใครจะรู้ได้ว่า “ราช” ที่เป็นคำมคร อาจมาจาก “Raj” ที่เป็นคำเรียกอินเดียในเขตปกครองอังกฤษว่า “British – Raj” ที่มีนัยถึงจักรวรรดิของจักรพรรดิราชอังกฤษก็เป็นได้ เสื้อแบบใหม่จึงมีความหมายและที่มาจากพระราชดำริขณะประทับที่บริติช – ราชจักรวรรดิของจักรภพ

การวางท่าและการแสดงออกถึงบุคลิกภาพต่อสาธารณชน ก็น่าจะเป็นส่วนเสริมสร้างภาพลักษณ์ให้ดูเป็นตะวันตก แม้ไม่พบข้อมูลที่เป็นการฝึกฝนในด้านนี้โดยตรง อาจเป็นอย่างที่สหายสันนิษฐานในเรื่องนี้ว่า มาจาก “ครูสอนวิชาอังกฤษ” ทั้งมิสซิสแอนนา ลีโอโนเวนส์ และมิชชันนารีอเมริกันในกรุงเทพฯ การวางท่าและการแสดงบุคลิกภาพต่อสาธารณชนนี้ ปรากฏในข้อมูลหนังสือพิมพ์ที่

สหายนำมาประมวลไว้ รวมถึงความเห็นของสลาเดน บุคลิกภาพอันเป็นลักษณะเด่นชัดเด่นสองอย่างคือ ทั้งคณะผู้ตามเสด็จและองค์พระเจ้าอยู่หัวต่างชอบและโปรดการดูขีกรอย่างมาก เป็นต้นว่า ที่สถานีรถไฟชาร์ปิกซ์ เมืองลัคเนาต่อหน้ากองทหารพื้นเมือง ข้าราชการและสุภาพสตรีที่มารับเสด็จอย่างเนืองแน่นและสมพระเกียรตินั้น “บรรดาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และผู้ติดตามในขบวนจำนวนมาก ทุกคนดูขีกร โดยมีกล้องไม้ขีดอยู่ในมือ” หรือที่สาธารณะใกล้สถานีรถไฟไปคูลล่า บอมเบย์ หลังพิธีการรับเสด็จผ่านพ้นไป ทามกลางบรรยากาศที่เหลือเพียงสามในคณะตามเสด็จ 3 – 4 คน กำลังพูดคุยอย่างมีชีวิตชีวา กับชาวยุโรปที่อยากดูอยากเห็นจำนวนหนึ่ง ในระหว่างการรอฟานะรับกลับที่พัก ภาพที่ปรากฏคือ “ดูเหมือนว่าจะไม่รู้จักเพื่อที่จะจ้องดูชายตัวเล็ก ๆ ที่ดูท่าทางน่าขบขันเหล่านั้น คาบบุหรี่ปวงโต ตัวยาวไว้ในปาก และมีกล้องไม้ขีดอยู่ในกระเป๋า” พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เช่นกัน “ทรงโปรดปรานขีกร (ของมร.เปอร์ซี เลธ เจ้าหน้าที่รัฐบาล ทรงพระสำราญอยู่กับกลิ่นขีกรนี้ตลอดเวลาที่ประทับอยู่ที่สถานีรถไฟไปคูลล่าในวันที่ 17 กุมภาพันธ์” และสำหรับพระองค์แล้วการวางท่าอีกบุคลิกภาพหนึ่งคือ “ทรงพระดำเนินว่องไว ถือไม้เท้าสีอำพันขนาดเล็กและดูสวยงาม บางครั้งทรงใช้ไม้เท้าแตะขา บางครั้งยกสว่นหัวไม้เท้าเลี่ยมทอง มาตรระดับริมฝีปาก” การวางท่าและบุคลิกภาพทั้งดูขีกรและถือไม้เท้าเป็นกระแสนิยมวัฒนธรรมอังกฤษวิคตอเรียน นอกจากนี้ทุกคนยังมีความรอบรู้มารยาทการปฏิบัติตัวตามแบบแผนประเพณีของชาวอังกฤษ จนถึงการสัมผัสมือ ที่ถือเป็นสิ่งต้องห้ามสำหรับจารีตตะวันออก และราชสำนักไทยในสายตาสื่อมวลชนบริติช - อินเดีย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ตรัสภาษาอังกฤษได้ดี ที่สำคัญทรงเข้าพระทัยและมีความรู้เกี่ยวกับแบบแผนพิธีการทูตในการต้อนรับระดับรัฐ เช่นการยิงสลุตตอบ 21 นัดให้กับฝ่ายเจ้าบ้านที่ยิงสลุตคำนับรับเสด็จก่อน 21 นัด สลาเดนพอใจมากต่อการแสดงออกนี้เขาถือว่า “เป็นการแสดงถึงความคุ้นเคยกับธรรมเนียมการแสดงความเคารพตามแบบฉบับของชาติยุโรป” เน้นนอนว่าเขาย่อมอดไม่ได้ที่จะเปรียบเทียบกับกษัตริย์พม่าที่มณฑลเลยซึ่งยังคงรักษาจารีตประเพณีแบบตะวันออก สำหรับสลาเดน การแต่งกายและการปฏิบัติตนตามธรรมเนียมสากลนิยมยุโรป ทำให้ฝ่ายอังกฤษรู้สึกว่าง่ายในการต้อนรับและถวายเป็นการรับรอง ทำให้ใกล้ชิดสนิทสนมเป็นกันเองมากขึ้นกว่าการปฏิบัติตนตามแบบแผนประเพณีราชสำนักตะวันออกอันเคร่งครัด (สลาเดน, เอ็ดเวิร์ด บอสค์, 2543 : 15 – 17.)

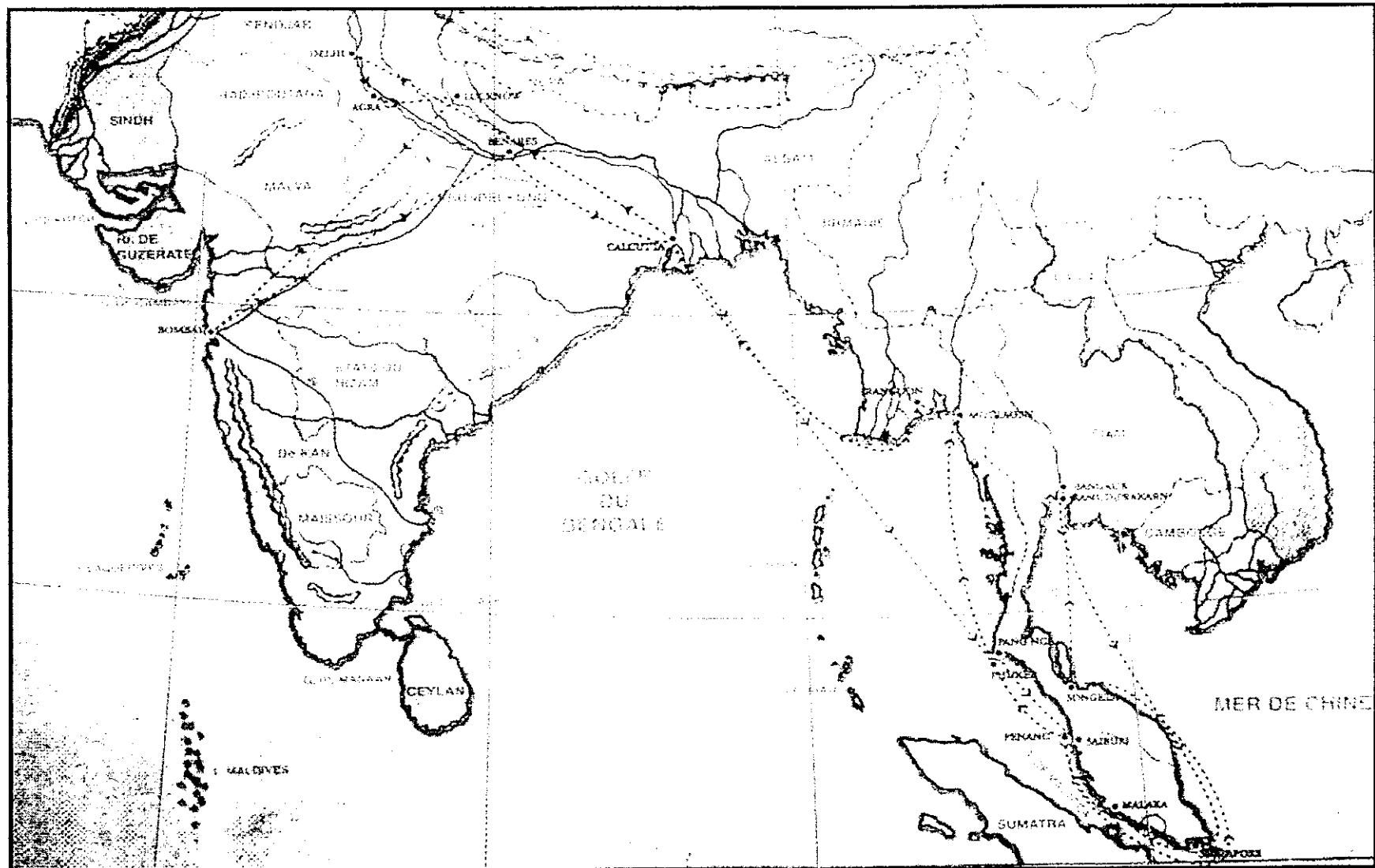
การแต่งตัว การวางท่า การแสดงบุคลิกภาพ ตลอดจนการปฏิบัติตนตามแบบแผนประเพณีที่เป็นตะวันตก ซึ่งอยู่ในครรลองของอุดมคติแบบอังกฤษวิคตอเรียนเช่นนี้ ย่อมทำให้หนังสือพิมพ์และผู้ติดตามใกล้ชิดอย่างสลาเดน มีความโน้มเอียงยอมรับและเข้าถึงความเจลิยวฉลาดของพระองค์ในฐานะที่รู้จักการวางตนได้อย่างเหมาะสม อดกลั้นต่ออคติของชนทุกชั้น มองเห็นถึงปรีชาญาณในการตั้งคำถามกับผู้ที่มีพระปฏิสันถารด้วย และเห็นถึงความสนพระทัยจริงจังต่อกิจการที่ทอดพระเนตร

“ข้าพเจ้าประทับใจในความฉลาดของพระองค์ท่าน ประทับใจในพระราชวินิจฉัยต่อเรื่องต่างๆ ที่ทรงพบเห็นอย่างมีเหตุผลและมีความเป็นไปได้อีกทั้งพระราชจริยวัตร และพระราชกรณียกิจอันล้วนเป็น

ไปโดยมั่นคงและสุจริตใจ พระองค์ทรงเป็นคนตรงไปตรงมาและเห็นอกเห็นใจในทุกเรื่อง และการวางพระองค์ซึ่งมีพระชนมายุเพียง 19 พรรษา มีความโดดเด่นเป็นสง่าและสร้างความประทับใจแก่ผู้พบเห็นเสมอ ทรงมีกริยามารยาทงดงาม มีบุคลิกภาพตามแบบฉบับสุภาพบุรุษโดยแท้" (สลาเดน , เอ็ดเวิร์ด บอสค. 2543 : 51.) ความเฉลียวฉลาดที่ถูกมองเห็นเกิดจากการสร้างภาพลักษณ์ที่ดีเป็น "ตะวันตกแบบอังกฤษ" ที่สอดคล้องกับคตินิยมแบบอังกฤษ และความเฉลียวฉลาดนั้นยังเป็นในแนวความสนใจที่มีต่อกิจการ ซึ่งชาวอังกฤษได้สร้างขึ้นเป็นความศิวไลซ์ที่มอบให้แก่บริติช - อินเดีย

พื้นที่เสด็จในบริติช-อินเดีย

คำให้จ่ายระหว่างการเสด็จประพาสบริติช-อินเดียนี้ รัฐบาลอังกฤษ-อินเดียเป็นผู้จ่ายทั้งหมดสำหรับหมายกำหนดการเดินทาง-เมือง-สถานที่ทอดพระเนตร ไม่มีข้อมูลเอกสารไทยระบุชัดเจนถึงประเด็นนี้ จดหมายเหตุหมอบรัดเลย์ระบุแต่เพียงว่า รัฐบาลสยามได้รับสาส์นจาก "เกาะเนออินเดีย" ซึ่งก็คือลอร์ดมาโย ข้าหลวงผู้สำเร็จราชการบริติช-อินเดียขณะนั้น สาส์นดังกล่าวน่าจะเป็นหมายกำหนดการและการตอบรับเสด็จอินเดีย อย่างไรก็ตามก็ดีสำหรับสหายนักวิชาการเพียงผู้เดียวที่ค้นคว้าข้อมูลร่วมสมัยในเรื่องนี้ เสนอว่าการจัดทำหมายกำหนดการเป็นการปรึกษาร่วมกันระหว่างรัฐบาลสยามกับรัฐบาลบริติช-อินเดีย แต่ข้อเสนอนี้ดูคลุมเครือ เป็นไปได้อย่างมากว่าตามหมายกำหนดการเดิมนั้น รัชกาลที่ 5 น่าจะเสด็จประพาสเขตปกครอง บริติช-อินเดียทั้งสามแห่งคือ เบงกอล บอมเบย์และมัทราส แต่เนื่องจากเกิดเหตุการณ์ร้ายแรง ลอร์ดมาโย อุปราชอินเดียถูกลอบสังหาร จึงต้องงดเสด็จมัทราส แล้วเสด็จกลับกัลกัตตา แต่ได้มีการเบี่ยงออกนอกเส้นทางเข้าพาราณสี ซึ่งน่าจะอยู่ในหมายกำหนดการเดิมแต่แรก หากทว่าการเสด็จถึงอินเดียช้ากว่ากำหนด และต้องรีบเสด็จไปเดลีทอดพระเนตรการซ้อมรบทหาร ซึ่งเป็นโครงการใหญ่ที่รัฐบาลบริติช-อินเดียจัดเตรียมไว้เป็นการเฉพาะสำหรับต้อนรับเกล้ารัชกาลที่ 5 ให้ทรงร่วมเป็นประธานพิธีเปิดการซ้อมรบ หากเสด็จไม่ทันพิธีเปิดจึงต้องเสด็จให้ทันพิธีปิดแทน จึงไม่ได้แวะพาราณสีในช่วงเส้นทางกัลกัตตา-เดลีตอนแรก การงดเสด็จมัทราสเนื่องจากเหตุการณ์ลอร์ดมาโยเป็นโอกาสให้สามารถเสด็จพาราณสีพื้นที่โลกจาริตที่มีความหมายอย่างยิ่งต่อราชสำนักสยามไม่แพ้โลกสมัยใหม่ แต่การไม่เสด็จมัทราสได้ทำให้รัฐบาลรักษากรณบริติช-อินเดีย ขณะนั้นเข้าใจผิด จนเกิดปัญหาถวายการรับเสด็จที่กัลกัตตาให้สมพระเกียรติยศ เส้นทางเสด็จครั้งนี้ส่วนใหญ่อยู่ในพื้นที่เมืองเขตเบงกอลและบอมเบย์บางส่วน ดังแผนที่และสังเขปข้อมูลเส้นทางเสด็จในบริติช-อินเดียแสดงต่อไปนี้

เส้นทางในการเสด็จประพาสอินเดีย

จาก: สลาเดน, เอ็ดเวิร์ด บอสส์. เสด็จอินเดีย 2415. กรุงเทพฯ : บริษัทริเวอร์บุ๊คจำกัด, 2543, หน้า 4.

เส้นทางเสด็จบริติช-อินเดีย มกราคม-
กุมภาพันธ์ 2415 เมือง/จำนวนวันที่ประทับ/
และรายการทอดพระเนตร (บางส่วน)

เมืองที่เสด็จ	จำนวน วัน	สถานที่สำคัญที่ทอดพระเนตร	ข้อสังเกต
กัลกัตตา (กัลกัตตา* หรือกลักตา*)	9	ป้อมปราการ (ป้อมวิลเลียม) โรงฆาปน พิพิธภัณฑสถาน โรงงานผลิตปืนใหญ่ โรงจ่ายน้ำ ประปา โรงสี ทัณฑสถาน โรงพยาบาล ตลาด โบสถ์ โรงเรียนสตรี (สวนสตรี) โรง งานทอกระสอบ คฤหาสน์ชนชั้นสูงรุ่นใหม่	เมืองหลวงภายใต้การปก ครองบริติช-อินเดีย
เดลี	7	รวมพลกองทหารอังกฤษในอินเดียทุกหน่วยเพื่อ ซ้อมรบปฏิบัติการทหารตามยุทธวิธีแบบใหม่ที่ เมืองกูตูป ค่ายทหารใหญ่เมืองเดลี	ใช้เวลาเดินทางจากกัลกัต ตาถึงเดลีด้วยรถไฟ 2 วัน
อัครา	3	ประทับที่พระราชวังมหาราชาแห่งบาร์ธปุร์ ป้อมปราการและพระราชวังทัชมาฮาล สุสาน เมืองอัคบาร์ และหลุมฝังศพฮินดูห์ เคาลาร์ เมืองเชคกันดรา	เมืองหลวงเก่าสมัยราชวงศ์ โมกุลแห่งอินเดีย (ภายใต้ อารยธรรมอิสลาม)
คองปอร์ (คองปัว)	ไม่ค้าง คืน	อนุสรณ์สถานอุทยานและบ่อน้ำแห่งคองปอร์ ที่ ระลึกถึงความโหดร้ายของทหารพื้นเมืองต่อสตรี และเด็กชาวอังกฤษในทัศนะผู้ปกครองอังกฤษต่อ เหตุการณ์ Indian Mutiny ค.ศ.1857-1859 (พ.ศ.2400 - 2402)	นอกหมากกำหนดการ ค้างคืนบนรถไฟเพื่อชม อนุสรณ์สถานตอนเช้าตรู่
ลัคเนา	4	สวนสนามและปฏิบัติการทหารภาคพื้นดิน และ การแสดงของทหารม้าอินเดีย โรงฝึกหัดทหาร และหลักสูตรการศึกษาการทหารแบบยุโรป ค่ายทหาร สนามเพลาะ ถนน สวน บ้าน เรือน สถานีรถไฟและชาวเมือง	-

เมืองที่เสด็จ	จำนวน วัน	สถานที่สำคัญที่ทอดพระเนตร	ข้อสังเกต
บอมเบย์	8	ป้อมปราการ ปืนใหญ่ คู่อเรือ เรือรบทุเรห์ ประการการแห่งใหม่ที่ท่าเรือปากอ่าว เรือรบอบิส ซีเนีย (แสดงถึงแสนยานุภาพกองทัพเรือแห่ง อังกฤษที่เข้มแข็งที่สุดเวลานั้น) ถ้ำช้าง (โบราณ สถานแบบฮินดู)	เมืองหลวงและเมืองท่า อินเดียตะวันตก เป็นเมือง ที่ ทรง ได้รับ ขาว เสีย ชีวิตลอร์ดมาโย
เบ็นเนเรส (พาราณสี)	2	ประทับที่พระราชวังทอดเชลดานา ป้อมมหา ยาที่เมืองรามนักรเกอร์ และพระราชวังของราชา วิเชียรนครัม	เมืองศักดิ์สิทธิ์ตามคติฮินดู โดยเฉพาะความเชื่อเรื่อง แม่น้ำศักดิ์สิทธิ์และเป็น เมืองที่อยู่ใกล้พื้นที่พุทธ ศาสนาในสมัยโบราณ ข้อมูลทางการทั้งฝ่ายสยาม และอังกฤษไม่ได้เขียนถึง การเสด็จเยือนแหล่งกำเนิด พุทธศาสนาในเมืองนี้ แต่ จากเรื่องเล่าย้อนอดีตความ ทรงจำของไทย ระบุว่าได้ เสด็จเยือนมฤคทายวัน สถานที่แสดงปฐมเทศนา
กัลกัตตา	4	ประทับที่ Great Eastern Hotel และเสด็จแนะ นำพระองค์ต่อลอร์ดนาเปียร์ อุปราชคนใหม่และ ทัศนศึกษา แต่ไม่มีข้อมูลแหล่งที่เสด็จ	เสด็จกลับสยาม
รวม	38 วัน		

*หมายเหตุ การเสด็จในบริติช-อินเดีย หากรวมถึงเวลาเดินทางและประทับบนรถไฟเป็นเวลา 48 วัน

แบบแผนการต้อนรับเสมอด้วยจักรพรรดิราชสยามสมัยใหม่

ลอร์ดมาโยผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ อุปราชอินเดีย ผู้ปกครองบริติช-อินเดียขณะนั้น เป็นผู้รับรองการเสด็จและจัดให้มีการรับเสด็จระหว่างเส้นทาง ตลอดจนการประทับและทอดพระเนตรกิจการต่างๆ ลอร์ดมาโยมีนโยบายต่างประเทศที่ไม่ต่างจากอุปราชอินเดียรุ่นหลังจากที่อังกฤษสถาปนาอำนาจการเมืองอย่างถาวรขึ้นในอินเดียแล้ว นั่นคือ การดำเนินนโยบายรักษาเสถียรภาพและความมั่นคงให้อินเดีย ด้วยแนวทางรักษาสัมพันธภาพกับรัฐเพื่อนบ้านด้วยการอ้างว่าไม่ต้องการแทรกแซงกิจการภายในของรัฐเหล่านั้น (ถ้าไม่มีเหตุจำเป็นที่ให้อหวนระแวงถึงอันตรายต่อความมั่นคงของอินเดีย) แต่อังกฤษและบริติช-อินเดียก็ต้องการแสดงให้รัฐเพื่อนบ้านเห็นถึงความเหนือกว่าและโน้มน้าวให้เห็นถึงการดำเนินความสัมพันธ์ที่เป็นประโยชน์ต่ออังกฤษที่ถือว่ารัฐบาลบริติช-อินเดียของตนเองเข้มแข็งที่สุดในภูมิภาค และหากเกิดกรณีจำเป็นก็ให้ความช่วยเหลือด้านกำลังทรัพย์และอาวุธได้ ด้วยนโยบายแนวนี้นายจึงมองว่าเป็นหลักการที่ทำให้ลอร์ดมาโยและคณะบริหารบริติช-อินเดียให้ความสำคัญสูงสุดกับโครงการทอดพระเนตรกิจการทหารบริติช-อินเดียในการเสด็จประพาสครั้งนี้ โดยเฉพาะการเข้าสังเกตการณ์ซ้อมรบที่ค่ายทหารใหญ่กุดัป กรุงเดลี เพื่อให้เป็นการเรียนรู้ภาคปฏิบัติการซ้อมรบตามหลักการทหารแบบตะวันตก แนวล่าสุดยุคนั้นด้วยพระองค์เองเป็นครั้งแรก และสิ่งนี้นายถือว่า "เป็นการจัดการให้อาคันตุกะสยามสำนึกว่าอังกฤษมีอำนาจมหาศาลและมีมิตรภาพถาวร และการเป็นพันธมิตรกับอังกฤษจึงเป็นสิ่งสมควร" นี่เป็นแนวทางการดำเนินนโยบายกับรัฐเพื่อนบ้านของลอร์ดมาโยนั่นเอง (สหาย, สาคชิตอนันท์. 2546 : 220.)

อันที่จริงการรับเสด็จครั้งนี้ของรัฐบาลบริติช-อินเดีย ในทัศนะสลาเดนผู้ติดตามเสด็จเขาเขียนรายงานประเมินว่า เป็นการรับเสด็จที่เป็นไปอย่างสมพระเกียรติยศเต็มที ทุกอย่างดำเนินตามหมายกำหนดการและแบบแผนการรับเสด็จ การถวายการต้อนรับ สถานที่ประทับแรม โดยรัฐบาลที่กัลกัตตาติดต่อแจ้งผู้ปกครองท้องถิ่นให้ถวายการต้อนรับที่ศาลาว่าการเมืองในฐานะอาคันตุกะรัฐบาล จัดการประดับตกแต่งสถานีรถไฟทุกแห่ง จัดให้มีผู้คนรับเสด็จ จัดพาหนะเดินทางเช่น ช้าง หรือม้าทรงที่ประดับด้วยเครื่องหมายสำหรับผู้นำสูงสุดในอินเดีย ใช้เรือพระที่นั่งที่เคยรับเสด็จสมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรีย รวมถึงการบริการที่เป็นเลิศบนรถไฟ ซึ่งแล่นตัดผ่านเป็นระยะทางยาวข้ามชมพูทวีป (สลาเดน, เอ็ดเวิร์ด บอสส์, 2543 : 21-23) และที่น่าสนใจสำหรับการเสด็จสถานที่ซึ่งเป็นแหล่งมหรสพบันเทิงชั้นสูงเช่น โรงละคร หรือแม้แต่โรงละครสัตว์ ก็มีการเล่นเพลงชาติสรรเสริญพระบารมีถวายที่มีทำนองเดียวกับเพลง God Save the Queen ของอังกฤษ ซึ่งเป็นเพลงที่รัฐบาลสยามตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ทรงยืมมาใช้บรรเลงเป็นเพลง "คำนับรับเสด็จ" ในยุคแรกเริ่ม (ดูสหาย, สาคชิตอนันท์. 2546 : 78-82, 88, 120-121.)

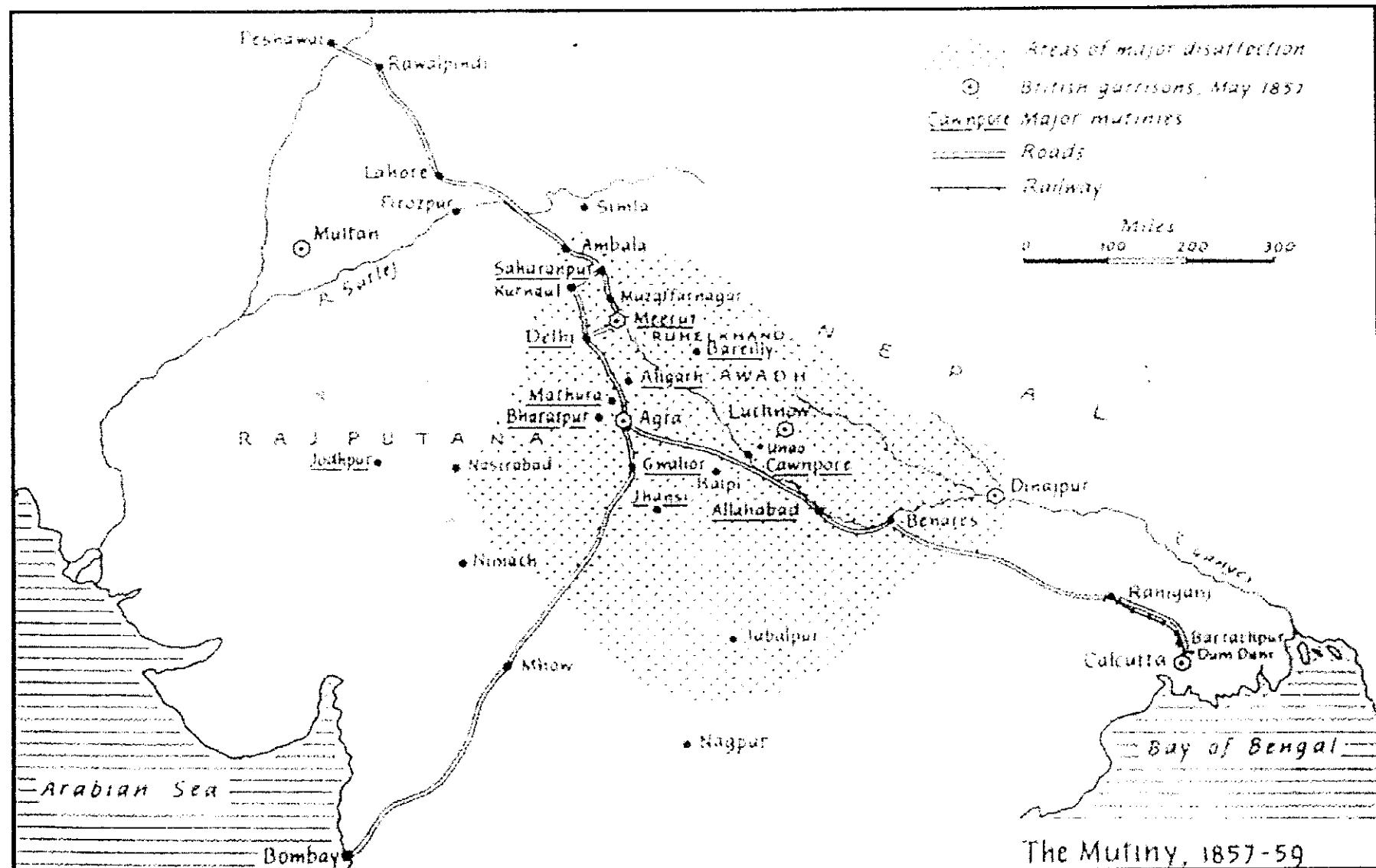
เรื่องน่าสนใจที่ยืนยันให้เห็นว่ากษัตริย์สยามเสด็จอินเดียด้วยจิตสำนึกที่เชื่อมั่นในสถานะภาพของจักรพรรดิสยามสมัยใหม่ นั่นคือ กรณีเกิดปัญหาที่ทรงถือว่าผิดแบบแผนการรับเสด็จ "ราชาธิราชแห่งอาณาจักรเอกราช" ในวันแรกของการรับเสด็จตามแบบแผนการทูตที่เมืองกัลกัตตา เมื่อลอร์ดมาโย

อุปราชอินเดีย ถูกประหารจากคณะผู้แทนสยาม ว่าเขาควรต้องก้าวลงบันได 7 ขั้น เพื่อรับเสด็จพระเจ้าอยู่หัวสยาม ที่หน้าศาลาว่าการรัฐบาล แทนที่จะไปรอรับเสด็จที่ประตูทางเข้าห้องโถง พบว่ารัฐบาลบริติช-อินเดียยอมรับการต่อนั้นพร้อมทั้งกล่าวคำขอโทษ เหตุการณ์นี้สหายเรียกว่า “นโยบายการทูต 7 ก้าว” ที่ประสบความสำเร็จในการแสดงตัวตนขององค์จักรพรรดิราชสยามสมัยใหม่ ทรงทำให้รัฐบาลอินเดียต้องปฏิบัติตามแบบแผนการทูตนี้ และเป็นผลให้ผู้บริหารระดับสูงของอินเดียในรายอื่นๆ ระมัดระวังที่จะต้องรักษารมณียัมปฏิบัติตามแบบแผนการทูต เช่น กรณีสอร์ตนาเปียร์แห่งแม็กดาลา ผู้บัญชาการทหารบริติช-อินเดีย ต้องออกมาจากจุดซ้อมรบเพื่อรอรับเสด็จที่ค่ายพักศูนย์บัญชาการทหารที่กูตป ดินนาหน้า 12 ก้าวเสด็จไปยังกระโจมที่พักทหาร และจัดให้มีการส่งผู้แทนเสด็จเยี่ยมค่ายต่างตอบแทนเป็นไปตามแบบการทูตสมัยใหม่ เป็นไปได้ว่าการเรียกร้องให้มีการปฏิบัติการณ์ต้อนรับด้วยสถานะของจักรพรรดิราชสยามเช่นนี้ ทำให้มีการดำเนินงานอย่างระมัดระวังในการจัดการรับเสด็จอย่างโอ้อ่า สมพระเกียรติยศและเป็นไปตามระเบียบพิธีการ ไม่ว่าจะเป็นการจัดลำดับความสำคัญของผู้เข้าเฝ้าในการต้อนรับและเลี้ยงรับรอง การตกแต่งสถานที่อย่างสวยงาม ทั้งหมดนี้รัฐบาลบริติช-อินเดีย นอกจากต้องดำเนินการให้เต็มรูปแบบพิธีการรับเสด็จองค์พระมหากษัตริย์แล้ว ยังต้องระมัดระวังเรื่องการรักษาความปลอดภัย เพราะการเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ ทรงอยู่ในความสนใจของหนังสือพิมพ์และผู้คนทุกระดับชั้น แม้แต่ชาวบ้านสาธารณชน สถานที่เสด็จแต่ละแห่งมีผู้เฝ้ารอรับเสด็จอย่างเนืองแน่น (สหาย, สาคชิตอนันต. 2546 : 180-199.)

แม้ว่ารัฐบาลดำเนินการรับเสด็จด้วยความรอบคอบ แต่ความรุนแรงทางการเมืองที่แอบแฝงภายใต้ปฏิกิริยาไม่พอใจของชาวพื้นเมืองต่อผู้ปกครองอังกฤษ ทำให้เหตุการณ์ลอบสังหารลอร์ดมาโย วันที่ 8 กุมภาพันธ์ 1872 (พ.ศ.2415) นั้น มีผลต่อการปรับเปลี่ยนแผนการเดินทางจากบอมเบย์ มุ่งสู่พาราณสีก่อนออกมายังกัลกัตตา การเสด็จพาราณสีครั้งนี้เป็นการเสด็จครั้งสำคัญในการสืบค้นพุทธศาสนาตามบทบาทหน้าที่จักรพรรดิราชสยาม แต่ขณะเดียวกันการปรับเปลี่ยนเส้นทางเสด็จกระชั้นหัน ทำให้รัฐบาลบริติช-อินเดียได้ตัดสินใจขายเครื่องเรือนที่ใช้ตกแต่งบ้านเลขที่ 17 ถนนวูด ที่ประทับเมื่อแรกเสด็จถึงกัลกัตตา ภายหลังเสด็จออกจากกัลกัตตาไม่นาน เมื่อเป็นเช่นนี้รัฐบาลที่มีลอร์ดนาเปียร์รักษาการณ์ ข้าหลวงใหญ่ผู้สำเร็จราชการ จึงเชิญเสด็จประทับที่โรงแรมเกรท อีสเทิร์นแทน ได้สร้างความไม่พอใจพระทัยให้พระองค์อย่างมาก ถึงกับทรงมีคำขอให้รัฐบาลลอร์ดนาเปียร์เชิญเสด็จประทับที่ทำเนียบรัฐบาล แต่ในท้ายที่สุดทรงเข้าพระทัยถึงภาวะการณ์ที่รัฐบาลต้องดำเนินการไว้ทุกข์ให้กับลอร์ดมาโย จึงยอมประทับต่อที่โรงแรมดังกล่าวจนเสด็จกลับ (สหาย, สาคชิตอนันต. 2546 : 148-150.)

ทรงเสด็จไปในยุคสมัยความรุนแรงแอบแฝง

ที่จริงแล้วกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 มีเหตุการณ์รุนแรงที่เป็นการแสดงปฏิกิริยาตอบโต้การปกครองบริติช-อินเดียของชาวพื้นเมืองหลายกรณี

เหตุการณ์ The Mutiny ช่วง 1857-1859.

จาก James, Lawrence. Raj. The Making and Unmaking of British India. London: Little Brown and Company.

Indian Mutiny เรื่องเล่าอนุสรณ์แห่งความทรงจำถึงความไม่เชื่อสัตย์ของชาวพื้นเมือง และชัยชนะที่เหนือกว่าของอังกฤษ เหตุการณ์ Indian Mutiny นั้น เกิดขึ้นระหว่าง ค.ศ.1857-1859 (พ.ศ.2400-2402) ก่อนเสด็จประพาสถึง 15 ปี แต่ความรุนแรงที่เกิดขึ้นจากการก่อจลาจลของทหารพื้นเมืองซีปอยและชาวนาบางหมู่บ้านต่อสู้กับทหารอังกฤษ ในที่สุดด้วยแสนยานุภาพด้านการรบ และอาวุธที่สำคัญ การพัฒนาเทคโนโลยีคมนาคม สื่อสาร รถไฟและโทรเลขในอินเดีย มีบทบาทสำคัญให้กองทหารอังกฤษประสานการปราบปรามชาวพื้นเมืองในระดับที่รุนแรงอย่างมากเช่นกันจนได้ชัยชนะ ภาพความรุนแรงครั้งนั้นถูกตอกย้ำและสร้างใหม่ในรูปของอนุสาวรีย์ สิ่งก่อสร้าง สวนสาธารณะ หนังสือ โดยจัดทำให้แพร่กระจายและสืบทอดการรับรู้ต่อเนื่องมาจนถึงช่วงเวลาเสด็จประพาสด้วยการทำให้การผลิตเหล่านั้นอยู่ในวัฒนธรรมการท่องเที่ยวและแหล่งท่องเที่ยวยอดนิยมของชาวอังกฤษและยุโรปทั่วไป เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จบริติช-อินเดีย เส้นทางเสด็จที่ทอดผ่านส่วนหนึ่งนั้นผ่านเมืองส่วนใหญ่ที่เป็นสถานที่เกิดเหตุการณ์นี้และได้ประทับค้างแรมนับตั้งแต่พาราณสี อัลลาฮาบาด คอนโพร ลัคเนา อัครา และเดลี (ดูรายละเอียดการพรรณนาจุดเกิดเหตุตามเมืองต่างๆ ได้จากสหาย, สาคชิตอนันท์. 2546 : 227-255.)

สหายเองได้พยายามขยายภาพการรับรู้ของรัชกาลที่ 5 และคณะตามเสด็จต่อความทรงจำนี้ ทำให้ดูใหญ่โตกว่าที่เป็นอยู่ เขาเชื่อมโยงให้เห็นว่าบุคคลสำคัญที่รัชกาลที่ 5 สังสรรค์ด้วย โดยเฉพาะชาวอังกฤษในอินเดียช่วงที่ประทับในอินเดีย ล้วนเป็นผู้ผ่านประสบการณ์ร่วมรบในการปราบจลาจลครั้งนั้น ไม่ว่าจะเป็นสลาเดน ลอร์ดนาเปียร์ ผู้บัญชาการทหารสูงสุด ที่ถวายเป็นการรับเสด็จในการชมการซ้อมรบที่เดลี เซอร์จอร์จ แคมป์เบล ข้าหลวงเขตปกครองเบงกอล คนเหล่านี้โดยเฉพาะสลาเดน ได้ถ่ายทอดความทรงจำเหตุการณ์ครั้งนั้นถวายพระองค์และคณะโดยตรง สหายยังตรวจสอบข้อมูลหนังสือพิมพ์ซึ่งลงข่าวลือต่างๆ เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ครั้งนั้นอยู่ สะท้อนความหวาดกลัวที่ยังคงมีอยู่ในจิตใจชาวบริติช-อินเดียจนถึงยุคที่เสด็จประพาส รายงานสลาเดนเป็นหลักฐานยืนยันชัดเจนถึงการรับรู้เรื่องเล่าความทรงจำแบบนี้ของรัชกาลที่ 5 โดยสลาเดนเป็นผู้ถ่ายทอด จนสามารถดึงดูดความสนใจพระทัย ถึงกับให้มีการปรับหมายกำหนดการออกนอกเส้นทางช่วงสั้นๆ เมื่อประทับรถไฟผ่านเมืองคอนโพร ซึ่งไม่ได้กำหนดให้แวะในตอนแรก โดยต้องเลยไปเมืองลัคเนา ทรงขอค้างคืนบนรถไฟที่สถานีคอนโพร เพื่อว่าในตอนเช้าจะได้ทอดพระเนตรสวนสาธารณะและบ่อน้ำพุ อนุสรณ์สถานสำคัญที่สุด ถึงความทรงจำเรื่องความไม่เชื่อสัตย์และเหยียดหยามของชาวพื้นเมือง โดยเฉพาะนาเนา ซาหิบ ผู้นำทหารพื้นเมืองซึ่งทรมานต่อคำสัญญา ด้วยการฆ่าสตรีและเด็กชาวอังกฤษซึ่งถูกจำขังเป็นตัวประกัน สลาเดนได้สรุปแทนความรู้สึกของคณะเสด็จอินเดียว่า "ทั้งชาวสยามกับคนอังกฤษรู้สึกเศร้าไปกับประวัติความเป็นมา เรื่องราว บรรยากาศ อันสลดหดหู่ ที่ดูจะครอบคลุมไปทั่วบริเวณบ่อน้ำ ความรู้สึกสะเทือนใจของผู้มาเยือนชาวสยามดูจะไม่น้อยไปกว่าเราเลย ยิ่งมายืนตรงบริเวณที่มีการสังหารสตรีและเด็กที่หมดทางสู้อย่างไร้ความเป็นธรรมและอำมหิต โดยพวกทหารที่ก่อการกบฏในครั้งนั้น" (สลาเดน, เอ็ดเวิร์ด บอสค. 2543 : 27) นอกจากอนุสรณ์สถานสำคัญของเหตุการณ์ครั้งนี้แล้ว สลาเดนยังรายงานถึงภารกิจการนำชมแหล่งท่องเที่ยวในเมืองลัคเนาที่น่าจะ

รวมถึงสถานที่เกิดเหตุการณ์ครั้งนั้นด้วย แน่นอนว่าเรื่องเล่าเหตุการณ์ย้อนอดีตครั้งนั้นที่ถ่ายทอดสู่คณะเสด็จอินเดีย ย่อมเป็นการตอกย้ำความผิดที่มีต่อหลักเกณฑ์ทางศีลธรรมแบบอังกฤษวิคตอเรียน โดยชี้ถึงความโหดร้าย ไม่ซื่อสัตย์ ไม่จงรักภักดีของชาวพื้นเมืองและชัยชนะอันยิ่งใหญ่ของอังกฤษในการจัดการปราบปรามความผิดนี้ นอกจากนี้ถ้าหากมองอีกด้านหนึ่ง ยิ่งกษัตริย์สยามทรงได้เห็น ได้ยิน ได้ฟังเรื่องเล่าที่เป็นชัยชนะของจักรวรรดิอังกฤษและความพ่ายแพ้ของชาวพื้นเมืองมากเท่าใดก็ตาม ก็ยิ่งตอกย้ำจิตสำนึกที่ตระหนักถึงความอ่อนแอและ "โง่เขลา" ที่เป็นตัวตนแบบพื้นเมืองที่อยู่ในสายธารประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม เพราะในช่วงเวลาที่เสด็จปี 2415 นั้น บริติช-อินเดียกำลังดำเนินการปราบปรามผู้มีปฏิกริยาต่อต้านอย่างเด็ดขาด รุนแรงด้วยอาวุธที่มีประสิทธิภาพแตกต่างจากกำลังของผู้ต่อต้านที่ดูล่าหลังและอ่อนแอ ภาพความเข้มแข็งของจักรวรรดิอังกฤษจะทำให้ทรงเห็นชอบกับแนวทางของสมเด็จพระบรมราชชนก ที่ใช้การเจรจาและการทูตในการต่อรองกับมหาอำนาจมากกว่า

ความรุนแรงแอบแฝงที่นำไปสู่การลอบสังหารลอร์ดมาโยระหว่างเสด็จประพาสอินเดีย สหายได้ชี้ถึงวิธีการปกครองบริติช-อินเดียของลอร์ดมาโย ในการปกป้องอินเดียดินแดนที่ถูกทำให้มีค่าของจักรวรรดิอังกฤษอย่างน่าสนใจ 2 ประการคือ การสถาปนาความสัมพันธ์กับรัฐชายแดนด้วยมิตรภาพ แต่ต้องให้เพื่อนบ้านตระหนักถึงอำนาจของอังกฤษและความสนับสนุนด้านกำลังทรัพย์ อาวุธ และคน โดยจะไม่มีกรณีผนวกดินแดนเพิ่มอีก และต้องทำให้รัฐเหล่านั้นปลอดจากการให้มหาอำนาจตะวันตกชาติอื่นเข้าไปมีบทบาทด้วย มาโยได้ใช้นโยบายนี้กับอาฟกานิสถาน เพื่อนบ้านด้านตะวันตกเฉียงเหนือ มีการเจรจาพบปะกัน และจัดให้มีการแสดงแสนยานุภาพทางการทหารแก่ผู้นำอัฟกันด้วย ท่ามกลางกระแสความรู้สึกต่อต้านอังกฤษของโลกอาหรับ มีการขยายบทบาทขบวนการวฮาบี ที่เคร่งศาสนาอิสลามเข้ามาอยู่ในอินเดีย โดยสร้างทัศนคติว่ารัฐบาลบริติช-อินเดียเป็นพวกนอกศาสนา จึงเป็นพันธกิจที่พวกเขาต้องทำลาย ก่อนรัชกาลที่ 5 เสด็จเพียง 3 เดือน รัฐบาลจับกุมผู้ต้องสงสัยขบวนการนี้ ระหว่างดำเนินการสอบสวนที่ศาลสูงกัลกัตตา มร.นอร์แมน หัวหน้าผู้พิพากษาถูกแทงเสียชีวิต และท่ามกลางความไม่พอใจของกลุ่มมุสลิมหัวรุนแรง รัฐบาลลอร์ดมาโย แม้จะยึดมั่นหลักคุณธรรมแบบวิคตอเรียนที่ต้องการปกครองด้วยหลักเมตตาธรรม แต่ในทางปฏิบัติกลับปราบปรามกลุ่มกบฏกูชา ซึ่งเป็นนิกายลิกซ์ ก่อนการจลาจลในเดือนกุมภาพันธ์ 2415 เพื่อเรียกร้องการปกครองตนเอง รัฐบาลปราบกบฏกลุ่มนี้พร้อมทั้งจับกุมและประหารชีวิตด้วยการยิงปืนใหญ่ใส่ทีละคน จนถูกสื่อมวลชนประณาม ทำให้มีกระแสข่าวลือเรื่องความรุนแรงที่จะเกิดขึ้นในช่วงระหว่างประทับอยู่ที่อินเดีย รัฐบาลอังกฤษยังใช้วิธีการขยายพื้นที่ครอบครองอินเดียต่อไปอีก แม้ได้ประกาศว่าจะไม่ขยายอาณานิคม กรณีการโจมตีชาวพื้นเมืองลูชாயที่เป็นชาวเขารัฐไมโซรามาทางตะวันออกเฉียงเหนือ ด้วยเหตุผลแบบไม่มีน้ำหนักที่เชื่อว่าชาวเขากลุ่มนี้จะเป็นอันตรายต่อพื้นที่ปลูกชาของบริติช-อินเดียในแถบนั้น ทั้งที่ชาวเขากลุ่มนี้รักสงบและไม่ได้โหดร้าย สภาพการบริหารปกครองเช่นนี้ ได้สร้างความไม่พอใจแก่กลุ่มให้กับชาวพื้นเมืองอินเดียหลายกลุ่ม และเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดเหตุการณ์ลอบสังหารลอร์ดมาโย อุปราชผู้สำเร็จราชการอินเดีย เมื่อวันที่ 8 กุมภาพันธ์ 2415

ระหว่างการตรวจเยี่ยมพื้นที่คุนกงโทะที่ปอร์ต แบลร์ เกาะอันดามัน สหายอ้างแหล่งข้อมูลจากหนังสือพิมพ์ร่วมสมัยระบุว่า ผู้สังหารชื่อ เซ อาลี เป็นนักโทษเนรเทศตลอดชีวิต ชาวมุสลิมที่ถือกำเนิดในอาฟกานิสถาน (ไม่มีข้อมูลบ่งบอกสาเหตุที่ต้องโทษ) เขาฝ่าองค์กรฯเข้าไปใช้มีดจ้วงแทงอุปราษผู้นั้น ขณะลงเรือเพื่อเดินทางกลับหลังจากเสร็จการตรวจเยี่ยมคุกแห่งนั้น(สหาย, สาคชิตอนันต. 2543 : 133.) รายงานสลาเดนระบุว่าข่าวการเสียชีวิตของลอร์ดมาโยจะมาถึงคณะเสด็จอินเดียก็เป็นวันที่ 12 กุมภาพันธ์ระหว่างนั้นประทับอยู่ที่บอมเบย์ สลาเดนรายงานว่าชาวสยามอยู่ในภาวะเสียใจและตกใจอย่างมากต่อข่าวนี้ โดยเฉพาะรัชกาลที่ 5 นั้น ทรงแสดงให้เห็นว่าทรงรู้สึกสูญเสียยิ่งใหญ่ เพราะทรงประทับใจกับความเมตตาที่น้ำใจและอ่อนโยนของลอร์ดมาโย ซึ่งทรงคาดหวังที่จะมีการดำเนินความสัมพันธ์ทางไมตรีต่อกัน ทรงเชื่อว่าลอร์ดมาโยผู้นี้จะสามารถประสานความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับศูนย์กลางจักรวรรดิที่ลอนดอนในยุโรปได้ และด้วยเหตุนี้ รัชกาลที่ 5 จึงทรงไว้ทุกข์และงดพิธีการรับเสด็จแบบพิธีการ และทรงปรับเปลี่ยนเส้นทางเสด็จดังได้กล่าวมาแล้ว จนมีผลดีทำให้ทรงสามารถสืบค้นพุทธศาสนาที่พาราณสี ซึ่งเป็นพันธกิจของจักรพรรดิราชสยามได้

สิ่งที่เห็นในพื้นที่เสด็จประพาส

พื้นที่เสด็จประพาสครั้งนี้มีเมืองใหญ่ 3 เมือง คือ กัลกัตตา เดลี และบอมเบย์ และเมืองสำคัญอื่นๆ อย่างลัคเนา พาราณสี ข้อมูลที่มีอยู่ได้ให้ภาพสถานที่เสด็จตามเมืองเหล่านั้นเป็นกิจการและกิจกรรมที่อยู่ในพื้นที่โลกแห่งความเจริญแบบตะวันตกที่เรียกว่า คิวไลซ์ และพื้นที่ทางวัฒนธรรมของโลกแห่งจารีตประเพณีซึ่งรวมถึงพื้นที่แหล่งกำเนิดพุทธศาสนาที่พระองค์ในฐานะองค์จักรพรรดิราชสยามและชนชั้นนำ มีความมุ่งมั่นในการสืบค้น ล้นเกล้าฯ รัชกาลที่ 5 ทรงรับรู้พื้นที่ของโลกทั้ง 3 แบบนั้นด้วยพันธกิจ และความรู้ลึกซึ้งตอบโต้ด้วยจิตสำนึกแตกต่างกัน

โลกคิวไลซ์ที่ทรงเห็น จากการที่รัชกาลที่ 5 ทรงสั่งสมประสบการณ์การยอมรับเทคโนโลยีตะวันตกจากชนชั้นนำสยามรุ่นก่อนอย่างน้อย 3 ประเภท คือ การพัฒนาการต่อเรือกลไฟสมัยใหม่ที่เป็นประโยชน์ต่อกลไกรัฐในด้านพัฒนาเศรษฐกิจการค้าสำเภา ก่อนจะยุติลงในสมัยรัชกาลที่ 4 และใช้ประโยชน์ในการสงครามแบบจารีตในภูมิภาคครั้งสุดท้ายคือ คราวสงครามอันนัมสยามยุทธสมัยรัชกาลที่ 3 จนในที่สุดปลายรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา การต่อเรือกลไฟใช้เองก็สิ้นสุดลง เมื่อผู้นำสยามตัดสินใจสั่งเข้าเรือชนิดนี้จากต่างประเทศ เมื่อมีราคาถูกกว่า เพื่อใช้ในการขนส่งโดยสารและสินค้าจากเส้นทางคมนาคมทางน้ำในภูมิภาค อีกประเภทหนึ่งเป็นอาวุธปืนชนิดต่างๆ ผู้นำสยามใช้วิธีสั่งเข้าอาวุธปืนและยุทธภัณฑ์ต่างๆ มาตั้งแต่สมัยอยุธยา คริสต์ศตวรรษที่ 19 ชนชั้นนำไทยได้ขยายความสนใจด้านนี้ออกไปสู่การจัดการทหารและฝึกหัดยุทธวิธีการสงครามแบบตะวันตก และประเภทสุดท้ายเป็นเทคโนโลยีระบบสาธารณสุขูปโภคและโครงสร้างพื้นฐานอื่นๆ ที่เป็นวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมแบบตะวันตกที่เข้ามาช่วงคริสต์ศตวรรษ 19 นี้เอง เทคโนโลยีทั้ง 3 ประเภท ได้ถูกนำเข้ามาสู่สยามแล้วก่อนหน้านี้ การเสด็จอินเดียครั้งนี้

ในพื้นที่โลกศิวิไลซ์ทรงทอดพระเนตรกิจการด้านโครงสร้างพื้นฐานการสาธารณูปโภค กิจการทหารและกองทัพ ประสบการณ์ครั้งนี้อาจมีส่วนช่วยขยายโครงการที่เริ่มต้นไว้ในรัชกาลก่อนที่ทรงถือเป็นพันธกิจที่ต้องดำเนินการต่อไป ในพื้นที่โลกศิวิไลซ์นี้เองที่คณะชาวสยามได้แสดงออกซึ่งวัฒนธรรมบริโภคนิยม เมื่อพบกับวัฒนธรรมบ้านทุ่งแบบตะวันตก และผลิตภัณฑ์สินค้าตะวันตกจากยุโรป

โครงสร้างพื้นฐานและกิจการสาธารณูปโภค อย่างที่เคยเขียนถึงไว้ว่ารัฐบาลบริติช-อินเดียพัฒนากิจการด้านนี้ในอินเดียอย่างจำกัด โดยอ้างเหตุผลว่าไม่ต้องการเปลี่ยนวิถีชีวิตดั้งเดิมชาวพื้นเมือง แต่ความจริงคือ ไม่ต้องการลงทุนเกินกว่าจำเป็น ด้วยเหตุนี้จึงไม่พบรายงานถึงการเสด็จแหล่งการศึกษาสมัยใหม่หรือโรงเรียน ในเวลานั้นรัฐบาลยังจำกัดขอบเขตการลงทุนการศึกษาสมัยใหม่ในอินเดีย (ในขณะที่ยุคที่ 5 ได้ทอดพระเนตรกิจการการศึกษาในสิงคโปร์และชาวทุครั้งทีเสด็จประพาส) กิจการโครงสร้างพื้นฐานและสาธารณูปโภคนั้น วางอยู่บนหลักการรัฐสมัยใหม่กำหนดขึ้นเพื่อกล่อมเกลายุติกรรมและมาตรฐานการใช้ชีวิตสำหรับความเป็นพลเมืองของรัฐ กิจการนี้มีอยู่จำกัดในเขตปกครองบริติช-อินเดีย เฉพาะเมืองใหญ่ที่เป็นเมืองศูนย์กลางการทหาร หรือเมืองท่าอุตสาหกรรมอย่างกัลกัตตาและบอมเบย์ กิจการด้านนี้ที่ทอดพระเนตรได้แก่ โรงเรียน ฝายน้ำประปา หัสนสถาน โรงพยาบาล และการรถไฟ เป็นต้น

ข้อมูลเบื้องต้นเท่าที่มีอยู่และพอทำให้มองเห็นถึงความสนพระทัยต่อกิจการประเภทนี้ ที่สำคัญที่สุดน่าจะเป็นกิจการรถไฟ เนื่องจากเส้นทางเสด็จประพาสในบริติช-อินเดีย ปลายทางเมืองสำคัญที่ต้องเสด็จนั้น ตั้งอยู่ห่างคนละฟากของชมพูทวีป การเดินทางไม่อาจเป็นไปได้เลย ถ้าหากรัฐบาลบริติช-อินเดียไม่ลงทุนสร้างทางรถไฟสายยาว 6,823 ไมล์ เชื่อมระหว่างเมืองกัลกัตตา-เดลี-บอมเบย์ เพื่อประโยชน์ในการบริหารปกครองจักรวรรดิ เนื่องจากบทบาทสำคัญของการรถไฟในอินเดียเวลานั้นคือ การขนถ่ายทรัพยากรธรรมชาติ แหล่งถ่านหินในเมืองราณีแกงจ์ ที่ใช้ประโยชน์ในกิจการอุตสาหกรรม และต่อมายังมีบทบาทสำคัญต่อการเคลื่อนย้ายกองทัพซึ่งจำเป็นต่อความมั่นคงภายในจักรวรรดิ ดังกรณีตัวอย่างการนำกองทหารอังกฤษเข้ามาปราบจลาจลเหตุการณ์ Indian Mutiny แต่สำหรับพระเจ้าแผ่นดินแห่งสยามแล้ว ทรงเดินทางด้วยขบวนรถไฟสายพิเศษที่รัฐบาลบริติช-อินเดียจัดถวายทำให้สามารถใช้ชีวิตบนรถไฟ ประทับแรม เสวยพระกระยาหาร ทั้งกลางวันและกลางคืน ด้วยระบบบริการถวายเป็นการรับรองอย่างสมพระเกียรติจากบริษัท G.F.Kellner ซึ่งรับเหมาฝ่ายอาหารและบริการตลอดเส้นทางเดินทางเดินรถไฟสายอินเดียตะวันออก ที่สำคัญ ความสะดวกรวดเร็วของรถไฟยังสามารถทำให้พระองค์เสด็จประพาสได้ตามหมายกำหนดการที่จัดเตรียมไว้ล่วงหน้า ถึงกับทรงมีพระราชดำริจะได้จัดการรถไฟเช่นนี้ในราชอาณาจักรสยามทันทีที่เสด็จนิวัติพระนคร (สลาเดน, เอ็ดเวิร์ด บอสค์. 2543 : 41 และสหาย, สาคชิตอนันท์. 2546 : 34 - 35.) อย่างไรก็ตามความเป็นจริงที่เกิดขึ้น กิจการรถไฟต้องใช้งบประมาณสูงมาก แม้ว่าทรงสนพระทัยที่จะเริ่มจัดสร้างโครงการเส้นทางกรุงเทพฯ-นครราชสีมาสายแรกในปี 2416 แต่ปัญหาเรื่องผลประโยชน์การลงทุนของชาติมหาอำนาจและโอกาสการแทรกแซงทางการเมือง ทำให้ทรงต้องหยุดโครงการ

ไว้ จนถึงปี 2428 เมื่ออังกฤษต้องการขยายผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ เชื่อมโยงการค้าในภูมิภาค จึงผลักดันรัฐบาลของพระองค์ให้ต้องตัดสินใจดำเนินการสร้างทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือ โดยมีหลักการคำนึงถึงผลประโยชน์ทางการเมืองและความมั่นคงทางดินแดนด้านนี้ เป็นการยับยั้งการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศส (นายกรัฐมนตรี, สำนัก. คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์. 2525 : 326-327.)

โรงกลั่นน้ำมัน น่าจะเป็นกิจการสำคัญรองลงมาที่ทรงสนพระทัย เนื่องจากเกิดปัญหาเงินตราขึ้นในปีแรกครองราชย์ สาเหตุจากพรตจีนปลอมเงินตึกที่รัฐผลิตจากโรงกลั่นซึ่งสร้างครั้งรัชกาลที่ 4 ทำให้คุณภาพไม่ดีนัก รัฐบาลไม่สามารถจับกุมตัวผู้ปลอมเงินได้ทั้งหมด ยังคงมีการลักลอบผลิตจากหัวเมืองปักษ์ใต้ส่งมาขายที่กรุงเทพฯ เป็นผลให้ราษฎรไม่กล้ารับเงินตึกด้วยกลัวปลอม จนเกิดความปั่นป่วนกระทบตลาดการค้าขายให้หยุดชะงักหลายวันในกรุงเทพฯ แม้รัฐบาลโดยผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้แก้ปัญหา ด้วยการให้ราษฎรนำเงินตึกที่มีอยู่มาแลกคืนในอัตราเต็มราคา แต่ปรากฏว่าราษฎรกลับทำการแลกคืนกันเองในราคาต่ำกว่าที่รัฐบาลประกาศทำให้ค่าของเงินเหรียญตกต่ำลง ภาวะความปั่นป่วนที่เกิดขึ้น รัฐบาลจึงตัดสินใจสร้างโรงกลั่นแห่งใหม่ให้มีคุณภาพการผลิตดีขึ้นกว่าเดิม ในปีแรกของรัชกาลผู้สำเร็จราชการแผ่นดินก็ได้จัดทำเงินเหรียญขึ้นใหม่ทั้งหมด เพื่อเปลี่ยนตราประจำรัชกาลและสั่งทำเหรียญทองแดงจากโรงกลั่นในกัลกัตตาของอินเดียนั่นเอง (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา, 2543 : 276-280) เนื่องจากโรงกลั่นที่กัลกัตตามีชื่อเสียงด้านคุณภาพ และประสิทธิภาพ จึงผลิตเงินเหรียญให้ตลาดเงินที่ดินแดนอาณานิคมในแอฟริกา เซนต์เฮลิเอนด์ คือ ปีนัง มะละกา สิงคโปร์ รวมไปถึงลังกาดังนั้นย่อมต้องเป็นโอกาสของพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ให้เรียนรู้กระบวนการผลิตโรงกลั่นแห่งกัลกัตตา นอกจากเป็นแหล่งผลิตเงินเหรียญทองแดงประจำรัชกาลแล้ว จากการค้นคว้าของสหยาที่นี้ยังเป็นโรงกลั่นใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่งของโลก ผลิตทั้งเหรียญเงินและทองแดง มีโรงเก็บโลหะ ห้องแก๊สหลอมละลายแท่งโลหะ ห้องเก็บแท่งโลหะ ห้องหลอมละลาย ห้องแบบแม่พิมพ์ โรงกลั่นแห่งนี้ยังมีประสิทธิภาพการผลิตในปี ค.ศ.1866 (พ.ศ.2409) ยังสูงถึงวันละเกือบ 1 ล้านเหรียญ จึงเป็นสถานที่ที่มีประโยชน์ต่อการเรียนรู้กระบวนการเทคโนโลยีที่เสริมสร้างการขยายตัวทางเศรษฐกิจพื้นฐานในระบบพาณิชย์นิยม ที่ประสิทธิภาพการผลิตของโรงกลั่นในราชอาณาจักรสยามยังไม่สามารถพัฒนาศักยภาพให้ทัดเทียมได้ ความสนพระทัยกิจการด้านนี้ย่อมแสดงถึงวิสัยทัศน์ที่แสดงออกตลอดการเดินทางและการประทับอยู่ในเขตเมืองท่าของจักรวรรดิอินเดีย (ดังกัลกัตตา บอมเบย์ และย่างกุ้ง) ว่าทรงเป็นกษัตริย์ที่สนับสนุนกิจการค้าขายระหว่างราชอาณาจักร (ดูรายละเอียดใน พระราชดำรัสตอบพ่อค้าสิงคโปร์ ปีนัง ย่างกุ้ง ในระยะทางเสด็จประพาสอินเดีย 2468 : 71-77 และสลาเดน, เอ็ดเวิร์ด บอสส์ค. 2543 : 36) นอกเหนือจากความพยายามแสดงออกถึงความต้องการขยายผลผลิตไม้สัก ทรัพยากรธรรมชาติสำคัญของราชอาณาจักรสยามให้กับธุรกิจอุตสาหกรรมที่บอมเบย์ แม้ว่าทรงไม่สนพระทัยกิจการอุตสาหกรรมที่บอมเบย์มากนัก เพราะทรงเคยเห็นงานต่อเรือประเภทนี้มาก่อนแล้วที่กัลกัตตา ปัตตาเวีย และสิงคโปร์ (สลาเดน, เอ็ดเวิร์ด บอสส์ค. 2543 : 37)

โรงกรองน้ำ เป็นกิจการจัดหาน้ำสะอาดตามหลักความเชื่อวิทยาศาสตร์การอนามัยแบบตะวันตก กิจการนี้เป็นเรื่องใหม่ที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นในสยาม ข้อมูลหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นในอินเดียจากงานเขียนของสหาย ลงข่าวแสดงความสนพระทัยของรัชกาลที่ 5 ต่อโครงการนี้ที่เพิ่งถือกำเนิดขึ้นในปี 1847 (พ.ศ.2390) เดิมชาวพื้นเมืองฐานะดีจะใช้น้ำดื่มจากแม่น้ำคงคาตอนเหนือเพื่อให้ได้น้ำบริสุทธิ์แล้วกรองด้วยทรายและถ่านร้อน ในขณะที่ชาวยุโรปมักดื่มจากน้ำฝนที่เก็บกักในอ่างเก็บน้ำ จนเมื่อเกิดโรงกรองน้ำขึ้นที่ปุลตา เมืองมารีรักปอร์ เป็นระบบที่สมบูรณ์แบบนับตั้งแต่การสูบน้ำ มีโรงจักร โรงผลิตไอน้ำ ระบบการกรอง รัชกาลที่ 5 ทรงสนพระทัยการทำงานของโรงกรองน้ำมาก ทรงตรัสถามเป็นภาษาอังกฤษมากมาย และคำอธิบายตอบบางตอนที่ซับซ้อนก็โปรดให้กงสุลกษัตริย์แปลถวาย บางครั้งก็ซักถามเพิ่มเติม จนกว่าจะได้คำตอบเป็นที่พอพระราชหฤทัย ทรงใช้เวลาชมกิจการนี้นานถึง 2 ชั่วโมงจึงแล้วเสร็จ เหตุที่ทรงสนพระทัยเรื่องนี้ เนื่องมาจากกิจการจัดหาน้ำสะอาดเป็นเรื่องเร่งด่วนสำหรับรัฐสยามช่วงนั้น สาเหตุคือ ปัญหาการระบาดของอหิวาตกโรค อย่างไรก็ตามพบว่าหลังเสด็จกลับจากอินเดียอีกเกือบ 6 ปี จึงเริ่มวิธีการจัดหาน้ำสะอาดด้วยการขุดคลองเพื่อนำน้ำจากตอนเหนือของแม่น้ำเจ้าพระยามาใช้ดื่ม มีการขุดคลองบางนาใน 2421 และคลองเปรง พ.ศ.2430 เพื่อการนี้ จนกระทั่งเกือบปลายรัชกาล พ.ศ.2443 จึงเริ่มโครงการโรงกรองน้ำแบบที่เคยทอดพระเนตรในอินเดีย ซึ่งนับว่าเป็นการพัฒนาสาธารณสุขสมัยใหม่แบบตะวันตกที่ล้ำล้ำมาก

สำหรับกิจการอื่นๆ อย่างทัศนสถาน โรงพยาบาล สวนสัตว์นั้น เราไม่พบรายละเอียดข้อมูลที่แสดงถึงพระราชดำริในด้านนั้น แม้จะมีหลักฐานระบุถึงการเสด็จเยือนก็ตาม ที่จริงสหายพยายามให้ข้อมูลพื้นฐานแหล่งที่เสด็จเหล่านี้ แต่เราไม่มีหลักฐานแสดงถึงความรู้สึกหรือเหตุที่ทรงสนพระทัยของพระองค์เลย แม้จะทราบวาทะทั้ง *คุก* และ *โรงพยาบาล* เป็นสถานที่ทรงเสด็จทอดพระเนตรทุกครั้ง ไม่ว่าจะเป็นกรณีการเสด็จลงจอดโปรหรือยุโรป

กิจการทหารสมัยใหม่ : อุตสาหกรรมอาวุธและการซ้อมรบที่เดลี อย่างที่กล่าวไว้ตอนต้นว่า ในช่วง 5 ปีแรกครองราชย์ ปัญหาการเมืองที่รัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักดูจะเป็นความกดดันที่ทรงได้รับจากกลุ่มอำนาจการเมืองภายใน และภาวะไร้อำนาจมากกว่าการเผชิญหน้ากับมหาอำนาจตะวันตกจากภายนอก ทรงวางแนวทางแก้ปัญหาด้วยการเตรียมกำลังคนทั้งฝ่ายพลเรือนและทหารไว้เป็นกองกำลังส่วนพระองค์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจัดตั้งกองทหารมหาดเล็กส่วนพระองค์ที่ได้รับการฝึกหัดทหารแบบตะวันตก เมื่อเป็นเช่นนั้นพระราชประสงค์ของพระองค์จึงสอดคล้องกับความต้องการของรัฐบาลบริติช-อินเดียที่จัดเตรียมหมายกำหนดการทอดพระเนตรกิจการทหารและอุตสาหกรรมการผลิตอาวุธอันเป็นกระบวนการสร้างกองทัพสมัยใหม่ ซึ่งเป็นการแสดงแสนยานุภาพด้านการทหารให้กับกษัตริย์สยามและคณะตามเสด็จได้ประจักษ์

คณะเสด็จอินเดียได้เยือน *โรงหล่อคอร์ซีเปอร์* เมืองกัลกัตตา เป็นโรงงานผลิตอาวุธปืนใหญ่และกระสุนหลายขนาดสำหรับปืนหลายชนิดที่นำเข้าจากยุโรป สำหรับประสิทธิภาพการหล่อปืนใหญ่จาก

โรงหล่อแห่งนี้ เชื่อกันว่ามีคุณภาพดีเหนือกว่าที่ผลิตจากยุโรป เพราะมีเครื่องมือกลึงลำกล้องทองเหลืองได้คราวละ 12 กระบอก และสามารถผลิตได้ปีละ 200 กระบอก ปืนใหญ่ถือเป็นอาวุธสงครามสำคัญที่ทำให้กองทัพบริติช-อินเดียมีแสนยานุภาพในการรบและยังเป็นอาวุธที่ใช้ทั้งในกองทัพบกและกองทัพเรือ (สหาย, สาคชิตอนันท์. 2546 : 73.)

แม้ว่าจักรวรรดิบริติช-อินเดียได้ชื่อว่ามียกกองทัพขนาดมหึมา แต่รัฐบาลที่นี้ก็ยังมิเรือบซึ่งมีแสนยานุภาพประจำน่านน้ำด้วย การทอดพระเนตร เรือรบอภิสขิเนีย ที่บอมเบย์ และชมสาธิตการแสดงแสนยานุภาพของกลไกอาวุธในเรือรบ หลังจากฟังการอธิบายกลไกป้อมปืนประจำเรือซึ่งหนักถึง 18 ตัน และส่วนประกอบของเรือ ทำให้พระองค์ได้เห็นถึงแสนยานุภาพกองทัพเรือของบริติช-อินเดียที่เป็นแบบตะวันตกเป็นครั้งแรก ทั้งนี้ทรงรับรู้ว่าคุณภาพกิจการกองทัพเรือสยามยุคนั้น ยังเป็นแบบจารีตอยู่มาก แม้จะมีการนำเรือกำปั่นกลไฟเข้ามาใช้ในการยุทธนาวีครั้งคราวสงครามอันนัม-สยามยุทธ์ แต่ประสิทธิภาพนั้นยังห่างไกลจากความเป็นกองทัพสมัยใหม่อย่างมาก ข้อมูลจากสลาเดนที่บันทึกภาพคณะเสด็จอินเดียที่ถูกชมขวัญจนตกใจ ด้วยยานุภาพปืนใหญ่ประจำเรือรบ จึงเป็นภาพตลกในสายตาผู้สื่อข่าวในอินเดียยุคนั้น ซึ่งแน่นอนว่าผู้สื่อข่าวและสลาเดนคงต้องมองความก้าวหน้ากองทัพเรือด้วยทัศนคติที่ภาคภูมิใจถึงความยิ่งใหญ่ของชาวอังกฤษ ดังที่ปรากฏในรายงานของสลาเดนว่า

“เมื่อกราบบังคมทูลว่า จะมีการสาธิตยิงปืนประจำเรือรบนั้น นายพันตรีสลาเดนมิได้เตือนถึงอานุภาพอันรุนแรง ดังนั้นจึงเห็นขุนนางไทยหลายสิบคน ชมการสาธิตพร้อมกับยกมือปิดหูพร้อมกับถลาเข้าข้างเรือ ซึ่งดูจะช่วยกันแรงสะเทือนของแรงปืนลงบ้าง จากนั้นได้สาธิตการยิงป้อมปืนอื่นอีก 2 ครั้ง แม้จะได้เตรียมอุดหูไว้แล้ว แต่กว่าการสาธิตปืนใหญ่จะจบลง หูคงจะสั่นสะเทือนไปมาก ปืนที่ยิงออกไปนี้กระสุนดินปืนที่หนักเพียง 45 ปอนด์ ทั้งที่ปกติแล้วต้องใช้กระสุนดินปืนหนัก 75 ปอนด์ หากต้องใช้กระสุนแบบปกติแล้ว เสียงจะดังขนาดไหนก็ลองนึกภาพดู คงไม่ผิดนักที่จะกล่าวว่า พระองค์คงพอพระทัยเป็นยิ่งนักที่ได้มาทอดพระเนตร แต่ใครจะทราบได้ว่าทรงคิดอย่างไร” (สลาเดน, เอ็ดเวิร์ด บาร์ค. 2543 : 39-41.)

เป็นที่ทราบกันดีว่ากองทัพสมัยใหม่แบบตะวันตกมีลักษณะเป็นกองทหารประจำการที่เป็นทหารอาชีพ ต้องมีที่อยู่เฉพาะเพื่อการฝึกหัดและฝึกฝนอย่างสม่ำเสมอ รัชกาลที่ 5 จึงได้เสด็จทั้งสถานที่ที่เป็นค่ายทหารถาวรขนาดใหญ่อย่าง *ป้อมวิลเลียม* หรือ *ค่ายพักทหาร* ซึ่งเป็นบ้านพักชนบทของลอร์ดมาโยอุปราชแห่งอินเดีย ที่ *บาร์รักปอร์ กัลกัตตา* (สหาย, สาคชิตอนันท์. 2546 : 74 – 75 ,86.) *ค่ายทหารใหญ่ที่เมืองลักเนา* ทั้งสองแห่งทรงได้รับการต้อนรับแบบทหารด้วยการเสด็จตรวจพลสวนสนามของกองทหารอาสาสมัคร 500 นาย และที่ลักเนา นอกจากตรวจแถวทหารแล้ว ยังทอดพระเนตรปฏิบัติการทหารราบและการแสดงทหารม้าที่มีชื่อเสียงของกองทัพบริติช-อินเดีย ที่นี่จึงเสด็จชมโรงฝึกหัดทหาร วิชาการสอนทหารแบบยุโรป ที่ให้ใช้เวลาว่างในการฝึกฝนพลศึกษา เพื่อให้มีการออกกำลังกายเพิ่มพูนความเข้ม

แข็งของร่างกายควบคู่กับความสนุกสนาน แต่กิจกรรมสำหรับการฝึกหัดกองทัพยังไม่มีความสำคัญเท่ากับการซ้อมรบที่กูตูป เดลี

รายการทอดพระเนตร การประลองยุทธ์ ซ้อมรบที่กูตูป เดลี มีความสำคัญสูงสุดตามหมายกำหนดการครั้งนี้ รายงานของสลาเดนระบุชัดเจนถึงความสำคัญทางประวัติศาสตร์ของเดลีต่อกรณีเหตุการณ์ Indian Mutiny ที่จริงแล้วช่วงเวลาเสด็จอินเดียครั้งนี้ กำหนดขึ้นให้ทรงเข้าร่วมพิธีเปิด แต่เนื่องจากการเดินทางล่าช้า ทำให้เสด็จไม่ทัน จึงต้องเดินทางเข้ามาเดลีทันทีที่ทั้งที่อยู่ห่างจากกัลกัตตาข้ามทวีปเพื่อให้ทันพิธีปิดการประลองยุทธ์ เหตุการณ์ซ้อมรบนี้ยังเป็นครั้งแรกในเขตปกครองบริติช - อินเดีย และถือเป็นการรวมพลครั้งใหญ่ของกองทัพจักรวรรดิบริติช - อินเดีย ที่มาจากทุกหน่วยเหล่าและจะได้ปฏิบัติการทหารตามแบบแผนการรบล่าสุดของยุโรป สหายชี้ว่าเป็นยุทธศาสตร์แบบใหม่ของกองทัพรัสเซียที่ทำให้ได้ชัยชนะเหนือกองทัพฝรั่งเศสในปี 1870-1871 (พ.ศ.2413 - 2414) อันเป็นการรบที่ชนชั้นนำสยามได้รับรู้ข่าวสารมาก่อนแล้ว สหายอ้างข้อมูลหนังสือพิมพ์สยามรีโปลิเตอร์ ว่าถึงขนาดสมเด็จพระยาฯ ดิฉันรูปนายพล ฟอน มอลต์เก วีรบุรุษการทหารปรัสเซียที่ผนังห้องรับแขกที่บ้าน (สหาย, สาคชิตอนันต. 2546 : 199.) การประลองยุทธ์ซ้อมรบครั้งนี้ สลาเดนรายงานไว้ว่าเป็น "การปฏิบัติการทหารเต็มรูปแบบ แสดงแสนยานุภาพทางทหารอันเกรียงไกรของอังกฤษ พร้อมทั้งฝึกทหารตามยุทธวิธีทันสมัยของยุโรป" (สลาเดน, เอ็ดเวิร์ด บาร์ค. 2543 : 23.) การซ้อมรบครั้งนี้จึงเป็นการนำหลักยุทธศาสตร์แบบใหม่ที่เน้นการวางแผนการรบที่ใช้แผนที่สมัยใหม่สำหรับการยึดครองพื้นที่ โดยมีกลุ่มนายทหารเสนานิการเป็นผู้วางแผนสำหรับปฏิบัติการ จำลองจากสมรภูมิ สมมติให้ย้อนอดีตความทรงจำเหตุการณ์ Indian Mutiny โดยมีลอร์ดนาเปียร์ ผู้บัญชาการทหารสูงสุดของกองทัพเป็นฝ่ายรุก ทั้งนี้มีกองพลเข้าร่วม 3 กอง ประกอบด้วย นายทหารชาวอังกฤษ รวม 7,000 นาย ทหารพื้นเมือง 11,000 นาย ม้า 5,000 ตัว ปืนใหญ่ 54 กระบอก ในระหว่างการซ้อมรบ กองทัพได้เชิญผู้ชมทั้งสตรี เจ้าผู้ครองนครพื้นเมือง และคณะเสด็จอินเดียชาวสยาม ซี่ม้าเข้าไปในสนามรบจำลองเพื่อชมการรบอย่างใกล้ชิด (สหาย, สาคชิตอนันต. 2546 : 200 - 209.)

แน่นอนว่าด้วยประสบการณ์และประสิทธิภาพกองทัพสยามที่เป็นอยู่เวลานั้น ย่อมต้องทำให้ผู้ชมชาวสยามตื่นเต้น พอใจ และชื่นชมภาพการรุกรบที่คล้ายเหตุการณ์จริง จนทำให้พวกเขารายงานความรู้สึกนี้ต่อสลาเดนว่า เป็นสิ่งที่ดีที่สุดเท่าที่เคยเห็นมาทั้งหมดในอินเดีย แสนยานุภาพกองทัพสมัยใหม่ ได้ประจักษ์แก่สายตาและเป็นประสบการณ์ของพระเจ้าแผ่นดินสยามอย่างแน่นอน ณ เวลานั้น ทักษะความรู้ด้านการยุทธแบบจารีตที่พระองค์ได้รับการฝึกฝนมาอย่างดี ทั้งในด้านคชศาสตร์ และการรบบนหลังช้างนั้น ไม่สามารถไปด้วยกันได้เลยกับการทหารและการยุทธแบบตะวันตก สหายได้นำเสนอข้อมูลที่ทำให้เห็นภาพนี้ได้เป็นอย่างดี เริ่มตั้งแต่เมื่อเสด็จถึงเดลี ลอร์ดนาเปียร์ ผู้บัญชาการทหารสูงสุด เจ้าภาพในครั้งนี้ ได้เข้าเฝ้าอย่างเป็นทางการตามแบบแผนการทูต 7 ก้าว กราบทูลเชิญเสด็จค่ายทหารที่กูตูป ซึ่งอยู่ห่างจากสถานีรถไฟไป 2 ไมล์ พื้นที่นั้นตั้งอยู่เนินเขาในป่ารกชัฏ การเสด็จจึงต้องเลือกพาหนะ

ที่จะขี่เข้าป่าทรงระบือว่าขอเป็น "ช้าง" เพราะพระองค์และคณะผู้ตามเสด็จคุ้นเคยกับการขี่ช้างเพียงอย่างเดียว ช้าง สัตว์สัญลักษณ์คู่บารมีขององค์จักรพรรดิราช ดูขัดแย้งกับภาพกองทัพสมัยใหม่ในการล้อมรบที่ใช้กองทหารม้าที่มีชื่อเสียงด้านความเข้มแข็งไม่แพ้ทหารม้าในยุโรปเป็นกำลังสำคัญ เมื่อเสด็จถึงพื้นที่ล้อมรบด้วยขบวนช้าง 9 เชือก รัชกาลที่ 5 เสด็จด้วยช้างทรงประจำตัวอุปราชอินเดีย รายงานข่าวจากหนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่งที่สหายอ้างไว้ เขียนว่า ทั้งหมดลงจากหลังช้างหน้ากระโจมที่พักทหาร เพื่อที่จะขี่ม้าเข้าชมการล้อมรบอย่างใกล้ชิด และพบว่าพวกเขาไม่ถนัดขี่ม้าเพียงใด

"บรรดาผู้ดีชั้นสูงชาวสยามเหล่านี้มิได้มีความมักใหญ่ใฝ่สูงที่จะร่ายมนต์ไสโลกนี้ ด้วยความสามารถในการขี่ม้าอันสง่างามแต่ประการใด พวกเขาขอให้จัดหาเพียงม้าขนาดเล็กเท่านั้น และต้องเป็นม้าขนาดเล็กที่เชื่องด้วย"

เป็นไปได้ว่าม้าศึกที่มีอยู่ในกองทหารม้าแบบยุโรปในอินเดีย เป็นม้าแข่งพันธุ์ดีจากคันเรอไอร์แลนด์ มีขนาดเหมาะสมกับผู้ขี่ที่เป็นชาวยุโรปและอินเดียที่มีร่างกายสูงใหญ่ ซึ่งไปด้วยกันไม่ได้กับรูปร่างชาวสยามที่เล็ก และเจ้าภาพก็ไม่ได้เตรียมการแก้ปัญหานี้ล่วงหน้า แต่ในที่สุดผู้สื่อข่าวก็มองเห็นภาพว่า

"ม้าขนาดเล็กและใหญ่จำนวนหนึ่ง ถูกนำมารวมกันโดยกระบวนการขอยืมอย่างลึกลับจากกองพลน้อยต่างๆ และผลก็คือ การรวมกลุ่มที่แปลกประหลาดมากของม้าขนาดเล็กๆ สำหรับผู้ขี่ตัวเล็กๆ ในไม่ช้าพระเจ้าแผ่นดินก็ประทับบนอานม้าและเช่นเดียวกับเจ้าพระยาภาณุวงศ์ เสนาบดีต่างประเทศของพระองค์"

ความไม่สันทัดในการขี่ม้าที่มีความต่างจากทักษะนั่งเสลี่ยง หรือขี่ช้างของขุนนางไทยจึงเกิดขึ้น เมื่อเจ้าพระยาภาณุวงศ์เกือบตกหลังม้าด้วยความเข้าใจผิดต่อธรรมชาติม้า

"แต่ที่ว่าม้าอันมีศักดิ์ที่เสนาบดีได้รับ อาจภูมิไฉ่ที่ได้รับเกียรติ จึงได้เริ่มแกว่งหางที่ทำให้ไม่แน่ใจว่าเป็นการไถ่อด หรือเพื่อขจัดความรำคาญจากแมลงวัน...มันได้ทำให้เกิดความสงสัยขึ้นในใจเสนาบดีต่างประเทศ ผู้ที่เอามือข้างหนึ่งยึดไว้กับปุมบนอานม้า และอีกข้างหนึ่งคว้าแฉกคอม้าไว้อย่างแน่น แล้วร้องหาความช่วยเหลืออย่างจริงจัง บรรดาคนรับใช้ถลันไปข้างหน้าโดยทันที และช่วยให้ท่านลงจากหลังม้า เจ้าสัตว์ที่กวัดแกว่งหางตัวนั้นถูกจูงออกไป เอาเจ้าตัวใหม่ที่หางสั้นกว่า ทำทางถ่อมตัว และรู้จักกาลเทศะอย่างดี เข้ามาแทนที่" (สหาย, สาคิดอนันท์, 2546 : 103.)

อย่างไรก็ตาม ชาวสยามอื่นๆ ได้รับรายงานว่า ขี่ม้าได้ดี ทำให้สามารถติดตามเข้าไปชมการล้อมรบที่มีการเคลื่อนพลไปตามจุดยุทธศาสตร์ต่างๆ บางแห่งก็ทुरกันดารมาก แต่ผู้สื่อข่าวมองเห็นภาพคณะตามเสด็จติดตามอย่างใกล้ชิดและสนใจจริงจัง ซึ่งสลาเดนเองก็รายงานถึงความประทับใจของคณะตามเสด็จในการชมล้อมรบครั้งนี้ แต่ภาพความจริงซึ่งเป็นบุคลิกภาพของชาวสยามก็มีการหยุดพักค้นเวลาด้วยภาพที่เป็น "ลักษณะไทย" อีกแบบหนึ่ง นั่นคือ รายงานผู้สื่อข่าวถึงฉากพักเที่ยงเพื่อรับประทานอาหารมื้อกลางวันหลังจากทุกคนเหน็ดเหนื่อยจากการขี่ม้า อาหารเที่ยงวันนั้นระบุว่า เป็น "Ticca ghari" ที่ลำเลียงสู่สนามรบ ภาพชาวสยามจึงปรากฏตามรายงานข่าวดังนี้

"และในทันใดนั้นเอง ก็มีการพูกกันเข้าไปที่ ghari นี้ และเพียงชั่วขณะ คณะของพระเจ้าแผ่นดินก็ได้แย้งชิง ghari มาด้วยกิริยาที่น่าพิศวงที่สุด ของทั้งหมดถูกนำมากินและดื่ม เท่าที่ข้าพเจ้าได้เห็นนั้น ของกินมีขนมปังกับส้มเป็นหลัก ส่วนเครื่องดื่มคือ คลาเร็ต (ไวน์แดง) ของทั้งหมดหายไปอย่างรวดเร็วก่อนการจุ่มของผู้นกรุกที่หิวโหย หากยังมีเศษอะไรหลงเหลืออยู่ก็ถูกเก็บใส่กระเป๋าทันที นั้น แสดงว่าค่ายซ่อมรบได้สอนบทเรียนที่ดีเรื่องหนึ่งเกี่ยวกับอุบายทางทหารให้แก่ราชสำนักสยามคือ จะต้องมิเลิยพร้อมในมือเสมอ" (สหาย, สาคชิตอนันท. 2546 : 103 - 104.)

เช่นเดียวกับรายงานของสลาเดนที่แม้จะให้ภาพสรุปจบการซ่อมรบที่แสดงถึงแสนยานุภาพของกองทัพอย่างแท้จริง เพราะในระหว่างการซ่อมรบ กองทัพอันเกรียงไกรบางส่วนถูกถอนออกไปในวันที่ 27 มกราคม เพื่อออกไปปราบกบฏภูเขา ที่เรียกร่องการปกครองตนเอง) ด้วยความรู้สึกระทึกใจ และชื่นชมของชาวสยามถึงคุณค่าในการเข้าร่วมชมการซ่อมรบครั้งนี้ แม้ว่าชาวสยามจะจริงจังและจริงจังกับการซ่อมรบเพียงใดก็ตาม ภาพวันรุ่งขึ้นที่ค่ายทหารถูกดับก็ได้รับการบันทึกด้วยจากและบรรยายโดยตรงข้ามกับการซ่อมรบด้วย "ลักษณะไทย" อันเป็นแบบแผนการบริโภคสินค้าต่างประเทศของชนชั้นสูงในราชสำนักสยาม ที่สะท้อนภาพ "นักจับจ่าย"

"วันจันทร์ที่ 29 ที่ประทับส่วนหน้าสำหรับให้ข้าเฝ้าถูกแปรสภาพเป็นตลาดนัดขายผ้าของพ่อค้าชาวอินเดีย ซึ่งมาขายสินค้าทุกอย่างอย่างแน่นขนัด คณะผู้มาเยือนชาวสยามซึ่งเป็นนักซื้อทุกอย่างที่วางหน้า มีความชำนาญในการต่อรองราคาและต่างขอลดราคา โดยแลกกับการจะจ่ายเงินสด ซึ่งก็จะมีส่วนลดพิเศษทุกครั้งไป และเมื่อต่อรองราคาเสร็จสรรพก็จะจ่ายเงินทันที และซื้อไม่อั้น"

สินค้าที่นักซื้อชาวสยามจับจ่ายวันนั้น เป็นผ้า ซึ่งนำไปเป็นของขวัญฝากญาติสตรีที่กรุงเทพฯ นั้นเอง (สลาเดน, เอ็ดเวิร์ด บาร์ค. 2543 : 25.)

ความสำเร็จของการประลองยุทธ์ครั้งนั้น ได้รับการประเมินผลทั้งบวกและลบจากสื่อมวลชน ซึ่งแม้จะมีการยอมรับถึงประสิทธิภาพความพร้อมของกองทัพ อาวุธ และแผนการรบแบบใหม่ แต่ในอีกด้านหนึ่งจักรวรรดิบริติช-อินเดีย มิได้มีรายได้ส่วนเกินที่มากพอสำหรับค่าใช้จ่ายแบบนี้ ทำให้มีการวิจารณ์ถึงการประลองยุทธ์นี้ว่าเป็นเพียงการ "จัดฉากการแสดง" สำหรับอุปราชแห่งบริติช-อินเดีย และพระเจ้าแผ่นดินสยาม และผู้ครองนครพื้นเมืองชม เช่นเดียวกับรูปแบบความบันเทิง และเป็นความหรูหราฟุ่มเฟือย เมื่อการซ่อมรบจบลงด้วยงานเลี้ยง การเดินร่ำ และรับประทานอาหารกลางแจ้ง ซึ่งใช้การลงทุนที่สูงเกินไป เพียงเพื่อการแสดงพลังให้ชาวสยามได้เห็น โดยมีผลที่ได้อาจเป็นเพียงความบันเทิงของผู้ปกครอง

อย่างไรก็ตาม นั้นอาจเป็นการประเมินผลที่ฝ่ายจักรวรรดิได้รับ สำหรับกษัตริย์สยามแล้ว กองทัพที่มีแสนยานุภาพในโลกที่เป็นจริงเช่นนี้ น่าจะมีอิทธิพลให้ทรปรารภนาที่จะปรับปรุงศักยภาพกองทัพส่วนพระองค์อย่างแน่นอน โลกศิวิไลซ์ที่ทรงเยื่อนนั้น คณะผู้ตามเสด็จแม้จะได้แสดงออกมาว่า "เป็นตะวันตก" แล้วก็ตาม แต่การเผชิญหน้ากับวัฒนธรรมตะวันตกในส่วนที่เป็นนามธรรมที่มีรากฐานความคิด

ที่ต่างจากตะวันตก ย่อมทำให้ปฏิกิริยาที่แสดงออกถึงตัวตนนั้น ไม่ได้กลมกลืนไปกับความเป็นตะวันตกเท่าใดนัก

โลกจารีตที่ต้องปรับแต่งให้ทันสมัย ในเขตปกครองบริติช - อินเดีย โลกแห่งจารีตประเพณีที่เป็นพื้นที่วัฒนธรรมแบบพื้นเมืองขณะนั้น กำลังอยู่ในภาวะการกลืนกลายของพลังความรู้ทางวัฒนธรรมแบบยุโรปที่มีอังกฤษเป็นศูนย์กลางอำนาจการเมือง วัฒนธรรมดั้งเดิมที่เคยถูกทำให้สูญหายไปอย่างพุทธศาสนาก็ถูกฟื้นฟูสร้างขึ้นใหม่ด้วยกรอบความรู้แบบวิทยาศาสตร์ตะวันตก ในสาขาโบราณคดีพื้นที่ทางวัฒนธรรมในโลกจารีตจึงอยู่ในกระแสการปรับตัวให้สอดคล้องหรือกลมกลืนตามวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ตะวันตก บทวิพากษ์ประเพณีพื้นเมืองดั้งเดิมด้วยวิธีคิดและค่านิยมตะวันตก จึงเป็นการทำให้ประเพณีพื้นเมืองกลายเป็นสิ่งล้าสมัย ประเพณีที่ปรับแต่งให้ทันสมัยด้วยความรู้และเหตุผลแบบตะวันตกเท่านั้น จึงมีพื้นที่ดำรงอยู่ได้อย่างเป็นที่ยอมรับของผู้ปกครองอังกฤษในอินเดีย ดังรายละเอียดสองประเด็นต่อไปนี้

บทวิพากษ์ประเพณีที่ถูกทำให้ล้าสมัย การศึกษาของสหายชี้ให้เห็นว่าสภาพสังคมวัฒนธรรมในเขตปกครองบริติช - อินเดีย กลุ่มชนชั้นปกครองแบบที่เป็นมุสลิม ชนชั้นนำทางเศรษฐกิจและผู้นำท้องถิ่นทั้งฮินดูและมุสลิม ถูกลดบทบาททางการเมืองโดยสิ้นเชิง และมีผลให้คุณค่าอารยธรรมพื้นเมืองถูกลดความสำคัญและความหมายลง ภายใต้อำนาจเหนือกว่าของค่านิยมเชิงศีลธรรมที่ให้ความสำคัญสูงสุดกับวัฒนธรรมอังกฤษให้มีฐานะเหนือกว่าวัฒนธรรมอื่นใด และทัศนะอังกฤษนิยมเช่นนี้ก็กำลังปฏิบัติการสร้างอิทธิพลต่อการรับรู้ของลัทธิจักรวรรดิที่ 5 ในขณะเสด็จบริติช - อินเดียด้วย ชาวพื้นเมืองที่ทรงพบปะพูดคุยส่วนหนึ่งเป็นชนชั้นนำ อดีตผู้ปกครองและผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจซึ่งรัฐบาลให้เข้าร่วมถวายเป็นการต้อนรับและทรงมีพระราชปฏิสันถารด้วยนั้น เป็นบุคคลที่รัฐบาลนำมาควบคุมอย่างไม่เป็นทางการในกัลกัตตาเพื่อป้องกันการกลับคืนสู่อำนาจทางการเมือง เช่น เจ้าชายโกเลม โมอะเหม็ด สิบเชื้อสายสุลต่านตีปูและไฮเดอร์ อาลี แห่งอาณาจักรไมซอร์ ที่เคยทำสงครามแพ้อังกฤษ ถูกเชิญให้มาประทับที่เวลเลอร์ มหาราชาวิเชียรนครัม เคยเป็นผู้ปกครองมัทราสเก่า และเจ้าของที่ดินในพาราณสี ในขณะที่ผู้ปกครองพื้นเมืองบางคนที่เป็นพันธมิตรอังกฤษ หลังการสูญเสียอำนาจทางการเมือง อังกฤษก็ให้การสนับสนุนฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม อย่างราชากาลี กฤษณะ บาฮาดูร์ บรรพบุรุษของเขามีความสัมพันธ์ที่ดีในฐานะผู้ช่วยเหลืออังกฤษในอินเดีย หรือราชากาลี กฤษณะ ปัญญาชนฮินดูที่ไม่ปฏิเสธวัฒนธรรมตะวันตก ทั้งสองได้รับความเกื้อหนุนให้มีบทบาทฐานะเศรษฐกิจและสังคมสูงขึ้น นอกจากนี้สหายยังอธิบายให้เห็นว่าผู้ดำรงตำแหน่งตาสกุลคาร์สสมัยโมกุล เป็นเจ้าของที่ดิน หรือราชาพื้นเมืองที่ทำหน้าที่จัดเก็บภาษี ในอดีตเคยขึ้นมามีอำนาจอังกฤษ จนถูกลดบทบาทการจัดเก็บภาษี หากแต่อังกฤษยอมคืนฐานะการเป็นเจ้าของที่ดิน และให้การอุปถัมภ์ด้วยการยกย่องฐานะเป็นมหาราชาหรือราชา บุคคลเหล่านี้ภายใต้การกลืนกลายของอำนาจการเมือง ทำให้พวกเขาหันมาปรับตัวทางวัฒนธรรม ยอมรับการประสานวัฒนธรรมจากอังกฤษมากขึ้น มีการก่อตั้งองค์กรเคลื่อนไหวทางสังคมวัฒนธรรมแบบผสมผสานพื้นเมืองและตะวันตก

อย่างสำนักงานสมาคมบริติช – อินเดีย หรือกลุ่มปัญญาชนที่เรียกตัวเองว่า “เบงกอลหนุ่ม” การยอมรับการผสมผสานทางวัฒนธรรมนี้ ยังเกิดขึ้นจากระบบการศึกษาแบบตะวันตกที่รัฐบาลอังกฤษจัดขึ้นให้กับทายาทชนชั้นนำพื้นเมืองเหล่านี้ด้วย ดังนั้นรัชกาลที่ 5 จึงยังทรงเห็นภาพวัฒนธรรมพื้นเมืองแบบจารีตส่วนที่หลงเหลือปรากฏรวมผสมผสานอยู่ในแบบแผนประเพณีตะวันตก ตั้งแต่รัฐพิธีการเลี้ยงต้อนรับแบบตะวันตกที่มีการร่ายโคลกภาษาสันสกฤต ซึ่งเป็นภาษาชั้นสูงในลัทธิพิธีฮินดูปะปนอยู่ ไปจนถึงการถวายการต้อนรับส่วนพระองค์ของผู้นำพื้นเมืองที่เป็นการจัดเลี้ยงโต๊ะแบบยุโรป หากมีการละเล่นร่ายรำ “นักร” ที่เป็นนาฏศิลป์พื้นเมืองให้ทอดพระเนตรในระหว่างการจัดเลี้ยงของกลุ่มตลกูดาร์สสำคัญในอุดู (อโยธยา) ที่วังโกเชอร์ปัท และยังทรงรู้จักสัมพันธ์กับชาวพื้นเมืองที่เป็น “ชนชั้นร่ำรวยใหม่” ซึ่งเป็นผลจากระบบเศรษฐกิจแบบการค้าเชิงพาณิชย์ภายใต้การปกครองบริติช – อินเดีย เป็นกลุ่มคนเจ้าของวัฒนธรรมบาบูที่มั่งคั่ง ซึ่งมีรสนิยมเป็นตะวันตกอย่างมาก (สหาย , สาคชิตอนันท์ 2546 : 294 -297)

รูปแบบวัฒนธรรมทั้งสองชนิดที่อยู่ปะปนกันนี้อาจเป็นแบบแผนที่ล้นเกล้ารัชกาลที่ 5 ทรงยอมรับได้ เราจึงไม่พบข้อมูลการวิจารณ์ใดๆ ของพระองค์ในเอกสารที่มีอยู่ ในขณะที่พบข้อวิพากษ์ที่เป็นพระราชวิจารณ์ต่อรูปแบบวัฒนธรรมอีกชนิดหนึ่งเป็นพื้นที่ของวัฒนธรรมพื้นเมืองดั้งเดิม เช่น ข้อวิจารณ์ที่ทรงมีต่อการก่อสร้างป้อมปราการและทัชมาฮาลที่มีชื่อเสียงโด่งดัง แม้ทรงชื่นชมความสง่างามด้านสถาปัตยกรรมและการตกแต่งลวดลายอันวิจิตร แต่ทรงมีพระราชปรารภเชิงลบกับผู้ใกล้ชิดที่ทำให้สลาเดนได้ทราบภายหลังว่า “จำนวนเงินมหาศาลสำหรับการสร้างทัชมาฮาลนั้น น่าจะเป็นประโยชน์มากนัก หากนำมาสร้างถนน สะพาน และขุดคลองตามต้องการของผู้คนในประเทศมากกว่า” เราไม่อาจรู้ชัดเจนว่าเป็นพระราชปรารภจริงหรือไม่ ถ้าจริงทรงคิดอย่างนั้นด้วยพระองค์เอง หรือทรงทราบว่าเป็นประเด็นความคิดที่เป็นแบบอังกฤษนิยมในการลดคุณค่าความยิ่งใหญ่ของอารยธรรมพื้นเมือง ด้วยการจัดลำดับให้อยู่ในฐานะที่ด้อยกว่าโดยใช้เกณฑ์ประโยชน์ต่อสาธารณชนเป็นเครื่องตัดสินข้อวิพากษ์ที่น่าสนใจอีกประเด็นหนึ่งเป็นเรื่องที่ทรงมองพิธีการต้อนรับตามแบบแผนราชสำนักจารีตของเจ้าผู้ครองนครพื้นเมือง 2 พระองค์ คือ อีศวารี ปราสาท นาเรน สิงห์ มหาราชาแห่งพาราณสี กับ มหาราชาวิเชียรนครัม

มหาราชาแห่งพาราณสี เป็นผู้มีชื่อเสียงในฐานะผู้อุปถัมภ์ศิลปะประเพณี เป็นเจ้าของโรงละครรามลีลา และเจ้าของป้อมรามนคร ได้ถวายการต้อนรับตามแบบประเพณีนิยมโดยแท้ ในวังวลาส ที่เป็นการฉลองให้แก่ กฤษณะ ไทว ปาย นวลาส ผู้แต่งมหากาพย์ ทำให้ภายในป้อมมีงานรื่นเริง เฉลิมฉลอง การรับเสด็จนอกจากมีการยิงสลุตสถาว 21 นัดแล้ว (สหาย , สาคชิตอนันท์ 2546 : 142) ยังจัดให้มีการ “ประทับบนโถง ถวายมิดชายธงเหล็กไหล 3 เล่ม ด้ามจากร่ำทองสำหรับหนึ่ง 3 เล่ม หอกปลดออก คร่ำเงิน 1 เล่ม ผ้าห่มริมทองรอบสีม่วงสีน้ำเงิน 2 ผืน สายมาลัยคาด 1 แล้วแจกมาลัยเจ้าขุนนางที่ตามเสด็จไปหมดทุกคน” (ระยะทางเสด็จพระพาสอินเดีย.2468 :63) ในขณะที่สหายใช้ข้อมูลหนังสือพิมพ์รายงานถึงการที่มหาราชาทรงมีม้าถวายให้ชมด้วย ในวันรุ่งขึ้นได้เสด็จเยี่ยมราชาแห่งวิเชียรนครัมที่ประทับใกล้พาราณสี ผู้เคยเข้าเฝ้ามาแล้วถึง 2 ครั้ง ราชานี้ก็ถวายการต้อนรับในแบบแผนเดียวกัน มีการ “ถวาย

กฤษด้ามจาประดับมรกต 8 ยอดคร่ำทอง 1 เล่ม หอกคร่ำเงิน 1 เล่ม สายมาลัย สาย 1 แล้วแจกมาลัยเจ้าขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยที่ตามเสด็จไปด้วยทุกคน ราชาวีเษยนครัมขึ้นขี่ม้าถวายให้ทอดพระเนตร” (ระยะทางเสด็จพระพาสอินเดีย.2468 :63) แบบแผนการรับรองพระเจ้าแผ่นดินสยามที่เหมือนกันเช่นนี้ ทำให้สลาเดนสรุปว่าเป็นการ “ต่างประชันกันด้วยการจัดพิธีการต้อนรับเป็นพิเศษ ที่รวมความวิจิตรตระการตาและแบบแผนอันอบอุ่นตามแบบตะวันออก” หากแต่ประเพณีอันสูงส่งแบบตะวันออกชนิดนี้ แม้จะทำให้ “พระองค์ทรงปลาบปลื้มยิ่งนัก” หากทว่าได้ทรงเลือกโลกทัศน์ใหม่ที่ต่างออกไป “ลมตะวันตก” นั้นมีพลังแรงกว่า รายงานของสลาเดนจึงปรากฏข้อความว่า “แต่ขณะเดียวกันก็ทรงขบขันกับภาพสะท้อนความเสื่อมของความเป็นตะวันออก” ข้อมูลที่อาจทรงเลือกถ่ายทอดให้สลาเดนนายทหารผู้ติดตามเสด็จชาวอังกฤษที่ทำงานให้กับรัฐบาลบริติช – อินเดีย ได้รับรู้ถึงโลกทัศน์ของพระองค์ส่วนที่เป็นแบบสมัยใหม่และเป็นตะวันตก “ด้วยพระองค์ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ทรงเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมและแบบแผนของราชสำนักไปมากในระยะเวลาหลายปีที่ผ่านมา โดยระมัดระวังมิให้กระทบกับราชวงศ์ และยังทรงรับขนบธรรมเนียมและแบบแผนมารยาทแบบตะวันตกที่ดีมาแทน” ด้วยเหตุนี้ “จึงทรงอดมิได้ที่จะมีทัศนะในเรื่องนี้ออกไปในทางสมเพชและขบขันกับลัทธิอนุรักษนิยมของรัฐในปกครอง (ของบริติช – อินเดีย) ซึ่งพยายามรักษาความยิ่งใหญ่ที่ทันสมัย โดยมีได้พิจารณาถึงความก้าวหน้าของอารยธรรมของโลกตะวันตกหรือตะวันตก ถึงสถานะภาพของรัฐบาลอินเดียที่เปลี่ยนแปลงไป” (สลาเดน , เอ็ดเวิร์ด บอสค์.2543 : 47.) พระเจ้าแผ่นดินสยามกำลังลดสถานะภาพของอารยธรรมโลกจาริตที่เป็นต้นแบบแผนวัฒนธรรมราชสำนักสยามในอดีตให้ตกต่ำลงด้วยการชี้ถึงความ “ทันสมัย” หรือ “ล้ำสมัย” และเปิดทางให้กับวัฒนธรรมสมัยใหม่แบบตะวันตกที่ทรงคิดและเชื่ออย่างที่ว่าตะวันตกอยากจะเป็น นั่นคือ “ความเจริญที่เหนือกว่าของโลกศิวิไลซ์ (ตะวันตก)”

เมื่อตะวันออกพบวัฒนธรรมความบันเทิงแบบยุโรปและการจับจ่ายสินค้ายุโรป เมื่อคณะเสด็จอินเดียจากสยามผู้ซึ่งเติบโตในบริบทวัฒนธรรมชนชั้นนำแบบจาริต แม้มีการปรับตัวรับวัฒนธรรมเทคโนโลยีบางอย่าง และเรียนรู้มารยาทการเข้าสมาคมเพื่อสร้างภาพลักษณ์ภายนอกให้เป็น “ตะวันตก” แต่เมื่อต้องเผชิญหน้ากับวัฒนธรรมตะวันตกต้นแบบที่เป็นรสนิยมแบบแผนการใช้ชีวิต ซึ่งต้องมีพื้นฐานความรู้ความคิดทางจิตวิญญาณ หรือผ่านการฝึกฝนแบบแผนชีวิตที่เป็นความเชื่อทางสังคม หรือมีประสบการณ์สิ่งแวดล้อมร่วมกัน การแสดงออกของคณะเสด็จอินเดีย จึงเปิดเผยตัวตนทางรสนิยมที่ยังคง “ลักษณะไทย” ออกมา ก่อให้เกิดปฏิกิริยาความรู้สึกชาวตะวันตกให้มองเห็นเป็นเรื่องน่าประหลาดใจแถมขบขัน เราพบการแสดงออกเชิงตัวตนในลักษณะนี้อยู่สองแบบ

จากอุปากรสุละคอนสัตว์และการแสดงตลก : อารมณ์ที่เข้าไม่ถึงสู่ความสนุกสนาน คณะรัฐบาลบริติช – อินเดีย ได้จัดรายการบันเทิงถวายรัชกาลที่ 5 และคณะทอดพระเนตรระหว่างประทับที่ลัดดาและลักเนา ข้อมูลหนังสือพิมพ์ที่สหายประมวลไว้ ทำให้เราทราบว่าได้ทอดพระเนตรอุปากรวันที่ 15

มกราคม ละคอนสัตว์วันที่ 18 มกราคม ส่วนละคอนตลกได้ทอดพระเนตรที่ลักเนาวันวันที่ 6 กุมภาพันธ์

อุปรากรเป็นศิลปะการแสดงให้ความบันเทิงแบบวัฒนธรรมตะวันตกชั้นสูงยุโรปแท้ มีต้นกำเนิดจากอิตาลี ภาษาที่ใช้ในบทร้องเป็นอิตาเลียน และนี่คือความยากในการเข้าถึงอุปรากรให้เกิดอารมณ์สนุกสนาน แม้แต่กับผู้ที่เคยได้ชมวัฒนธรรมยุโรปเอง การเสด็จชมอุปรากรพร้อมด้วยลอร์ดมาโย ในฉลองพระองค์เครื่องแบบทหารเต็มยศ ภายใต้แบบแผนการชมอุปรากรเต็มรูปแบบพิธีการ ผู้สื่อข่าวส่วนใหญ่มีความคาดหวังต่อกลุ่มผู้ชมสยามว่า "บางทีอาจจะเป็นกลุ่มผู้ชมที่น่าตื่นตาตื่นใจและเฉลียวฉลาดที่สุดที่เคยพบเห็นในโรงละครอินเดียกัว่าได้" และคงต้องถือว่าการจัดรายการอุปรากรถวาย เรื่อง *เฟาสต์ มาร์เกอริต้า* เป็นการนำเสนอวัฒนธรรมตะวันตกชั้นสูงที่เหมาะสมอย่างยิ่งต่อสถานะจักรพรรดิราชสยาม ผู้เดินทางมาชมด้วยขบวนรถม้าตกแต่งสวยงามยาวเหยียด ใช้เวลาถึงครึ่งชั่วโมงกว่าจะมาครบขบวน ล้นเกล้าฯ รัชกาลที่ 5 ได้ปรากฏตัวอย่างเต็มยศต่อสายตาสื่อมวลชน นั่นคือทรงฉลองพระองค์ทหารเต็มยศพร้อมหมวกเปิดปีก 3 ด้าน แต่ดังที่กล่าวแล้วว่าอุปรากรเป็นวัฒนธรรมชั้นสูงเรื่องที่เล่นถวายเป็นสะท้อนแนวคิดทางคริสต์ศาสนาและความเชื่อแบบยุโรปอันซับซ้อน เกินกว่าความรู้สำหรับชาวตะวันออกที่แม้จะได้รับการฝึกฝนอบรมความรู้และภาษาตะวันตกมาบ้างอย่างชนชั้นนำสยามกลุ่มนี้ โดยเฉพาะองค์ประกอบเนื้อเรื่อง บทพูดทำนองการร้อง ท่าทางการแสดงที่มีลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรม

ผู้สื่อข่าวจึงมองเห็นปฏิกิริยาของผู้ชมชาวสยามมีลักษณะดังนี้

"แต่ก็เช่นเดียวกับทุกคน (ผู้สื่อข่าวและผู้ชม) ดูจะจนปัญญา เพราะคนทั้งกลุ่ม (คณะเสด็จอินเดียชาวสยาม) มีความเฉยเมยเหมือนอินเดียแดงที่เงียบและอดทน ดูเหมือนว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามจะแสดงอาการสนพระทัยเพียงเล็กน้อยเมื่อใดก็ตามที่มีการชักดาบออกจากฝัก หรือจะมีเหตุุ่นวายอะไรอย่างอื่นเกิดขึ้น (บนเวทีที่เป็นการแสดง) ข้าพเจ้าไม่คิดว่าพระองค์จะคิดว่าการแสดงนี้จะด้อยกว่าการแสดงในยามค่ำคืนที่โรงละครแห่งชาติในพระนคร" (สหาย สาคชิตอนันท์ 2546 :71 - 72.)

อย่างไรก็ตามการคาดเดาของผู้สื่อข่าวผิดพลาด สยามยังไม่มีโรงละครแห่งชาติสำหรับสาธารณะชน จนอีก 3 - 4 ทศวรรษต่อมา และการแสดงจากโลกตะวันตกที่เข้ามาครั้งแรกในกรุงเทพฯ ก็เป็นละคอนสัตว์ม้าในพ.ศ.2415 ภายหลังเสด็จอินเดียแล้ว ดังนั้นจึงยากที่จะทราบว่าทรงสนพระทัยอะไรในอุปรากรเรื่อง *"เฟาสต์ มาร์เกอริต้า"* ที่มีเนื้อหาแฝงไว้ด้วยปรัชญาความเชื่อคริสต์ศาสนา ที่ยังสื่อด้วยบทร้อง ภาษาอิตาเลียนซึ่งพระองค์ไม่น่าจะรับรู้ได้ การแสดงออกของพระองค์จึงเฉยเมย ยกเว้นบางตอนเช่น "พระเจ้าอยู่หัวจะทรงประหลาดใจเอาจริง ๆ เมื่อเมฟิสโตเฟล (ซาตาน) แสดงอาการตกใจอย่างโศกสลดเกินควรกับการแปรขบวนของแถวผู้เดินประกอบฉาก" แต่ภาพที่สะท้อนชัดเจนว่าผู้ชมเมืองสยามไม่สามารถสื่อสารการแสดงชุดนี้เป็นรายงานถึงองค์เจ้านายน้อยผู้ตามเสด็จ ฉลองพระองค์นายทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ จนได้รับสมญานามว่า "กองทหาร" ว่า

“สำหรับพวกกองทหารหรือบรรดาเจ้าชายตัวน้อยๆ ที่น่าสงสารนั้น เป็นเรื่องสนุกที่จะได้สังเกตว่า หลังจากที่พวกเขาพยายามเข้าไปด้านหลังเวทีแล้วทำไมไม่สำเร็จ พวกเขาก็ฉลาดพอที่จะถอดหมวกออก พับข้างพับขาเล็กๆ ของเขา แล้วหลับไปอย่างนุ่มนวลที่รู้สึกนึกดี”

สำหรับองค์ยุวกษัตริย์แม้จะไม่ได้แสดงกิริยาเช่นนั้น หากแต่พระองค์ก็ไม่ได้ถูกฝึกฝนมาให้รู้มารยาทการชมละครชั้นสูง ดังนั้นเมื่อละครจบผู้สื่อข่าวก็รายงานแต่เพียงว่า “ท่านอุปราชได้แสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้ใหญ่โดยการปรบมือ” โดยไม่ได้เอ่ยถึงลั่นเกล้ารัชกาลที่ 5 เลย น่าเป็นไปได้ว่าไม่ทรงทราบธรรมเนียมปฏิบัติเช่นนี้

ภาพความสนุกสนานที่เป็นอารมณ์ความรู้สึกตรงข้ามกับการดูละครอุปรากร เห็นจะเป็นการทอดพระเนตรละครสัตว์ในกัลกัตตาอีก 3 วันต่อมา แม้ว่าเสด็จล่าช้าจนการแสดงเริ่มไปแล้ว 1 ชั่วโมง แต่พระองค์ก็ปรากฏกายต่อสาธารณชนอย่าง “เป็นตะวันตกทุกกาลเทศะ” ด้วยชุดพลเรือน สุภาพบุรุษอังกฤษซึ่งอาจเป็นการเสด็จไม่เป็นทางการ และลอร์ดมาโยไม่ได้ติดตามด้วย ข้อมูลจากรายงานข่าวพบว่า ทรงโปรดมหรสพแบบนี้มากกว่าการแสดงอุปรากรอันสง่างามเมื่อเย็นวันจันทร์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัย ทรงพระเกษมสำราญแม้กับพระองค์เอง ในขณะที่ผู้ที่อยู่ในกระบวนเสด็จที่เหลือทั้งพระราชวงศ์และขุนนางมิได้พยายามที่จะปกปิดความประหลาดใจและความยินดีของพวกเขาเลย” และแม้แต่พระเจ้าแผ่นดินสยามที่ปรากฏพระองค์ต่อสาธารณชนอย่างเป็นทางการ “พระเจ้าแผ่นดินทุกกระเปียดนี้” ก็ยัง “ทรงปลดปล่อยพระองค์จากความเปิ่นๆ ที่ยิ่งใหญ่” ทรงแสดงท่าทางในที่สาธารณชนอย่างเปิดเผยความรู้สึกด้วยการปรบพระหัตถ์แสดงความพึงพอใจพระทัย และเมื่อการแสดงชุดสุนัขพูดได้ของมิสเกอร์ทรูดจบ ก็ทรงพระสรวลและแย้มพระโอษฐ์ หันไปทางขวาบ้างทางซ้ายบ้าง เพื่อตรัสด้วยพระอนุชาและขุนนางไทย ท่าทางเช่นนี้ผู้สื่อข่าวมองว่าต่างจากการแสดงพระองค์ต่อสาธารณชนปกติ ที่มักเป็นท่าทาง “ดูห่างเหินและสงบนิ่ง” ที่บรรดาผู้สื่อข่าวไม่นิยมนัก ความพอใจต่อการแสดงละครสัตว์นี้ เห็นได้ชัดเจนมากในกรณีพระอนุชา “บรรดาเด็กชายที่ข้าพเจ้านานนามอย่างเหมาะสมว่าพวกกองทหาร ไม่ได้ง่วงเหงาหาวนอนแล้วตอนนี้และยิ่งในชุดละครสั้นตลกเรื่องหมู่บ้านทรมาณ ที่ไม่มีบทพูด แต่เป็นการแสดงท่าทาง พวกเขาต่างหัวเราะขบขันอย่างไม่อาจกลั้นได้” ในทัศนะผู้สื่อข่าวพวกเขาเห็นว่า “และแน่นอนที่สุดว่าเป็นการแสดงชนิดใหม่สำหรับชาวสยามผู้ที่เข้าได้ถึงความสนุกสนานการแสดงเช่นนี้เช่นเดียวกับพวกเด็กๆ ของ ‘ผู้คนของเราเอง’ ดังนั้นแม้ว่าพวกเขาพยายามล้าวมอย่างเต็มความสามารถและไม่เป็นเรื่องลึกลับเลย ว่าพวกเขามีความรู้สึกอย่างไร”

การแสดงอีกแบบหนึ่งที่เป็นที่ถูกใจชาวสยาม คือ การแสดงตลกของโปรเฟสเซอร์ บูเชล ที่โรงละครโมหะเหม็ด โจรกซ์ ที่เมืองลัคเนา จากที่ประสบความสำเร็จในการเข้าถึงคนดู เป็นจากตลกด้วยท่าทางไม่มีบทพูด ในขณะที่อีกเรื่องหนึ่งเป็นตลกที่เล่นคำพูดโต้ตอบกันด้วยการเรียกชื่อ หากแต่การ

แสดงชุดหลังนั้นล้มเหลว ไม่สามารถทำให้รัชกาลที่ 5 แย้มพระสรวลได้ เป็นไปได้ว่าพระองค์ไม่ได้พื้นฐานความรู้ภาษาอังกฤษมากพอที่จะเข้าใจความหมายในระดับการเล่นคำได้

การเผชิญหน้ากับวัฒนธรรมความบันเทิงที่เป็นการแสดงเช่นนี้เป็นเรื่องสัมพันธ์กับความรู้สึกและความเข้าใจพื้นฐานซึ่งแตกต่างกันระหว่างวัฒนธรรมสองโลก การยอมรับและการเรียนรู้วัฒนธรรมตะวันตกของชาวสยามยังมีข้อจำกัดอย่างมากต่อการรับรู้และเข้าถึงวัฒนธรรมชั้นสูงตะวันตกที่มีลักษณะเฉพาะและสื่อสารแพร่กระจายเฉพาะกลุ่ม พวกเขาจึงสามารถเข้าถึงวัฒนธรรมตะวันตกที่เป็นการแสดงของชาวบ้านและสาธารณชนทั่วไปอย่างละครสัตว์และตลกได้มากกว่า เพราะการสื่อสารที่ไม่ได้ผ่านภาษาที่มีการสร้างความหมายและคำเฉพาะขึ้นในวัฒนธรรมของตนเอง ย่อมสื่อให้ผู้ชมต่างวัฒนธรรมให้สามารถรับสารอย่างเข้าใจได้ง่ายกว่าและกว้างขวางกว่า

วัฒนธรรมการจับจ่ายสินค้ายุโรป ที่จริงแล้ววัฒนธรรมการบริโภคสินค้าต่างประเทศนั้นเป็นภาวะที่เกิดขึ้นกับราชสำนักสยามมาตั้งแต่อดีตก่อนยุครัตนโกสินทร์ ด้วยฐานะราชธานีไม่ว่าจะเป็นอยุธยาหรือกรุงเทพฯ มักทำหน้าที่ทั้งศูนย์อำนาจการบริหารปกครองและเศรษฐกิจการค้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งการดำรงฐานะเป็นมหานครแบบเมืองท่า ดังนั้นราชธานีจึงเป็นแหล่งรวมสินค้าหรือผลผลิตจากต่างประเทศที่นำเข้ามาจากพ่อค้าต่างชาติ ไม่ว่าจะเป็นจีน อินเดีย อาหรับ และตะวันตก โดยมีผู้บริโภคลาดับซื้อหลักคือราชสำนักและชนชั้นสูง ประกอบด้วยเจ้านายและขุนนาง ที่สำคัญการค้าแบบผูกขาดภายใต้ระบบพระคลังสินค้าทำให้รายการสินค้าฟุ่มเฟือยและอาภรณ์ต้องบังคับขายให้กับราชการ ดังนั้นชนชั้นนำในสยามจึงคุ้นเคยกับวิถีชีวิตที่ใช้ผลผลิตและสินค้าจากต่างประเทศ เมื่อรัฐบาลสยามใช้ระบบการค้าเสรี ทำให้การซื้อขายทำได้โดยระหว่างพ่อค้ากับราษฎร จึงมีสินค้าจากต่างประเทศเข้ามาจำหน่ายโดยตรง ด้วยการที่พ่อค้าต่างชาติได้เข้ามาเปิดห้างขายสินค้าเหล่านี้ โดยเฉพาะพ่อค้าจากอินเดียและจีน ความนิยมบริโภคสินค้าจากต่างประเทศจึงมีอยู่อย่างต่อเนื่องโดยเฉพาะกลุ่มผู้มีอำนาจซื้อที่เป็นชนชั้นนำ และแนวโน้มสินค้าฟุ่มเฟือยสำหรับชนชั้นสูง จะเป็นสินค้าจากยุโรปที่เข้ามาแทนที่สินค้าจากอินเดียและจีน

ด้วยเหตุนี้ข้อมูลร่วมสมัยที่บันทึกกิจกรรมเสด็จอินเดีย 2415 จึงสะท้อนบุคลิกภาพของคณะเสด็จอินเดียไว้สองลักษณะที่ตรงข้ามกันโดยสิ้นเชิง บุคลิกภาพแรกเป็นความสนใจอย่างจริงจังและตั้งใจ รวมถึงความอยากรู้อยากเห็นที่มีต่อกิจกรรมโครงการพัฒนาสาธารณูปโภคและกิจกรรมการทหารที่มีประสิทธิภาพ พวกเขาคาดหวังว่ากิจกรรมเหล่านี้คือความรู้ทันสมัยที่จำเป็นอย่างยิ่งต่อการนำประสบการณ์กลับไปปรับปรุงสยามให้ศิวิไลซ์แบบเดียวกัน ภาพการดูงานและร่วมการซ้อมรบจึงดูเข้มข้นเป็นทางการ แต่บุคลิกภาพอีกแบบหนึ่งที่เป็นตรงข้ามนั้น เป็นการเสนอภาพการจับจ่ายซื้อสินค้าต่างประเทศ ซึ่งที่จริงเป็นส่วนหนึ่งของพฤติกรรมบริโภคของชนชั้นนำอยู่แล้ว

ในเวลานั้นพื้นที่บริติช - อินเดียในเขตเมืองใหญ่เป็นแหล่งรวมสินค้าที่ผลิตจากโรงงานในลอนดอนยุโรป แล้วส่งมาขายที่อินเดีย ก่อนแพร่กระจายขายต่อไปยังภูมิภาค ราชอาณาจักรสยามเป็นลูกค้าสำคัญซื้อสินค้าจากระบบการผลิตแบบอุตสาหกรรมของอังกฤษ โดยเฉพาะผ้าผ้าย และกระสอบผ่านบริติช

- อินเดีย การใช้จ่ายซื้อของในกัลกัตตา เดลี และ บอมเบย์ของคณะเสด็จอินเดียสร้างความประหลาดใจระคนดีใจให้แก่ผู้สื่อข่าว เพราะบริติช - อินเดียในช่วงเสด็จพระราชดำเนิน ต้องเผชิญปัญหาทางเศรษฐกิจจากการที่รัฐบาลเพิ่มอัตราภาษีเก็บภาษีรายหัว สร้างภาระให้กับราษฎรทั่วไปอย่างมาก การซื้อสินค้าจำนวนมากของชาวสยามจึงถูกหยิบยกขึ้นมาล้อเลียนไปในทางช่วยแก้ปัญหาเศรษฐกิจให้กับพวกเขา

เช่นที่กัลกัตตาในวันที่ 18 มกราคม หลังเสวยพระกระยาหารค่ำกับ เซอร์ จอร์จ แคมป์เบล ข้าหลวงเมืองบอมเบย์ ทั้งที่เป็นเวลาหลัง 2 ทุ่มแล้ว รัชกาลที่ 5 ทรงเจียดเวลาไปเลือกซื้อของเองในเมือง เข้าใจว่าพฤติกรรมการใช้จ่ายคงเป็นแบบ “ไม่อื่น” จึงได้สร้างความตื่นเต้นแก่พ่อค้าในอินเดีย ทำให้ต่างคิดกลยุทธ์การค้าเพิ่มแรงจูงใจให้ลูกค้ารายอื่น ด้วยการติดป้ายว่าทรงซื้อสินค้าชิ้นนั้นแล้ว เป็นการสร้างชื่อเสียงให้กับร้าน ประเภทสินค้าที่ซื้อจากกัลกัตตา คงเป็นสินค้าพุ่มเฟิอย ประเภทเสื้อผ้า เครื่องถ้วยชาม เครื่องแก้วเจียรไน นาฬิกา ไปจนถึงของราคาแพงอย่างโบราณวัตถุ เครื่องประดับอัญมณี ที่กัลกัตตานี้คงใช้เวลาจับจ่ายซื้อสินค้ามากกว่า 1 ครั้ง พบว่ากิตติศัพท์พระราชนิยมในการซื้อสินค้าน่าจะเป็นที่รับรู้แพร่หลายในหมู่เจ้าของร้านค้า เพราะถึงกับมีการลงโฆษณาสินค้าเพื่อดึงดูดความสนใจให้เข้าถึงการรับรู้ของพระองค์ สหายประมวลข้อมูลด้านนี้ไว้ ด้วยการอ้างถึงหนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่งที่ลงข่าววันที่ 16 มกราคม 2415 ว่า

“...พระองค์ทรงโปรดปรานการซื้อของเป็นอย่างยิ่ง คณะของชาวสยามแวะไปเยือนร้านค้าทุกแห่งในกัลกัตตา และกล่าวกันว่าทรงซื้อของกับใบสั่งซื้อของ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์ใหญ่นั้นมากมายเสียจนทำให้เกิดความสดชื่นขึ้นอย่างแท้จริงในช่วงเวลาอันแสนร้ายกาจที่มีแต่การตัดทอนเงินเดือน เก็บภาษีเงินได้และค่าใช้จ่ายในการดำรงชีพ” นั้นเป็นเพราะในช่วงเวลาที่เสด็จอินเดียนั้น ระบบบริหารอาณานิคมที่ประกอบด้วยกองทัพและข้าราชการ ตลอดจนความต้องการผลประโยชน์จากอาณานิคมของศูนย์กลางจักรวรรดิอังกฤษ ทำให้รัฐบาลบริติช - อินเดียมีภาระการใช้จ่ายสูงจนต้องเรียกเก็บภาษีรายหัวอัตราสูงขึ้น เนื่องจากเป็นวิธีเพิ่มรายได้ของรัฐที่ง่ายและเร็วที่สุด หากแต่สร้างภาวะวิกฤติแก่ประชาชน จนเกิดการต่อต้านเรียกร้องให้แก้ไขปัญหานี้ผ่านหนังสือพิมพ์ (สหาย สาคชิตอนันท์. 2546 : ....)

ภาพการจับจ่ายซื้อสินค้ายุโรปยังปรากฏให้เห็นแม้แต่ที่เดลีขณะชมการซ้อมรบอย่างเอาจริงเอาจังของกองทัพบริติช - อินเดีย ณ ค่ายทหารกูดป เข้าวันรุ่งขึ้นหลังการซ้อมรบ จันทรที่ 29 มกราคม ทางกรอินเดียน่าจะเป็นการสังการของลอร์ดนาเบียร์ ผู้บัญชาการกองทัพและหัวหน้าคณะเสนาธิการซ้อมรบขณะนั้น ให้แปรสภาพที่ประทับสวนหน้ากระโจมสำหรับการเข้าเฝ้าเป็นลานตลาดนัดขายผ้าของพ่อค้าชาวอินเดีย มีการนำสินค้าทุกประเภทมาขายแน่นขนัด คณะผู้มาเยือนชาวสยามก็ “เป็นนักชื้อทุกอย่างที่ขวางหน้า” รายงานของสลาเดนบรรยายถึงลักษณะการจับจ่ายของชาวสยามว่า “มีความชำนาญในการต่อรองราคา และต่างขอลดราคาโดยแลกกับการจ่ายเงินสด พวกเขาเมื่อต่อรองราคาเสร็จสรรพ ก็จ่ายเงินทันที

ที่และซื้อไม่อื่น” อย่างไรก็ตามสินค้าที่คณะชาวสยามซื้อที่ภูเก็ต เดลินั้น ส่วนใหญ่เป็นผ้า (ซึ่งน่าจะเป็นผ้าฝ้ายที่ผลิตในระบบอุตสาหกรรมโรงงาน) ซึ่งมีปริมาณน้ำหนักมาก สลادنรายงานถึงเป้าหมายการจับจ่ายสินค้าผ้าปริมาณสูงมากเช่นนี้ว่า

“คงไม่เป็นการพูดเกินจริงนัก หากจะกล่าวว่าเฉพาะผ้าที่คณะผู้ตามเสด็จซื้อไป คงทำให้น้ำหนักสัมภาระเพิ่มขึ้นถึง 1 ตันทีเดียว ผ้าเหล่านี้มิได้นำไปค้าขายทำกำไรแต่อย่างใด แต่เป็นของขวัญให้บรรดาญาติฯ ที่เป็นสตรี เมื่อกลับไปกรุงเทพฯ”

นอกจากสินค้าฟุ่มเฟือยเครื่องประดับตกแต่งและผ้าจากยุโรปแล้ว ยังมีสินค้าแปลกใหม่อื่นๆ จากยุโรป ที่คณะเสด็จอินเดียจับจ่ายด้วยความพึงพอใจด้วย อย่างการจับจ่ายที่ห้างเทรเซอร์ บอมเบย์ สลادنรายงานว่าห้างนี้เป็นห้างใหญ่ตัวแทนจำหน่ายสินค้าหลากหลายจากยุโรป ซึ่ง “ยังคงปลอบปลื้มให้แก่ฝ่ายผู้มาเยือนจากสยามยิ่งนัก” และหลังจากนั้นก็มีการซื้อของอย่างมากจากชาวสยาม “วันนี้ห้างเหมือนโดนพายุกวาดจนราบเรียบทั้งข้างนอกและข้างใน ด้วยความกระตือรือร้นของผู้ซื้อและความรวดเร็วในการเลือกซื้อสินค้าหลากหลาย” และไม่เป็นปัญหาสำหรับการสื่อสารแม้ว่า “ผู้ขายและผู้ซื้อพูดกันคนละภาษา และกำลังสับสนกับการต่อรองราคา” โดยที่จำนวนพนักงานขายที่มีอยู่น้อย แทบรับสถานการณ์ไม่อยู่ หากในที่สุดแล้วล่ำมประจำคณะคือ ราชเลขาธุการในพระองค์ นายราชานัตยานุรักษ์ (พร บุนนาค) ก็ได้เข้ามาช่วยประสานเป็นล่ามให้กับทั้งคณะ “การทุกอย่างจึงเรียบร้อย” สำหรับสลادنที่เป็นคนยุโรปและน่าจะคุ้นเคยการใช้ผลิตภัณฑ์ที่ชาวสยามชื่นชอบ เขาจึงแปลกใจอย่างมากที่พบว่า ชาวสยามพอใจเป็นพิเศษกับสินค้าที่ผลิตจากหนังแมวน้ำ “ไม่ว่าจะเป็นกล่องซิการ์หนังแมวน้ำ ของยาสูบหนังแมวน้ำ หรือกระเป๋าหนังแมวน้ำ” จนถึงกับ “ซื้อกันเป็นโหลๆ มีการสั่งเพิ่มอีกไม่อื่น และไม่เกี่ยงราคาด้วย ทำให้สินค้าที่มีอยู่ในห้างแม้จะมากอยู่แล้ว แต่ก็ไม่พอกับความต้องการ” ในทัศนะเขาผลิตภัณฑ์หนังแมวน้ำ “มีคุณภาพไม่ดีนัก” เพราะหนังพวกนี้ไม่ทนกับมอดและอากาศร้อนชื้น ทำให้เขาเชื่อว่าเมื่อลูกค้าชาวสยามนำกลับไปบ้านเมืองก็น่าจะ “เลิกละ” ของแปลกพวกนี้ (สลادن , เด็ดเวิร์ด บอส์ค. 2543 : 25 , 43.)

ลักษณะนิสัยการจับจ่ายของชาวสยามเมื่อมองผ่านสายตาของสลادنชาวยุโรปหนึ่งในสองคนที่ติดตามใกล้ชิด จึงมองว่าเป็นธรรมเนียมที่ “เห่อและหลงใหล” ต่อสินค้าที่เป็นของแปลกใหม่ และการซื้อในปริมาณมากนั้นไม่ใช่เพื่ออุป – บริโภคเฉพาะครอบครัว หากแต่ระบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติและการอุปถัมภ์ที่น่าจะเป็นเหตุจูงใจให้ลูกค้าชาวสยาม ซึ่งอยู่ในฐานะชนชั้นนำที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีพอที่จะจับจ่ายสินค้าได้จำนวนมากเพื่อนำ ไปแจกจ่าย “ญาติมิตรพวกพ้อง” ถึงขนาดที่หนังสือพิมพ์อินเดีย นำไปอุปมาเสียดสีแบบตลกเชิงเปรียบเทียบโดยไม่ตั้งใจกับราชวงศ์ที่ร่ำรวยในยุโรป แต่มีผลลัพธ์กว่า “การค้าทำให้เกิดการเปรียบเทียบกันอย่างน่าพิศวงระหว่างการซื้อขายแบบเหมาโหลของพระราชวงศ์สยามกับความใจกว้างอย่างถ่อมตัวของบรรดาพระราชวงศ์เยอรมันอย่างโคเบอร์ก หรือ เกล็ฟ” (สหยา , สาคชิตอนันท์. 2546 : 84.) และยังเปรียบเทียบไปถึงรายได้ของอินเดียในการขายสินค้าให้แก่คณะผู้เสด็จอินเดีย คงช่วยให้ “วิกฤติทางการเงินที่เกิดขึ้นจากการเรียกเก็บภาษีเงินได้มหาโหด พระเจ้าแผ่นดินสยามผู้เป็นอาคันตุกะคง

ได้ช่วยให้เกิดการผ่อนคลายอย่างมากในนครหลวงจักรวรรดินี้ (กัลกัตตา)" (สหาย, สาคชิตอนันท์. 2546 : 83.)

แหล่งกำเนิดพุทธศาสนา : พันธกิจสืบค้นพุทธศาสนาที่แท้ นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19-20 เป็นต้นมา พุทธศาสนาในสยามประเทศเป็นการติดต่อสัมพันธ์กับศูนย์กลางพุทธศาสนาในลังกาทวีปมาโดยตลอด จนถึงต้นรัตนโกสินทร์ในสมัยรัชกาลที่ 3 พ.ศ.2380 เจ้าฟ้ามงกุฎชนนันทวงศ์ทรงผนวชเป็นท้าววชิราลงกรณ ทรงพยายามผลักดันให้ราชสำนักติดต่อดระดับสมณทูตกับลังกา เพื่อสืบหาพระบรมสารีริกธาตุและพระไตรปิฎกที่ขาดหายไป รัชกาลที่ 3 จึงทรงมอบหมายให้พระองค์และคณะสงฆ์ธรรมยุติรับหน้าที่ส่งสมณทูตกับลังกามาโดยตลอด (นฤมล ธีรวัฒน์. 2525 : 133.) การรับรู้เรื่องราวทางพุทธศาสนา รวมถึงประวัติศาสตร์พุทธศาสนาของชนชั้นนำสยาม จึงเป็นคำอธิบายผ่านแหล่งข้อมูลความรู้จากลังกาวงศ์และลังกาทวีป การสืบสานพุทธศาสนากับลังกายังถือเป็นส่วนหนึ่งของปฏิบัติการ "ชำระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์หรือเป็นพุทธศาสนาที่แท้แบบดั้งเดิม" เช่นเดียวกับการตั้งธรรมยุติสงฆ์ในภายหลัง วัชรญาณภิกขุยังทรงเป็นผู้ริเริ่มคิดการกลับไปหาพุทธศาสนาในอินเดีย แทนที่การเชื่อมโยงพุทธศาสนากับลังกาอย่างแต่ก่อน ไม่ว่าจะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตาม ทรงสร้างอดีตพุทธศาสนาในสยามประเทศให้เชื่อมโยงกับแหล่งกำเนิดพุทธศาสนาในดินแดนชมพูทวีปสมัยพระเจ้าอโศก ผู้เป็นจักรพรรดิราชในจินตภาพของคัมภีร์พุทธศาสนาที่มีอยู่ทั้งในลังกา มอญ และสยาม และทรงเป็นผู้ทำให้พุทธศาสนาแพร่หลายเข้ามาในดินแดนสุวรรณภูมิ วัชรญาณภิกขุได้สร้างวาทกรรมให้สุวรรณภูมิหมายถึง "ดินแดนที่ตั้งพระปฐมเจดีย์" บริเวณเมืองนครชัยศรียุคนั้น (นครปฐมในปัจจุบัน) และสร้างความหมายใหม่ให้ "พระปฐมเจดีย์" ซึ่งเคยมีชื่อรู้จักกันในหมู่ชาวบ้านท้องถิ่นแถบนั้นมาก่อนว่า "เจดีย์พระประโทน" หมายถึง เจดีย์ที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปางไสยาสน์ หรือพระนอนที่ชาวบ้านเรียก "พระบรรทม" ให้กลายเป็นเจดีย์องค์แรกเมื่อพระเจ้าอโศกแรกโปรดให้นำพุทธศาสนาเข้ามาเผยแผ่ในสุวรรณภูมิ (ผู้สนใจอ่านรายละเอียดข้อมูลวิธีการสร้างความหมายเช่นนี้ได้เพิ่มเติมในบทความเรื่อง "พระปฐมเจดีย์กับนครปฐม" ของสุทธชัย ยัมประเสริฐ. 2533.) วาทกรรมนี้มีผลให้เมื่อขึ้นครองราชย์ ทรงสร้างเจดีย์องค์ใหม่ครอบเจดีย์เก่าที่มีขนาดสูงใหญ่ด้วยรูปทรงที่การออกแบบตามจินตนาการของพระองค์เอง (มีผู้รู้บางท่านลงความเห็นว่ารูปแบบไม่ต่างจากเจดีย์ทรงลังกา) เพื่อให้สอดคล้องกับเหตุผลที่ทรงอธิบายว่าเป็นเจดีย์องค์แรกสมัยพระเจ้าอโศกในสุวรรณภูมิ

แม้ว่าวาทกรรมรัชกาลที่ 4 ทรงสร้าง ยังคงอ้างอิงหลักฐานที่มาจากแหล่งข้อมูลลังกา คือ "มหาวงศ์" ซึ่งเป็นคัมภีร์ประวัติพุทธศาสนาของสงฆ์สายลังกาวงศ์ วาทกรรมนี้มีการอธิบายขยายจนเป็นข้อสรุปสำคัญ สามารถเชื่อมโยงความหมายไปถึงพุทธศาสนาสมัยพระเจ้าอโศกในชมพูทวีป นับตั้งแต่ พ.ศ.2407 จอห์น สไควร์ ชาวอังกฤษจากอินเดีย ได้นำพระศรีมหาโพธิ์และพระพิมพ์จากเมืองพุทธคยาในอินเดีย เข้ามาถวายรัชกาลที่ 4 ทรงพบข้อความหลังพระพิมพ์ มีคาถา "เยธมมา เหตุปภวา" แบบเดียวกับจารึกที่แผ่นอิฐ ค้นพบที่องค์เจดีย์เก่าของพระปฐมเจดีย์ ทำให้รัชกาลที่ 4 ทรงมีพระวินิจฉัยว่า

คาถานี้เป็นหัวใจหลักธรรมพุทธศาสนาที่มีมาแต่ครั้งโบราณ และเผยแพร่ปรากฏอยู่ในพระปฐมเจดีย์ดินแดนสุวรรณภูมิตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศก เมื่อพุทธศาสนาส่งแล้ว 218 ปี (ดูในสุทธาย ยัมประเสริฐ, 2533, 2-4.) การใช้หลักฐานวัตถุจากอินเดียเพื่อสร้างเหตุผลเปรียบเทียบอย่างอนุมานเช่นนี้ ได้กลายเป็นวาทกรรมที่เชื่อมโยงพุทธศาสนาในสยามกับอินเดีย วาทกรรมนี้ยังสอดคล้องกับวิธีการอธิบายตามเหตุผลความรู้ตะวันตก ทั้งนี้มีข้อสังเกตจากข้อมูลของสาครชิตอนันท์ สหายที่ระบุว่า เจมส์ พรินเซป เลขาธิการสมาคมแห่งเอเชีย ได้แปลและตีความจารึกพระเจ้าอโศกที่ขุดพบได้ ด้วยความหมายถึงการเป็นผู้อุปถัมภ์และแพร่พุทธศาสนาออกไปยังภูมิภาคอื่น รัชกาลที่ 4 อาจมีโอกาสรับรู้การศึกษานี้แล้วก็เป็นได้ พระองค์ยังทรงตอกย้ำวาทกรรมพระปฐมเจดีย์ในเป็นเจดีย์แห่งแรกที่มีการสถาปนาพุทธศาสนาในสยามประเทศครั้งพระเจ้าอโศกให้แก่พระราชปิยโรต เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ทรงเรียกร้องให้สืบทอดวาทกรรมนี้เมื่อครั้งพระราชโอรสตามเสด็จออกมาตรวจการปฏิสังขรณ์ หรือสร้างพระปฐมเจดีย์ด้วยการปฏิญาณพระองค์ให้สร้างพระเจดีย์จนเสร็จสมบูรณ์ (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา, 2545(2) : 31.) และ 1 ปีก่อนเสด็จบริติช-อินเดีย ได้เสด็จไป “ยกยอด” พระปฐมเจดีย์เมื่อการการสร้างพระเจดีย์เสร็จสมบูรณ์ (จดหมายเหตุหมอบรัดเลย์, 2512 : 79) วาทกรรมประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในสยามที่ถูกอธิบายด้วยความรู้ อันเป็นเหตุผลแบบตะวันตก ย่อมมีอิทธิพลต่อพระราชปณิธานองค์พระจักรพรรดิราชสยาม ให้เสด็จยังพื้นที่อันเป็นแหล่งกำเนิดพุทธศาสนา เพื่อสืบค้นความเป็นศาสนาพุทธที่แท้สืบต่อจากรัศกาลที่ 4

เส้นทางเสด็จประพาสที่กำหนดขึ้นตั้งแต่แรก จึงมีการเยี่ยมชมสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนา คือ สถานที่แสดงปฐมเทศนาที่ตำบลสารนาถ พาราณสี (สหาย, สาครชิตอนันท์, 2546 : 276 - 277.) เข้าใจได้ว่าการกำหนดการที่ให้เสด็จพุทธสถานเพียงแห่งเดียวนี้ เนื่องจากพุทธศาสนาและศาสนสถานนั้นได้หมดตัวตน ถูกทำลายล้างทั้งจากฮินดูและอิสลามมากกว่า 600 ปีก่อนเสด็จอินเดีย มีการกลืนกลายให้พระพุทธเจ้าเป็นปางหนึ่งของพระนารายณ์อวตารในลัทธิฮินดู และ “พวกมิชฌาธิฐ” (มุสลิมราชวงศ์โมกุล) เอง รื้อถอนทำลายศาสนสถาน และปล่อยให้บางส่วนจมดินอยู่ จนกระทั่งอังกฤษเข้าปกครองอินเดีย ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 จึงเริ่มมีการศึกษาฟื้นฟูอารยธรรมอินเดียโบราณโดยสมาคมแห่งเอเชีย ทำให้มีการศึกษาภาษาและวรรณคดีสันสกฤต การขุดค้นทางโบราณคดี และศึกษาจารึกรวมถึงศิลปวัตถุต่างๆ และเริ่มมีการจัดพิมพ์เผยแพร่เอกสารเหล่านี้ กระแสความเคลื่อนไหวเหล่านี้ น่าจะเป็นที่รับรู้ของชนชั้นนำสยามก่อนเสด็จอินเดียแล้ว (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา, 2545(1) : 54.) การสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดีในแหล่งพุทธศาสนา เกิดขึ้นถึง 2 ครั้งใน ค.ศ.1835 (พ.ศ.2378) และ 1851 (พ.ศ.2394) แต่ยังไม่มีการขุดแต่ง คงถูกทิ้งร้างอยู่จนถึงปี 1862 (พ.ศ.2405) รัฐบาลจึงสนับสนุนการขุดค้นอย่างจริงจังครั้งใหม่ แต่เส้นทางที่เข้าถึงแหล่งโบราณสถานนั้น ยังเป็นทางเกวียนไม่สะดวกและไม่มีที่พัก จึงเป็นไปได้ว่ารัฐบาลบริติช-อินเดียไม่สามารถรับรองความสะดวกสบายให้สมพระเกียรติยศได้ จึงมีหมายกำหนดการเยี่ยมชมเพียงแห่งเดียว (สหาย, สาครชิตอนันท์, 2546 : 266.) แต่แม้กระนั้นก็ตาม ในการเสด็จแหล่งโบราณสถานอื่นๆ คณะเสด็จอินเดียมักคาดหวังการได้พระพุทธรูปนอกเหนือจากเทวรูปเช่น กรณีเสด็จถ้ำ

ช้างที่บอมเบย์ ซึ่งสะท้อนถึงความผูกพันต่อพันธกิจสืบค้นพุทธศาสนาในอินเดีย และในช่วงแรกวันที่ 12 กุมภาพันธ์ 1872 เมื่อคณะเสด็จอินเดียทราบข่าวร้ายกรณีลอร์ดมาโยถูกลอบสังหารนั้น พระองค์ทรงของการเสด็จประพาสตามหมายกำหนดการ ซึ่งจากรายงานของสลาเดน ได้ทำให้คณะผู้ตามเสด็จต่างผิดหวังที่ไม่มีโอกาสชมพุทธสถานสำคัญที่เป็นที่รู้จักกันในสยาม (สลาเดน, เอ็ดเวิร์ด บอส์ค. 2543 : 275.) สิ่งที่เกิดขึ้นจริง คือ แม้จะต้องประสบกับความยากลำบากเพียงใดในการเดินทางการเสด็จประพาสอินเดียครั้งนี้ ต้องรวมการเสด็จเยือนพุทธศาสนสถานด้วยอย่างแน่นอน สาคชิตอนันท์ สหายได้อ้างแหล่งข้อมูลหนังสือพิมพ์สยามรีโปสิเตอร์ ฉบับกรกฎาคม 1872 ยืนยันการเสด็จสารนาถ ว่าคงไม่อาจเพิกเฉยต่อการผ่านเลยอินเดียเหนือ แหล่งกำเนิดพุทธศาสนาที่พวกเขานับถือ (สหาย, สาคชิตอนันท์. 2546 : 275.) สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายถึงเหตุการณ์เสด็จสารนาถ มฤคทายวันใน พ.ศ.2415 ว่าเป็นเหตุการณ์สำคัญ “ถ้าเรียกอย่างโบราณก็ว่า *เสด็จไปสืบพระศาสนา* ซึ่งเรีกร้างมากกว่า 700 ปี” “การสืบพระศาสนา” จึงเป็นการอนุรักษ์สืบทอดที่มีผลทำให้ความรู้ของไทยด้านโบราณคดีพระพุทธศาสนา กว้างขวางขึ้นโดยลำดับมาจนบัดนี้” (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2541 : 65.) และที่สำคัญ การเสด็จเยือนพุทธสถานี่สารนาถ ยังเป็นโครงการสร้างความทรงจำต่ออดีตพุทธศาสนาในอินเดีย ที่อยู่ภายใต้จินตภาพการใช้เหตุผลความรู้แบบวิทยาศาสตร์ตะวันตกของศาสตร์ “โบราณคดี” ทำให้สถานะการอธิบายความรู้ทางพุทธศาสนาของชนชั้นนำและปัญญาชนสยามตกอยู่ภายใต้กรอบความคิดแบบวิทยาศาสตร์ประสบการณ์นิยม ซึ่งปฏิเสธความรู้แบบอื่นซึ่งต่างออกไปที่มีอยู่ในคำอธิบายพุทธศาสนาตามความรู้แบบเก่าในตำนานหรือคัมภีร์พุทธศาสนาด้วย

แม้ว่าสารนาถเป็นพุทธศาสนสถานแห่งเดียวที่เสด็จประพาส แต่พระองค์และคณะยังได้มีโอกาสทอดพระเนตรวัตถุความทรงจำพุทธศาสนาในพิพิธภัณฑ์สำคัญเวลานั้น ภายในสมาคมแห่งเอเชีย ผลงานสำคัญคือ คำแปลจารึกพระเจ้าอโศกของเจมส์ พรินซ์ลิป ที่ชี้ถึงความเป็นจักรพรรดิราชของกษัตริย์องค์นี้ในการอุปถัมภ์พุทธศาสนาที่แพร่ขยายกว้างขวางออกไปถึงโลกอาหรับ และบางส่วนของยุโรป ทำให้เห็นว่าแหล่งความรู้สมัยใหม่แบบตะวันตก สร้างความหมายที่ยิ่งใหญ่ให้พระเจ้าอโศกมากกว่าที่แหล่งความรู้เก่าคือ มหาวงศ์ระบุนุไ้เพียงดินแดนลังกาและสุวรรณภูมิ นอกจากนี้ยังมีโอกาสเห็นประติมากรรมจากมฤธาที่เป็นพระพุทธรูปสมัยคุปตะ และที่สำคัญคือ ประติมากรรมจากสารนาถ ที่เป็นหน้าบันแกะสลัก 4 ชั้น นอกเหนือจากพระพุทธรูปจากชวา ศิลปวัตถุจากลัทธิฮินดูอีกจำนวนมาก รวมถึงจารึกพระองค์และคณะยังได้เสด็จพิพิธภัณฑ์ที่ควินส์คอลลเลจ ซึ่งจัดเก็บพระพุทธรูปจำนวนมากจากสารนาถ ทรงสนพระทัยมากถึงกับมีพระดำรัสด้วยบาบูนีควะปราสาทที่ตามเสด็จพระองค์มาถึงพาราณสีว่า “ในคัมภีร์ทางศาสนาของข้าพเจ้า ได้มีการบันทึกไว้ว่า ภายหนึ่งของพุทธศาสนาที่ไม่สามารถมองเห็นได้ ถูกซ่อนไว้ในกาสิ และบริเวณนั้นมีต้นโพธิ์เป็นเครื่องหมาย” พระราชกระแสนี้สะท้อนถึงความปรารถนาที่จะเสด็จพุทธศาสนาดินแดนที่ขณะนั้นทางรถไฟยังเข้าไปไม่ถึง และทำให้ไม่สามารถเสด็จได้ครั้งนี้

อันที่จริงแล้วการเสด็จสวรรคตครั้งนี้เราไม่พบเอกสารข้อมูลร่วมสมัยใดเลยที่ให้รายละเอียดการเดินทางหรือรายละเอียดสถานที่ทอดพระเนตร เพียงแต่คาดเดาว่าการเดินทางคงเกิดในวันที่ประทับอยู่ในพาราณสีระหว่างวันที่ 19-20 กุมภาพันธ์ และการเดินทางไปสวรรคตจากเมืองพาราณสีใช้เวลาราวชั่วโมงครึ่ง มีข้อมูลย้อนอดีตความทรงจำที่เป็นพระนิพนธ์สมเด็จพระปรมหาราชราชนาภาพ เรื่องเดียวที่เล่าว่า "...เสด็จถึงมฤตทายวัน เวลานั้นทรงพบแต่พระสถูปใหญ่ ชาวบ้านเรียกกันว่า "ธรรมเมขเจติย์" แปลว่าหอคอยใหญ่ อันเป็นสถานที่เชื่อกันว่าเป็นอนุสรณ์สถานที่พระพุทธเจ้าแสดงปฐมเทศนา ขนาดสูง 43 ฟุต ทำด้วยหินและอิฐขนาดใหญ่" ขณะเสด็จนั้นแม้พื้นที่นี้เคยได้รับการขุดค้นทางโบราณคดีมาแล้วถึง 3 ครั้ง แต่ยังไม่ได้ขุดแต่ง ที่จริงแล้วรายงานการขุดค้นในปี 1853 (พ.ศ.2396) ได้ระบุแล้วว่าเป็นเจดีย์ที่สร้าง 2 ครั้ง ขึ้นในสร้างครั้งแรกในยุคพระเจ้าอโศก ต่อมามีการสร้างเจดีย์องค์ใหม่สวมครอบทับทำเป็นรูปทรงโอคว่ำเป็นเจดีย์รุ่นที่ 2 ซึ่งมี "ศิลาจำหลัก" หรือหินสลักลวดลายประดับแต่พวก "มิจจาทิจู" ได้กระเทาะไปสร้างเมืองใหม่ในพาราณสี และเจดีย์รุ่นที่ 2 ก็กร่อนทลายลงบางส่วนจนเห็นแกนอิฐเจดีย์ชั้นในรุ่นแรก แต่ในช่วงเวลาที่เสด็จนั้น มีต้นไม้ขึ้นปกคลุมไม่ได้มีการถากถางขุดแต่ง จึงมองเห็นทรงเจดีย์ภายนอกเป็นรูป "สองลอน" ครั้งนั้นโปรดให้ถ่ายภาพเข้ามา (ผู้ตามเสด็จที่เป็นช่างถ่ายภาพคือ ขุนสุนทรสาทิศลักษณ์ (จิตร) ภายหลังเป็นหลวงอัคนีนฤมิตร) (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระปรมหาราช. 2541 : 245.)

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นหลังการถ่ายภาพ "ธรรมเมขเจติย์" เป็นปรากฏการณ์น่าสนใจที่สามารถอธิบายได้ถึงช่วงจุดเปลี่ยนของโลกทัศน์ของปัญญาชนสยามในการเรียนรู้แบบสมัยใหม่ที่ยังไม่ลงตัว เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จนิวัติพระนครแล้ว ทรงนำรูปฉายพระ "ธรรมเมขเจติย์" เข้ามาถวายกรมสมเด็จพระปวงศรีราชาวงกรณ์ พระเถระชั้นผู้ใหญ่ เจ้านายชั้นสูงที่เคยติดตามล้นเกล้าฯ รัชกาลที่ 4 ตั้งแต่ทรงผนวช และเป็นสมเด็จพระมหาสังฆปริณายกในรัชกาลที่ 5 รูปฉายครั้งนั้นถือว่าเป็นคราวแรกที่ยามจะได้เห็นรูปพระสถูปเจดีย์ในอินเดีย รูปฉายดังกล่าวทำให้เห็นทรงพระธรรมเมขเจติย์ เป็นพระเจดีย์กลม ตอนล่างใหญ่ ตอนบนรัดเล็กเข้าไป ดูเป็น"สองลอน" ผิดกับรูปทรงเจดีย์ที่สร้างในเมืองสยาม กรมสมเด็จพระปวงเรศฯ ทรงพิจารณาพระมหาเถระองค์อื่นๆ ลงมติพร้อมกันว่า รูปพระธรรมเมขเจติย์ตรงกับพระบาลีว่าพระสถูปสี่ฐานเหมือนลอมฟาง ซึ่งสมเด็จพระปรมหาราชราชนาภาพ ทรงอธิบายถึงทรงเจดีย์ลอมฟางในสยามว่ามีทรงเหมือนโอคว่ำแบบหนึ่ง และทรงสองลอนแบบรูปธรรมเมขเจติย์ ในยุคนั้นจึงมีผู้เชื่อว่าพระเจดีย์ครั้งพุทธกาลและสมัยพระเจ้าอโศกคงมีรูปร่างเป็นแบบ "สองลอน" อย่างพระธรรมเมขเจติย์ ถึงเอาแบบไปสร้างไว้หลายแห่ง เฉพาะที่ทรงจำได้สร้างไว้ที่บริเวณกุฏิสมเด็จพระวันรัตน์ (พุทธ สิริทัฬห) วัดโสมนัสวรวิหารแห่งหนึ่ง และวัดกันมายูตารามอีกแห่งหนึ่ง เจดีย์สองลอนที่เกิดขึ้นแม้เป็นอุบัติเหตุของพัฒนาการประวัติศาสตร์ศิลปพุทธเจดีย์ในสยาม แต่ก็เกิดขึ้นจากการรับรู้ความจริงแบบประสบการณ์นิยมที่เชื่อถือความเป็นจริงจากภาพถ่ายและจินตภาพที่พยายามเชื่อมโยงพุทธศาสนาที่เป็นอยู่ในสยามให้เป็นของบริสุทธิ์แท้จริง ที่อิงอยู่กับรูปแบบที่เชื่อมั่นว่ามีอยู่จริงในอินเดีย ซึ่งมีสถานะเป็นแหล่งกำเนิดพุทธศาสนาตามการอธิบายอดีตด้วยความรู้สมัยใหม่ แต่อย่างไรก็ตาม ความเชื่อเรื่องเจดีย์ "สอง

ลอน" สิ้นสุดลงเมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จอินเดีย พ.ศ.2434 เวลานั้นมีการชุดแต่งโบราณสถานที่สำราญและพระ"ธรรมเมฆ"เจดีย์แล้ว (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, ตำนานพระพุทธเจดีย์: 220-276 และนิทานโบราณคดี เรื่องที่ 7 : 65.)

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงถือว่าการเสด็จอินเดียของรัชกาลที่ 5 นี้ เป็นจุดเปลี่ยน "วิถีทางสืบสวนเรื่องพุทธเจดีย์ไปหาอินเดีย" ภายใต้กรอบความรู้ทางโบราณคดีที่เกิดจากการชุดค้นอารยธรรมพุทธศาสนาในอินเดียที่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลบริติช-อินเดีย และยิ่งความรู้ชนิดนี้เพิ่มพูนมากขึ้นเท่าใด เราก็พบว่าความรู้แบบเก่าที่เป็นเรื่องเล่าจากตำนานความเชื่อพื้นเมืองและตำนานพุทธศาสนาที่มีรากฐานจากคัมภีร์สายลังกาวงศ์ และการสืบสานพุทธศาสนากับลังกาทวีปก็ถูกทำให้หายไปด้วยการวิพากษ์ถึงความรู้สาระและไม่น่าเชื่อถือโดยอ้างว่ามีแต่ปาฏิหารย์ (ดูวิธีอธิบายแบบนี้ได้จาก ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. 2543(1) : 254-255) การตั้งคำถามด้วยหลักเหตุผลที่ยึดถือกับความเป็นจริงเชิงประสบการณ์นิยมนั้น ยิ่งก่อให้เกิดความสงสัยต่อความศรัทธาที่มีต่อ พระบรมสารีริกธาตุ หรือ พระธาตุ ในลังกาและพิธีภัณฑ์ในยุโรปเพราะมีลักษณะซึ่งเป็นสิ่งสักการะสูงสุดแทนพระพุทธองค์ ว่าเป็นกระดูกมนุษย์ทั่วไป หรือเป็นพระธาตุที่แท้จริงต่างจากพระธาตุในสยามที่เป็นผลึกแก้ว อีกทั้งยังมีปริมาณมากเกินกว่าโครงกระดูก 1 โครง (ดูรายละเอียดข้อสงสัยต่อสิ่งสักการะทางพุทธศาสนาของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ในดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. 2543(1) : 254-255.)

หลังจากเสด็จบริติช-อินเดีย ได้สร้างความเปลี่ยนแปลงสำคัญที่เป็นการดำเนินพระราชกรณียกิจทางพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 ทรงพยายามแสดงออกซึ่งหลักธรรมความเป็นจักรพรรดิราชในความหมายเดียวกับพระเจ้าอโศกที่ถูกทำให้มีตัวตนอยู่ในความรู้โลกตะวันตก มีการอธิบายบทบาทพระเจ้าอโศกในฐานะจักรพรรดิราช จากผลการศึกษาของนักวิชาการตะวันตก ดีความจารึกและการชุดค้นโบราณสถานที่เป็นพุทธศาสนสถาน ในการทำหน้าที่รักษาไม่ให้ศัตรูเข้ามาทำร้ายราชอาณาจักรด้วยการแผ่พระราชอาณาเขตได้กว้างขวางกว่าเดิม ต่อมาเมื่อทรงเปื้อนนายการสงคราม ก็ยังทรงรักษากองทัพให้มีความเข้มแข็งไว้เพื่อป้องกันการโจมตีจากข้าศึก ทรงพยายามปกครอง "ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินโดยธรรมานุภาพ" (ในลักษณะการปกครองแบบพ่อปกครองลูก ต่างจากนายปกครองบ่าว) ทำให้แผ่นดินเกิดสุขและยังมีการทำนุบำรุงประโยชน์ทางโลก สำหรับบทบาทการอุปถัมภ์พุทธศาสนาก็ถูกอธิบายใหม่ด้วยการตีความแบบตะวันตกว่าเป็นการสนับสนุนพุทธศาสนาให้เหนือศาสนาอื่นยุคนั้นคือ พราหมณ์ ไชนะ และอาชีวก กิจกรรมการสนับสนุนพุทธศาสนาของพระองค์มีอยู่ 3 ประการคือ การสร้างพุทธเจดีย์ ด้วยการรวบรวมพระบรมสารีริกธาตุ ที่กระจายอยู่ในครั้งพุทธกาลกลับเข้ามาใหม่ แล้วแบ่งแจกไปตามที่ต่างๆ ในดินแดนพุทธศาสนา เพิ่มบริเวณเจดีย์กระจายพันธุ์พระศรีมหาโพธิ์ ด้วยการตอนกิ่งจากพุทธคยาแจกออกไปที่ต่างๆ มี ลังกา เป็นต้น มีการสร้างอนุสรณ์สถานที่เป็นเจดีย์เก่าที่สุดในยุคนี้ ประการต่อมา คือ การสังคายนาพระธรรมในสายเถรวาทโดยอ้างว่าถูกต้องมากกว่ามหายานซึ่งเป็นอาจารย์วาท และกำลัง "พินเพื่อน" พระธรรมวินัยที่ชำระเป็นภาษามครแล้วได้ถูกส่งไปเผยแพร่ยังนานาประเทศในแถบคาบสมุทรอาหรับ และ

กรีก มีการตีความหมายว่าเป็นกิจกรรมนี้สร้างพระเกียรติยศ การเผยแพร่พุทธศาสนาไปยังนานาประเทศ ดังกล่าวยังได้รับการอธิบายตามความคิดการเมืองการปกครองสมัยใหม่ ว่า “เป็นรัฐสภาภิบาลนโยบาย” หรือ “เป็นการจัดวิธีปกครองอย่างใหม่ให้พุทธจักรกับอาณาจักรเป็นเครื่องอุปการะแก่กัน” การเผยแพร่พระธรรมวินัยจึงเท่ากับการอุปถัมภ์ศาสนาพุทธ คำอธิบายแนวนี้เป็นการผลิตซ้ำวาทกรรมที่สร้างไว้สมัยรัชกาลที่ 4 เรื่อง การเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับการเผยแพร่พุทธศาสนาของพระเจ้าอโศกมายังสุวรรณภูมิ ที่หมายถึง “พระปฐมเจดีย์นั่นเอง” ทำให้ทั้งสยามและลังกา ต่างเป็นดินแดนสำคัญที่สืบทอดพุทธศาสนาจากอินเดียครั้งพระเจ้าอโศก นับเป็นการตอกย้ำการสร้างอดีตราชอาณาจักรสยามให้สัมพันธ์กับยุคศาสนาพุทธรุ่งเรืองในอินเดียและเป็นยุคสมัยของพระเจ้าอโศกองค์จักรพรรดิราชในโลกที่ถูกทำให้เป็นจริง

การเสด็จอินเดียของล้นเกล้าฯ รัชกาลที่ 5 แม้จะเกิดขึ้นเพียงครั้งเดียว และสำหรับการเยือนพื้นที่พุทธศาสนาโลกจารีตในสารนาถและพิพิธภัณฑที่ที่กัลกัตตาและควีนส์คอลเลจ สร้างความเชื่อมั่นทางโลกทัศน์ในการสืบสานพุทธศาสนาจากอินเดียแทนลังกา ด้วยบทบาทของจักรพรรดิราชในการเป็นพุทธศาสนูปถัมภกแนวเดียวกับพระเจ้าอโศก ทำให้การสร้างบริโศกเจดีย์ด้วยต้นศรีมหาโพธิ์ก็ดี หรือพระบรมสารีริกธาตุก็ดี เป็นสิ่งที่ต้องนำมาจากอินเดียเท่านั้น กรณีพระบรมสารีริกธาตุที่บริติช - อินเดียขุดค้นพบได้ที่ตำบลปีปราหวัระ (เมืองกบิลพัสดุ์) ทรงอ้างสิทธิ์เพื่อครอบครองทันที ก่อนพระราชทานแจกให้ตามประเทศในเอเชียที่ขอมาอย่างญี่ปุ่น พม่า ลังกา และไซบีเรีย ที่เหลือทรงบรรจุเจดีย์ทองประดิษฐานบนคูหาสถูปยอดอกเขาทอง กรุงเทพฯ (สหาย, สาคิดอนันต. 2546 : 283 - 284.) ส่วนการชำระพระไตรปิฎกนั้นเกิดขึ้นใน พ.ศ.2431 เมื่อโปรดให้พิมพ์เป็นสมุดชุดละ 39 เล่ม ถึง 1,000 ชุด โปรดให้เผยแพร่พระไตรปิฎกชุดนี้ทั่วโลก กลายเป็นหลักการศึกษาพระไตรปิฎกจนทุกวันนี้ (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา, 2545(1) : 255.)

มีข้อสังเกตว่าการยอมรับวัดมุงคลอันเนื่องด้วยพระพุทธองค์ไม่ว่าจะเป็นต้นพระศรีมหาโพธิ์ก็ดี หรือพระบรมสารีริกธาตุก็ดี หากนำมาจากอินเดียแล้วทรงรับไว้ด้วยความเชื่อถือศรัทธาทันที ในขณะที่กลับทรงตั้งข้อสงสัยต่อวัดมุงคลที่อยู่ในลังกา เช่น กรณีพระทันตธาตุ หรือพระเขี้ยวแก้ว ว่า “ไม่จริง” เมื่อครั้งเสด็จผ่านไปยุโรป พ.ศ.2441 ด้วยข้อสันนิษฐานความรู้จากการอนุมานประสบการณ์นิยม คือการเห็นว่าเป็นของทำขึ้นให้ “เป็นรอยฟันคนแกะสลักปรก ฤาจะเป็นเก๋าก็ไม่ทราบ...” เนื่องจากทรงไม่ได้รับอนุญาตให้จับต้องพระเขี้ยวแก้วนั้น จึงทรงกริ้ว ถือว่าไม่เป็นการถวายพระอิสริยยศในฐานะองค์ราชาธิราช และด้วยสาเหตุครั้งนั้น ทำให้ทรงลงความเห็นว่าทรงส่งพระธาตุต่างๆ ระหว่างลังกากับมอญ ในอดีตนั้น เป็นเรื่องหลอกลวง และ “อายพวกฝรั่งมันหัวเราะเยาะ พระเจ้าแผ่นดินมอญถูกปลุกมามันเมกเสียยับ ยังเป็นที่หัวเราะกันอยู่ทุกวันนี้” (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. 2505 : 52-57.) อินเดียที่ได้รับการฟื้นฟูจากโลกตะวันตกในการสร้างพื้นที่ความทรงจำพุทธศาสนา จึงขึ้นมามีบทบาทอย่างเข้มแข็งในการปฏิบัติการสืบค้นพุทธศาสนา “ชำระให้บริสุทธิ์” ของชนชั้นนำสยาม ซึ่งต่อมาเป็นเครื่องมือ

สำคัญของอำนาจรัฐในการรวมศูนย์การเมืองการปกครอง ในช่วงการปฏิรูปบ้านเมือง ตั้งแต่พ.ศ.2435 เป็นต้นไป และนี่ก็เป็นบทบาทหน้าที่อีกด้านหนึ่งของจักรพรรดิราชสยามนั่นเอง

พื้นที่ลัทธิพิธีฮินดูและพราหมณ์ในโลกจาริต รัชกาลที่ 5 และคณะเสด็จอินเดีย นอกจากได้เยือนพื้นที่ความทรงจำพุทธศาสนาที่กำลังถูกสร้างขึ้นมาใหม่ด้วยการขุดค้นทางโบราณคดีแล้ว ยังได้สัมผัสกับพื้นที่อดีตยุคเรืองรองของลัทธิฮินดูราชสำนัก ที่อยู่ในรูปของจารึกและศิลปวัตถุรูปเคารพเทพเจ้าต่างๆ ที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีและจัดเก็บในพิพิธภัณฑสถานเดียวกับโบราณวัตถุทางพุทธศาสนา คณะเสด็จอินเดียยังได้ใช้เวลาวันที่ 20 กุมภาพันธ์ในเมืองพาราณสี เยือนวัดฮินดูถึง 2 แห่ง คือ วัดวิฆนาถ (ถวายพระศิวะ) และวัดเวณิกถวา (ถวายพระวิษณุ) เป็นวัดที่ได้รับการฟื้นฟูจากรัฐบาลบริติช-อินเดีย ให้สร้างขึ้นใหม่แทนวัดฮินดูเดิม ที่จักรพรรดิโอรังเซ็ปแห่งราชวงศ์โมกุลทำลายไปและสร้างสุเหร่าขึ้นแทนที่ เสด็จทอดพระเนตรรูปวาดเทพเจ้าฮินดูที่กลางเมืองพาราณสี รัชกาลที่ 5 ทรงสามารถอธิบายความรู้เกี่ยวกับเทพเจ้าฮินดูเหล่านั้นให้ชาวตะวันตกที่เข้าเฝ้าทราบแสดงให้เห็นถึงความสนพระทัยและสถานะความรู้เกี่ยวกับโลกจาริตที่ทรงเล่าเรียนมาในราชสำนักอย่างดี ในเมืองพาราณสีนี้เอง ทรงมองเห็นการดำเนินชีวิตประจำวันของชาวบ้านที่ถูกพันแน่นพันด้วยศรัทธาทางศาสนา ขณะเสด็จพระราชดำเนินทางเรือล่องแม่น้ำคงคา ซึ่งไหลผ่านเมืองนี้ โดยเชื่อกันว่าเป็นลำน้ำศักดิ์สิทธิ์ ตามลัทธิฮินดูและพราหมณ์ ชาวฮินดูเมืองนี้ได้ชำระล้างร่างกายให้บริสุทธิ์ในแม่น้ำตอนเช้าตรู่เป็นประจำทุกวัน พื้นที่วัฒนธรรมฮินดูและลัทธิพิธีในศาสนาี้ สัมพันธ์กับประเพณีราชสำนักสยามและพระราชพิธีของพระราชอาณาจักรอย่างแนบแน่นกลมกลืนไปกับประเพณีพุทธศาสนา ในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ทรงจัดลำดับความสำคัญฐานะประเพณีพุทธศาสนาไว้เหนือกว่าลัทธิพิธีพราหมณ์ รัชกาลที่ 5 จึงทรงสืบทอดแบบแผนการจัดลำดับเช่นนี้ไว้ในประเพณีราชสำนักต่อมา พร้อมทั้งให้คำอธิบายรองรับความเหนือกว่าของประเพณีความเชื่อทางพุทธศาสนา (ดูรายละเอียดใน จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. 2514 : 2-3.) และได้มีการเชื่อมโยงความศักดิ์สิทธิ์ของลัทธิพิธีพราหมณ์ในราชสำนักสยามให้รับโดยตรงจากแหล่งกำเนิดที่อินเดีย ดังตัวอย่าง พระราชพิธีสงฆ์น้ำราชาภิเษก ตามราชประเพณีเดิมได้กำหนดลำน้ำศักดิ์สิทธิ์ 5 สายในราชอาณาจักรสยาม สำหรับตักมาใช้ในพิธีคือ แม่น้ำเพชรบุรีที่ตำบลท่าชัย แม่น้ำราชบุรีที่ตำบลดาวดึงส์ (สมุทรสงคราม) แม่น้ำเจ้าพระยาที่ตำบลบางแก้ว (อ่างทอง) แม่น้ำศักดิ์ ตำบลท่าราบ (สระบุรี) แม่น้ำบางปะกง ตำบลบึงพระอาจารย์ (นครนายก) และน้ำจากสระเกศ สระแก้ว สระคงคา สระยมนาที่สุพรรณบุรี ต่อมารัชกาลที่ 4 โปรดให้ทำน้ำพระพุทธมนต์ด้วยการตั้งพระสงฆ์ชั้นพระครูพระปริตไทย 4 รูป มอญ 4 รูป สวดทำนมนต์ใช้ในพระราชพิธีสงฆ์ราชาภิเษกนี้เพิ่มด้วย จนเมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จอินเดีย เล่ากันว่าทรงแสวงหาน้ำปัญจมหานทีตามตำราพราหมณ์ คือ น้ำจากคงคา ยมนา มหิ อจิรวดี และสรวุ และนำน้ำนี้เข้ามาใช้ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่สอง พ.ศ.2416 หลังนิวติพระนครได้เพียง 1 ปี เชื่อได้ว่าการสืบทอดลัทธิพราหมณ์ในราชสำนัก ที่ต่อมาแพร่ขยายลงสู่วัฒนธรรมประชาชนด้วยนั้น น่าจะมีจุดเริ่มต้นที่สืบสาวกลับไปสู่อินเดียเช่นเดียวกับพุทธศาสนา

บทส่งท้าย : หลังเสด็จอินเดีย 2415

หลังการเสด็จอินเดีย พ.ศ.2415 ปีรุ่งขึ้นล้นเกล้ารัชกาลที่ 5 ทรงมีพระชนษา 20 ปีบริบูรณ์ เมื่อผ่านพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 พ.ศ.2416 แล้ว ทรงสามารถบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เอง พระองค์ทรงนำประสบการณ์ความรู้ที่ได้พบเห็นจากอินเดีย ในส่วนวัฒนธรรมความเชื่อในโลกจารีต ไม่ว่าจะเป็นลัทธิพิธีพราหมณ์หรือกระบวนการสืบค้นพุทธศาสนาที่แท้จากอินเดียด้วยความรู้ทางโบราณคดี ซึ่งยังคงสืบเนื่องมาจนทุกวันนี้ เข้ามาใช้เสริมสร้างแบบแผนประเพณีปฏิบัติในราชสำนัก ให้เป็นไปตามลำดับฐานะความสำคัญที่รัชกาลที่ 4 เป็นผู้จัดวางไว้ก่อนแล้ว พระองค์เพียงแต่พัฒนาส่วนของหลักการเหตุผลที่เป็นความรู้แบบตะวันตกเข้ามารองรับให้ดูเหมือนน่าเชื่อถือ เพื่อสร้างความยอมรับตามแนวคิดตะวันตก และให้เป็นไปในครรลองสนับสนุนสถานภาพจักรพรรดิราชให้มั่นคงสง่างามขึ้น ความรู้คำอธิบายต่างๆ นี้ยังถูกส่งสมและใช้ประโยชน์ในการกล่อมเกลาจิตสำนึกการสร้างรัฐชาติแบบราชาณาจักร เมื่อทรงปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในปี 2435 อีกด้วย

ภาษาอังกฤษก็เป็นความรู้ตะวันตกอีกชนิดหนึ่งที่นำจะทรงตระหนักถึงความสำคัญตลอดการเดินทางครั้งนี้ คณะเสด็จอินเดียส่วนใหญ่แม้จะพอมีความรู้ภาษาอังกฤษบ้าง แต่ก็ไม่มากพอในการติดต่อสื่อสารแม้แต่ในช่วงการจับจ่ายซื้อสินค้า ยกเว้นล่ำมประจำคณะสองท่านนั้น ทำไม่ต้องทรงรับเร่งจัดการเรียนการสอนภาษาอังกฤษในรูปแบบโรงเรียน ซึ่งเคยมีตำรค้างไว้ก่อนไปอินเดีย ทรงจ้างครูชาวอังกฤษ ฟรานซิส จอร์จ แพตเตอร์สัน ซึ่งเดินทางมาเยี่ยมหน้าชาย กับตัน เอม ผู้ซึ่งรับราชการในกรุงเทพฯ เป็นที่หลวงรัถยาภิบาลบัญชา ผู้บังคับการพลตระเวน (ตำรวจ) ดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นที่ตึกทหารมหาดเล็กทางตะวันออกด้านประตูพิมานชัยศรี รัชกาลที่ 5 โปรดให้พระเจ้าน้อยยาเธอฯ เรียนร่วมกับบรรดาหม่อมเจ้าและพวกผู้ดีที่เป็นนายทหารมหาดเล็ก โดยแบ่งเวลาช่วงเช้าสำหรับกลุ่มเจ้านายชั้นสูง ตอนบ่ายสำหรับกลุ่มนักเรียนนายร้อยทหารมหาดเล็ก เมื่อแรกเปิดสอนมีนักเรียนอยู่ถึง 50 คน และค่อยๆ ลดน้อยตามลำดับ เมื่อครบสัญญา 3 ปี โรงเรียนจึงเลิกการสอน ข้อมูลที่ทำให้เราประเมินได้ถึงประสิทธิภาพการเรียนการสอนครั้งนั้น ก็คือ นักเรียนเจ้านายชั้นสูงกลุ่มหนึ่งได้ใช้ความรู้ที่เป็นการสอนอย่างระบบอังกฤษเต็มรูปแบบ รวมถึงการฝึกหัดแบบแผนมารยาทการวางตัวในวัฒนธรรมตะวันตก สร้างความก้าวหน้าในหน้าที่ราชการจนสามารถดำรงตำแหน่งผู้บริหารระดับสูงสุดจนถึงขั้นเสนาบดี (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา 2504 : 107 และ 2517 : 269 และวชิรญาณวโรส , สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา. 2504 : 183)

เวลาเดียวกันก็ทรงเร่งรัดดำเนินการเพื่อให้ทรงมีพระราชอำนาจในการปกครองบ้านเมืองอย่างสมบูรณ์ ภายใต้หลักการปรับปรุงบ้านเมืองให้ทันสมัยแบบตะวันตก ตามโครงการที่ทรงเรียนรู้จากประสบการณ์การพบเห็นด้วยพระองค์เองในบ้านเมืองที่อยู่ภายใต้การปกครองของมหาอำนาจตะวันตก และมีการจัดการให้เจริญแล้วไม่ว่าจะเป็นสิงคโปร์ ขวาหรืออินเดีย โครงการสำคัญที่สร้างผลกระทบทางการเมืองอย่างรุนแรง เนื่องจากเกิดปฏิกิริยาต่อต้านของกลุ่มผู้นำอำนาจขณะนั้น คือ การจัดตั้งหอระฆาการพัฒน

ในพ.ศ.2416 เพื่อรวมศูนย์อำนาจการจัดเก็บภาษีไว้ที่องค์พระมหากษัตริย์และปิดตัวมาคือ การจัดตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) และสภาที่ปรึกษาในพระองค์ (Privy Council) และโครงการเลิกทาส ซึ่งเริ่มต้นในปีเดียวกัน ที่ล้วนแต่มีผลในทางลดอำนาจกลุ่มการเมืองสายวังหน้ากรมพระยาวิจิตรวาทไชยชาญ และสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ แม้การจัดทำโครงการเปลี่ยนแปลงใหม่ๆ นี้ ได้รับการกล่าวขานว่าเป็นการปฏิรูปบ้านเมืองให้ทันสมัย (แบบตะวันตก) ทำให้กลุ่มผู้ดำเนินการที่มีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นผู้นำและบรรดาพระอนุชาและขุนนางรุ่นหนุ่มหลายคนอยู่ในคณะเสด็จอินเดีย ได้รับการขนานนามจากหนังสือพิมพ์ *Siam Weekly Advertiser* ยุคนั้นว่า *Young Siam* หรือ สยามหนุ่ม ในฐานะกลุ่มที่มีแนวคิดแบบตะวันตกมากที่สุด ได้ใช้หนังสือพิมพ์*ดุริยาวาท* เป็นเครื่องมือโจมตีกลุ่มการเมืองเก่า จนเป็นผลให้เกิดการต่อต้านในกรณีวิกฤติการณ์วังหน้า การปฏิรูปบ้านเมืองให้ทันสมัยแบบตะวันตกระลอกแรก จึงต้องสะดุดลงในปี 2417 นั้นเอง สยามหนุ่มที่อาจแตกต่างและไม่ได้รับแรงบันดาลใจจากกลุ่มเบงกอลหนุ่ม ในอินเดียอย่างที่สหายวิจารณ์ไว้เลยก็ได้ พวกเขาต้องสลายกลุ่มโดยปริยายหลังเหตุการณ์นั้น โดยเฉพาะ*ดุริยาวาท*ปิดตัวลงในปี 2418 กระแสการปฏิรูปถดถอยลงจนถึงปี 2424 เมื่อรัชกาลที่ 5 ทรงเริ่มเตรียมกำลังคนเพื่อวางแผนการปฏิรูประลอกใหม่ด้วยการจัดตั้ง โรงเรียนฝึกหัดนายทหารอาชีพขึ้นที่ข้างวังสราญรมย์ ชื่อ โรงเรียนเคเด็ตทหารหน้า ทรงจ้างร้อยเอก เยรินี ชาวอิตาลี และนายโยเซฟ ฟาร์นโค เข้ามาเป็นครู เข้ามาจัดการศึกษาสำหรับทหารอาชีพขึ้นอย่างเป็นระบบ มีการเพิ่มจำนวนทหาร จัดสรรค่าบำรุงเลี้ยงดู ฝึกหัดอาวุธ ให้การศึกษาทั้งด้านทหารและจัดหน้าที่ราชการอื่นๆ แยกกลุ่มทหารเหล่าต่างๆ ตามการฝึกฝนเฉพาะด้านของยุทธวิธีตะวันตกแบบใหม่ เป็นกองทหารม้า กองทหารช่าง กองทหารปืนกล แกดลิงและกองแตรวง ทหารเหล่าต่างๆ นี้ ได้รับการจัดตั้งขึ้นเป็นกรมทหารพิเศษอิสระที่ขึ้นแก่รัชกาลที่ 5 ทรงเป็นผู้บังคับการ นอกจากนี้ทรงพัฒนากรมทหารหน้าเดิมให้มีการขยายกองกำลัง ฝึกหัดยุทธวิธีและวิทยาการแบบตะวันตก ตั้งตำแหน่งนายทหารลดหลั่นโดยเรียกชื่อตำแหน่งแบบอังกฤษ มีเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) หนึ่งในคณะตามเสด็จอินเดียเป็นผู้บังคับการ ประสบการณ์ดูงานกิจการทหารและข้อมรดกที่ถูกต้อง เดลิ เพิ่มเริ่มต้นนำมาใช้ในสยามและก็ยังคงพัฒนาไปได้ไม่มากนัก อีกหนึ่งทศวรรษต่อมา เมื่อรัฐสยามต้องปะทะด้วยกำลังรบกับกองทัพฝรั่งเศส ในกรณี ร.ศ.112 (พ.ศ.2437) ที่เกิดขึ้นจากปัญหาความขัดแย้งในการช่วงชิงอำนาจเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ฝรั่งเศสส่งเรือรบเข้ามายังปากน้ำกรุงเทพฯ เกิดปะทะกับกองทหารไทยที่รักษาป้อมพระจุลจอมเกล้า ในขณะนั้นแม้กองทัพไทยจะพอมีอาวุธทันสมัยแบบปืนใหญ่อยู่บ้าง แต่ก็ไม่มีทหารไทยผู้ใดยิงได้ คงมีแต่นายทหารชาวเดนมาร์ก ซึ่งรัฐบาลว่าจ้างมาสอนทหารประจำป้อม เมื่อป้อมถูกเรือรบฝรั่งเศสยิง นายทหารชาวเดนมาร์กผู้นี้จึงเป็นผู้เดียวที่ต้องวิ่งยิงปืนป้อมที่ละกระบอก ทั้งหกกระบอก กลับไปกลับมา ลูกปืนจากปืนใหญ่ประจำป้อมจึงไม่ถูกเรือรบฝรั่งเศสเลยแม้แต่นัดเดียว (อัจฉราพร กมฺพพิสมัย 2540 : 18 – 21) และนี่คือผลประเพณีที่ดีที่สุดจากการพัฒนาด้านการทหารของไทย และนับจากนี้ไปการพัฒนากองทัพ ก็จะเป็นอีกขั้นตอนหนึ่งที่สยามรับเทคโนโลยีและความรู้ด้านนี้จากยุโรปโดยตรง และกอง

ทัพสมัยใหม่ไม่เคยมีบทบาทปกป้องอิสรภาพจากภายนอก หากแต่ถูกนำมาใช้ในการขยายอำนาจรัฐชาติราชอาณาจักร และสร้างความมั่นคงภายใน ไม่ว่าจะเป็นการปราบโจรผู้ร้ายหรือปราบกบฏหัวเมืองที่ต่อต้านการรวมศูนย์อำนาจ อย่างกรณีกบฏผู้มีบุญ กบฏแขก 7 หัวเมือง หรือแม้แต่กบฏพญาผาบ หัวเมืองแพร่ ส่วนการจัดการบริหารด้านอื่นๆ ที่ถือเป็นการปฏิรูปบ้านเมืองระลอกสอง เกิดขึ้นชัดเจนหลังสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์และวังหน้าสิ้นชีวิตลง ไม่ว่าจะเป็นกิจการโทรเลขหรือการรถไฟใน พ.ศ.2426 และ 2433 ต่างมีเป้าหมายเตรียมการสร้าง ความมั่นคงภายในให้กับรัฐรวมศูนย์ใน พ.ศ.2435 เมื่อมีการปฏิรูประบบราชการ

คงไม่มีอะไรเป็นความสำเร็จจากผลของการเสด็จอินเดียได้มากเท่ากับแรงดึงดูดด้านการจับจ่ายซื้อสินค้า แม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 การเติบโตของเศรษฐกิจการค้าหลังเบาริ่ง ทำให้ราชธานีกรุงเทพฯ ขยายตัวด้วยจำนวนประชากรและฐานะทางการเงินที่คล่องตัว จนทำให้มีการลงทุนจากพ่อค้าตะวันตก เข้ามาตั้งห้างฝรั่งที่ติดแถวหน้าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ และมีการขยายตัวของชุมชนพาณิชย์แถบวัดสัมพันธวงศ์ ที่มีร้านค้าของพ่อค้าแขกคนในบังคับอังกฤษ แต่หลังจากเสด็จอินเดีย พ่อค้าในบริติช – อินเดียได้ตามเข้ามาเปิดห้างขายสินค้าที่มีชื่อเสียงถึงสองแห่ง คือ ห้างแรมเซเว็กซ์ฟิลด์ ซึ่งผลิตเครื่องแต่งตัวอยู่ที่กลักตัดา ได้ตั้งห้างอยู่ติดถนนบำรุงเมือง ถนนสร้างใหม่ รับทำเครื่องแต่งตัวอย่างฝรั่ง เช่น เสื้อโค้ต หมวกฝรั่ง คอเสื้อผู้หญิง และถุงเท้า พร้อมกับบริการตัดเสื้อแบบฝรั่งด้วย ห้างนี้เป็นห้างเดิมของห้างแบดแมน ส่วนอีกห้างหนึ่งคือ ห้างมาแลบุญเลียน แอนด์กัปปี ขายเครื่องเพชร ตุ่มหู แหวนเพชร และเข็มกลัดจากยุโรป (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า 2517:268 – 269 ศิลปากร, กรม 2535:32)

ด้วยความรู้และเทคโนโลยีแบบตะวันตกที่มีอยู่อย่างจำกัดในอินเดียนั้นเอง ที่อาจไม่มีพลังดึงดูดให้มีพระราชประสงค์เสด็จกลับไปอินเดีย รวมทั้งไม่เคยพบข้อมูลทางการถึงการส่งนักเรียนไทยไปศึกษาต่อที่บริติช – อินเดีย ในขณะที่ช่วงแรกรัฐบาลสยามยังส่งนักเรียนไปเรียนหนังสือที่สิงคโปร์ แต่หลังจากการเสด็จยุโรปครั้งแรก พ.ศ.2441 แล้ว การส่งนักเรียนศึกษาต่อต่างประเทศทั้งหมดมุ่งสู่ยุโรป จนถึงสมัยรัชกาลที่ 6 จึงมีการส่งไปเรียนที่สหรัฐอเมริกาและเอเชียบ้าง แต่อย่างไรก็ดี ยังมีชนชั้นนำสยามอย่างสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เคยไปอินเดียปี 2419 ในฐานะเอกอัครราชทูตสยาม ผู้มีอำนาจเต็มเข้าร่วมการประชุมเครือจักรภพ และสมเด็จพระเจ้านั่งเกล้าฯ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในฐานะผู้แทนพระองค์เสด็จรัสเซียเยี่ยมแกรนด์ ดยุก ซาเรวิช หรือพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 ได้แวะยุโรป และขากลับเสด็จอียิปต์ – อินเดีย และทำให้ได้ตามรอยเสด็จพุทธสถาน และแวะเยือนเพิ่มเติมส่วนที่เป็นพุทธคยาสำหรับองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว บริติช – อินเดียยังอาจเป็นพื้นที่อันตรายทางการเมืองเกินไปสำหรับพระองค์ แม้ว่าอดีตของโลกพุทธศาสนาที่นั่นยังน่าสนใจ แต่ก็ทรงแสวงหาความรู้จากแหล่งอื่นได้ อย่างชาวโลกศิวิไลซ์ตะวันตกที่แท้จริงในยุโรปที่เป็นต้นแบบความเป็นตะวันตกที่พระองค์ทรงต้องการแสวงหามากที่สุดต่างหาก คือ เป้าหมายการเดินทางไปตะวันตก การเสด็จประพาสยุโรปจึงมีเสน่ห์ท้าทายให้พระองค์เสด็จกลับไปเยือนที่นั่นอยู่ถึง 2 ครั้ง

เอกสารอ้างอิง

"จดหมายเหตุของหมอบรัดเลย์" 2512 ในจดหมายเหตุเสด็จต่างประเทศในรัชกาลที่ 5

กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แพร่การช่าง

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว , พระบาทสมเด็จพระ . 2505 . พระราชหัตถ์เลขาเมื่อเสด็จพระราช

ดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ.2440 เล่ม 1 กรุงเทพฯ : ศุภสภา

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว , พระบาทสมเด็จพระ . 2512 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ 5 พระราช

ทานพระเจ้าลูกยาเธอ กรุงเทพฯ : ในงานฉาปนกิจศพนายภาณุ เทพหัสดิน ณ อยุธยา.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว , พระบาทสมเด็จพระ . 2514 พระราชพิธีสิบสองเดือน กรุงเทพฯ :

สำนักพิมพ์แพร่พิทยา

ดำรงราชานุภาพ , สมเด็จพระ กรมพระยา 2504 พระประวัติกรมพระยาเวระวงศ์โรปการ

กรุงเทพฯ : ศุภสภา

ดำรงราชานุภาพ , สมเด็จพระ กรมพระยา 2517 ความทรงจำ กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา

ดำรงราชานุภาพ , สมเด็จพระ กรมพระยา 2543 "นิทานที่ 7" ในนิทานโบราณคดี กรุงเทพฯ :

สำนักพิมพ์คลังวิทยา

ดำรงราชานุภาพ , สมเด็จพระ กรมพระยา 2545 (1) ตำนานพุทธเจดีย์ กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์

มติชน

ดำรงราชานุภาพ , สมเด็จพระ กรมพระยา 2545 (2) พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 5 กรุงเทพฯ :

สำนักพิมพ์มติชน

นายกรัฐมนตรี , สำนัก คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย 2525 ประวัติศาสตร์กรุงรัตน

โกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - 3 เล่ม 1 กรุงเทพฯ : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ

นายกรัฐมนตรี , สำนัก คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย 2525 ประวัติศาสตร์กรุงรัตน

โกสินทร์ รัชกาลที่ 4 – พ.ศ.2475 เล่ม 2 กรุงเทพฯ : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ

แมคเนลล์ , วิลเลียม เอช 2519 ประวัติศาสตร์โลก. สุจิตรา วุฒิสถียรและคณะแปล กรุงเทพฯ :

โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

"ระยะทางเสด็จประพาสอินเดีย" 2468 ในจดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาล

ที่ 5. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

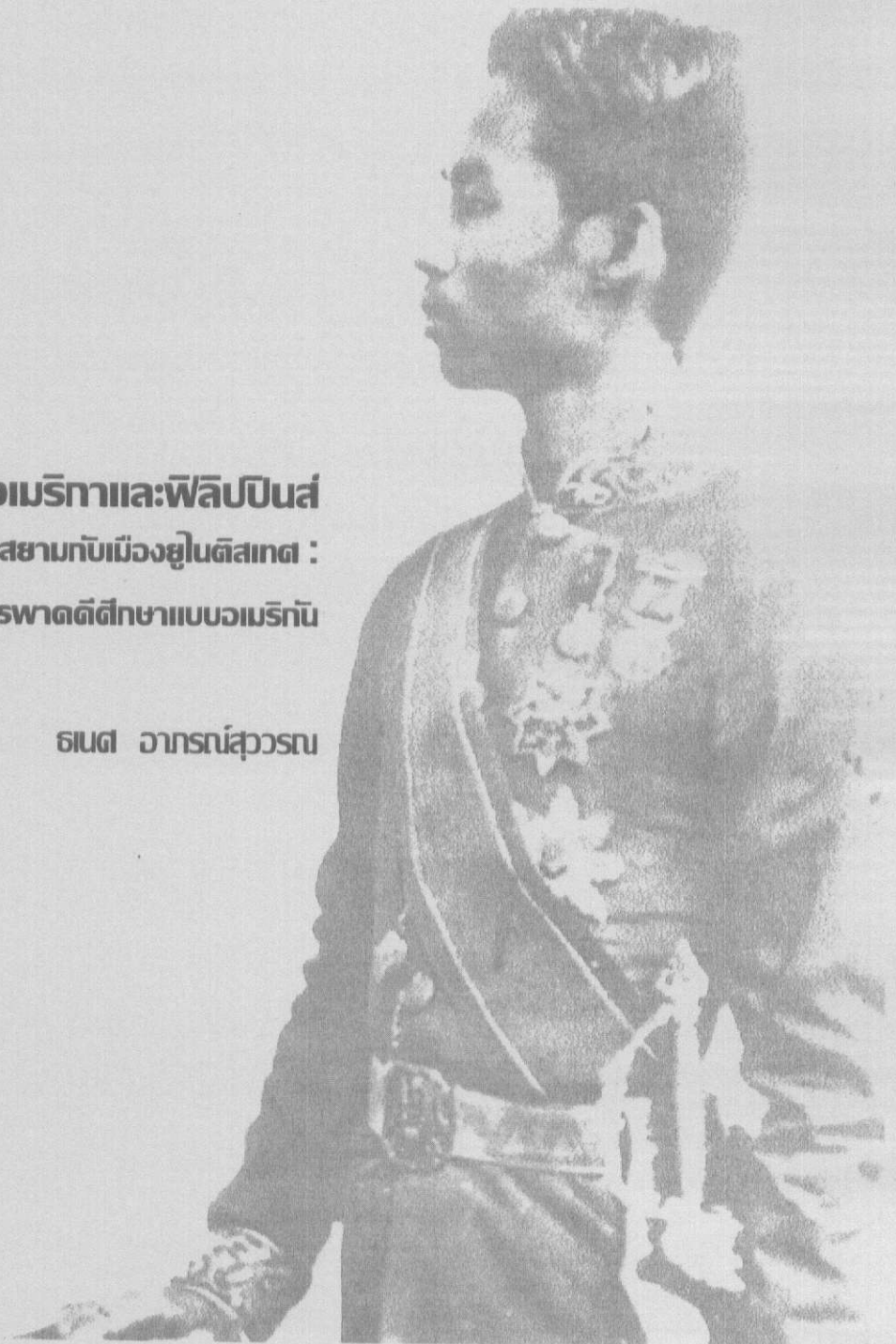
วชิรญาณวโรรส , สมเด็จพระ กรมพระยา 2504 ประประวัติตรัสเล่า กรุงเทพฯ : ศุภสภา

สลาเดน , เอ็ดเวิร์ด บอสค 2543 . เสด็จอินเดีย 2415 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ริเวอร์บุคส์จำกัด

- สหาย , สาคชิตอนันท์ 2546 . **ร.5 เสด็จอินเดีย** กันฐิกา ศรีอุดม แปล กรุงเทพฯ : มูลนิธิ
 โดยต่างประเทศไทยและมูลนิธิโครงการตำรามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
 สุทธชัย ยัมประเสริฐ 2533. "พระประมุขเจดีย์กับนครปฐม" ในการประชุมสัมมนาทางวิชาการ
 เรื่อง "ภาษากับประวัติศาสตร์และความเคลื่อนไหวในวิชาประวัติศาสตร์ไทย"
 โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวร่วมกับสมาคมประวัติศาสตร์ในพระ
 ราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
 สุเนตร ชุตินทรานนท์ 2531 "จักรพรรดิราช : ความคิดทางการเมืองเบื้องหลังสงครามไทยรบพม่า
 (พ.ศ.2081 – พ.ศ.2397)" **เมืองโบราณ** 14 , 2 (เมษายน – มิถุนายน) 2531 , 96
 – 108 , 87 – 90.
 สุเนตร ชุตินทรานนท์ 2545 "การเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ.2440 : ความหมายเชิงสัญลักษณ์"
 ในกาญจนา ละอองศรีและธเนศ อาภรณ์สุวรรณ บรรณาธิการ **ลิมโคตรเหล็กก็เผา
 แผ่นดิน** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
 สุรชาติ บำรุงสุข 2541 **สงครามจากยุคนุภาพกาลสู่ศตวรรษที่ 21** กรุงเทพฯ : โครงการ
 วิถีทรรศน์
 สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติคณะอนุกรรมการแต่งกายไทย : **วิวัฒนาการและเอก
 ลักษณะประจำชาติ 2543 การแต่งกายไทย : วิวัฒนาการจากอดีตสู่ปัจจุบัน
 เล่ม 1** กรุงเทพฯ : สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ.
 ศิลปากร , กรม. 2535 . **วิวัฒนาการเครื่องแบบ**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ปจำกัด
 ศิลปากร , กรม. 2536 . **ราชสกุลวงศ์** (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม). กรุงเทพฯ : 2536
 อัจฉราพร กุฑพิสัย 2540 **กบฏ ร.ศ.130 กบฏเพื่อประชาธิปไตยแนวคิดทหารใหม่**
 กรุงเทพฯ : อมรินทร์วิชาการ
 James, Lawrence 1997. **Raj The Making and Unmaking of British India** London :
 Little , Browa and Company.
 Marshall, P.J. 1996. **British Empire . The Cambridge. Illustrated History of British
 Empire.** Great Britain : Combridge University Press.
 Metcalf , Thomas R. 1994 **Ideologies of the Raj** Combridge : Cambridge University
 Press.
 Rusbiby , Kevin 2002 . **Children of Kali** . New York : Walker & Co.,

รัชกาลที่ 5 กับอเมริกาและฟิลิปปินส์
สยามกับเมืองยูนิโคต :
กำเนิดของลัทธิบูรพาคติศึกษาแบบอเมริกัน

ธนิต วากรณ์สุวรรณ

สยามกับเมืองยูไนติสเทศ: กำเนิดของลัทธิบูรพาคติศึกษาแบบอเมริกัน

Siam and the United States: Origins of the American Orientalism

ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ

ความสัมพันธ์ไทย-สหรัฐอเมริกาเริ่มมีขึ้นหลังจากที่ราชอาณาจักรไทยสยามได้มีความสัมพันธ์ค่อนข้างมากกับบรรดารัฐและประเทศยุโรปใหญ่ๆ แล้วนับเป็นศตวรรษที่เดียว ชาวโปรตุเกสเป็นฝรั่งชาติแรกที่เข้ามาติดต่อกับอยุธยาตั้งแต่ปีค.ศ. 1511(พ.ศ. 2054) ตามมาด้วยสำเภาของญี่ปุ่นที่มาค้ากับอยุธยาในปี ค.ศ. 1589 (2132) ชาวฮอลันดามาถึงอยุธยาในปีค.ศ. 1604(2147) และฝรั่งเศสส่งเดอโชมองต์เป็นราชทูตมาอยุธยา พระนารายณ์ทรงส่งพระยาโกษาปานนำคณะทูตไทยไปฝรั่งเศสในปีค.ศ. 1685(2228) ในขณะที่เรือกำปั่นลำแรกของอเมริกันที่เดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ในปีค.ศ. 1821(2364) ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 2 ของกรุงรัตนโกสินทร์ กับต้นแสนนาเรือลำนี้เข้ามา พร้อมกับสินค้าจำนวนหนึ่งประกอบไปด้วยปืนคาบศิลาที่รัฐบาลไทยต้องการ กับต้นแสนถวายเป็นปืนคาบศิลา 500 กระบอก จึงได้รับพระราชทานสิ่งของตอบแทนจนคุ้มราคาปืน ทั้งยังได้รับการยกเว้นภาษีส่วนหนึ่ง กับได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็น “ขุนภักดีราช” นับได้ว่ากับต้นแสนเป็นชาวอเมริกันคนแรกที่ได้รับตำแหน่งเป็นขุนนางไทย ข้อที่น่าสนใจคือสินค้าอันแรกที่พ่อค้าอเมริกันนำมาค้าและสร้างความสัมพันธ์อันดีกับราชสำนักสยามคืออาวุธปืน ในสมัยรัชกาลที่ ๔ นั้น มีประเพณีในราชสกุลว่าเมื่อพระเจ้าลูกเธอประสูติ ถ้าเป็นพระองค์ชายได้พระราชทานพระขรรค์เล่ม ๑ กับปืนพกกระบอก ๑ เป็นของเฉลิมขวัญให้วางไว้ในกระดังง์ทรงพระองค์¹

หากจะใช้อาวุธในเชิงสัญลักษณ์ ก็อาจกล่าวได้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับอเมริกันจากนั้นมาถึงปัจจุบันวางอยู่บนการแลกเปลี่ยนในสิ่งที่เป็มือของอำนาจและพลัง โดยที่สยามเป็นฝ่ายมองและรับสินค้าที่มีพลังอำนาจเหล่านั้นจากสหรัฐฯ จากอาวุธปืนก็มาสู่อาวุธทางความคิดและปัญญาความรู้ และก็มาถึงวัฒนธรรมซึ่งอาจถือว่าเป็นอาวุธทางสังคมอีกอย่างก็ได้ ภารกิจหลักของชนชั้นนำสยามคือการหาทุกสิ่งทุกอย่างในอันที่จะนำเข้าสู่สินค้าอันทรงพลังทั้งทางวัตถุและทางความคิดจากอเมริกา โดยทำประโยชน์ให้แก่ความมั่นคงของโครงสร้างและระเบียบสังคมของสยามไว้ต่อไป ในขณะที่ก็กระจายผลประโยชน์ส่วนอื่นๆ ลงไปยังชนชั้นของกลุ่มราษฎรและขุนนางต่อไปอย่างที่ไม่ให้เกิดการกระทบกระเทือนต่อส่วนทั้งหมดอย่างรุนแรง.

¹ สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าทรงราชูปถัมภ์, ความทรงจำ (กรุงเทพฯ, ศิลปบรรณาการ, 2516), หน้า 1.

ประวัติศาสตร์สัมพันธ์ภาพระหว่างสยามกับสหรัฐอเมริกาในช่วงเวลากลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 มาจนถึงต้นศตวรรษที่ 20 ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแทบจะมองไม่เห็นความสำคัญและผลกระทบทางการเมืองที่เป็นขึ้นเป็นอันของสหรัฐอเมริกาที่มีต่อสยามเลย การดำเนินนโยบายไม่ว่าทางการค้าและทางการทูตก็เป็นการเดินตามหลังการบุกเบิกนำร่องของอังกฤษเสียเป็นส่วนใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นการเข้ามาเจรจาทำสัญญาทางการค้าในสมัยรัชกาลที่ 3 เกิดมีสนธิสัญญาทางไมตรีและพาณิชย์ฉบับแรกระหว่างไทยกับสหรัฐฯ 1833(2375) แต่ไม่ได้ผลตึก ในปีค.ศ. 1850(2393) โจเซฟ บาเลสเตอร์ ผู้แทนสหรัฐฯ และเจมส์ บรุคส์ ของอังกฤษมาเจรจากับกรุงเทพฯ อีก คราวนี้แล้วกลับไปด้วยความโมโห กระทั่งปี 1855(2398) เมื่อมีสัญญาเบาริงกับอังกฤษ นำพาสยามเข้าสู่ตลาดทุนนิยมโลก และ “โลกสมัยใหม่” สหรัฐก็ส่งเทวอน์เซนด์ แฮริส ทูตอเมริกันคนที่สอง มาทำสนธิสัญญากับไทยใหม่อีกในปี 1856(2399) หลังจากนั้นมา สหรัฐก็แทบไม่ได้มีความพยายามที่จะสร้างและขยายความสัมพันธ์ด้านต่างๆ กับสยามมากนัก เหตุผลสำคัญได้แก่การที่สหรัฐฯ ในระยะเวลาดังกล่าวกำลังอยู่ในวิกฤตระหว่างภาคเหนือกับภาคใต้ ซึ่งในที่สุดระเบิดออกมาเป็นสงครามกลางเมือง จึงทำให้แทบไม่มีนโยบายใดๆ ออกมาจากวอชิงตันเลย เมื่อเทียบกับกรุงลอนดอนและปารีสเป็นต้น

แม้สหรัฐฯ จะเข้ามามีสัมพันธ์ภาพกับสยามหลังจากว่าประเทศยุโรปทั้งหลาย ด้วยความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ของสหรัฐฯ ที่เกิดเป็นประเทศหลังจากทางยุโรปอื่นๆ แต่เมื่อพิจารณาถึงฐานะและลักษณะความเป็นรัฐประชาชาติสมัยใหม่แล้ว สหรัฐฯ ไม่ได้เกิดหลังจากประเทศตะวันตกด้วยกัน หากแต่กลับเป็นประเทศแรกๆ ที่สถาปนาระบบมหาชนรัฐและเป็นรัฐประชาชาติที่วางอยู่บนอำนาจอธิปไตยที่เป็นของประชาชน ไม่ใช่ของกษัตริย์ ศาสนจักรหรือขุนนางดังรัฐเก่าในยุโรป ในแง่นี้สหรัฐฯ จึงเป็นสิ่งแปลกประหลาดและอัศจรรย์ต่อผู้นำและปัญญาชนสยามสมัยนั้น แม้ความสัมพันธ์ระดับรัฐระหว่างสยามกับสหรัฐฯ จะมีเบาบางกว่าประเทศยุโรป แต่น่าสนใจว่าสัมพันธ์ภาพระดับประชาชนกลับมีมากและเมื่อพิจารณาโดยละเอียด น่าจะมีอิทธิพลและผลกระทบทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อพัฒนาการทางภูมิปัญญาและความรู้สมัยใหม่ในสยามในระยะของการเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ระบบสมัยใหม่ไม่น้อยเลย

ด้านหนึ่งชนชั้นนำและปัญญาชนสยามก็ทั้งและรู้สึกถึงความมีมิตรจิตที่ไม่วางอยู่บนเรือปืนและผลประโยชน์ของบริษัการค้าและต่อมารัฐบาลเป็นสำคัญ อีกด้านหนึ่งผู้นำสยามก็ไม่แน่ใจในผลสะท้อนของความคิดและพฤติกรรมแบบอเมริกันที่ไม่มีความเป็นผู้ดีเก่าแบบระบบกษัตริย์ อันอาจนำไปสู่การกระเทือนต่อความรู้สึกและการปฏิบัติของคนไทยที่ติดและคุ้นเคยกับระบบและระเบียบแบบศักดินาอยู่ ที่สำคัญคือการที่ระบบปกครองแบบสหรัฐนั้นเป็นระบบบริบัตติกที่ไม่มีการกษัตริย์เป็นประมุข ความขัดข้องในข้อนี้เห็นได้จากความ

อิดอัดและไม่สพอารมณ์ในวัตรปฏิบัติและกิริยาแบบชาวบ้านอเมริกันในสำเนารายงานพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิเสด็จประเทศอเมริกา พ.ศ. 2427

จุดแข็งที่สหรัฐฯทำให้สยามมีความรู้สึกเป็นมิตรและไว้นับถือใจมากได้แก่การที่อเมริกาไม่มีนโยบายล่าอาณานิคมดังประเทศยุโรปทั้งหลาย โดยเฉพาะสมัยก่อนสงครามกลางเมืองที่การเมืองภายในประเทศที่เรียกว่า "sectionalism" คือความขัดแย้งในทางโครงสร้างระหว่างภาคเหนือที่กำลังเป็นสังคมทุนนิยมอุตสาหกรรมมากขึ้น กับภาคใต้ที่กำลังเป็นสังคมทาสอย่างเต็มตัวและเต็มใจยิ่ง กำลังครอบงำและกำหนดทิศทางไปถึงแนวทางนโยบายรัฐบาลอเมริกันมากกว่าฐานะและผลประโยชน์ในอาณานิคมและระบบโลก กระทั่งเสร็จสงครามกลางเมือง ซึ่งนักรัฐศาสตร์เช่นแบริงตัน มัวร์จูเนียร์ วิเคราะห์ว่าเป็นการปฏิวัติทุนนิยม หรือเป็นการปฏิวัติอเมริกาครั้งที่ 2 หลังจากนั้นสหรัฐฯก็จะผนึกกำลังสถาปนาระบบทุนนิยมและรวมศูนย์รัฐบาล เตรียมตัวก้าวขึ้นมาเป็นมหาอำนาจเยี่ยงประเทศยุโรปทั้งหลายต่อไป

การที่สหรัฐฯเป็นมหาชนรัฐและถือกำเนิดมาจากอุดมคติของสำนักปรัชญาแสงสว่าง(ทางปัญญา)หรือ Enlightenment ของยุโรป ทำให้คนอเมริกันกลุ่มแรกๆที่เดินทางมาถึงสยามและตั้งรกรากทำกิจการอย่างเอาจริงเอาจังคือบรรดามิชชันนารีและนักการศึกษา รวมถึงแพทย์ ตามมาด้วยพวกพ่อค้าและนักอุตสาหกรรมเช่น โรงสีไฟ ตู้ต่อเรือและช่างนาฬิกาเป็นต้น เพียงไม่กี่ปีที่พวกมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาทำงานในสยาม กิจการงานด้านความรู้และวิชาการสมัยใหม่ต่างๆ ก็เป็นที่ยอมรับกันในเมืองไทย ดังที่ในพระราชสาส์นของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯมีถึงประธานาธิบดีเซสเตอร์ เอ. อาเธอร์ ในปีพ.ศ. ๒๔๒๗(1884)ระบุถึงความสัมพันธ์ที่มีมาต่อกันของสองประเทศ เรื่องหนึ่งคือ การที่ "พวกมิชชันนารีอเมริกันได้ไปสั่งสอนวิชาต่างๆให้เป็นการเจริญรุ่งเรืองต่อกรุงสยาม"²

ในบรรดามิชชันนารีอเมริกันที่ได้ไปเผยแพร่วิชาการสมัยใหม่ให้แก่คนไทยในระยะแรกนั้น คนที่มีบทบาทสำคัญมากที่สุดได้แก่หมอบรัดเลย์ โดยได้ตีพิมพ์หนังสือพิมพ์ฉบับแรกขึ้นในกรุงเทพฯด้วยในสมัยรัชกาลที่ 4 คือ "หนังสือจดหมายเหตุ" หรือ The Bangkok Recorder อันถือได้ว่าเป็นแหล่งเผยแพร่วิชาความรู้และความคิดเห็นในเรื่องสังคมและความเป็นสมัยใหม่ให้แก่คนไทยกลุ่มต่างๆเป็นอย่างมาก นอกจากออกหนังสือพิมพ์แล้ว หมอบรัดเลย์ยังตั้งโรงพิมพ์สมัยใหม่ ทำการพิมพ์หนังสือความรู้ต่างๆออกมาอีกด้วย ดังเช่นหนังสือหัตถุดคำอังกฤษ จีนตามณี กฎหมายไทย พระราชพงษาวดารไทย พงษาวดารฝรั่งเศสย่อ ตำราปฏิทินและตำราน้ำขึ้นน้ำลงในปีเถาะนพศกตลอดปี (ไม่ทราบว่าได้พิมพ์ออกมาจำหน่ายหรือไม่ เพราะในประกาศนั้นบอกว่า ให้คนมาลงชื่อ จะได้ว่าพอจะทำได้หรือไม่)

² กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา, สำเนารายงานพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิเสด็จประเทศอเมริกา พ.ศ. 2427 (กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2469), หน้า 17.

แต่ที่แน่ๆคือการสอนภาษาอังกฤษของพวกมิชชันนารีให้แก่คนไทย มีคนเขียนจดหมายมาถึง ขอให้สอนภาษาในหนังสือพิมพ์ แต่หมอบรัดเลย์ตอบว่าทำไม่ได้เพราะเนื้อที่จำกัด ขอให้มาซื้อหนังสือไปอ่านเองได้ที่โรงพิมพ์ หมายความว่าหมอบรัดเลย์ได้แต่งตำราเรียนภาษาอังกฤษสอนคนไทยแล้วแต่ตอนนั้น "ผู้ใดที่ปรารถนาจะรู้ในภาษาอังกฤษให้ละเอียด ก็ควรจะมาซื้อหนังสือนี้เอาไปอุษาตริกตรองดู ด้วยเป็นครูอยู่ในหนังสือเอง. ถ้าอ่านดูรู้ในหนังสือสองเล่มนี้ละเอียดแล้ว ก็คงจะพูดได้อ่านได้คล่อง."³ ทั้งยังมี "หนังสือดิกชนาเรภาษาอังกฤษแปลเป็นไทย ช่วยผู้จะเรียนภาษาอังกฤษแปลเป็นไทยได้ เป็นหนังสือสำหรับขายที่บ้านหมอบรัดเลย์แลบ้านหมอมแมกคัล" ความสามารถในการพูดภาษาอังกฤษของคนไทยกลายเป็นเครื่องหมายของสติปัญญาและความมั่นคงในความคิดเห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ขณะที่ประจวบหน้าก่อนสิ้นพระชนม์ ได้ทรงให้คำแนะนำแก่บรรดาขุนนางและเจ้านายในเรื่องสำคัญๆโดยเฉพาะการเลือกผู้ที่จะเป็นกษัตริย์องค์ต่อไป เพื่อยืนยันว่าความคิดและสติของพระองค์ยังมีอยู่สมบูรณ์ในเวลานั้น พระองค์จึงตรัสเป็นภาษาอังกฤษกับเจ้านายหลายองค์⁴

ตัวอย่างที่แสดงถึงอิทธิพลของความรู้สมัยใหม่ที่มาจากแหล่งคณะมิชชันนารีอเมริกัน ได้แก่กรณีของเทียนวรรณที่สามารถอ่านและเขียนภาษาอังกฤษได้ระดับหนึ่ง โดยที่เจ้าตัวบอกว่าไม่ได้เรียนมาเลยนั้น จนมีฝรั่งจะขอมาสัมภาษณ์และทันทอบไปว่าไม่อาจพูดภาษาอังกฤษได้ เข้าใจว่าเทียนวรรณคงเป็นหนึ่งในคนไทยรุ่นใหม่สมัยนั้น ที่เริ่มเรียนภาษาอังกฤษเองจากตำราหมอบรัดเลย์และอ่านตำราเรื่องราวประวัติศาสตร์ของอังกฤษอเมริกาและฝรั่งเศสจากโรงพิมพ์มิชชันนารีดังกล่าวนี้น จนทำให้ดูเหมือนเขาได้รับความรู้สมัยใหม่จากต่างประเทศเอง

กล่าวได้ว่าอิทธิพลและผลกระทบของความคิดสมัยใหม่ที่มาจากสหรัฐฯโดยผ่านคณะมิชชันนารีนี้น่าจะมีผลต่อความรับรู้และการเปลี่ยนผ่านจากความคิดเก่าไปสู่ความคิดใหม่ของคนไทยชั้นชนต่างๆมากกว่าจากแหล่งที่มาในยุโรปอื่นๆ แต่แรกนั้นความคิดจากยุโรปโดยตรงนั้นมักจะได้แก่บรรดาเจ้านายที่มีโอกาสเรียนกับครูชาวต่างประเทศ เช่นมิสซิสแอนนา เลียวโนเวนส์ และครูฝรั่งคนอื่นๆ เป็นต้น ต่อมาเมื่อรัฐบาลเริ่มส่งคนไปเรียนยังต่างประเทศ ก็มีกลุ่มนักเรียนไทยจากครอบครัวสามัญชนที่ไปเรียนต่อต่างประเทศได้เข้าถึงความรู้สมัยใหม่ได้ด้วย กระนั้นก็ตามทั้งหมดนั้นยังนับว่าเป็นคนส่วนน้อยของสังคมสยามอยู่

³ หนังสือจดหมายเหตุฯ The Bangkok Recorder เล่ม ๑ เดือนอ้ายแรมคำหนึ่ง จศ. ๑๒๒๗ Dec 4th 1865, พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพนายสมหมาย สุนทรกุล วันที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖, (กรุงเทพฯ บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง, ๒๕๓๗), หน้า ๒๔๗.

⁴ อ้างแล้ว, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์, ความทรงจำ

ในขณะที่การเผยแพร่ความรู้สมัยใหม่โดยมิชชันนารีนั้น กระทำในเมืองไทยและในภาษาไทยเองอีกด้วย จึงแทรกซึมและเป็นที่เข้าใจของคนไทยระดับต่างๆ ได้มากกว่า ตัวอย่างคือแนวคิดด้วยสิทธิของกรรมกร ที่ผู้นำของคณะกรรมกร แสดงออกในหนังสือพิมพ์ กรรมกรช่วงปี พ.ศ. 2465-67 ที่น่าสนใจคือแนวคิดในการต่อรองกับนายจ้างและเรียกร้องต่อรัฐบาลนั้น ฝ่ายผู้นำกรรมกรบอกว่าการเรียกร้องเสรีภาพนั้นเป็นแบบอเมริกัน แสดงว่าสมัยนั้นคนเริ่มเห็นลักษณะเด่นของสังคมการเมืองอเมริกันในเรื่องสิทธิเสรีภาพของเอกชนมากขึ้นแล้ว

สหรัฐอเมริกา มีกษัตริย์ปกครองหรือไม่

บางกอกรีดเคอเคอตีพิมพ์ข่าวและบทความต่างๆ ครอบคลุมทั้งเรื่องการเมือง การค้า เศรษฐกิจ ศาสนา อาชญากรรม ไปถึงสถิติสำคัญของเมืองต่างๆ สินค้าเข้าและออกในเมืองที่สยามติดต่อกับค้าขายด้วย ราคาสินค้าที่เข้ามาและส่งออก รวมถึงบทความวิชาการที่เป็นตำราความรู้จริงๆ เช่นว่าด้วยหัวใจ ออกซิเจน อากาศเคมี ในบรรดาบทความทั้งหลายนั้น เรื่องของประเทศสหรัฐอเมริกาเป็นหัวข้อสำคัญที่หมอบรัดเลย์พยายามถ่ายทอดออกสู่ผู้อ่านชาวไทยเป็นอย่างดี เรื่องราวที่เล่าจึงมีตั้งแต่ประวัติศาสตร์ตั้งแต่ยุคแรกก่อตั้งของสหรัฐฯ มาถึงสงครามกลางเมือง ประวัติของเมืองสำคัญๆ และที่ขาดไม่ได้คือการแนะนำอธิบายเรื่องรัฐธรรมนูญสหรัฐฯ อันเป็นส่วนสำคัญของรัฐบาลและระบอบปกครองของอเมริกา

ในสมัยนั้นยังไม่มี การแปลศัพท์ต่างประเทศรวมถึงตำแหน่งสถาบันการเมืองต่างๆ ออกเป็นภาษาไทย เราจึงพบการเขียนทับศัพท์อยู่มากมายในหนังสือจดหมายเหตุนี้ เช่นชื่อประเทศสหรัฐฯเอง ก็ยังไม่มีคำไทยเรียก หนังสือจึงเรียกทับไปว่า “ยูในติสเทศ” การสะกดการันต์ก็ยังไม่มีความมาตรฐาน บางครั้งจึงพิมพ์เป็น “ยูในติสเตส” “ยูในติสชเตส” หรือ “ยูในทิสเทศ”

ปัญหาแรกคือสหรัฐฯ มีกษัตริย์ปกครองหรือไม่ หมอบรัดเลย์ตอบในหนังสือจดหมายเหตุว่า “คนได้ยินข่าวเป็นความประหลาดประหลาดว่า มาว่า ไม่มีกษัตริย์ฤา มีแต่เปรตชิตเดนต์ที่ผู้ราษฎรจัดเลือกตั้งขึ้นไว้ ให้เป็นเจ้าเมืองสี่ปี เมื่อครบแล้วก็จัดเลือกใหม่ ที่เข้าใจดังนั้นก็ถูกบ้างผิดบ้าง แต่เมืองยูในติสเทศไม่มีคนเป็นกษัตริย์ก็จริง มีแต่กอนสตีติวชันคือกฎหมายอย่างหนึ่งสั้นๆ เป็นแบบอย่างสำหรับจะให้เจ้าเมืองรักษาตัวแลรักษาเมืองตามกหนดหมายนั้น. เมื่อตั้งขึ้นเป็นเจ้าเมืองก็ต้องสาบานตัวว่า จะรักษาบทกอนสตีติวชันให้ถี่ถ้วน ตามสติปัญญาแลกำลังอันครบบริบูรณ์ของตน แลหัวเมืองยูในติสเทศทั้งปวงก็ได้ปฏิญาณตัวไว้ เป็นใจความว่า จะให้บทกอนสตีติวชันตั้งไว้เป็นต่างกษัตริย์ ถ้าแม้เปรตชิตเดนต์จะหักทำลายกอนสตีติวชันเมื่อใด ก็คงจะเป็นโทษใหญ่เมื่อนั้น. ถ้าหัวเมืองใดๆ เอาใจออกหากจากกอนสตีติวชันนั้น ก็จัดได้ชื่อว่าเป็นขบถ. ผู้ราษฎรหัวเมืองทั้งปวงนั้นเป็นผู้จัดเลือกตั้งบทกอนสตีติวชันขึ้นเป็นใหญ่แทนกษัตริย์. แลราษฎรทั้งปวงได้เลือกคนตั้งเป็นเปรตชิตเดนต์ สำหรับจะป้องกันรักษาบทกอนสตีติวชันให้มั่นคง.

“ที่นี้ข้าพเจ้าจะสำแดงให้ท่านทั้งปวงรู้ว่า กอนสตีติวชันนั้นเป็นอย่างไร ข้าพเจ้าได้แปลออกเป็นภาษาไทยตรงๆ บางทีแปลยากจะเข้าใจก็ยาก, แต่ข้าพเจ้านึกเห็นว่าท่านทั้งหลาย จะพอใจอ่านตรีกตรองดูกระษัตริย์เมืองอยู่ในทิศเทบั้งดอกกระมัง ถ้าเห็นข้อใดบทใดมีสำคัญเป็นเส้นนี้วงกันจนนี้, () ก็ให้เข้าใจว่าเป็นแต่คำอธิบายความดอก.”⁵

คำว่า “เมือง” ในหนังสือจดหมายเหตุฯ หมายถึง “ประเทศ” ในปัจจุบันนี้ ในสมัยนั้นใช้เมืองเรียกอังกฤษ ฝรั่งเศส ฮอลันด จิน ญี่ปุ่น(ญี่ปุ่น) ส่วนคำว่า “เจ้าเมือง” ในที่นี้หมายถึงประธานาธิบดีหรือ “เพรสซิเดนต” ในสมัยนั้น “หัวเมือง” ในขณะนั้นหมายถึงมลรัฐต่างๆ ในปัจจุบัน คำว่า “เจ้าเมือง” จึงหมายถึงผู้ว่าการมลรัฐหรือ Governor ด้วย การใช้คำไทยสมัยนั้นจึงอนุโลมตามความเข้าใจและตามการใช้ในการสื่อสารของคนไทย บางครั้งทำให้ความหมายและนัยอันกำกวมและตรงข้ามกับความรู้ทางการเมืองแบบไทยลดระดับความรุนแรงลง กระทั่งแทบไม่รู้ถึงถึงความเป็นปฏิปักษ์ระหว่างระบบบริบบลิกกับระบบกษัตริย์เสียด้วยซ้ำ

ดังเช่นการอธิบายถึงหัวใจของการปกครองระบบสหรัฐที่มีประธานาธิบดีเป็นประมุขของหมอบรัดเลย์ ด้วยการเปรียบเทียบว่า อันรัฐธรรมนูญหรือ “กอนสตีติวชัน” นั้นก็คือกษัตริย์ในความเข้าใจของคนไทยนั่นเอง คำอธิบายง่ายๆ ดังกล่าวก็นับว่าถูกและเป็นเรื่องที่คนไทยเข้าใจได้ไม่ยาก แต่ก็ดังที่หมอบรัดเลย์เคยไว้เหมือนกันว่า “ที่เข้าใจดังนั้นก็ถูกบ้างผิดบ้าง” ข้อที่ถูกคือสหรัฐไม่มีคนเป็นกษัตริย์แบบสยาม แต่ก็มีรัฐธรรมนูญที่มีอำนาจสูงสุดเด็ดขาดดังที่กษัตริย์สยามมีเหมือนกัน ดังนั้นกอนสตีติวชันของสหรัฐจึงได้แก่อำนาจอธิปไตย แต่เขาก็ไม่ได้ระบุว่าโดยมีราษฎรทั้งหลายเป็นเจ้าของ เพียงแต่กล่าวว่าผู้ราษฎรหัวเมืองทั้งปวงเป็นผู้จัดเลือกตั้งบทกอนสตีติวชันขึ้นให้เป็นใหญ่แทนกษัตริย์ เสียดยที่ไม่ทราบว่าคุณไทยสมัยนั้นมีคนถามหมอบรัดเลย์ต่อไปหรือเปล่าว่า เหตุใดราษฎรถึงสามารถไปจัดเลือกตั้งบทกอนสตีติวชันขึ้นมา กระทั่งให้มีอำนาจแทนกษัตริย์ได้แล้วใครจะเป็นผู้ทำการปกครองใช้อำนาจบังคับกฎหมายได้

เขาเรียกตำแหน่งวุฒิสมาชิกและสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรว่า “ขุนนาง” เหมือนกัน แต่ในคำอธิบายคอนสตีติวชันหรือ “กฎหมายเป็นหลักเมืองอเมริกา” จะทับศัพท์ว่า “เซเนต” และ “เรปรีเซ้นเตติฟ” เห็นได้ว่าความหมายและน้ำหนักของ “ผู้แทนราษฎร” ในทางการเมืองและการปกครองนั้นยังไม่มีฐานะและบทบาทจริงจังนัก แม้ในความรู้สึกและสำนึกของคนอเมริกันในยุคนั้นที่มาอยู่ในเมืองไทยเช่นหมอบรัดเลย์และคณะ การพูดถึงสมาชิกองเกรสยังให้น้ำหนักที่ความเป็น “ขุนนาง” อยู่

⁵ เพ็ญอ้าง หน้า ๒๐๕.

ว่าด้วยกบฏและทาส

หนังสือจดหมายเหตุอธิบายต่อไปว่า “คำที่เรียกว่ายูในดินเทศนั้น แปลเป็นภาษาไทยว่าหลายหัวเมือง เข้ากันเป็นเมืองเดียว. ยูในดินเทศนั้น แปลว่าเข้าด้วยกัน ดะเทศนั้นแปลว่าหลายหัวเมือง”⁶ คำว่า state จึง แปลว่าหัวเมืองหรือเมืองนั่นเอง ส่วนประวัติศาสตร์แต่แรกเริ่มของสหรัฐนั้น มีความดังต่อไปนี้

“แต่เดิมเป็นเมืองขึ้นแก่เมืองอังกฤษ ... ครั้นอยู่มาเมืองอังกฤษกับชาวอะเมริกันต่างๆมากมาย บังเกิดทุ่มเถียงกัน เมืองอังกฤษก็เข้มแข็งเมืองอะเมริกันต่างๆนัก. ชาวอะเมริกันทนไม่ได้, จึงแข็งเมืองอยู่. เมืองอังกฤษจึงยกทัพไปตีเมืองยูในดินเทศๆ ต่อสู้ต้านทานอยู่ประมาณเจ็ดปี, เมืองอังกฤษก็พ่ายแพ้แก่เมืองยูในดินเทศ, แล้วจึงยอมให้ตั้งตัวเป็นใหญ่ในภคศาสตร์ราช ๑๗๘๓ ปี, คือ ๘๒ ปีมาแล้ว. คราวนั้นเมืองยูในดินเทศเป็น ๑๓ หัวเมืองด้วยกัน, คือนิวฮัมเซย์ ๑ แมซซิชูเซตส์ ๑ โรดไอแลนด์ ๑ คอนเนตทิคัต ๑ นูยอก ๑ เพนซิลเวเนีย ๑ นิวเซอซี ๑ เดลลิวาร์ ๑ เมริแลนด์ ๑ เวอร์จิเนีย ๑ นอร์ทแคโรไลนา ๑ เซกกาโรไลนา “ซอเซย์ ๑”⁷

“ครั้งนั้นประเทศที่อยู่ในระหว่างมหาสมุทรแอตแลนติกกับมหาสมุทรแปซิฟิกนอกจากที่เป็นยูในดินเทศ ๑๓ หัวเมืองนั้น, เป็นป่าทึบ มีแต่ชาวป่าอยู่ห่างๆ ป่านั้นเป็นป่าใหญ่กว้างขวางนัก, ขึ้นแก่ยูในดินเทศทั้งนั้น, แต่หาได้ตั้งเป็นบ้านเมืองไม่, เพราะมีคนน้อยนัก. ครั้นภายหลังเกิดคนตามชายป่ามากขึ้นประมาณได้ ๔๐๐๐๐๐ คนเมื่อใด จึงจะตั้งเป็นหัวเมืองขึ้นแก่ยูในดินเทศ. คนก็เกิดขึ้นในเมืองอเมริกันเร็วนัก จึงชวนกันเข้าไปตั้งบ้านเมืองในป่าจนถึงมหาสมุทรแปซิฟิก, บัดเดี๋ยวนี้ก็เป็น ๓๖ หัวเมืองด้วยกัน.”⁸

หัวเมืองใหม่มีแต่เวอร์มอนต์ เคนตักกีในปี ๑๗๙๒ ถึงเท็กซัส ๑๘๔๕ วิสคอนซิน ๔๘ กาลิฟอร์เนีย ๑๘๕๐ แต่แกนซัส เมนิโซตา เดโคตา นิแบรสกา ออริคอร์ หัวหัวเมืองนี้ขึ้นแก่เมืองยูในดินเทศในสิบปีเร็วนี้ เห็นว่าจะได้ขึ้นปีไหนไม่. (หน้า ๗๕)

แสดงว่าขณะเขียนบทความนี้นั้นหมอบรัดเลย์คงยังไม่รู้ข่าวการนองเลือดในแคนซัสเนบราสกาในปีค.ศ. 1853-4 ซึ่งเป็นชนวนเลือดอีกอันในการนำไปสู่การขมวดปมของการเกิดสงครามกลางเมืองขึ้นในเวลาต่อมา เพราะมูลเหตุของการฆ่าและโจมตีกันในสองรัฐที่กำลังจะเกิดขึ้นนั้นคือปัญหาระหว่างคนอเมริกันที่เป็นฝ่ายเสรีกับอเมริกันที่เป็นฝ่ายทาส เนื่องจากหนังสือบางกอกเรคคอร์ดตีพิมพ์ในช่วงที่สงครามกลางเมืองเพิ่งจะยุติลง ชาวคราวและบทความที่เกี่ยวข้องกับสงครามกลางเมืองจึงมีอยู่มาก เรียกได้ว่าเป็นจุดหนักในการเล่าเรื่องเมืองยูในดินเทศของหมอบรัดเลย์ก็ได้ การอธิบายถึงต้นเหตุของสงครามกลางเมืองก็น่าสนใจ

⁶ เพิ่งอ้าง, หน้า ๑๘๔.

⁷ หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder เล่ม ๑ เดือนห้าจุลศักราช ๑๒๒๗ April 1st 1865. พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพนายสมหมาย สุนทระกุล วันที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๖, หน้า ๑๕

⁸ เรื่องเมืองอเมริกา บทสอง (เล่ม ๑ เดือนห้าแรมห้าจุลศักราช ๑๒๒๗ April 15th 1865 หน้า 80)

หมอบรัดเลย์เรียกสงครามกลางเมืองสหรัฐฯว่า “การกระดเมืองอเมริกา” สมัยนั้นไม่มีศัพท์ไทยที่เรียก “สงครามกลางเมือง” การแยกตัวของรัฐภาคใต้ทั้งหลายนั้นเป็นสิ่งเดียวกับการทำขบถ ความเข้าใจและรับรู้ของคนไทยสมัยนั้นต่อเหตุการณ์ประวัติศาสตร์นี้จึงเป็นเรื่องธรรมดาของบรรดาผู้ที่ติดต่อด้านรัฐบาลหวังโค่นล้มอำนาจปกครองเก่านั้นเอง ซึ่งก็คือการกบฏนั่นเอง ดังเห็นได้จากข้อเขียนของชนชั้นนำสยามสมัยนั้นที่พูดถึงสงครามครั้งนั้นว่าคือการขบถ

หนังสือบางกอกกริคอเดออธิบายว่า มูลเหตุของการขบถนั้นมาจากปัญหาเรื่องทาสคนดำ ซึ่งเป็นทรรคนะที่เห็นชัดและเข้าใจได้ง่ายที่สุด ทรรคนะอันนี้จะเป็นคำตอบที่คนทั้งหลายทั่วไปทั้งในและนอกสหรัฐฯรับและให้อธิบายมากที่สุด กระทั่งกลางศตวรรษที่ 20 ในวงการประวัติศาสตร์สหรัฐฯจึงจะเริ่มการอธิบายและตีความสงครามกลางเมืองเสียใหม่ให้ซับซ้อนและลึกซึ้งมากขึ้นกว่าเพียงการรบกันด้วยเรื่องการใช้ทาสหรือไม่เท่านั้น

เมื่อพูดถึงเรื่องทาสในสหรัฐฯ หมอบรัดเลย์คงรู้ว่าคนไทยก็คงคิดถึงเรื่องทาสในสังคมไทยด้วยเหมือนกัน เพราะก็ยังมีการใช้และเอาคนลงเป็นทาสกันอยู่ เขาจึงแสดงความเห็นค่อนข้างละเอียดมากในเรื่องทาสคนดำ และถือโอกาสนั้นวิพากษ์ทาสสยามไปด้วยในที่

เขาเล่าว่า “ชาวเมืองอเมริกาฝ่ายทิศใต้นั้น เคยได้ใช้พวกชาติอัฟริกาเป็นทาสมากกว่า ๒๐๐ ปีแล้ว ทาสนั้นก็เกิดทวีมากขึ้นนัก นับในคฤหัสถ์ราช ๑๘๕๐ ปีนั้น ได้คน ๓ ล้าน ๒ แสน ๔ พัน ๓ ร้อย ๑๓ คน. ธรรมเนียมกฎหมายที่เขาใช้ทาสนั้น ร้ายกาจหยาบช้านัก ไม่ยอมให้ทาสนั้นเป็นอิสระแก่ตัวได้บ้างเลย ทาสนั้นเป็นทรัพย์สินที่ขาดอยู่กับนาย เหมือนอย่างสัตว์เดียรฉานมีม้าแลโคเป็นต้น นายนั้นเคยพรากระลากลูกแลเมียไปขายเสียที่อื่นๆเหมือนสัตว์เดียรฉาน เพราะกฎหมายแผ่นดินของเขายอมให้ทำธรรมเนียมเช่นนั้น ที่จะตั้งให้ทาสนั้นเป็นผัวเมียกันแท้ๆก็ไม่มี เพราะกฎหมายนั้นไม่ให้ทาสนั้นเป็นเจ้าของอะไรเลย จะเป็นเจ้าของเมียก็ไม่ได้ จะเป็นเจ้าของลูกก็ไม่ได้ จะเป็นเจ้าของสิ่งของใดๆที่ติดอยู่กับตัวก็ไม่ได้ นายเขาไม่ให้อยู่กินเป็นผัวเมียกันแท้ๆ แต่ให้ผู้ขายกับผู้หญิงอยู่ด้วยกัน เพื่อจะประสมให้เกิดลูกๆ นั้นเป็นทรัพย์สินของนายๆเอาไว้ใช้เป็นกำลังของนาย ถ้านายเอาไปขาย ก็ได้เงินกันคนละหลายร้อยเหรียญ เป็นประโยชน์แก่นาย บางทีเมื่อลูกทาสนั้น มีอายุได้ขวบหนึ่งบ้าง สองขวบบ้าง ยังกำลังกินนมอยู่ นายเห็นว่าลูกทาสนั้น จะขายดีได้กำไรงาม ก็พรากระลากเอาไปขายส่งเสีย ถึงพ่อแม่มันจะร้องไห้ นายนั้นก็ไม่มีใครเมตตา บางทีถ้าพ่อแม่มันร้องไห้หนัก นายก็โกรธแล้วทุบตีให้มันเสีย”

“อึ่งลูกทาสนั้นที่เป็นหญิง นายนั้นอยากจะนอนด้วย หญิงนั้นจะขัดขวางก็ไม่ได้ พ่อแม่จะขัดขวางก็ไม่ได้ เพราะกฎหมายแผ่นดินยอมให้นายเป็นเจ้าของแท้ๆ เมื่อหญิงทาสนั้นเกิดลูกกับนาย กฎหมายว่าลูกนั้นเป็นทรัพย์สินของบิดา ถ้าบิดานั้นการของตัวหักล้ม (แปลว่าล้มละลาย—ผู้เขียน) กฎหมายก็ให้ขายลูกนั้นขาดเป็นสิทธิ์แก่ผู้ซื้อ บางทีลูกนั้นเป็นคนขาวเหมือนพ่อ ถึงกระนั้นกฎหมายก็นับเข้าในพวกทาส”

"อนึ่งกฎหมายของเขาห้ามมิให้พวกทาสเรียนหนังสือ เพราะนายกลัวว่า ถ้าทาสเรียนหนังสืออ่านได้ จะมีความรู้มาก มันจะถือตัว จะว่ากล่าวมันก็ยาก มันจะปรารถนาเป็นอิสระแก่ตัว แลกลัวว่าพวกทาสมันจะองอาจ ทำอันตรายแก่นาย เพื่อจะให้พ้นทาส."

หมอบรัดเลย์ซึ่งเป็นคนนิวยอร์กหรือฝ่ายภาคเหนือ มองและเห็นถึงโครงสร้างชนชั้นนายทาสในภาคใต้ได้กระจ่างเหมือนกัน เขาจึงอธิบายต่อไปว่า "อนึ่งคนที่เป็นนายนั้น ก็มักถือตัวว่า ไม่ควรที่ตัวจะลงมือทำการเอง เป็นที่จะให้ยศศักดิ์ของตัวเสื่อมไป ถือว่าการทำมาหากินทั้งปวงนั้น เป็นการลำบากทาสโดยธรรมดา" เพื่อจะให้คนไทยเห็นถึงความชั่วร้ายของนายทาส เขาจึงชี้ให้เห็นว่า พวกนายทาสภาคใต้ซึ่งมี ๓ แสนคนตอนนั้น "มั่งมีเงินทองมาก ถือตัวว่าเป็นเหมือนเจ้าแผ่นดินก็ว่าได้ ผู้คนที่ไม่มีทาสใช้สอยนั้น เขาถือว่าเป็นคนต่ำศักดิ์" พวกนายทาสยังมีอำนาจปิดกั้นไม่ให้คนที่ไม่มีทาสขึ้นมาเป็นสมาชิกรัฐสภาได้

ในปัญหาเรื่องทาสนั้น น่าสังเกตว่าผู้นำสยามเป็นกลุ่มแรกๆในเอเชียที่คงได้ ที่รับเอาค่านิยมและความรู้สึกในเชิงลบต่อทาสและระบบทาสในสังคมอย่างมีนัยเปรียบเทียบ นั่นคือการมีจิตสำนึกทางสังคมว่าระบบทาสเป็นความป่าเถื่อนและแสดงถึงความล้าหลังของสังคมนั้นๆ สำนึกและทรงตระค่านิยมทางการเมืองดังกล่าวเป็นผลผลิตของสังคมตะวันตกในระยะรุ่งเรืองและมีระดับความก้าวหน้าทางวัตถุและทางวัฒนธรรมเหนือกว่าคนเชื้อชาติและเผ่าพันธุ์อื่นๆนอกยุโรปและอเมริกา เป็นที่มาของความคิดเชิงเหยียดเชื้อชาติ (racism) ที่ถูกสร้างขึ้นในวาทกรรมของลัทธิบูรพาคติศึกษา (Orientalism) การที่ผู้นำท้องถิ่นจะยอมรับและมองทาสในสังคมของตนว่าเป็นเครื่องหมายของความล้าหลัง ของความป่าเถื่อนหรือไร้คิวิไลซ์จึงเป็นสิ่งที่ไม่อาจจับได้ นอกจากเป็นผลจากการครอบงำของระบบอาณานิคม

นับตั้งแต่ชาวฝรั่งต่างชาติเดินทางเข้ามาติดต่อดำขายกับสยามในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ฝ่ายผู้นำไทยมีความรู้สึกถึงความไม่ถูกต้องและเป็นที่ยังเกียจของชาวตะวันตกในการมีระบบทาสพอสมควร มีการออกกฎหมายห้ามขุนนางลงโทษถึงตีทาสต่อหน้าชาวต่างชาติ แต่ให้กระทำในที่มืดชิด มาจนถึงเมื่อหม่อมแอนนา เลียวโนเวนส์เข้ามาสอนหนังสือเจ้านายในพระราชวัง เรื่องหนึ่งที่แอนนานำขึ้นมาเป็นประเด็นในการสั่งสอนและถกเถียงคือเรื่องทาส ครั้งหนึ่งนางแอนนาต้องการให้รัชกาลที่ ๔ ปลดปล่อยทาสหญิงสองคนที่เป็นของเจ้านายคนหนึ่ง รัชกาลที่ ๔ ทรงตอบและอธิบายให้นางแอนนาฟังว่า "สำหรับฉัน แม้จะเป็นพระเจ้าอยู่หัวของชาวสยาม การที่จะให้เสรีแก่ทาสให้พ้นจากข้อพันธะที่จะต้องรับใช้นายตามกฎหมายของพวกเขา นั้น จะเป็นการละเมิดกฎหมายและขนบประเพณีของสยามอย่างแรง หรือการที่จะให้ความสะดวกแก่เธอที่จะซื้อทาสทั้งสองแล้วปล่อยให้เป็นเสรี โดยปราศจากความยินยอมของคุณแพนชายของพวกเขา นั้น ก็เป็นการละเมิดอย่างสูงสุดเช่นกัน" รัชกาลที่ ๔ ทรงหาทางออกให้ด้วยการเสนอแนะแก่นางแอนนาว่า เธอสามารถไปเยี่ยมพวกเขาได้ และสามารถให้เงินของเธอเองในการซื้อทาสทั้งสอง ในราคาที่ไมสูงนัก อาจจะ 100 บาทสำหรับ 2 คนเลยก็ได้ "เพื่อสนองความปรารถนาอย่างแรงกล้าของเธอที่จะให้เสรีภาพแก่ทาสทั้งสองดังกล่าว"

ว่าไปแล้วการมองเห็นและยอมรับในภาวะด้านลบของทาสอาจเกิดได้ไม่ยากนัก ปัญหาที่ผู้นำรัฐเหล่านี้ขัดข้องใจอยู่ที่การนิยามว่าอะไรคือทาส คนจำพวกและประเภทไหนที่เป็นทาส จุดนี้ทำให้คำอธิบายถึงความชอบธรรมและเหมาะสมของการมีทาสในแต่ละสังคมมีน้ำหนักมากขึ้นได้ ดังเห็นได้จากการที่รัชกาลที่ ๔ ทรงแสดงความเห็นในทางโน้มเอียงไปกับคำวิพากษ์วิจารณ์ระบบทาสของนางแอนนา เลียวโนเวนส์ในหลักการใหญ่ๆ ด้วย เช่นการที่นางแอนนาวิจารณ์ให้ได้ว่า “ทาสนั้นเป็นมลทินที่ยิ่งใหญ่ของชาติสยาม” ปฏิกริยาของพระองค์ในการที่จะปฏิเสธคำพูดของเธอ เห็นได้จากการที่พระองค์ทรงบอกเธอว่า “ทาสที่ปรากฏในประเทศของเรานั้น ไม่ได้เป็นสิ่งไม่ดี เหมือนแรงงานทาสในหลายประเทศบนผืนดินที่ไร้ประโยชน์ ภายใต้อิทธิพลของโลก ลึกลงไปในเหมือง และในโรงงานที่ถูกควบคุมให้ทำงาน ทาสเหล่านั้นมีทั้งผู้ชาย ผู้หญิง หรือแม้แต่เด็กในบางครั้ง ที่มีอยู่ในหลายๆประเทศที่เจริญแล้วในยุโรป”

รัชกาลที่ ๔ ทรงจำได้ว่าเธอได้เคยพูดว่า “ไม่มีชาติใดที่ยึดครองหรืออนุญาตให้มีการขายมนุษย์ในตลาด เพื่อเงินจะสามารถเป็นชาติที่ยิ่งใหญ่ได้” ความข้อนี้เป็นปัญหาติดคาใจรัชกาลที่ ๔ อย่างมาก เพราะภายใต้สภาพการณ์ของสังคมสยามขณะนั้น การมีทาสในสยามไม่ใช่เป็นเรื่องของการบังคับใช้แรงงานเพื่อผลผลิตทางเศรษฐกิจหรือการผลิตอย่างจริงจังเลย ทำให้ทรงตั้งคำถามกับนางแอนนาว่า เป็นไปได้ไหมที่จะมีทาสในสังคมที่มีความเป็นมนุษยธรรม

ทั้งนี้ได้ทรงยกตัวอย่างของการมีทาสที่จำเป็น ประเภทแรกได้แก่ ทาสเชลยที่ถูกคุมขัง หรือที่ถูกจับในสงครามโดยรัฐเพื่อนบ้าน ประเภทที่ 2 ทาสที่เป็นกบฏจึงสูญเสียเสรีภาพจากการคดโกงหรือไม่จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ประเภทที่ 3 คือครอบครัวทั้งหมดของราษฎรธรรมดาที่เกิดขึ้นในไพร่ในที่ดินของ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และขุนนาง ประเภทที่สี่ คือทาสจากการเป็นหนี้สิน คนเหล่านี้ที่เป็นทาสล้วนอยู่ในความรับผิดชอบและการดูแลของนายทาสเป็นส่วนใหญ่ ไม่ใช่เรื่องของการไปบังคับคนอื่นให้ลงมาเป็นทาสเพื่อประโยชน์ของนายแต่อย่างเดียว ไม่มีหลักฐานว่านางแอนนาได้ตอบจดหมายฉบับดังกล่าวของรัชกาลที่ ๔ ว่าอย่างไร

ประเด็นในที่นี้คืออะไรคือมูลเหตุอันเป็นแรงจูงใจในการทำให้ผู้นำสยามมีความมุ่งมั่นในการออกกฎหมายเลิกทาสในบ้านเมืองของตนเอง ในกรณีของสยามนั้น ไม่มีการบีบบังคับโดยตรงจากอำนาจของเจ้าอาณานิคม การตัดสินใจในการเลิกทาสเป็นความตั้งใจและเป็นความเชื่อของผู้นำไทยเองเป็นหลัก ดังที่รัชกาลที่ ๔ ได้ให้คำตอบแก่นางแอนนาว่า การคิดจะเลิกทาสทั้งหมดในอาณาจักรนั้น เป็นเรื่องที่อันตรายต่อพระองค์ เพราะนั่นเป็นการทำลายผลประโยชน์ของบรรดาขุนนางคนอื่นๆลงไป ซึ่งทาสเป็นผลประโยชน์ที่บรรดาขุนนางของพระองค์เองมีอยู่กันค่อนข้างมากด้วย ดังนั้นการตัดสินใจที่จะดำเนินการเลิกทาสในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้น หมายความว่าผู้นำสยามจะต้องมั่นใจว่า การกระทำดังกล่าวนี้ย่อมจะทำให้ได้การสนับสนุนและเห็นด้วยเป็นอย่างมากจากผู้ที่มีอำนาจและเงื่อนไขที่เป็นพลังเชิงบวกแก่การดำรงอยู่ของอาณาจักรสยาม ในทำนองกลับกันก็กล่าวได้ว่า การทำลายเงื่อนไขของการสร้างวาทกรรมในการต่อต้านระบบทาสขึ้นมาในสยาม ก็เป็น

การเคลื่อนไหวของการเกิดกลุ่มและพลังในการต่อต้านรัฐบาลขึ้นมาได้ด้วยเหมือนกัน ซึ่งกลุ่มและพลังที่อาจจะหยิบฉวยเอาทาสมาเป็นเครื่องมือในการต่อต้านความชอบธรรมของรัฐบาลได้นั้น อาจเป็นได้ทั้งกลุ่มพลังการเมืองในประเทศเองหรือพลังจากนอกประเทศก็ได้⁹

แนวคิดเรื่องความศิวิไลซ์และคนป่า

หนังสือจดหมายเหตุยังเล่าประวัติการค้นพบทวีปอเมริกาและประเทศอเมริกา โดย “คุชตะเฟอโกล่าโบ แลอเมริกันโกเวตปิวซิช” เริ่มจากสเปนได้เกาะคิวบาเป็นเมืองขึ้น ไปถึงเม็กซิโก ที่น่าสนใจคือหมอบรัดเลย์เรียกชาวเมือง ซึ่งมีแต่ร่อนมาไม้เลทวนเป็นอาวุธ สู้ฝ่ายสเปนซึ่งมี “เสื้อเกราะถือกระบี่มีปืนด้วย” ว่า “ชาวป่า” เมื่อคอยตีสเห็นที่บ้านเมืองเม็กซิโกไม่ได้เป็นเหมือนชาวป่า แต่ก็สู้ให้ได้ เพราะ “ชาวเมืองนั้นไม่ได้นับถือบาดหลวง ควรเราจะตีให้เข้ามา เป็นศิษย์บาดหลวง คำที่คอยตีสคิดนั้นเห็นว่าเปนบาปแท้”(๘๑)

แนวคิดที่เด่นมากในหนังสือจดหมายเหตุได้แก่ความคิดเรื่องศิวิไลซ์หรือความเจริญ ความก้าวหน้า อันเป็นสภาวะที่อยู่ตรงข้ามกับความป่าเถื่อน ความล้าหลังและไม่ยุติธรรม วาทกรรมศิวิไลซ์ในช่วงกลางศตวรรษที่ ๑๙ เป็นต้นมา หลีกไม่พ้นจากการที่มหาอำนาจยุโรปก้าวขึ้นมาเป็นเจ้าอาณานิคมด้วยการใช้กำลังทหารเข้าทำลายปราบปรามกำลังอำนาจรัฐท้องถิ่นทั้งหลายที่ไม่ทำตัวให้เป็นอารยธรรมเยี่ยงตะวันตก ในปัญหาเรื่องนี้ น่าสนใจว่าหนังสือจดหมายเหตุ ให้คำอธิบายในพฤติกรรมความขัดแย้งระหว่างเมืองอังกฤษกับเมืองต่างๆ ในเอเชีย ว่าเป็นความหลงผิดและไม่เข้าใจในความสมัยใหม่ของเจ้าเมืองเหล่านั้นเอง ดังตัวอย่างเรื่องเมืองอังกฤษกับพม่าและเมืองขึ้นอื่นๆ นั้น หมอบรัดเลย์อธิบายดังนี้

“(เมืองอังกฤษ)ไม่อยากจะเมืองขึ้นอีก เพราะมีเมืองขึ้นมากอยู่แล้ว เหลือที่จะรักษาไว้ให้ดีได้ แต่ทุกวันนี้ อังกฤษเต็มใจจะปล่อยให้เมืองคานาดาทั้งสองเมือง ที่เป็นเมืองขึ้นแก่อังกฤษในทวีปอเมริกานั้น คิดจะตั้งให้เป็นเมืองเอกราชมิได้ขึ้นแก่ใคร. มีข่าวว่า ในปีนี้อังกฤษจะโปรดเมืองคานาดาให้เป็นใหญ่แก่ตัวในปีนี้ได้สำเร็จจริงได้

“เมืองอังกฤษมีกำลังเป็นหลายปีมาแล้ว พอที่จะตีเอาเมืองพม่าให้อยู่ในอำนาจของตัวทั้งหมดก็จะได้ แต่ไม่ได้ต้องประสงค์แผ่นดินเมืองพม่าอีกเลย แต่เจ้าเมืองพม่าขออาศัยพึ่งบารมีเมืองอังกฤษ เมืองอังกฤษจึงได้รับเอาเป็นธุระ ช่วยป้องกันไว้ เมืองพม่าจึงได้มีความสุขเจริญขึ้น”

กล่าวโดยสรุปก็คือ บรรดามิชชันนารีอเมริกันมองนโยบายและการปฏิบัติทางการเมืองของเมืองยุโรปที่มีอำนาจว่า เป็นความชอบธรรม เพราะพวกเขามีเหตุผลกำกับกระทำทั้งนั้น ไม่ว่าจะในการขอเปิดการค้า

⁹ Chaichai Panananon, Siamese “slavery”: The Institution and Its Abolition, *Ph. D. Dissertation*, The University of Michigan, 1982, p. 334.

การเก็บภาษีให้เป็นธรรม การรักษาความยุติธรรมแก่คนชาติยุโรปและฯลฯ เป็นต้น ในขณะที่การตอบโต้ของเจ้าเมืองพม่าและอื่นๆนั้น เป็นไปในทางของการหลงผิด ไม่เข้าใจในเหตุผลและตรรกของเปลี่ยนแปลงของโลกได้ อันเป็นอุปสรรคต่อความเจริญก้าวหน้า และที่สำคัญคือ “ความสุข” ของราษฎรทั้งหลายนั่นเอง ในประเด็นความคิดว่าด้วยความเป็นศิวิไลซ์และความก้าวหน้า มิซซันนารียอมรับว่าผู้นำสยามโดยเฉพาะรัชกาลที่ ๔ และที่ ๕ นั้นทรงมีความเข้าใจและตั้งใจกระทำการในทิศทางนั้น ดังที่เหตุผลสำคัญในการออกกฎหมายเลิกทาสของไทยก็มาจากความรู้สึกเมตตาและกรุณาในลูกทาส และต้องการสร้างความเจริญและความก้าวหน้ารวมถึงความสุขให้แก่ราษฎรไทยด้วย

ควบคู่กับการเสนอด้านของความศิวิไลซ์และก้าวหน้า หนังสือจดหมายเหตุก็เสนอภาพตรงข้ามของความศิวิไลซ์ให้ผู้อ่านคนไทยได้รับรู้อีกด้วย น่าสนใจมากกว่าภาพแห่งความป่าเถื่อนและล้าหลังต่าง ๆ นั้น ล้วนเป็นข่าวอันเกี่ยวกับเมืองและหัวเมืองทั้งหลายในเอเชียเช่น

“เมืองปีนัง

ที่เกาะหมากนั้น ชาวเมืองบังเกิดความทะเลาะวิวาทกันนัก ควบคุมกันพวกๆแล้วเข้าปล้นสดม เอาไฟเผาบ้านใหญ่แห่งหนึ่ง แล้วชวนกันจะไปเผาต่อไปอีก พอเห็นทหารอังกฤษยกมา จึงพากันหนีไป ไม่รู้สาเหตุ”

กัลกัตตา “ที่เมืองกัลกัตตานั้น บังเกิดไข้ทรพิษมากนักกับไข้อย่างหนึ่งก็มากแทบจะเป็นเสียทุกครัวเรือน แลคนตายเสียเพราะไข้ทรพิษนั้นเป็นหลายร้อยคน พวกหม่ออังกฤษให้คนที่ยังไม่ได้ปลูกฝีดาษ รีบไปปลูกฝีเสียทุกคน” สิงคโปร์ “ที่เมืองสิงคโปร์นั้น บังเกิดโรคลงราก ราษฎรชาวเมืองนั้น ตายในสามสัปดาห์กว่าสองร้อยคน แต่คนชาติยุโรปนั้นตายน้อย ได้ประมาณสามคนสี่คนเท่านั้น”

ฮ่องกง “เมืองฮ่องกงพวกจีนที่เป็นขโมยนั้น ได้ขุดอุโมงค์วิ่งไปได้ดินนานประมาณเดือนหนึ่ง เขาไปถึงตรูเป็นที่ไว้เงินของอังกฤษ เรียกว่าแบงค์แห่งอินเดีย. มันลักเอาเงินแสนหนึ่งกับหมื่นห้าพันเหรียญ แต่พวกโจรนั้นจับตัวได้บ้างแล้ว ยังชำระเอาเงินคืนมาได้บ้าง” ถึงกะหลาปา(ขวา) เป็นต้น ชาวจากเมืองเหล่านี้เต็มไปด้วยการระบาดของโรคทรพิษ การลักขโมย การปล้น ทำร้ายของชาวบ้าน การขาดโรงเรียนไปถึงวิทยาลัย ชาวยากหมากแพงและฯลฯ

ที่น่าสนใจอย่างยิ่งในการนำเสนอภาพของความเป็นตะวันออกที่ล้าหลังนั้น ได้แก่ภาพลักษณะของอิสลาม แปลข่าวจากหนังสือจดหมายเหตุที่เกาะหมาก เรียกว่า ปีแฉงอาดัด “ว่าด้วยเรื่องพวกแขกมะฮะมัด เป็นเรื่องสำคัญในศาสนาของเขา ที่สุดปลายเรื่องนั้นว่า เวลามาถึงเช้าแล้วควรขวนางอังกฤษที่เป็นกษัตริย์จะพิจารณาตุลาสนามะฮัมมัด จะมีผลประโยชน์ถ้าหาประโยชน์มิได้เป็นอย่างไร แลสนามะฮัมมัดได้เป็นความแข่งมาหลายร้อยปี, ที่ประเทศดังมากกว่าประเทศอื่นทั้งปวงในโลกนี้ เรื่องราวานมาได้สำคัญความชัดด้วยสนามะฮัมมัด เป็นใจความว่า ได้สั่งสอนลูกศิษย์ให้เป็นคนอาสาจรรยา ให้มีใจดีตั้งให้เป็นคนมักขมขี้ผู้อื่นแลให้เป็นคนชอบถมทึงพินกัน. สนามะฮัมมัดห้ามวิชาการความรู้ดีขึ้น แลห้ามบันดาการที่จะให้มีความสัจ

บริสุทธิมากขึ้น. จะไปตั้งที่ไหนๆก็ให้เมืองนั้นเสื่อมเสียต่างๆ แลเมืองทั้งปวงที่ได้รับตามก็ต้องมีความอัปยศักหนา แลเมืองเตอกี ที่ได้ถือศาสนาอะหมัดทุกวันนี้ ก็ได้สำแดงเป็นความชัดว่าศาสนาอะหมัดไม่รู้จักมีความดีขึ้นเลย.”¹⁰

ไม่ใช่เป็นการบังเอิญที่ผู้นำสยามสมัยนั้นก็รับรู้เรื่องคนอิสลามในวรรณะเชิงลบข้างบนนี้ ตั้งแต่การเรียกคนมุสลิมว่า “ศาสนาอะหมัด” อันเป็นการเรียกตามอย่างตะวันตก ที่วาดภาพของอิสลามในลักษณะตรงข้ามหรือเป็นปฏิปักษ์ต่อคริสเตียน เมื่อมีชาวคริสเตียน คนอิสลามก็กลายเป็นคนอะหมัดไป แทนที่จะเป็นคนหรือศาสนาอิสลาม ทั้งๆที่ก็มีชาวมุสลิมในสยามเองมาก่อนที่ตะวันตกจะสร้างภาพลักษณ์ของการเป็นคนอื่นให้กับมุสลิมก็ตาม อันนี้เป็นผลและอิทธิพลของลัทธิบูรพาคติศึกษานั้นเอง¹¹

เช่นเดียวกับชาวฮินดูที่ยังไม่ศิวไลซ์ มีหนังสือมาแต่บังคับกล่าวว่า พวกพราหมณ์ในแขวงเมืองฮินดูสถานนั้น เข้ากันประมาณสองหมื่นพันคนลงชื่อร่วมกัน ขอคอเวอแมนต์อังกฤษให้ตั้งกฎหมายห้ามมิเมียสองคนสามคนขึ้นไป เพราะการมีเมียหลายคนเกิดวุ่นวาย เป็นความทุกข์ความชั่วต่างๆมากมาย พวกพราหมณ์พิจารณาเห็นว่าชาติอังกฤษมีความสุภาพมากกว่าคนทั้งปวงที่มีเมียหลายคน จึงปรารถนาจะให้ตัดธรรมเนียมที่มีเมียหลายคนให้ขาด เห็นอังกฤษจะโปรดช่วยพวกพราหมณ์ให้มีกฎหมายห้ามการมีเมียหลายคน¹²

ในเวลาเดียวกัน ภาพลักษณ์และนัยของความเจริญจากเมืองในตะวันตกและอเมริกาเป็นเรื่องปกติธรรมดาของความมีศิวไลซ์ด้วยเช่นกัน ชาวเกี่ยวกับเมืองในอเมริกาเช่นนิวยอร์กจึงมีแต่ข่าวการสร้างทางรถไฟ ถนนได้ดิน สร้างโทรเลข อุตสาหกรรมต่างๆ อันนับเป็นเรื่องอัศจรรย์สำหรับคนไทยกันทั้งนั้น ข่าวการสร้างทางรถไฟในเมืองต่างๆมีเป็นประจำ เช่นในเมืองจีน “จากเมืองฮั่นเซาถึงเมืองเซียงไฮ้ ไปถึงเมืองกึ่งตัง เช่นในเมืองกาลักตตาในแคว้นมณฑลนั้น แต่คิดทำถนนตัวอย่างจากเทียวจิ้วถึงเมืองปะกิง แต่พอให้พวกจีนเห็นเป็นตัวอย่างไว้อ่อน”

“ในเมืองนุยก(นิวยอร์ก) มีทางรถไฟยาว ๒๖๙๘ ไมล์ ที่ยังไม่แล้วค้างอยู่นั้นอีก ๕๔๒ ไมล์ คนโดยสารในปีหนึ่งได้ ๑๐ ล้าน ๗ แสน ๖ หมื่น ๕ พัน ๖ ร้อย ๓๑ คน บ้านทุกของได้ ๗ ล้าน ๑ แสน ๘ หมื่น ๗ พัน ๘ ร้อยกับสี่ตอน (ตัน) คิดเป็นหาบได้ ๑๐ ล้าน ๗ หมื่น ๒ พันหกเศษ ได้ลงทุนใช้สอยในการทางรถไฟนั้น ปีเดียวคิดเป็นเงินเหรียญได้ ๑๐ ล้าน ๗ หมื่น ๗ ร้อย ๖๙ เหรียญ”

ที่กล่าวมานี้ ประสงค์ให้ผู้อ่านได้รู้ว่า เมืองยูไนเต็ดสเตตนั้น มีการใช้รถไฟมากเท่าใด

¹⁰ จดหมายเหตุคือบางกอกเรคคอด เล่ม ๑ เดือนสิบสองแรมสิบห้าคำ จศ. ๑๒๒๗ Nov 1865 หน้า ๒๓๔-๕

¹¹ ดู Edward W. Said, *Orientalism*, (New York, 1979).

¹² เพิ่งอ้าง. เล่มที่ ๒ เดือน ๕ แรม ๑๔ คำปีขานอัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘ Sept 1866, หน้า ๔๕๔

ถนนใต้พื้นดิน

"เสนาบตีในเมืองนิวยอร์ก หมายถึงจะทำถนนใหม่ใต้ถนนเก่าที่มีชื่อว่าง้างขวาง (ถนนบรอดเวย์หรือ เบลัว—ผู้เขียน) ไม่รอจะทำการในที่นั้น เขาคิดกันว่าจะขุดอุโมงค์ทำถนนให้กว้างกว่าเก่า เพื่อจะให้รถแลมาเดิน ไปมาได้สะดวก อย่างเมืองลอนดอนมีใช้แล้ว"

จำนวนหนังสือที่พิมพ์ในอเมริกา

อีกเรื่องที่มีชัชนารีนำเสนอคือความสำคัญของหนังสือพิมพ์รายต่างๆ ที่เรียกว่า "หนังสือจดหมายเหตุ ในอเมริกา โดยกล่าวว่า "เมื่อคริสต์ทศวรรษ ๑๘๕๐ ปี มีหนังสือจดหมายเหตุที่เขาดิทุกวันนี้ ๒๕๔ ชนิด เขาตี ได้ปีละ ๒๓๕ ล้าน ๑ แสน ๑ หมื่น ๙ พัน ๙ ร้อย ๖๐ เล่ม เป็นหนังสือที่ชาวเมืองได้ซื้อทั้งนั้น " ตัวเลขข้อมูลนี้คง ทำให้คนสยามตกตะลึงในความแตกต่างในความรู้ระหว่างเมืองเขากับเมืองเราได้ ผมอดรู้สึกไม่ได้ว่า หมอบรัดเลย์คงตั้งใจอัดตัวเลขให้ผู้อ่านชาวไทย จะได้เชื่อสิ่งที่เขาเล่าให้ฟังว่า มันเป็นความจริง และเป็นสิ่งที่คนธรรมดาสามัญทั้งหลายรับรู้และทำได้กันทั้งนั้น

เพื่อแสดงถึงความสำคัญของการมีหนังสือพิมพ์รายวันและรายคาบต่างๆ หมอบรัดเลย์จึงอธิบายว่า "อัน หนังสือจดหมายเหตุนี้ เปรียบเหมือนกล้องส่อง สำหรับจะช่วยให้เห็นไกลแลใกล้ได้ ถ้าหมอกล้องส่องอย่างนี้ ไม่ ดูหนึ่งตาบอดมิได้เห็นเลย" จากนั้นเขาก็สำแดงตัวเลขสถิติของการมีหนังสือพิมพ์ทั่วโลก

"หนังสือจดหมายเหตุในเมืองต่างๆ

ในเมืองออสเตรียนับเป็น ๑๐ ชนิด เมืองแอฟริกา ๑๔ สเปน ๒๔ โปรตุเกศ ๒๐ ในทวีปเอเชีย ๓๐ เมืองเบลเยียม ๖๕ เดนมาร์ก ๘๕ รัสเซียแลโปแลนด์ ๙๐ เมืองโปรยเซีย ๓๐๐ ประเทศเยอรมนีอื่นๆ ๓๒๐ อังกฤษ ๕๐๐ ยุโรปในคริสต์ศตวรรษ ๑๘๐๐"

โปรดสังเกตว่า เมืองในยุโรปและอเมริกานั้น แยกตามเมืองต่างๆ ส่วนเอเชียและแอฟริกานั้น แยกตาม ทวีปเลย ขนาดเทียบกันระหว่างทั้งทวีปเอเชียกับเมืองเดียวในยุโรป ของเขาก็มีหนังสือพิมพ์มากกว่าเมืองทั้ง ทวีปเอเชียรวมกันนับไม่ถ้วน ไม่ต้องบอกก็รู้ว่าชาวดังกล่าวดอกย้ำความเป็นอื่นที่ล้ำหลังกว่าของตะวันตกได้ เป็นอย่างดีและเป็นธรรมชาติเสียด้วย

"เปรียบเทียบชนนกเบาๆที่ผูกแขวนไว้ด้วยด้ายเส้นเล็กเล็กบอกลมจันใด หนังสือจดหมายเหตุบอก ความรู้จันนั้น ถ้ามีคนซื้อจดหมายเหตุที่เมืองใดๆ นั้นแลเป็นสำคัญยานว่าชาวเมืองนั้นมีความรู้มาก" หมอ บรัดเลย์พยายามเตือนสติคนไทยให้มาช่วยซื้อหนังสือพิมพ์กันให้มากกว่าที่เป็นอยู่

ทว่าในที่สุดหนังสือจดหมายเหตุบางกอกก็คอเคอของมิชชันนารีอเมริกันก็ถึงกาลอวสาน ด้วยเหตุผลทาง การตลาด การขาดผู้อ่านที่เอาจริงและยอมจ่ายด้วย กับอีกเหตุผลหนึ่งคือทางการเมือง ดังคำลาของหนังสือ ว่า

คำอำลาของจดหมายเหตุบางกอกก็คอเคอ

“จดหมายเหตุไบนีนี้เป็นที่สุดเล่ม ๒, จะไม่ทำต่อไปอีก เพราะขาดทุนมากเป็นการลำบากใจเราเหลือทน ข้าพเจ้าเห็นว่าคอเวเนนต์ไทยไม่สู้ชอบในการที่ลงพิมพ์จดหมายเหตุ ถ้าคอเวเนนต์ชอบแลโปรดการนี้ เหมือนที่คอเวเนนต์อเมริกาได้โปรดการลงพิมพ์จดหมายเหตุนั้น เห็นที่คนทั้งปวงจะพอใจซื้อ คงเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองมาก เมื่อเราแรกทำคอเวเนนต์กรุงเทพฯก็ชอบ คนทั้งทั้งปวงจึงตั้งใจรับจะเอาจดหมายเหตุ แลได้สรรเสริญว่ามีคุณมีประโยชน์แก่บ้านเมืองหลายอย่างนัก. แลคนซื้อก็มากทวีขึ้นทุกเดือน ข้าพเจ้าจึงตั้งใจด้วยใจรักกรุงเทพฯ ปรารถนาแต่ที่จะให้กรุงเทพฯดีขึ้นทุกอย่าง. ที่ข้าพเจ้าจะทำไม่ได้ต่อไปก็เสียใจไป. ตั้งแต่นี้จะลาท่านทั้งปวงออกจากที่เอ็ดดอร์ ขอให้ท่านทั้งหลายอยู่เป็นสุขเถิด.”¹³

บทสรุป

บทความนี้มีสมมติฐานว่ามิชชันนารีอเมริกันที่เข้ามาในสยามแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ และดำเนินการเผยแพร่ข่าวสารความรู้สมัยใหม่รวมทั้งคำสอนทางศาสนาคริสต์นิกายนั้น มีผลในการสร้างผู้อ่านที่เป็นสามัญชนนอกเหนือจากชนชั้นนำขึ้นมา ทำให้ความรู้แบบสมัยใหม่มีการกระจายเผยแพร่ออกไประดับหนึ่ง ในระยะยาวเอื้อต่อการที่ชนชั้นนำและปัญญาชนสยาม ให้สามารถสร้างความรู้แบบสมัยใหม่ ที่วางอยู่บนบริบทของไทยเอง ซึ่งผมเรียกว่าลัทธิสมบูรณาญาสิทธิราชที่มีความสว่าง (Enlightened Absolutism) ในขณะเดียวกันสยามก็เป็นเวทีหนึ่งในเอเชียที่ให้โอกาสแก่คนอเมริกันสร้างวาทกรรมของลัทธิบูรพาคติศึกษาแบบอเมริกันขึ้นมา (American Orientalism) อีกแห่งหนึ่งในระยะเวลาเดียวกันก็คือฟิลิปปินส์ ซึ่งตกเป็นอาณานิคมของสหรัฐฯไป

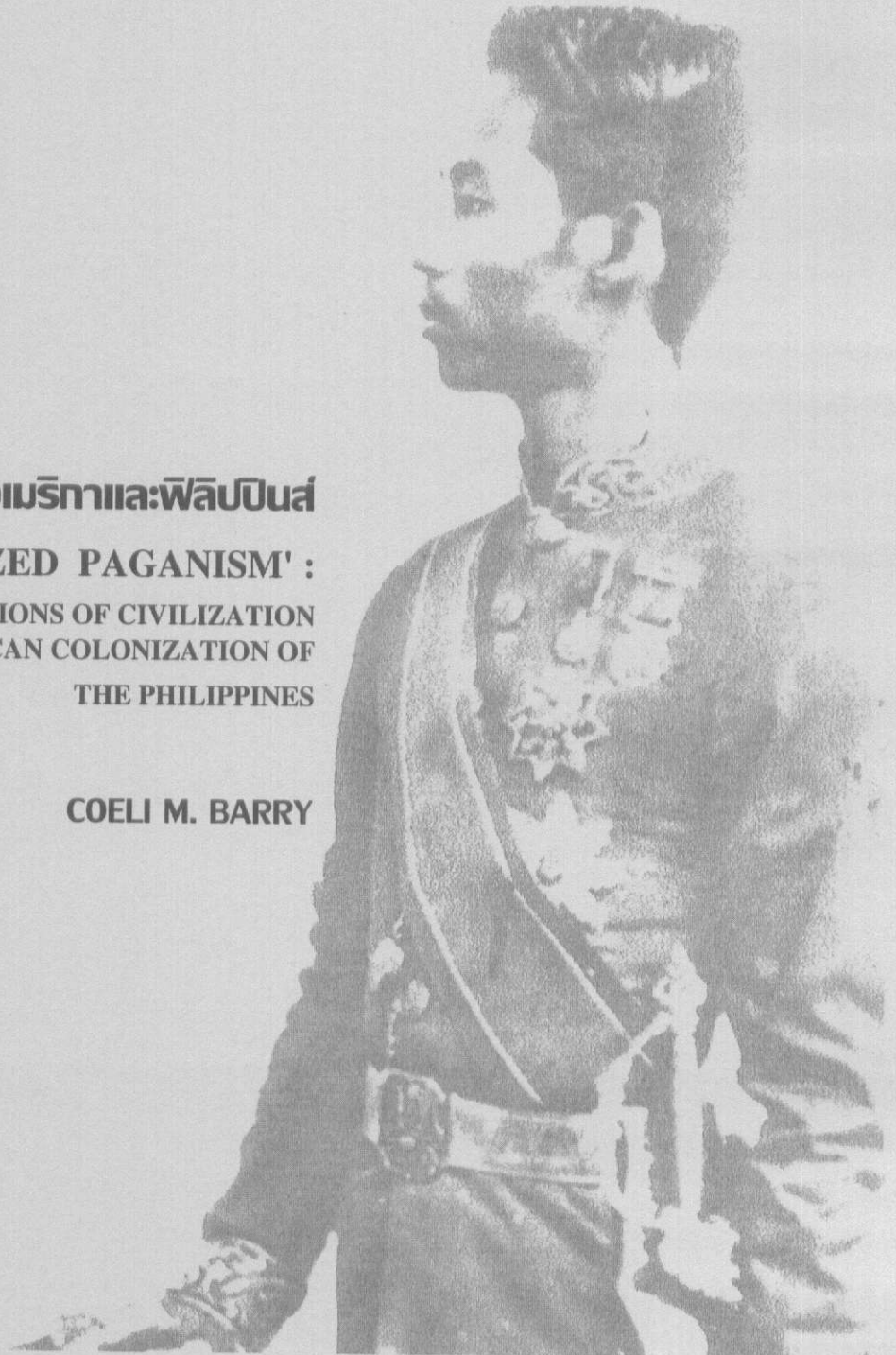
¹³ จดหมายเหตุคือบางกอกกรีกคอเคส เล่มที่ ๒ เดือน ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีมานอัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘ วันที่ ๑๖ พฤษภาคม ฤกษ์ ศักราช ๑๘๖๗, หน้า ๕๕๓

นตติ บุญนาสมภา อภกา
แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี

สัมมนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี

รัชกาลที่ 5 กับอเมริกาและฟิลิปปินส์
'CHRISTIANIZED PAGANISM':
RELIGIOUS INFLECTIONS OF CIVILIZATION
DURING AMERICAN COLONIZATION OF
THE PHILIPPINES

COELI M. BARRY

**‘Christianized Paganism’: Religious Inflections of Civilization
during American colonization of the Philippines
(DRAFT version, not for quotation without permission of the author)**

Coeli M. Barry, PhD

Thammasat University

Southeast Asian Studies

Paper prepared for seminar on King Chulalongkorn and Southeast Asia

Sirindhorn Anthropology Center of Silpakorn University

The latter part of the reign of King Rama V corresponded with a tumultuous period in Philippine history, namely the rise of a nationalist movement, anti-colonial revolution against Spain, a successful (if short-lived) Philippines republic and the imposition of American colonial rule. Politically repressive and intellectually stifling, Spanish colonialism in the Philippines served as the context within which and against which nationalist intellectuals such as Jose Rizal and Isobelo de los Reyes engaged in history-writing, ethnography and linguistic studies. They were “Oriental Orientalists” engaged in the search for Philippine civilizations which, once recovered, could serve as the basis of unity for the then-gestating Philippine nation.¹ But the violent intervention of American rule (characterized by one scholar as “pious paternalism punctuated by often brutal pacification operations”)² thwarted nationalist aspirations for an independent nation and occasioned another kind of civilizational discourse, one which referred to American understandings of Christianity.

For the ease with which the term Christian is used in connection to civilization, the transition from Spanish to American colonial rule illustrates that not all Christianities were not alike. When expansionist Protestant Christian America faced the Catholic Christian Spanish colonial state in the Philippines, the hierarchies of white over non-white were inflected by hierarchies of Christianities, namely Protestantism and Catholicism. The hierarchies of Christianity were important because they were related to hierarchies of colonizers, the idea that certain colonial rulers and forms were better than others. In the view of Americans, those countries most closely associated with Latin

---

¹ The phrase comes from Megan C. Thomas’ *Orientalist Enlightenment: The Emergence of Nationalist Thought in the Philippines, 1880-1898* (unpublished PhD dissertation, Cornell University, 2002).

(historically Catholic) Europe were to be superseded by the higher ones, namely those which embodied Anglo-Saxon civilization.³ Additionally, as I intend to demonstrate in this paper, the task of civilizing an already Christianized people took on an added urgency and validity as the form of darkness which enveloped Filipinos was not 'savagery' but something worse: an impure or pagan Christianity.

Siamese and Global Siwilai

Central to the idea of civilization was the notion of a hierarchy of societies in which white people were located at the apex and this schematization legitimized the rule of Europeans and Americans over less civilized people throughout the world. As the historian Prasenjit Duara argues, the from the late 19th century until the end of the First World War, the relationship between nations and civilizations was transformed such that to be a nation was to belong to a higher order of civilization "...continents were subjugated and held in thrall because they were not constituted as civilized nations by means of a formulation where to be a nation was to be civilized and vice versa."⁴ Since the 18th century the idea that there were civilizations which were not European or Christian had existed but, Duara notes, that during the 19th century a 'singular conception' of Civilization became dominant such that only civilizations based on Christian and Enlightenment values could claim the right to sovereignty.

In the main, the 'ethos of civilization' which dominated the new world order of the mid-19th century allied itself with Anglo-Saxon culture and this was, in turn, identified with Christianity. The Siamese elites, however, chose not to "couple *siwilai* with Christianity" [Thongchai, 2000]. The significance of this refusal to conflate civilization with Christianity was far-reaching. By elaborating a distinctly Siamese form of being civilized, the Siamese and later Thai state had nearly limitless possibilities to

---

² Thomas McKenna, *Muslim Rulers and Rebels: Everyday Politics and Armed Separatism* (Berkeley, CA: University of California Press, 1998), p. 88.

³ Unsurprisingly, this view was not shared by those Europeans on whom the benefits of Anglo-Saxon civilization had not been felt. When the haughty Spanish Dominican archbishop of Manila Bernardino Nozaleda was forced to converse with the conquering Americans, he was at a loss to find one who could speak to him in Spanish and was appalled at the 'barbarous American Latin' an Irish-American Catholic priest resorted to in order to attempt 'communication.' From Leon Ma. Guerrero "Nozaleda and Pons: Two Spanish Friars in Exodus" in *Studies in Philippine Church History*, Gerald H. Anderson, ed. (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1969), p. 182.

⁴ Duara, Prasenjit "The Discourse of Civilization and Pan-Asianism", *Journal of World History*, Vol. 12, No. 1 (Spring, 2001): 99-130.

exploit Buddhist and royal traditions. Things Christian, to the extent that they could serve the interests of the Siamese elites were welcomed in the kingdom but only insofar as they could offer the Siamese paths to modernity which did not impinge on or challenge Siamese civilization. In this vein first Siamese, then Thai rulers, could introduce and sanction the circulation of 'the modern' in such a way as to have the modern re-affirm all that was (and is) good about 'traditional Siam.'

One example of this is the place of Christian (Protestant and Catholic) schooling in Thailand which, from the mid-19th century through the present, offered the possibility of mutual exploitation on the part of the school owners and the Thai patrons. The religious nature of these schools was quickly obscured by their reputation for being places where "Good English" is within reach. Here English should be read as a signifier for things modern, things which can be acquired but which pose little threat to Siamese/Thai cultural values.

Throughout the reign of King Chulalongkorn then, the ruling elites of Siam were pre-occupied by the pursuit of civilization or *siwilai*. Thongchai writes that "as the traditional imperial power of the region, Siam was anxious about its position among modern nations. ...[it's] superiority had to be obtained in a new world order ...whose ethos was 'civilization'."⁵ But this 'quest for *siwilai*' was undertaken not only in reaction to the colonial threat. "Rather it was an attempt originated by various groups among the elite, ... to attain and confirm the relative superiority of Siam..." This was accomplished by means of re-conceptualizing Siam with regard to Europe and, equally important, by differentiating the zones of *siwilai* inside Siam as well wherein the elite and the city were above or ahead of village and forest. All those who were regarded as 'Other' both inside the kingdom and beyond its borders were not identical and all discourses about *siwilai*/civilization were not the same.

American Christians: Catholics, Protestants and civilization in the Philippines

Though officially secular in nature, and committed to breaking the hold of the Spanish Catholic state in the Philippines, the American colonial regime was deeply Protestant in outlook. Protestantism in America at the close of the 19th century was the religion of the ruling class; the Catholic Church in America was, at that time, the religion of

---

⁵ Thongchai Winichakul, "The Quest for 'Siwilai': A Geographical Discourse of Civilizational Thinking in the Late Nineteenth and Early Twentieth-Century Siam", *Journal of Asian Studies* 59, no. 3 (August 2000): 528-549.

the largely urban-based, immigrant working class and poor. Within a few short decades, the position of the American Catholic Church and American Catholics would change but at the close of the 19th century, antipathies were at their height between these groups. If the hostilities between American Protestants and Catholics were mostly local, behind them lay a deep distrust for all things emanating from Rome. In the Philippines, Americans believed they had come face to face with the fruits of rule by the backward looking, superstitious, Catholic Church.

In the words of a Protestant American leader:

Whatever else the United States does for the Philippines she owes it to humanity to see to it that religious liberty is secured to the people. Break the clutch which Rome has put upon those people, and give them a chance for a civilization which is something more than Christianized paganism. . . . The taking of the Philippines is part of one of the holiest wars ever undertaken by men. . . . This is our opportunity to give the Gospel and liberal Western ideas and institutions to a people in the Far East.⁶

Recent scholarship on the American colonial regime in the Philippines makes it possible to talk about differences among the colonial rulers; military and civilian officials, for example, had competing visions of how the colony was to be administered.⁷ At the time of the Spanish-American War and the subsequent Philippine-American war (1898 for the former and 1898-to roughly 1910 for the latter) the United States had not yet established and administered a full colonial regime. American imperial aspirations did not emerge overnight; indeed the empire that Americans controlled in 1900 was, in the words of a noted U.S. historian "...not a break in their history, but a natural culmination."⁸ Nonetheless, the Philippines represented the first attempt at colonial rule on a scale as large as the island nation.

Searching for models of colonial rule elsewhere in Southeast Asia, American colonial rulers found much to be admired in British rule. In her recent study on

---

⁶ Rev. R.G. Hobbs "The Philippine Islands", *The Christian Advocate*, LXXIII (Sept. 1, 1898), 1410-11 quoted in Gerald H. Anderson, "Providence and Politics behind Protestant Missionary Beginnings in the Philippines", *Studies in Philippine Church History*, Gerald H. Anderson, ed. (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1969), p. 298.

⁷ For detailed assessments of American military view on colonization as well as its implementation in Mindanao, see Patricio N. Abinales *Making Mindanao: Cotabato and Davao in the Formation of the Philippine Nation-State* (Manila: Ateneo de Manila University Press, 2000). For the particular character of American military rule in the Cordillera mountains of Luzon, see Frank L. Jenista *The White Apos* (Quezon City: New Day Publishers, 1987).

⁸ Walter La Feber, *The New Empire: An Interpretation of American Expansion, 1860-1898* (Ithaca, N.Y., 1963), p. vii.

American rule over the Muslims in the Southern Philippines, Donna Amoroso writes that, "In contrast to the alleged tyranny and decadence of Spanish imperialism, the supremacy of Anglo-Saxon civilization and self-proclaimed British governing genius were accepted at face value. When the first Philippine Commission proposed a plan for the American government of the Philippines, it critiqued the Spanish system of government and used British Malaya as a basic model for some aspects of the colonial relationship."⁹ Though initially helpful when American colonizers were determining how to rule the hitherto ungoverned (hence potentially ungovernable) Muslims, Americans eventually rejected British forms for their own.

Alongside the pragmatic considerations of how to actually govern the Philippines remained the question of justifying the conquest to a small but vocal opposition in the United States. It was one thing for Christian rulers to bring the messages of Jesus Christ and Free Trade to those living in darkness but it was quite another for an officially democratic nation to impose itself on another officially Christianized one, and one which, for good measure, had declared itself sovereign in its revolt against Spain. In such an instance nothing less than destiny and divine will would do.

What follows is one of the one frequently quoted passages in the history of American colonization of the Philippines. It comes from an interview that President William McKinley conducted with a leading member of a Protestant delegation. McKinley refers to the need to 'civilize and Christianize' the Philippines which many have read as an indication of McKinley's vast ignorance about this country. While ignorance about another country has never been sufficient cause for an American president to shrink away from conquest, McKinley's words might better be understood in light of the hierarchies of Christianity this paper has described. His recorded interview is one of the more extraordinary passages in the history of American empire and deserves to be quoted in full.

The truth is I didn't want the Philippines, and when they came to us as a gift from the gods, I did not know what to do with them. . . . I sought counsel from all sides---Democrats as well as well as Republicans---but got little help. . . . I walked the floor of the White House night after night until midnight; and I am not ashamed to tell you, gentlemen, that I went down on my knees and prayed Almighty God for light and guidance more than one night.

---

⁹ Donna Amoroso, "Inheriting the 'Moro Problem': Muslim Authority and Colonial Rule in British Malaya and the Philippines" in Julian Go, ed. *The American Colonial State in the Philippines: Global Perspectives*. (Chapel Hill, N.C.: Duke University Press, 2003).

God was able to accomplish what the Democrats and Republicans could not and the president's prayers were finally answered.

And one night late it came to me this way—I don't know how it was but it came: (1) that we could not give them back to Spain—that would be cowardly and dishonorable; (2) that we could not turn them over to France or Germany—our commercial rivals in the Orient—that would be bad business and discreditable; (3) that we could not leave them to themselves—they were unfit for self-government—and they would soon have anarchy and misrule over there worse than Spain's was; and (4) that there was nothing left for us to do but to take them all, and to educate the Filipinos, and uplift and civilize and Christianize them, and by God's grace do the very best we could by them, as our fellow-men for whom Christ died.

This much of the quotation is cited frequently and analyzed accordingly. But it is worth quoting the remaining section:

And then I went to bed, and went to sleep, and slept soundly, and the next morning I sent for the chief engineer of the War Department (our map-maker), and I told him to put the Philippines on the map of the United States, and there they are, and there they will stay while I am President.¹⁰

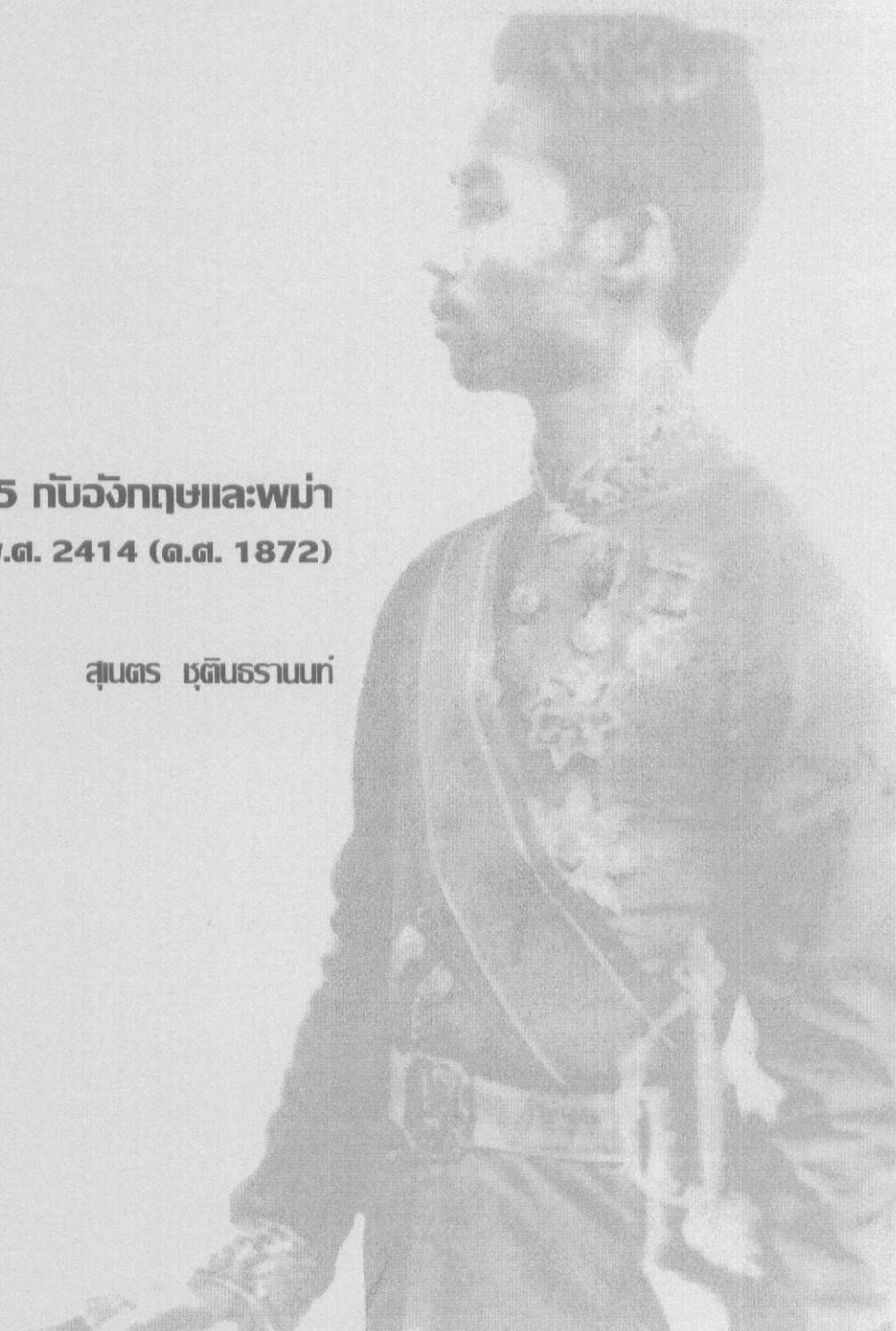
This last part of McKinley's quote is many ways the most interesting, especially as it shows a nascent attempt (in the long run unsuccessful) to do what King Chulalongkorn did to define the borders of Siam. Though the terrain on which civilization/*siwilai* were articulated and argued in both Siam and the Philippines were quite different; the importance of the concept illustrates the degree to which each of these emerging nation-states were in the throes of cultural transformation at the turn of the 20th century. In each instance, the nationalisms that coalesced in reference to civilization, among other referents, were informed by understandings of the past, both distant and more immediate. In the Philippines, it fell upon Protestant Americans to remedy the damages of benighted Spanish rule. True Christianity had to be rescued from the darkness and superstition that was Spanish Catholic colonial rule. The moral authority for the colonial mission of America in the Philippines was that much more binding as a consequence.

---

¹⁰General James F. Rusling, "Interview with President McKinley," *The Christian Advocate*, LXXVIII (Jan. 22, 1903), 137-38. The interview took place on Nov. 21, 1899 but it was not published until more than three years later.

รัชกาลที่ 5 กับอังกฤษและพม่า
ร5 เสด็จพม่า พ.ศ. 2414 (ค.ศ. 1872)

สุนทร ชุตินธรรานนท์

ร5 เสด็จพม่า พ.ศ. 2414 (ค.ศ. 1872)*

ในปี พ.ศ. 2415 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ได้เสด็จประพาสอินเดีย ซึ่งขณะนั้นตกอยู่ใต้การปกครองของอังกฤษในฐานะดินแดนอาณานิคม อันเป็นส่วนหนึ่งของ “อังกฤษอินเดีย” (British India)¹ นับเป็นการเสด็จต่างประเทศเป็นครั้งที่ 2 ในจำนวนการเสด็จซึ่งรวมแล้วทั้งสิ้น 6 ครั้ง² การเสด็จเยือนอินเดียในครั้งนี้นับเป็นการเสด็จที่เป็นทางการภายใต้ความเห็นชอบของลอร์ดเมโย (Lord Mayo) ผู้ดำรงตำแหน่งอุปราชและข้าหลวงใหญ่ผู้สำเร็จราชการแห่งอินเดีย (Viceroy and Governor-General) ในการเสด็จครั้งนั้นถึงจะได้แวะที่สิงคโปร์ มะละกา ปีนัง เมะละแหม่ง และย่างกุ้ง ก่อนจะเสด็จขึ้นอินเดียที่กัลกัตตา³ แต่เป็นที่ปรากฏชัดว่าทรงมีพระราชประสงค์จะเสด็จเยือนอินเดียเป็นสำคัญดังเห็นได้จากที่ทรงใช้เวลาในอินเดียถึง 47 วัน ขณะที่ทรงใช้เวลาในที่อื่น ๆ อาทิพม่าเพียง 4 วัน⁴ จะเป็นด้วยเหตุปัจจัยและเงื่อนไขตามกล่าวมาหรือไม่ก็ตามที่ นักวิชาการรุ่นหลังที่สนใจศึกษาการเสด็จต่างประเทศของรัชกาลที่ 5 ครั้งนั้นจะให้ความสนใจต่อพระราชกรณียกิจที่ทรงมีในอินเดียเป็นสำคัญ ขณะที่ก็ละเลยที่จะศึกษาวิเคราะห์พระราชกรณียกิจที่มีในที่แหล่งอื่นโดยเฉพาะพม่า ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นบ้านเมืองที่อยู่ในความสนใจของผู้ปกครองสยามมาโดยต่อเนื่องนับแต่สิ้นสงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยาในปีพ.ศ. 2310 เป็นอย่างช้า⁵ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อราชสำนักพม่าเริ่มเผชิญการรุกรานและสูญเสียดินแดนให้กับเจ้าอาณานิคมอังกฤษในสงครามอังกฤษ-พม่า (First Anglo-Burmese War, ค.ศ. 1824-26/ พ.ศ. 2367-69) ครั้งแรกและครั้งที่ 2 (ค.ศ. 1852/ พ.ศ. 2395) ด้วยเหตุนี้การเสด็จเยือนพม่าเป็นเวลา 4 วัน นั้นหากพิจารณาให้ถ่องแท้แล้วจะเห็นได้ว่ามิได้ทรงแวะด้วยเหตุที่เป็นเมืองทางผ่าน⁶ แต่จงพระทัยที่จะแวะศึกษาชมดู ทั้งยังมีกิจการบ้านเมืองเป็นราชกิจสำคัญที่ต้องดูแลจัดการ ช่วงเวลาดังกล่าวจึงเป็นช่วงเวลาอันควรได้รับความสนใจศึกษาวิเคราะห์ควบคู่ไปกับการเสด็จเยือนอินเดียในปี พ.ศ. 2415 ด้วย

¹ ดูภูมิหลังความเป็นมาของ British India ใน Edward Balfour, *The Cyclopedia of India and of Eastern and Southern Asia*, Vol. 1 (1967), pp. 447-83 โดยเฉพาะหน้า 461-462.

² ดูคำนำโดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ ใน สารคดีอนันต สหาย แต่ง, กัณฐิกา ศรีอุดม แปล, ร.5 เสด็จอินเดีย (มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, 2546), หน้า (5), (6)

³ เพิ่งอ้าง, หน้า (5) ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน “ระยะทางเสด็จประพาสอินเดีย พ.ศ. 2415” ใน เสด็จอินเดีย 2415 (กรุงเทพฯ : บริษัท สำนักพิมพ์ฟรีเวอร์ บุ๊คส์, 2543) หน้า 61-63.

⁴ ดู เสด็จอินเดีย 2415, เพิ่งอ้าง, หน้า 7-19 ; ดู ร.5 เสด็จอินเดีย, อ้างแล้วในเอกสารอ้างอิงที่ 2, หน้า 1.

⁵ ดู สุนทร ชุตินธรรานนท์, “พม่าในสำนึกและความเข้าใจของคนไทย” ใน พม่ารบไทย (สำนักพิมพ์มติชน, 2542), หน้า 19-31; ผู้แต่งคนเดียวกัน, บุเรงนองกะยอติพนธธา กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย (สำนักพิมพ์อมรินทร์วิชาการ, 2539), หน้า 218-237.

⁶ ทั้งนี้สังเกตได้ว่าในเส้นทางเสด็จกลับจากอินเดียนั้นไม่ได้ทรงแวะพม่าอีก แสดงว่าในเที่ยวขาไปนั้น “จงพระทัย” ที่จะแวะทั้งเมะละแหม่ง และย่างกุ้ง

จักรภพอังกฤษในลุ่มอิรวดี

หากมองย้อนประวัติศาสตร์ยุคการล่าอาณานิคมนับจากแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา จะเห็นว่าปรากฏการณ์อันเป็นผลสืบเนื่องจากการขยายตัวของจักรวรรดินิยมตะวันตก (The Expansion of the Western Colonial Empire) นับแต่การขยายอิทธิพลของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ The East India Company) ในอนุทวีปอินเดีย ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงการเผชิญหน้าทางการเมือง การทหาร และการทำสงครามระหว่างอังกฤษและราชสำนักของจักรวรรดิออตโตมัน นับเป็นปรากฏการณ์แรกสุดและเป็นต้นตอสำคัญที่ส่งผลกระทบโดยตรงต่อการปรับเปลี่ยนทัศนคติทางการเมืองการปกครอง ตลอดจนการ ‘ปฏิรูป’ ความสัมพันธ์กับบ้านเมืองประเทศราชของราชสำนักรัตนโกสินทร์ในสมัยต่อมา

สงครามระหว่างจักรวรรดินิยมอังกฤษภายใต้การบัญชาการของรัฐบาลอังกฤษ-อินเดีย (British Indian Government) ที่กัลกัตตา (Calcutta) กับราชสำนักออตโตมัน เกิดขึ้นทั้งสิ้น 3 ครั้ง ทั้งหมดถูกกล่าวถึงภายใต้ชื่อ The Anglo-Burmese Wars สงครามครั้งแรกเกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2367-2369 (ค.ศ. 1824-1826) ตรงกับช่วงปลายรัชกาลที่ 2 ต่อรัชกาลที่ 3 สงครามครั้งที่ 2 เกิดในปี พ.ศ. 2395 และสิ้นสุดลงในปีต่อมา (ค.ศ. 1852-53) ตรงกับช่วงต้นของรัชกาลที่ 4 และสงครามครั้งสุดท้ายเกิดในปี พ.ศ. 2428 (ค.ศ. 1885) ตรงกับช่วงรัชกาลที่ 5 ในจำนวนสงครามทั้งสามครั้งนี้ สงครามที่เกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2367-69 นับเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงและเปิดศักราชใหม่ของประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐจารีตในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป อีกทั้งส่งผลกระทบสืบเนื่องยาวนานในพม่า-รามัญประเทศเอง และในอาณาจักรจระเข้ขี้เหล็ก นับแต่อดีต มณีปุระ อยุธยา ถึงรัฐสยาม

สงครามอังกฤษ-พม่าครั้งแรก (The First Anglo-Burmese War) เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่รัฐจารีตออตโตมันภายใต้การนำของราชวงศ์คองบองอยู่ในสภาวะที่ถึงพร้อมและตื่นตัวต่อการขยายปริมณฑลทางอำนาจออกสู่บ้านเมืองในด้านตะวันตกข้ามเทือกเขาอะระกันโยมา (Arakan Yoma) สู่แดนยะไข่ และเลยข้ามแม่น้ำนาฟ (Naaf) เข้าไปถึงแขวงเมืองจิตตะกอง (Chittagong) โดยมีเป้าหมายจะมุ่งครอบครองให้ถึงเมืองเดคคา หรือแดกกา (Dhaka or Dacca) ทางซีกตะวันออกเฉียงเหนือของบังกลาห์ หรือบังกล่า หรือเบงกอล (Bengal) เหนือฝั่งสมุทรอินเดีย ขณะที่อีกด้านหนึ่งก็มุ่งขยายอิทธิพลข้ามแม่น้ำ ชินวิน (Chindwin) ด้านตะวันตกเฉียงเหนือของมณฑลราชบุรีและอมรปุระ สู่ลุ่มน้ำมณีปุระเลยเข้าไปถึงลุ่มน้ำพรหมบุตร (Brahmaputra) ในแดนอาซั่ม หรืออัสสัม (Assam) กล่าวไปแล้วการขยายเขตอิทธิพลของราชสำนักออตโตมันในช่วงนี้ โดยเฉพาะในซีกอะระกันนั้น ส่วนหนึ่งเป็นผลจากปัญหาผู้ลี้ภัยและการกบฏอย่างสืบเนื่องของเจ้าพื้นเมืองยะไข่ที่อาศัยจิตตะกอง ซึ่งเป็นแดนในความคุ้มครองของรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียเป็นแหล่งลี้ภัยและรวบรวมกำลังกลับเข้ามารบกวานโจมตีกองกำลังพม่าที่ตั้งอยู่ในแดนอะระกัน⁷ แต่จะเป็นด้วยเหตุผล

⁷ D.G.E. Hall, *Burma* (London : Hutchinson & Co., 1960), pp. 92-96 ; กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์, *พระราชพงศาวดารพม่า เล่ม 4* (2456), หน้า 363-367, 369-372 ; *พระราชพงศาวดารพม่า เล่ม 5* (2456), หน้า 384-385.

ใดก็ตาม การขยายอิทธิพลข้ามแม่น้ำนาฟทางตอนใต้และแม่น้ำมณีปุระทางตอนเหนือของราชสำนักอั้งวะ นับแต่รัชกาลพระเจ้าปดุงหรือโบดอพญาต่อรัชกาลพระเจ้าบาจิดอ (Bagyidaw, พ.ศ. 2362-2380) หรืออั้งวะจักกายแมงในหลักฐานไทย เป็นเหตุปัจจัยสำคัญอันนำมาซึ่งสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งแรกในปี พ.ศ. 2367⁸

สงครามอังกฤษ-พม่าในปี พ.ศ. 2367 นับเป็นสงครามแผ่อำณานิคมครั้งแรกของจักรวรรดินิยมอังกฤษในพื้นที่ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้พื้นทวีป ภายหลังการเข้ายึดครองฝั่งตะวันออกและดินแดนตอนเหนือของอนุทวีปอินเดีย⁹ หากไม่นับการยึดครองเกาะหมากหรือปีนังในปีพ.ศ. 2334¹⁰ สงครามครั้งนี้ทั้งอังกฤษและพม่าเปิดแนวรบถึง 4 แนว คือ ในแดนอะระกันจากเมืองโมหอง (Mrohaung) ลงมาถึงซานดอเว (Sandawway) ในแดนอัสสัม และกะจาร (Cachar) ติดแดนมณีปุระ ในแดนรามัญประเทศ (Ramannadesa) จากหงสาวดีลงมาถึงมะละตะมะ ทวาย มะริด และตะนาวศรี และเขตปากน้ำอิรวดีจากย่างกุ้ง (Rangoon หรือ Yangon) ซึ่งขณะนั้นมีฐานะเป็นเมืองท่าสำคัญของราชสำนักอั้งวะขึ้นไปถึงตอนเหนือของเมืองแปร (Prome) จนถึงยันดาโบ (Yandabo) กำลังกองทัพข้างอังกฤษมีกำลังรวมแล้วถึง 40,000 คน

ถึงแม้สงครามครั้งนั้นอังกฤษจะเผชิญกับความสูญเสียอย่างมากโดยเฉพาะในด้านกำลังคนจากความไม่ชัดเจนในสภาพภูมิอากาศ ฤดูกาล การขาดซึ่งความพร้อมด้านเสบียงอาหาร ยุทธสัมภาระและกำลังหนุน ตลอดจนปัญหาโรคภัยไข้เจ็บ¹¹ จนทำให้ D.G.E. Hall นักประวัติศาสตร์ผู้เชี่ยวชาญเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างพม่ากับอังกฤษถึงกับกล่าวว่าเป็น ‘The worst-managed one in British military history.’¹² อังกฤษภายใต้การนำของ Major-General Sir Archibald

⁸ Major Snodgrass, *Narrative of the Burmese War* (London : John Murray, Albemarle-Street, 1827), p. 1 ; D.G.E. Hall, *Burma*, pp. 101-103.

⁹ Edward Whiting Fox, *The Emergence of the Modern European World* (Oxford, 1992), pp. 132-136.

¹⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “อธิบายเรื่องพงศาวดารอันเป็นมูลเหตุแห่งจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ,” *จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ* (กรุงเทพฯ : บริษัทคุดอร์เฝ้าเวอร์พอยท์, 2530), หน้า 4, 5.

¹¹ Major Snodgrass, pp. 8-22, 27-32, 44, 78-79 and 90-91.

¹² D.G.E. Hall, *op.cit.*, p. 103 ; D.G.E. Hall ระบุว่า ในสงครามครั้งนั้นอังกฤษมีกำลังรวบรวมแล้วถึง 40,000 คน ในจำนวนนี้มีที่เสียชีวิตไปไม่ต่ำกว่า 15,000 คน แต่ทว่าเพียง 4% ของจำนวนดังกล่าวที่เสียชีวิตเพราะการปะทะต่อสู้, เล่มเดียวกัน, หน้า 105 ; ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน B.R. Pearn, ‘The War of 1824’ in *A History of Rangoon* (Rangoon, 1939), pp. 111-129 ; สงครามอังกฤษพม่าครั้งนี้กินระยะเวลายาวนานกว่า 2 ปี เนื่องด้วยกองกำลังอังกฤษยังไม่คุ้นกับสภาพภูมิอากาศและที่ตั้งของพม่า แต่หากพิจารณาโดยละเอียดจะเห็นว่าการรบครั้งสำคัญที่กำหนดผลแพ้ชนะของสงครามเกิดขึ้นในช่วงระยะเวลาอันสั้นยิ่ง คือในช่วงระหว่างวันที่ 1-14 ธันวาคม พ.ศ. 2367 (ค.ศ. 1824) ซึ่งครั้งนั้นเป็นการรบในเขตปริมณฑลย่างกุ้ง แม้ทัพใหญ่พม่า คือ มหาบัณฑิต (Bandula) ขุนพลผู้กระเดื่องนามที่สุดของยุค ซึ่งเคยทำศึกมีชัยมาหลายสมรภูมิทั้งในมณีปุระและอะระกัน ในการรบครั้งนี้มหาบัณฑิตนำกำลังพลจากนครหลวง คือ กรุงรัตน

Campbell แม่ทัพใหญ่ก็สามารถทำการเอาชนะพม่าซึ่งเป็นมหาอำนาจที่แข็งแกร่งที่สุดทางตะวันตกของแนวตะนาวศรีและลุ่มสาละวินได้เป็นผลสำเร็จ ขณะที่รัฐไทยยุคต้นรัตนโกสินทร์เคยมุ่งมาดจะกระทำการเดียวกัน แต่ไม่เป็นผลและไม่แม้แต่จะยึดครองเมืองที่สำคัญเช่นเมืองทวายเอาไว้ได้¹³

สงครามอังกฤษ-พม่าครั้งแรกจบลงด้วยสนธิสัญญาอันดาโบ (The Treaty of Yandabo) ซึ่งลงนามในวันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2369 (ค.ศ. 1826) สนธิสัญญานี้สะท้อนรูปแบบของข้อตกลงในกติกากการยุติสงครามของโลกตะวันตก ซึ่งผุดผ่องจากความรับรู้เข้าใจของเจ้าแผ่นดินตะวันออกเช่นพม่าและไทย ในสนธิสัญญาผู้ชนะไม่ได้เรียกร้องส่วย บรรณาการต้นไม้ทองเงิน หรือแม้แต่จะบริพัตรภัยจับเชลยตามประเพณียุทธนาการ แต่บังคับที่จะผนวก (annexation) เอาอะระกันและตะนาวศรีอันเป็นเมืองออกและเมืองท่าของพม่าเขตฝั่งเบงกอลและทะเลอันดามันไป

ประจักษ์ ลงมาถึงประมาณ 60,000 คน ซึ่งล้วนเป็นทหารชาวยุโรป แต่ภายหลังจากที่ปะทะกับกองทัพอังกฤษ ซึ่งมีทหารฝรั่งถืออาวุธไม่เกิน 1,300 กับทหารแขก (sepoy) 2,500 คน เป็นเวลาครบครันราว 15 วัน มหาบัณฑิตก็เหลือกำลังทหารในบังคับบัญชาแค่เพียง 7,000 คน ต้องขมขานถอยไปตั้งรับทัพอังกฤษที่เมืองดานูพู หรือทูนพู (Danubyu หรือ Donoobew) บนลำน้ำปันสะลาย (Panhling) อันเป็นเส้นทางน้ำสำคัญตัดออกสู่ลำน้ำอิรวดีใหญ่ แท้จริงการเตรียมการรบของมหาบัณฑิตโดยเฉพาะการตั้งค่ายและป้อมปืนริมลำน้ำคอยดักรอเรือข้าศึกที่เข้ามาทางปากแม่น้ำ เจ้าหลักตำราพิชัยสงครามสอดคล้องกับยุทธวิธี การรบที่ใช้มาแต่โบราณของบ้านเมืองที่ตั้งในลุ่มน้ำลำคลองบนพื้นที่ปเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่จะรับข้าศึกที่ยกเข้ามาทางปากแม่น้ำใหญ่ และที่สำคัญคือเป็นยุทธวิธีเดียวกับที่ราชสำนักรัตนโกสินทร์เตรียมรับการโจมตีของเรือปืนอังกฤษในปลายปี พ.ศ. 2368 เมื่อเกิดข่าวลือว่าอังกฤษจะยกทัพขึ้นมายึดกรุงสยาม กระนั้นกำลังอันมหาศาลของมหาบัณฑิตก็ไม่อาจยับยั้งอาวุธที่ทันสมัยและระเบียบวิธีรบของกองทัพอังกฤษได้ ภายหลังการพ่ายแพ้ในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2367 เพียงประมาณ 4 เดือน มหาบัณฑิตแม่ทัพใหญ่ก็ได้จับชีวิตลงที่เมืองดานูพู (1 เมษายน 2367) เมื่อถูกกำลังอังกฤษใช้ปืนใหญ่ที่ทันสมัยรวมทั้งปืนครก (mortar) ขึ้นตั้งหอบยิงกระหน่ำค่ายสนับสนุนด้วยปืนประจำกบเรือ (boardside guns) ชั่วเวลาสั้นชีวิตของมหาบัณฑิตครั้งนั้นตกเป็นเรื่องสำคัญ เพราะปรากฏมีรายงานถึงทางกรุงเทพฯ ในราวเดือนสิงหาคมของปีเดียวกันเป็นหลายครั้ง ทั้งยืนยันว่ากองทัพอังกฤษอยู่ห่างลงไปจากนครหลวงอังวะเพียงชั่วเวลาเดินทางเพียง 3 วัน สงครามอังกฤษ-พม่าครั้งนี้นับเป็นครั้งแรกที่มหาอำนาจอันเป็นตัวแทนตะวันตกยุคอาณานิคมได้นำยุทธวิธีเรือปืนอันเทียบได้กับป้อมปืนลอยน้ำ (floating gun carriage) มีปืนใหญ่ประจำการอันเป็นอาวุธที่ทรงประสิทธิภาพและได้เปรียบเหนือกำลังพื้นถิ่นมาปรับใช้เพื่อสยบและเอาชนะบ้านเมืองที่พัฒนาความเป็นใหญ่ด้วยการสร้างชุมกำลัคมครือข่ายลุ่มน้ำลำคลองเช่นรัฐจารีตไทยและพม่า ยุทธวิธีการใช้เรือปืนยิงถล่มเมืองป้อมและปราการริมน้ำเรือขึ้นไปตามทางน้ำใหญ่สู่นครหลวงที่อังกฤษนำมาใช้กับพม่าครั้งนี้ ไม่เพียงทำให้เจ้าพื้นถิ่นโดยเฉพาะผู้ปกครองรัตนโกสินทร์ได้ประจักษ์ถึงความเหนือล้ำของกำลังและอาวุธของมหาอำนาจตะวันตก แต่ยังเป็นแบบอย่างให้เจ้าอาณานิคมอย่างฝรั่งเศสนำมาใช้ข่มขู่รัฐไทยในสมัยต่อมา ; Snodgrass, op.cit., pp. 99-116, 174, 175; กรมหมื่นนราธิปฯ, อ้างแล้ว, หน้า 386-428 ; The Burney Papers, Vol. 1, pp. 1-6, 23-26 ; D.G.E. Hall, Burma, pp. 97-105.

¹³ D.G.E. Hall, Burma, p. 105, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, อ้างแล้ว, หน้า 98.

เป็นสิทธิ์ขาดอย่างที่ไม่มีโอกาสที่จะทวงหรือตักกลับคืนได้อีก¹⁴ ส่วนดินแดนซีกตะวันตกเฉียงเหนือ พม่าต้องยอมสูญเสียอัสสัม พร้อมสัญญาว่าจะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกิจการภายในของกะจาร (Cachar) ชินเตีย (Jaintia) และมณีปุระอีกต่อไป¹⁵ ดินแดนที่อังกฤษเข้ายึดครองทั้งหมดถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเขตอาณานิคมอังกฤษอินเดีย (British India) และปกครองโดยข้าหลวง (Chief Commissioner) ซึ่งขึ้นตรงกับผู้สำเร็จราชการหรือข้าหลวงใหญ่ (Governor-General) ของรัฐบาลอังกฤษที่กัลกัตตา (The Supreme Government at Calcutta)¹⁶ นอกจากนี้รัฐบาลพม่ายังต้องชดใช้ค่าปฏิกรรมสงครามให้อังกฤษเป็นเงินถึง 2 ล้านปอนด์ (80,000 ชั่งขณะนั้น) และยังต้องยอมให้อังกฤษตั้งสถานกงสุล (British Resident) ขึ้นในพระนครอังวะ ซึ่งทางอังกฤษได้ส่ง John Crawford ไปเป็นกงสุลประจำคนแรก (กันยายน 2369)¹⁷ เรื่องอังกฤษรบพม่าตลอดจนถึงการทำสนธิสัญญายันดาโบ เป็นเรื่องที่ราชสำนักรัตนโกสินทร์สนใจติดตามและรับรู้ลงไปจนถึงในรายละเอียด ดังมีความปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ว่า

และเมื่อในปีก่อนจศก อังกฤษกับพม่ายังรบกันอยู่ อังกฤษยกทัพมาตีเมืองพะม่า ได้เขตแดนพะม่าฝ่ายใต้ทั้งสิ้น ตีขึ้นไปถึงเมืองประจวอะ อังกฤษเรียกว่าเมืองปรอน ยังทางอีกวันหนึ่งจะถึงเมืองอังวะ ฝ่ายเหนือตีได้เมืองยะไข่ เมืองมณีปุระ เมืองอัสสัมเขตแดนพะม่า พม่าสู้ไม่ได้ ยอมสัญญาและถ้ายเมืองคืนเป็นเงินล้านปอนด์ คิดเป็นเงินตราได้แสนชั่ง อังกฤษขอพะม่าไว้ฝ่ายเหนือ แต่เมืองยะไข่ เมืองรำเร เมืองเจตุมบา เมืองสบตาเว ฝ่ายใต้ขอไว้เมืองเย คือ เมืองมัลเมียนม เมืองทะวาย เมืองตะนาว เมืองมะริด ผังปากเมืองเมะตะมะคืนให้พะม่าทั้งสิ้น ครั้ง

¹⁴ Snodgrass, op.cit., pp. 314-319 ; John Crawford, *Journal of an Embassy from the Governor-General of India to the Court of Ava in the year 1827* (London, 1829) pp. 35-43 ; The Treaty of Yandabo (1826) ในภาคที่เป็นภาษาพม่ามีระบุใน The Royal Orders of Burma (Amindaw) หรือหมายรับสั่ง ลงวันที่ 24 กุมภาพันธ์ 2369 (1826) ดู The Royal Orders of Burma, A.D. 1598-1885 Part Eight A.D. 1813-1853, edited with introduction, notes and summary in English of Each Order by Than Tun (Kyoto : The Centre for Southeast Asian Studies, Kyoto University, 1988), pp. 101-104, 445-446 ; The Treaty of Yandabo ภาคภาษาพม่าถูกแปลออกเป็นภาษาอังกฤษโดยละเอียดพร้อมคำอธิบายโดย Anna J. Allott, *The Treaty of Yandabo 1826*, to be published ; ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนรินทรวิทยา, *พระราชพงศาวดารพม่า เล่ม 5*, หน้า 754-756.

¹⁵ D.G.E. Hall, *Burma*, p. 105 ; see Article Two of the Treaty of Yandabo, note 128.

¹⁶ Edwar Balfour, *The Cyclopaedia of India and of Eastern and Southern Asia*, Vol. I (1967), pp. 524-525 ; รายละเอียดเรื่อง British Burma ดูในเรื่องเดียวกัน Vol. II, pp. 290-294 ; ฐานะและขอบเขตอำนาจของ Chief Commissioner ดูในเรื่องเดียวกัน, Vol. I, p. 795.

¹⁷ กรมหมื่นนรินทรวิทยา, *พระราชพงศาวดารพม่า เล่ม 5*, หน้า 412.

นั้นเงินสำหรับแผ่นดินในคลังหลวงไม่พอ ต้องเรียกรายเงินราษฎรใช้น้อยถึง 30 ปี
จึงเสร็จ¹⁸

สงครามอังกฤษ-พม่าครั้งนั้นได้พลิกโฉมหน้าประวัติศาสตร์การเมืองในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้พื้นทวีปไปโดยสิ้นเชิง เพราะผลของสงครามทำให้ราชสำนักอังวะยุคทองของ (Konbaung) ซึ่งมีบทบาทความสำคัญสืบมานับแต่ปี พ.ศ. 2298 ในฐานะศูนย์อำนาจของอาณาจักรพม่า-มอญ แผลือทธิพลครอบคลุมบ้านเมืองฟากตะวันตกของเทือกเขาตะนาวศรีและแม่น้ำสาละวินตลอดถึงแนวอะระกันโยมาและแม่น้ำมณีปุระได้เป็นลำดับ ต้องสูญเสียอำนาจและความสำคัญลงไปโดยเด็ดขาด นับเป็นการปิดฉากการแข่งขันกันในเชิงอำนาจบารมีระหว่างราชสำนักอังวะกับรัตนโกสินทร์ในกรอบทางความคิดและการแสดงตนเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราชในจารีตเดิมโดยสิ้นเชิง แต่ที่สำคัญยิ่งไปกว่า คือ สงครามเดียวกันได้เพิ่มมหาอำนาจใหม่ที่มีศักยภาพทางทหารสูงจนเทียบกันไม่ได้กับกำลังรบพื้นถิ่นขึ้นบนเวทีการเมืองและยุทธนาการในภูมิภาค มหาอำนาจใหม่นี้ขยายอำนาจเข้ามาพร้อมด้วยกฎกติกาและระเบียบความสัมพันธ์ใหม่ ซึ่งบังคับให้เจ้าแผ่นดินพื้นถิ่นต้องสละแบบแผนในระบบความสัมพันธ์เดิม ทั้งยังต้องปรับรูปแบบการปกครองแบบจารีตเก่าให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นใหม่นี้

หลังจากสงครามพม่า-อังกฤษครั้งแรกแล้วสงครามพม่า-อังกฤษครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2395-2396) และครั้งที่ 3 (พ.ศ. 2428) นั้น เกือบจะเรียกไม่ได้ว่าเป็นสงคราม เพราะไม่ได้เกิดการปะทะกันด้วยสรรพกำลังรบเต็มรูปแบบเช่นสงครามครั้งแรก จักรวรรดินิยมอังกฤษซึ่งเป็นฝ่ายได้เปรียบกระทำการเหมือนจะหาเหตุเพื่อผนวกเมืองท่าค้าขายตอนใต้ของอาณาจักรพม่า พร้อมไปกับการกีดกันไม่ให้ฝรั่งเศสซึ่งเป็นคู่แข่งได้เข้าไปมีผลประโยชน์ในลุ่มอิรวดีตลอดจนลุ่มน้ำและฝั่งสมุทรข้างเคียง¹⁹ สงครามสองครั้งหลังเป็นแต่เพียงปฏิบัติการทางทหาร ไม่มีสนธิ

¹⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2367-2394, พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้หญิงวงษาประพัทธ์ (ตาด สนิทวงศ์ ณ อยุธยา) (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2481), หน้า 25 ; มีหลักฐานแวดล้อมยืนยันว่า ราชสำนักรัตนโกสินทร์ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับข่าวสารสงครามอังกฤษ-พม่า (1824-1826) ในหลายด้าน ทั้งจากหนังสือของ John Crawford ที่เข้ามาในปี พ.ศ. 2367 จากการรายงานของ Captain Henry Burney จากโบบอกหัวเมืองหน้าด่าน จากคำให้การลูกค้าอังกฤษ และจากรายงานของข้าราชการที่ราชสำนักส่งออกไปเจรจา สืบข่าว และหยั่งการศึกถึงฐานทัพอังกฤษทั้งที่เกาะตะมะและย่างกุ้ง ; ดู The Crawford Papers (Bangkok, 1915), p. 20 ; Burney Paper Vol. I, pp. 1-7, 17-18, 28-37, ไทยรับพม่า, หน้า 691-771; Snodgrass, pp. 80-89, 304-305 ; ข่าวตอนต้นรัชกาลที่ 3 ตามรายงานราชการอังกฤษ, พิมพ์ในงานพระราชทานกุศลหน้าพระศพ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ (โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2475), หน้า 3-9.

¹⁹ J.S. Furnivall, Colonial Policy and Practice. A Comparative Study of Burma and Netherlands India (Cambridge, 1984), p. 70 ; see also, D.G.E. Hall, Burma, pp. 106-130 ; กรมหมื่นนราธิป, พระราชพงศาวดารพม่า เล่ม 5, หน้า 421-423 และหน้า 552-574 ; Edward Balfour, The Cyclopedia of India..., pp. 524-528.

สัญญาสงบศึกเช่นสงครามครั้งแรก แต่มีเงื่อนไขสำคัญสืบเนื่องตามมา ซึ่งหนึ่งในจำนวนนั้น คือ การ ‘กำหนดเส้นพรมแดน’ (borderline) อันเป็นวิธีการจัดแบ่งเขตอำนาจที่อาศัยเส้นสมมติบนแผนที่ซึ่งจำลองขึ้นจากสภาพที่ตั้งทางภูมิศาสตร์จริงเป็นเกณฑ์กำหนด ปรากฏการณ์นี้เกิดขึ้นภายหลังสงครามพม่า-อังกฤษครั้งที่ 2 ซึ่งผลของสงครามทำให้พม่าต้องสูญเสียดินแดนตอนใต้ของกลุ่มอริะวัตทั้งหมด อันได้แก่ เมาะตะมะ (Martaban) หงสาวดี (Pegu) ย่างกุ้ง และพะสิม (Bassein) ทั้งหมดนี้ภายหลังถูกผนวกรวมเป็นมณฑลพะโค (The Province of Pegu)²⁰ ผลจากสงครามครั้งนี้ทำให้เกิดการกำหนดเส้นพรมแดนแบ่งเขตอำนาจของราชสำนักอังวะกับรัฐบาลอังกฤษอย่างตายตัว ซึ่งมีชื่อรู้จักต่อมาว่าเส้นมยเดี (Myede) ซึ่งลากเชื่อมแนวตะวันออกสู่ตะวันตก หรือแดนกะเหรี่ยง (Karenni) ผ่านตอนเหนือของเมืองตองอู (Toungoo) ในลุ่มน้ำสะโตง (Sittang) และผ่านตอนเหนือของมยเดี ในลุ่มอริะวัต ออกสู่แดนอะระกัน²¹

ในปีพ.ศ. 2403 (ค.ศ. 1860) ภายหลังสงครามอังกฤษ-พม่า ครั้งที่ 2 เพียง 7 ปี หรือก่อนการเสด็จพระราชดำเนินเยือนพม่า 12 ปี บริติชอินเดียน (British India) ก็ได้ถูกแบ่งออกเป็นส่วนปกครองท้องถิ่น (local administrations) ซึ่งประกอบด้วยอัซซัม เบงกอล บอมเบ อังกฤษพม่า (British Burma) มณฑลส่วนกลาง (Central Provinces) มัทราส (Madras) มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ (N.W. Provinces) และ Oudh และปัญจาบ ซึ่งต่อมาภายหลังส่วนปกครองท้องถิ่นตามกล่าวได้ มีจำนวนการจัดแบ่งเพิ่มขึ้นอีก ในกรณีของอังกฤษพม่า หรือ British Burma นั้น เขตปกครองทั้งหมดเกิดจากการผนวกรวมดินแดนที่อังกฤษยึดครองได้จากผลของสงครามอังกฤษพม่าครั้งแรก และครั้งที่สองซึ่งกินพื้นที่ครอบคลุมจากฝั่งอะระกัน (Arakan Coast) ถึงเทือกเขาตะนาวศรี²² บริติชอินเดียนจะอยู่ภายใต้การปกครองของข้าหลวงใหญ่อังกฤษพม่า (Chief Commissioner of British Burma) ซึ่งมีศูนย์บัญชาการตั้งอยู่ที่กรุงย่างกุ้ง และรายงานตรงต่อข้าหลวงใหญ่ที่อินเดีย (Governor-General of India) บริติชอินเดียนพม่าถูกแบ่งเขตการปกครองออกเป็นพื้นที่ หรือมณฑล 3 มณฑล คือ อะระกัน พะโค และตะนาวศรี ซึ่งทั้งหมดมีข้าหลวงปกครอง (Commissioner) และขึ้นตรงกับข้าหลวงใหญ่อังกฤษพม่า ซึ่งเป็นคนเดียวกันกับข้าหลวงใหญ่แห่งย่างกุ้ง นับตั้งแต่วันที่ 31 มกราคม พ.ศ. 2405 (ค.ศ. 1862)²³

²⁰ D.G.E. Hall, *Burma*, pp. 112-114 ; Edward Balfour, *The Cyclopedia of India...*, pp. 524-528.

²¹ D.G.E. Hall, *Burma*, p. 114 ; See also, R.R. Langham - Carter, "Burmese Rule on the Toungoo Frontier" *IBRS*, 27 (1937), Reprint (1977), pp. 15-31.

²² อ้างแล้วในเอกสารอ้างอิงที่ 1 ; ดูเพิ่มเติม Capt. C.J.F.S. Forbes, *British Burma and Its People* (London, 1878), pp. 1-8.

²³ Edward Balfour, p. 525.

การได้เข้าใจถึงระบบบริหารราชการของปริมณฑลอังกฤษพม่า ตลอดจนการจัดลำดับชั้นการบังคับบัญชาและรับผิดชอบ ทำให้เข้าใจถึงขั้นตอนพิธีการถวายการต้อนรับในการเสด็จประพาสพม่าของรัชกาลที่ 5 โดยข้าราชการรัฐบาลอังกฤษ จากรายงานของนายพันตรี อี.บี. สลาเดน (Major E.B. Sladen) จะเห็นได้ว่าเมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จถึงเมืองเมะละแหม่ง หรือ เมะละเลิง ในวันที่ 2 มกราคมนั้น นายพันเอก ดี. บราวน์ (Colonel D. Brown) ข้าหลวงประจำตะนาวศรี (Commissioner of Tenasscrip) ได้เป็นผู้มาถวายการต้อนรับ และเมื่อเสด็จมาถึงเมืองย่างกุ้งในเช้าวันศุกร์ที่ 5 มกราคม นายพันเอกเดวิส (Col. Davis) รองข้าหลวงซึ่งได้รับคำสั่งจากข้าหลวงใหญ่อังกฤษพม่าก็ได้เข้ามาถวายการต้อนรับตั้งแต่ปากน้ำย่างกุ้ง ขณะที่ข้าหลวงใหญ่ออรับเสด็จอยู่ที่ท่าเทียบเรือพระที่นั่งที่ตัวเมืองย่างกุ้ง ทั้งนี้เป็นไปตามเขตพื้นที่การรับผิดชอบของข้าหลวงแต่ละคน²⁴

กระนั้นก็ตามมองที่น่าจะสำคัญกว่าขั้นตอนพิธีการของการถวายการต้อนรับเห็นจะอยู่ที่รายละเอียดอันได้นำเสนอมามาก่อนหน้านี้ ซึ่งยืนยันให้เห็นและเข้าใจถึงตัวตนของ “พม่า” ในส่วนของพื้นที่และยุคสมัยที่รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสกล่าวคือสถานะของ “พม่า” ในบริบทการเสด็จประพาสเป็นสถานะที่ต่างจาก “พม่า” ยุคจารีตที่เปิดศึกทำสงครามกับสยาม หรือพม่าในฐานะประเทศเอกราชภายใต้การปกครองของรัฐเผด็จการทางทหารในปัจจุบัน “พม่า” ในยุคของการเสด็จประพาสคือ พื้นที่อันถูกรวมเป็นส่วนหนึ่งของเครือจักรภพอังกฤษ เป็นสมบัติโดยสิทธิขาดของรัฐบาลอังกฤษ อาณาจักรพม่าอันกว้างใหญ่ที่พระเจ้าอลองพญา (Alaung paya) สถาปนาขึ้นมานั้นได้ถูกแบ่งแยกออกเป็น 2 ส่วน โดยเด็ดขาดนับแต่สิ้นสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2395-96) ส่วนที่อยู่ใต้การปกครองของอังกฤษถูกเรียกว่าอังกฤษพม่า (British Burma) ซึ่งก็คือดินแดนพม่าส่วนล่าง (Lower Burma) ขณะที่พื้นที่ตอนบนนั้นอยู่ใต้การปกครองของกษัตริย์แห่งราชสำนักอังวะ (the Court of Ava) ซึ่งภายหลังย้ายราชธานีขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองมัณฑเลย์ ดินแดนส่วนนี้ถูกเรียกว่าพม่าอิสระ (Independent Burma หรือ the independence Kingdom of Burma) “พม่า” ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเยือนจึงมิใช่ “พม่า” ของผู้ปกครองพม่า แต่เป็น “พม่า” ของเครือจักรภพอังกฤษ หรือ British Burma ส่งผลให้ตัวแทนรัฐบาลอังกฤษมีบทบาทเต็มในการจัดการถวายการต้อนรับ ขณะที่ผู้เยือนคือฝ่ายสยามจะปฏิบัติตามธรรมเนียมรัฐพิธีการเยือนที่ยึดมาตรฐานของเจ้าบ้านคือรัฐบาลอังกฤษเป็นบรรทัดฐาน ทั้งนี้รวมถึงขั้นตอนการปฏิบัติตนในการเสด็จเยือนเจดีย์ชเวดากอง ซึ่งจะได้กล่าวในรายละเอียดต่อไป

ถึงแม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จเยือนพม่าเป็นเวลาเพียง 4 วัน และข้อมูลว่าด้วยการเสด็จเยือนที่มีอยู่ขณะนี้ยังจำกัดด้วยรายละเอียดก็ตามที่ การวิเคราะห์การเสด็จเยือนครั้งนั้นยังคงกระทำได้อย่างกว้างขวางโดยประมวลจากข้อมูลหลักฐานแวดล้อมว่าด้วยภูมิหลังความเป็นมาของเมืองและความสำคัญของเมือง และสถานที่ในช่วงเวลาที่เสด็จเยือน แต่

²⁴ เสด็จอินเดีย 2415, หน้า 7.

เนื่องจากข้อจำกัดในด้านเวลาการค้นคว้าจึงขอตั้งประเด็นอันควรศึกษาและเปิดประเด็นเพื่อ
การวิจัยต่อไปในอนาคตเพียง 3 ประเด็น อันได้แก่ 1) พัฒนาการการค้าไม้ในพม่า 2) การ
เติบโตและขยายตัวของการค้าข้าว 3) มหาเจดีย์ชเวดากอง ซึ่งจุดมุ่งหมายในการเปิดประเด็นตาม
กล่าวนี้ ไม่เพียงมุ่งตีแผ่ข้อมูลตามหัวเรื่องที่จัดแบ่งโดยเน้นเฉพาะเงื่อนไขภายในของพม่า แต่ที่
สำคัญไปกว่าคือความประสงค์ในการยึดโยงให้เห็น “ลักษณะร่วม” ซึ่งอาจขยายเป็น “ความเกี่ยว
เนื่อง” ระหว่างไทย-พม่า ในช่วงรัชกาลที่ 5 ว่าด้วยการผลิตเพื่อส่งออก

เมะละแหม่ง-ย่างกุ้ง

กล่าวได้ว่าในยุคที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเยือนเมะละแหม่งนั้น
เมืองนี้เป็นเมืองที่มีความสำคัญโดดเด่นยิ่งเมืองหนึ่งในแดนอังกฤษพม่า (British Burma) มีหลัก
ฐานปรากฏว่าก่อนที่อังกฤษจะยึดย่างกุ้งหลังสงครามพม่า-อังกฤษครั้งที่สองในปีพ.ศ. 2395 นั้น
เมืองเมะละแหม่งถูกเลือกให้เป็นเมืองศูนย์บัญชาการ (head quarter) ของดินแดนที่อังกฤษยึด
ได้จากสงครามครั้งนั้น ด้วยเหตุปัจจัยที่ว่า “เมืองนี้มีแหล่งน้ำจืด มีอ่าวที่หลบลมได้มากกว่าในฤดู
มรสุม ช้างยังเป็นจุดสับของแม่น้ำใหญ่สามสายคือ สาละวิน อีร์รัน และ Gyaig พร้อมกันนั้นยังเป็น
จุดตั้งต้นของเส้นทางคาราวานสู่แดนสยาม จากตำแหน่งของเมืองนายพลแคมเบล (General
Campbell) เชื่อว่าที่นี่จะเป็นที่ซึ่งป้องกันดินแดนซึ่งอังกฤษยึดมาได้ใหม่จากการโจมตีของราช
สำนักพม่าได้ดีที่สุด”²⁵ ในยุคที่รัชกาลที่ 5 เสด็จเยือนเมะละแหม่ง เมืองนี้นับเป็นเมืองส่งออก
สินค้าสำคัญหลายประเภท ทั้งยังเป็นแหล่งรวมของประชาคมซึ่งมีพื้นฐานความเป็นมาอันหลากหลาย
คือมีทั้งชาวประมงมอญ กองทหารอังกฤษและอินเดีย ข้าราชการอังกฤษ หมอสอนศาสนา
อเมริกัน และภายหลังยังมีอพยพมาจากแดนพม่าอิสระ (Independent Burma) นอกจากนี้
ยังมีพ่อค้าอินเดีย และกุลี และมิชชันนารีจากเบงกอล ในปีพ.ศ. 2408 (ค.ศ. 1865) ก่อนปีที่
เสด็จเยือนเพียง 7 ปี เมืองเมะละแหม่งมีประชากรถึง 70,347 คน แต่ในปีที่เสด็จนั้นประชากร
ลดลงเหลือ 46,472 คน²⁶

เมืองเมะละแหม่งเป็นเมืองส่งสินค้าออกที่สำคัญอย่างน้อย 2 ประเภท หนึ่งในจำนวน
นั้นคือสินค้าข้าว อย่างไรก็ดีไม่ว่าจะกล่าวได้ว่าเมืองนี้เป็นเมืองส่งออกข้าวที่สำคัญที่สุดก่อนที่
อังกฤษจะสถาปนาเมืองย่างกุ้งเป็นเมืองศูนย์กลางทางการค้า และเมืองหลวงของอังกฤษพม่า
(British Burma) ทั้งนี้เนื่องจากมีหลักฐานระบุชัดเจนว่าเมืองส่งออกข้าวสำคัญของอังกฤษพม่า
ในระยะแรกคือ อักยั๊บ (Akyab) ในมณฑลอะระกัน นับย้อนขึ้นไปถึงปี พ.ศ. 2388-89 (ค.ศ.
1845-46) อักยั๊บส่งออกข้าวเป็นจำนวนถึง 74,000 ตัน และ 8 ปีหลังจากนั้นก็ส่งออกได้ถึง
86,000 ตัน และหากคำนวณปริมาณเฉลี่ยในช่วง 7 ปี ระหว่างพ.ศ. 2397-98 (ค.ศ. 1854-

²⁵ R.R. Lanham - Carter, *Old Moulmein (875-1880)* (Moulmein: The Moulmein Sun Press, 1948), pp. 8, 9.

²⁶ *Ibid.*, 11, 19.

55) ถึง พ.ศ. 2404-05 (ค.ศ. 1861-62) ปริมาณส่งออกได้เพิ่มจนมีปริมาณถึง 160,000 ตันต่อปี²⁷ อย่างไรก็ดี เมะละแหม่งก็เป็นเมืองส่งออกข้าวสำคัญเมืองหนึ่งในระยะแรก มีหลักฐานปรากฏว่าเมะละแหม่งได้ส่งข้าวออกระหว่างปีพ.ศ. 2398-99 (ค.ศ. 1855-56) เป็นจำนวน 16,000 ตัน ซึ่งปริมาณตามกล่าวได้ขยายเพิ่มขึ้นเป็น 78,000 ตัน ภายในช่วงเวลา 20 ปี ตลาดรับซื้อข้าวสำคัญของเมะละแหม่งระยะแรกจะได้แก่มาลายา นับแต่ช่วงต้นทศตวรรษ 1870 (s) ตลาดรับซื้อข้าวหลักได้เปลี่ยนเป็นอินเดีย²⁸

ถึงแม้เมะละแหม่งจะมีใช้เมืองส่งออกข้าวที่สำคัญที่สุด แต่มีหลักฐานปรากฏชัดเจนว่าเมืองนี้ส่งออกไม้สักเป็นอันดับหนึ่งของอังกฤษพม่า (British Burma)²⁹ ขณะที่ราชอาณาจักรสยามเพิ่งจะเริ่มพัฒนาการส่งออกไม้ช่วงทศตวรรษที่ 1860(s) ภายใต้การดำเนินการของ Borneo Company ซึ่งก็ไม่ประสบความสำเร็จ ในระยะแรกด้วยบริษัทยังขาดประสบการณ์ในพื้นที่ภาคเหนือของสยามประเทศขณะนั้นการค้าไม้มาตั้งหลักได้เอาในราวปีพ.ศ. 2421 ซึ่งพ่อค้าสามารถจะสามารถซื้อไม้ที่กรุงเทพฯ ได้ ทั้งหมด³⁰ ขณะที่แดนอังกฤษพม่า (British Burma) ได้เริ่มมีโรงเลื่อยมาตั้งดำเนินการกิจการตั้งแต่ปี พ.ศ. 2376 (ค.ศ. 1833) ที่ Mupun บนเส้นทางสาละวิน³¹ และได้เปิดสัมปทานป่าให้เอกชนทำไม้ในเขตสาละวินได้ตั้งแต่ปีพ.ศ. 2372 (ค.ศ. 1829)³²

ธุรกิจทำไม้ฝังรากอยู่ที่เมะละแหม่งมาก่อนหน้าชานานทั้งนี้เนื่องจากเมืองนี้เป็นเมืองต่อเรือสินค้าที่มีชื่อเสียงและเป็นที่ยอมรับสูงสุดเมืองหนึ่งในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ปรากฏหลักฐานว่าธุรกิจต่อเรือที่เมะละแหม่งย้อนหลังไปได้ถึงปี พ.ศ. 2373 เมื่อบริษัท Warwick ได้ต่อเรือชื่อ Davil ขนาดระวาง 50 ตันขึ้น ถัดมาอีก 2 ปีเรือ Woodlark ซึ่งมีระวางถึง 250 ตันก็ได้ถูกต่อขึ้น ธุรกิจต่อเรือที่เมืองนี้ดำเนินไปโดยไม่ขาดตอน จนภายหลังได้เกิดการพัฒนาจนถึงกับการต่อเรือกลจักรไอน้ำชื่อเตนาเวศรี (Tenasserim) ซึ่งมีระวางถึง 750 ตัน (พ.ศ. 2384/ค.ศ. 1841) เรือลำนี้มีประวัติว่าได้นำมาใช้ในสงครามพม่า-อังกฤษ ครั้งที่ 2 ที่ย่างกุ้งด้วยไม่เพียงเท่านั้นตมมาถึงปีพ.ศ. 2396 (ค.ศ. 1853) ซึ่งเป็นปีที่รุ่งโรจน์ที่สุดของธุรกิจต่อเรือที่เมืองเมะละแหม่ง ปรากฏว่ามีเรือระวางประมาณ 4527 ตันถูกสร้างขึ้นเป็นจำนวนถึง 10 ลำ

²⁷ F.B. Leach, "The Rice Industry of Burma," IBRS (27/1937) reprint 1977, p. 61.

²⁸ R.R. Lanham - Carter, p. 53.

²⁹ Mr. B.O. Binns, *Burma Gazetteer Amherst District*, Vol. 1 (Rangoon, 1962), p. 57.

³⁰ ดูบท "Forest Industries" ใน Sompop Manarungsan, *Economic Development of Thailand 1850-1950 Response to the Challenge of the World Economy* (Bangkok: Pimsuay, 1989), pp. 126-128.

³¹ R.R. Lanham - Carter, p. 48.

³² Mr. B.O. Binns, p. 57.

อย่างไรก็ดีนับจากปีนั้นเป็นต้นมา ธุรกิจการต่อเรือที่เมะละแหม่งก็ค่อยถดถอยซบเซาลงขณะนี้ธุรกิจโรงเลื่อยทำไม้ขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว³³

ธุรกิจทำไม้ของเมะละแหม่งย้อนหลังไปได้ถึงปีพ.ศ. 2376 (ค.ศ. 1833) ไม้จำนวนมหาศาลที่ถูกตัดและล่องลำน้ำสาละวินลงมาส่วนหนึ่งจะถูกส่งเป็นสินค้าออกสู่อินเดียในระยะแรก ขณะที่ต่อมาจะถูกส่งตรงไปยังกรุงลอนดอน ไม้อีกส่วนหนึ่งนั้นจะถูกส่งไปป้อนอุตสาหกรรมต่อเรือซึ่งเจริญคู่กันมากับธุรกิจส่งออกไม้ มีหลักฐานปรากฏว่าภาษีไม้ที่เมืองเมะละแหม่งได้เพิ่มปริมาณขึ้นจาก 21,000 รูปี (Rs.) ในปีพ.ศ. 2379 (ค.ศ. 1836) ขึ้น เป็น 206,000 รูปี ในปีพ.ศ. 2398 (ค.ศ. 1855) ขณะที่รายได้จากการส่งออกไม้ได้เพิ่มขึ้นจาก 1,439,000 รูปี ในปีพ.ศ. 2398 เป็น 6,663,000 รูปี ในปีพ.ศ. 2404 (ค.ศ. 1861) ข้อมูลสำคัญที่แสดงถึงปริมาณการส่งออกไม้ของเมะละแหม่งมีระบุชัดเจนใน British Burma Gazetteer Vol. II (1879) ซึ่งระบุว่าในปีพ.ศ. 2399-2400 (ค.ศ. 1856-57) ปริมาณไม้ที่ส่งออกจากเมืองเมะละแหม่งมีประมาณ 28,779 ตัน แต่ครั้งตกมาในปีพ.ศ. 2415-16 (ค.ศ. 1872-73) ปริมาณไม้ที่ส่งออกในช่วงปีนั้น มีถึง 78,657 ตัน (แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่าปริมาณไม้ที่ส่งออกจะมีอัตราเฉลี่ยสูงขึ้นทุก ๆ ปี นับจากปีพ.ศ. 2399 เพราะก็มีบางปีที่ปริมาณส่งออกไม้สูงกว่าสถิติในปีพ.ศ. 2415-16 อาทิในปีพ.ศ. 2408-09 เมะละแหม่งมีปริมาณส่งออกไม้ถึง 118,976 ตัน³⁴

กล่าวโดยสรุปได้ว่าในปีพ.ศ. 2415 ที่รัชกาลที่ 5 เสด็จเมะละแหม่งนั้นเป็นช่วงจังหวะเวลาของยุคที่เจ้าอาณานิคมอังกฤษได้พัฒนาธุรกิจส่งออกไม้มาได้อย่างต่อเนื่องมั่นคง และสามารถสร้างรายได้เข้าอาณานิคมอังกฤษพม่าได้เป็นจำนวนมหาศาลขณะที่หน่ออ่อนของธุรกิจค้าไม้ ในราชอาณาจักรสยามเพิ่งจะเริ่มตั้งหลักก่อตัว³⁵ ภายใต้เงื่อนไขความจำเป็นตามกล่าว การเสด็จเมะละแหม่งเพื่อสัมผัส รับรู้ และศึกษาถึงธุรกิจค้าไม้ในแหล่งหรือเมืองที่ทำธุรกิจ และส่งออกไม้ที่สำคัญที่สุดของอังกฤษพม่า (British India) นับเป็นเรื่องที่เข้าใจได้ ปรากฏหลักฐานใน “ระยะทางเสด็จประพาสอินเดีย พ.ศ. 2415” ว่าในการเสด็จเมะละแหม่งครั้งนั้น สถานที่แรกที่ทรงแวะคือโรงเลื่อย “ณ วันที่ 3¹² ค่า เวลาเข้าใช้จักรออกจากที่ทอดเข้าปากอ่าวเมืองมรแมน เวลาเที่ยงถึงที่ทอดหน้าโรงจักรเลื่อยไม้เมืองมรแมน เวลาบ่าย 3 โมง 43 นาที ใช้จักรออกจากที่ทอดหน้าโรงเลื่อยไม้เข้าไปตามลำน้ำ (สาละวิน) เมืองมรแมน เวลาบ่าย 4 โมงเศษถึงที่ทอดหน้าเมืองมรแมน เสด็จขึ้นประทับอยู่ที่เมืองมรแมน 2 วัน”³⁶

อย่างไรก็ดีการเสด็จเมะละแหม่งนั้นไม่น่าจะมีเหตุปัจจัยอันสัมพันธ์กับธุรกิจค้าไม้เพียงประการเดียว แต่ “น่าจะ” มีเหตุปัจจัยทางการเมืองแฝงเร้นอยู่ด้วย หากแต่ต้องศึกษารวบรวมข้อมูลในเบื้องต้นต่อไป และหากจะต้องตั้งข้อสังเกตในขั้นต้น เหตุปัจจัยดังกล่าวควรสัมพันธ์กับเรื่อง

³³ R.R. Lanham - Carter, p. 51.

³⁴ The British Burma Gazetteer, Vol. II (Rangoon, 1879), p. 360.

³⁵ ดู Sompop Manarungsan, pp. 126.

³⁶ เสด็จอินเดีย 2415, หน้า 63.

เชียงใหม่ กล่าวได้ว่าเชียงใหม่เป็นเสมือนเมืองศูนย์กลางของดินแดนตอนในที่ต่อเชื่อมสู่อ่าว
 เมาะตะมะทางเมืองเมาะละแหม่ง หรือหากจะมองในมุมกลับ เมาะละแหม่งก็เป็นเสมือนประตู
 เปิดสู่เชียงใหม่ เมืองสองเมืองนี้มีความสัมพันธ์สืบเนื่องกันมานานก่อนการขยายตัวเข้ามาของ
 จักรวรรดินิยมอังกฤษ กล่าวได้ว่าล้านนาและเชียงใหม่จะติดต่อออกทะเลผ่านเมืองเมาะละแหม่ง
 มากเสียกว่าจะเดินทางผ่านลงทางอยุธยาและกรุงเทพฯ เสียอีก จึงมิใช่เรื่องแปลกที่เชียงใหม่หรือ
 Zimme จะเป็นที่รู้จักของอังกฤษนับแต่สิ้นสงครามอังกฤษพม่าครั้งแรก เมื่ออังกฤษสถาปนาเมาะ
 ละแหม่งขึ้นมาเป็นเมืองหลวงของมณฑลตะนาวศรีที่ยึดได้ และนับจากสิ้นสงครามอังกฤษพม่า
 ครั้งที่สอง เชียงใหม่ก็เป็นที่รู้จักและหมายตาของอังกฤษมากขึ้น³⁷ โดยสรุปแล้วเชียงใหม่ในความ
 รับรู้และเข้าใจของอังกฤษจะมีสถานะตามกล่าวต่อไปนี้ 1) เป็นเมืองส่งบรรณาการให้สยาม หรือ
 กล่าวอีกนัยหนึ่งคือเป็นเมืองขึ้นของสยาม³⁸ 2) เป็นเมืองศูนย์กลางการค้าภายในที่ต่อเชื่อมกับ
 เมาะละแหม่ง 3) เป็นเมืองที่อุดมด้วยทรัพยากรป่าไม้ซึ่งสามารถส่งผ่านลงได้ตามเส้นทางสาย³⁹
 จักรวรรดินิยมอังกฤษและราชสำนักสยามจะมีเจตจำนงตรงกันที่จะขยายอิทธิพลเข้าครอบครอง
 เชียงใหม่หรือไม่ก็ตามที่ หรือปัญหาเชียงใหม่จะเป็นเหตุปัจจัยให้รัชกาลที่ 5 เสด็จเยือนอังกฤษ
 พม่า (British Burma) ในปีพ.ศ. 2415 หรือไม่นั้นก็ยังไม่อาจสรุปลงได้ขณะนี้ แต่ประเด็นที่แน่
 ชัดก็คือในคราวเสด็จพม่าครั้งนี้ Ashley Eden ผู้รั้งตำแหน่ง Chief Commissioner at Rangoon
 และ Lord Mayo, ผู้รั้งตำแหน่ง Governor General และ Viceroy of India ได้นำปัญหาเชียงใหม่
 ในเรื่องสำคัญหลายประการขึ้นมาเจรจา แล้วกลายเป็นประเด็นต่อเนื่องในการเจรจาระหว่างราช
 สำนักสยามกับรัฐบาลอังกฤษอินเดียในปีต่อมา ซึ่งรายละเอียดจะได้นำเสนอต่อไป

เมืองย่างกุ้งในยุคที่รัชกาลที่ 5 เสด็จเยือนนั้นมีสถานโดดเด่นสำคัญอย่างน้อย 3 สถานะ
 สถานะแรกสุดเป็นสถานะที่ตกทอดต่อเนื่องมาแต่โบราณกาลคือสถานะของการเป็นเมืองศูนย์
 กลางของการจาริกแสวงบุญโดยมีพระมหาเจดีย์ชเวดากองเป็นประธาน สถานะที่สองเป็นเมืองท่า
 ศูนย์กลางการค้าที่เชื่อมโยงดินแดนตอนในและเมืองศูนย์การค้าอื่นๆ กับการค้านานาชาติ อีกทั้ง
 ยังเป็นศูนย์กลางการส่งออกของสินค้าสำคัญโดยเฉพาะข้าว สถานะที่สาม เป็นเมืองศูนย์กลางทาง
 การเมืองการปกครองของอังกฤษพม่า (British India) เพราะภายหลังจากที่อังกฤษทำสงคราม
 ชนะพม่าในสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่ 2 และได้ผนวกพื้นที่ในเขตพม่าล่างทั้งหมดเป็นส่วนหนึ่ง
 ของอังกฤษพม่า โดยกำหนดให้ขึ้นเป็นปริมณฑลหนึ่งของอังกฤษ-อินเดีย จากนั้นก็ได้สถาปนา
 เมืองย่างกุ้งขึ้นเมืองศูนย์กลางการบริหารราชการ⁴⁰ สถานะสำคัญทั้ง 3 ประการตามกล่าวควรเป็น
 เหตุปัจจัยสำคัญของการเสด็จเยือนย่างกุ้งในคราวเสด็จอินเดียครั้งนั้น

³⁷ Henry Yule, *A Narrative of the Mission to the Court of Ava in 1855* (Oxford, 1858), pp. 305, 306.

³⁸ Ibid., pp. 305, 306.

³⁹ *Burma Gazetteer Amherst District*, Vol. A (Rangoon, 1962), p. 65.

⁴⁰ B.R. Pearn, *History of Rangoon* (Rangoon, 1939), pp. 49-199.

อย่างกึ่งคงสถานะเมืองท่าชั้นนอกของราชสำนักอังวะซึ่งมีเมืองราชธานีตั้งลึกเข้าไปตอนในของแม่น้ำอิรวดี อาทิเมืองอังวะ และอมรปุระ สถานะการเป็นเมืองท่าชั้นนอกตามกล่าวได้เริ่มขึ้นอย่างช้าในรัชกาลของพระเจ้าอลองพญา (พ.ศ. 2295-2303) ซึ่งทรงสถาปนาอย่างกึ่งเป็นเมืองท่าชั้นนอกของราชสำนักพม่าซึ่งครั้งนั้นราชธานียังตั้งอยู่ที่เมืองชเวโบหรือรัตนสิงห์⁴¹ อย่างกึ่งมามีสถานะสำคัญสูงสุดเมื่อเมืองถูกสถาปนาให้เป็นเมืองศูนย์กลางของอังกฤษพม่า ความโดดเด่นสำคัญประการหนึ่งของเมืองนี้คือ การเป็นเมืองท่าส่งออกข้าว ซึ่งมีหลักฐานปรากฏว่าในช่วงระยะเวลาอันสั้น เมืองนี้ได้ขึ้นมามีความสำคัญมาแทนที่เมืองอัคยัซึ่งเป็นเมืองท่าสำคัญส่งออกข้าวมาแต่เก่าก่อน

หากพิจารณาในเชิงเปรียบเทียบปริมาณการส่งออกของราชอาณาจักรสยามได้ขยายตัวต่อเนื่อง นับแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา(ทศวรรษสุดท้ายของพุทธศตวรรษที่ 24) ก่อนหน้านี้ มีหลักฐานระบุว่าในปีพ.ศ. 2393 (ค.ศ. 1850) ปริมาณการส่งออกข้าว (2.7%) นั้นยังมีปริมาณต่ำกว่าปริมาณการส่งออกน้ำตาล (15%) และพริกไทย (3%)⁴² แต่หลังจากนั้นถึงปีพ.ศ. 2453 เป็นอย่างช้าปริมาณการผลิตและส่งออกข้าวได้ขยายขึ้นอย่างรวดเร็วอันเป็นผลจากความต้องการของตลาดภายนอกราชอาณาจักร ปริมาณส่งออกข้าวเปลือกในปีพ.ศ. 2400 (ค.ศ. 1857) มีปริมาณรวม 69,000 ตัน ขณะที่ในปี 2415 (ค.ศ. 1872) ปริมาณการส่งออกได้เพิ่มปริมาณถึง 154,000 ตัน⁴³ (ดูตารางเปรียบเทียบที่ 1) อย่างไรก็ตามเมื่อเปรียบเทียบทั้งในด้านประวัติความเป็นมาตลอดจนภูมิหลังการส่งออกข้าวสู่ตลาดโลกของราชอาณาจักรสยามกับปริมาณผลอังกฤษอินเดียในเครือจักรภพอังกฤษแล้วจะเห็นได้ว่าอังกฤษอินเดียนั้นส่งสมประกอบการณ์และผูกขาดส่วนแบ่งของตลาดที่กว้างกว่าราชอาณาจักรสยามมาก

มีหลักฐานปรากฏว่าภายหลังจากที่จักรวรรดินิยมอังกฤษได้ผนวกแคว้นอะระกัน และตะนาวศรีเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเครือจักรภพอังกฤษหลังสงครามอังกฤษ-พม่า ครั้งแรกในปีพ.ศ. 2369 (ค.ศ. 1826) แล้วอังกฤษก็ได้พัฒนาเมืองอัคยั (Akyab) ในแคว้นอะระกันให้เป็นแหล่งผลิตและส่งออกข้าวที่สำคัญ มีหลักฐานปรากฏว่านับแต่ปีพ.ศ. 2383 (ค.ศ. 1840) (ก่อนสนธิสัญญาบาวริง 15 ปี) อัคยัได้ส่งออกข้าวเป็นปริมาณ 74,500 ตัน ซึ่งทำรายได้ถึง 1,257,000 รูปี (Rs.) และในปี พ.ศ. 2398 (ค.ศ. 1855 ซึ่งเป็นปีที่ราชสำนักสยามทำสนธิสัญญาบาวริง) สถิติการส่งออกข้าวของอัคยัเมืองเดียวได้ขยายเป็นปริมาณ 162,000 ตัน คิดเป็นมูลค่า 3,051,000 รูปี⁴⁴ กระนั้นการเติบโตอย่างฉับพลันของอุตสาหกรรมค้าข้าวของอังกฤษ-พม่าได้เริ่มอย่างจริงจังภายหลังจากอังกฤษได้ยึดครองบริเวณพื้นที่ราบดินดอนสามเหลี่ยมอันกว้างใหญ่ระหว่างลุ่มน้ำอิรวดีและสโตง (Irrawaddy-Sittang delta plains) ในปีพ.ศ. 2395 (ค.ศ. 1852)

⁴¹Ibid., pp. 49-110.

⁴²Sompop Manarungsan, p. 41.

⁴³Ibid., p. 209.

⁴⁴Cheng Siok-Hwa, *The Rice Industry of Burma, 1852-1940* (Singapore, 1968), p. 5.

เนื่องจากดินดอนสามเหลี่ยมและแนวฝั่งสมุทรของเขตพม่าล่าง (Lower Burma) เหมาะอย่างยิ่งแก่การปลูกข้าว ในปีพ.ศ. 2410/11 (ค.ศ. 1867/68) เขตพม่าล่างส่งออกข้าวเป็นจำนวนรวม 325,913 ตัน ข้าวส่วนใหญ่ถูกส่งออกผ่านเมืองท่าสำคัญ 4 เมือง อันได้แก่ ย่างกุ้ง พะลิม (Bassein) อักยัป และเมะละแหม่ง ครั้นต่อมาในปีพ.ศ. 2413/14 (ค.ศ. 1870/71) ก่อนการเสด็จเยือนอย่างถึง 1-2 ปี ปริมาณส่งออกข้าวของพม่าได้ขยายเป็น 440,001 ตัน และในช่วงเวลาที่คาบซ้อนกับปีที่เสด็จนั้นคือระหว่างพ.ศ. 2414/15 (ค.ศ. 1871/72) นั้น พม่าส่งออกข้าวเป็นปริมาณ 487,162 ตัน⁴⁵ ปริมาณที่ส่งออกตามกล่าวเป็นปริมาณที่ส่งออกสู่ตลาดนานาชาตินอกประเทศ ไม่ได้นับรวมปริมาณที่พม่าล่างส่งขึ้นไปเลี้ยงพม่าบนหรือ Independent Burma ที่ยังอยู่ในปกครองของกษัตริย์แห่งราชสำนักอังวะ (ดูตารางเปรียบเทียบที่ 2) ในจำนวนปริมาณข้าวที่ส่งออกปรากฏว่านับจากปีพ.ศ. 2406 (ค.ศ. 1863) เป็นต้นมา สัดส่วนของข้าวที่ส่งออกจะถูกส่งออกจากเมืองท่าอย่างถึงในปริมาณที่สูงกว่าเมืองท่าอื่น ๆ⁴⁶ การเพิ่มปริมาณของโรงสีดูจะเป็นหลักฐานสำคัญที่ยืนยันถึงการเติบโตของเมืองอย่างถึงในฐานะเมืองส่งออกข้าวได้เป็นอย่างดี ปรากฏว่าในปีพ.ศ. 2410 (ค.ศ. 1867) ปริมาณโรงสี (steam rice mills) ในเมืองอย่างถึงมีอยู่เพียง 2 โรง แต่ถัดมาอีกเพียง 3 ปี คือในปีพ.ศ. 2413 (ค.ศ. 1870) โรงสีข้าวในเมืองอย่างถึงได้ขยายจำนวนเป็น 17 โรง⁴⁷ F.B. Leach ในบทความเรื่อง “The Rice Industry of Burma” ได้ตั้งข้อสังเกตไว้อย่างน่าสนใจว่าคู่แข่งส่งออกข้าวที่สำคัญของพม่าเวลานั้นได้แก่ ราชอาณาจักรสยามและอินโดจีน (ฝรั่งเศส) หลักฐานจากสภาหอการค้า (Chamber of Commerce) ระบุว่าย้อนหลังไปถึงปีพ.ศ. 2411 (ค.ศ. 1868) พม่าส่งออกข้าวในปริมาณครึ่งล้านตันโดยประมาณ ขณะที่ปริมาณส่งออกข้าวจากไซ่ง่อนและกรุงเทพฯ รวมกันมีปริมาณ 1 ใน 4 ล้านตันเท่านั้น⁴⁸ จึงสรุปได้ว่าอังกฤษพม่ามีพัฒนาการและปริมาณการส่งออกข้าวที่สูงกว่าราชอาณาจักรสยามมาก การเสด็จอย่างถึงนั้นน่าจะมีส่วนสัมพันธ์กับการสัมผัสและดูงานการค้าและส่งออกข้าวของพม่าได้ในที่สุดหนึ่ง

ที่ผ่านมาการศึกษาการค้าข้าวและส่งออกข้าวของราชอาณาจักรสยามในยุคสมัยการปฏิรูปประเทศยังไม่เคยกระทำในเชิงเปรียบเทียบโดยเฉพาะกับพื้นที่ในเขตพม่าล่างซึ่งมีประวัติพัฒนาการ และปริมาณการส่งออกข้าวป้อนตลาดโลก ที่ช้านานและมากด้วยปริมาณกว่าราชอาณาจักรสยาม ความสำคัญที่จำต้องศึกษาเปรียบเทียบเพื่อเทียบเคียงขั้นตอนพัฒนาการซึ่งอาจรวมหมายถึงการ “หยิบยืม” เทคโนโลยี ตลอดจนถึงลักษณะวิธีในการแก้ไขปัญหาเป็นแนวทางการศึกษาที่ควรได้รับการสนับสนุน ประเด็นปัญหาสำคัญที่เกิดขึ้นในพื้นที่พม่าล่างที่มีมาก่อนและควบคู่กับปัญหาในพื้นที่ภาคกลางของสยามประเทศ ซึ่งเป็นแหล่งผลิตข้าวส่งออกที่สำคัญคือปัญหาด้านแรงงาน ซึ่งในระยะแรกมีจำนวนจำกัด ปัญหาการขยายพื้นที่เพาะปลูก และปัญหา

⁴⁵ Ibid., pp. 5, 10, 237.

⁴⁶ Ibid., p. 237.

⁴⁷ J.S. Furnivall, *An Introduction to the Political Economy of Burma* (Rangoon, 1957), p. 249, see also, Cheng, p. 80.

⁴⁸ F.B. Leach, “The Rice Industry of Burma,” *JBRs*, 27 (1937), pp. 64, 65.

ด้านเทคนิควิธีการผลิตเพื่อส่งออกในเชิงอุตสาหกรรม นับจากขั้นตอนการผลิตถึงการส่งออก ทั้งนี้รวมถึงการจำแนกชนิดหรือประเภทของข้าวที่ส่งออกระหว่างข้าวเปลือก (Paddy) กับข้าวสี (Rice)⁴⁹ การควบคุมคุณภาพและชนิดพันธุ์ของข้าว⁵⁰ ซึ่งประเด็นปัญหาตามกล่าวไม่อาจนำเสนอได้ในบทความนี้เพราะดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้นว่าบทความนี้มุ่งจะเปิดประเด็นการศึกษา การเสด็จเยือนอังกฤษมาเป็นเวลา 4 วัน ว่าด้วยการค้าไม้ การค้าข้าว และมหาเจดีย์ชเวดากอง โดยมุ่งเสนอสาระให้เปิดสู่แนวทางการศึกษาเปรียบเทียบกับราชอาณาจักรสยามต่อไป การวิเคราะห์จึงมุ่งให้เป็นไปในลักษณะเชิงกว้างมากกว่าเชิงลึก

มีประเด็นสืบเนื่องสำคัญ 2 ประเด็นที่ต้องทำความเข้าใจในขั้นนี้ คือ บทความนี้มิได้มีจุดมุ่งหมายที่จะสรุปว่าการเสด็จเยือนพม่าของรัชกาลที่ 5 เป็นเวลา 4 วัน เป็นจุดหักเหสำคัญของประวัติศาสตร์การทำให้ และการส่งออกข้าวของราชอาณาจักรสยาม อันที่จริงเวลาเพียง 4 วัน ควรพินิจพิเคราะห์ในฐานะที่เป็นหนึ่งในขั้นตอนการสั่งสมประสบการณ์และเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการการพัฒนาสยามยุคการปฏิรูปประเทศที่มีภูมิหลังและความสืบเนื่องครอบคลุมช่วงเวลาการเสด็จเยือนพม่า การเสด็จครั้งนั้นอาจพินิจพิเคราะห์ได้ว่าเป็น “รอยต่อ” สำคัญทางประวัติศาสตร์ที่นักประวัติศาสตร์ควรจะอาศัยยึดโยงความเปลี่ยนแปลงในราชอาณาจักรสยามเข้าเป็นส่วนหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในระดับภูมิภาคที่ทอดข้ามพรมแดนของรัฐหรือประเทศจากพม่าอังกฤษถึงอินโดจีนฝรั่งเศส ประเด็นสำคัญประเด็นที่ 2 ที่ต้องทำความเข้าใจในที่นี้คือการเสด็จเยือนพม่าครั้งนั้นมีนัยทางการเมืองแฝงเร้นไว้ด้วย ซึ่งจำเป็นและน่าสนใจที่จะศึกษาตีแผ่ต่อไป ซึ่งบทความนี้จะได้นำเสนอในส่วนท้ายของบทความเป็นสังเขป

มหาเจดีย์ชเวดากอง

ดังได้กล่าวแล้วว่านครย่างกุ้งนั้นมีความสำคัญใน 3 สถานะ ซึ่งหนึ่งในสถานะนั้นคือการเป็นศูนย์กลางแห่งการจาริกแสวงบุญ ความสำคัญในด้านจิตวิญญาณของย่างกุ้งอันมีมหาเจดีย์ชเวดากองเป็นประธานนั้นเป็นความสำคัญที่ก้าวล่วงความต่างทางเชื้อชาติและวัฒนธรรม ถึงแม้ภูมิหลังความเป็นมาของตำนานพระเจดีย์และที่ตั้งจะมีต้นรากที่สัมพันธ์อย่างแยกกันไม่ออกจากประวัติศาสตร์ และภูมิหลังทางวัฒนธรรมของกลุ่มชนชาติมอญ แต่คุณค่าและความสำคัญเชิงสัญลักษณ์ของมหาเจดีย์แห่งนี้แผ่ผ่านไปถึงกลุ่มชนชาติอื่น รวมถึงพม่าและชาวสยามด้วย ในกรณีของพม่านั้นปรากฏว่าพระเจ้าอลองพญาผู้สถาปนาราชวงศ์คองบอง (Konbaung) อันเป็นราชวงศ์สุดท้ายที่ปกครองพม่าได้เคยมาสักการะพระเจดีย์และอธิฐานขอให้ทำศึกมีชัยมอญ

⁴⁹ J.S. Furnivall, p. 246.

⁵⁰ Cheng, pp. 36-39.

หงสาวดี ซึ่งกล่าวกันว่าพระองค์ทรงได้ชัยตั้งคำอธิฐาน⁵¹ ในกรณีสยามประเทศสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าไว้ในหนังสือเที่ยวเมืองพม่าว่า

เมื่อจะขึ้นไปบูชาพระเกศธาตุ พอถึงเชิงบันไดทางขึ้นก็เกิดเสียชีวิตอีกอย่างหนึ่ง ด้วยแต่ก่อนเคยมีศาลาสำหรับสัปบุรุษอาศัยเป็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้สร้างถวายพระเกศธาตุหลังหนึ่ง อยู่ริมถนนตรงข้ามกับเชิงบันได ศาลานั้นมีลายจำหลักรูปพระมหามงกุฎที่หน้าบรรณเป็นสำคัญ ฉะนั้นยังมีรูปลายลักษณะที่ฉายเองไว้เมื่อไปครั้งก่อน แต่เดี๋ยวนี้ศาลาหลังที่ว่าศูนย์ไปเสียแล้ว กลายเป็นศาลาอื่นซึ่งสร้างขึ้นใหม่ ให้ถามพวกพม่าที่อยู่แถวนั้นถึงศาลาตรามงกุฎก็ไม่มีใครรู้ คงเป็นเพราะล่วงเวลาช้านานศาลาเดิมผุพังและหมดตัวคนรู้เรื่องเดิม เขาจึงรื้อทิ้งเสีย เอาที่ทำศาลาใหม่ จะโทษเขาก็ไม่ควร⁵²

หลักฐานตามแสดงมาข้างต้นย่อมນ้อมนำให้เข้าใจได้ว่าเหตุไฉนรัชกาลที่ 5 จึงเสด็จไปมนัสการมหาเจดีย์ชเวดากอง

แท้จริงการเสด็จไปมนัสการพระมหาเจดีย์ในครั้งนั้นมิได้เป็นพระราชกรณียกิจที่ผิดแผกธรรมเนียมปฏิบัติของพุทธศาสนิกชนแต่ประการใด หากแต่พระจริยวัตรในการเสด็จครั้งนั้นได้ถูกนายพันตรี อี.บี.สลาเดน (Mayor E.B. Sladen) ผู้บันทึกรายงานการเสด็จประพาสอินเดีย “ติติง” ว่า

ข้อสังเกตประการหนึ่งจากการเสด็จครั้งนี้คือ พุทธศาสนาที่สยามและที่พม่านั้นมีข้อแตกต่างหลายประการโดยเฉพาะเรื่องความเคร่งของพุทธศาสนิกชนพม่าในการปฏิบัติตนในพุทธสถานอันศักดิ์สิทธิ์ ประการหนึ่งคือ พุทธศาสนิกชนสยามนั้นสวมรองเท้าเข้าพุทธสถาน อีกทั้งสิ่งของที่นำมาสักการะบูชานั้นมิได้ปรุงแต่งให้งดงามตามขนบธรรมเนียมของพิธีกรรมทางพุทธศาสนาตามที่พุทธศาสนิกชนชาวพม่าปฏิบัติในการถวายสักการะต่อองค์พระสัมพุทธเจ้า ที่ผิดไปจากของฝ่ายพม่าดังกล่าว ก่อให้เกิดอคติในใจชาวพม่าอยู่บ้างว่า พุทธศาสนิกชนชาวสยามนั้นรับขนบธรรมเนียมประเพณีตะวันตกมากจนคล้อยตามฝรั่งที่ปลูกฝังให้ต่อต้านพิธีกรรมความเชื่อและมีอคติต่อพุทธปฏิบัติอันเคร่งครัดและจริยวัตรอันงดงาม อย่างไรก็ตามชนพม่าส่วนใหญ่ก็มีจิตใจงดงามและมีความอดกลั้น พอที่จะไม่ถือสาถึงเหตุการณ์ดังกล่าวของอาคันตุกะชาวสยาม ด้วยเห็นเป็นวาระสำคัญที่สมเด็จพระ

⁵¹ บริเวณอันเป็นที่อธิฐานของพระเจ้าอลองพญานั้น ตั้งอยู่ตรงลานพระเจดีย์ ด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ คนพม่าเชื่อบทศกถิตันต่อมาว่าเป็นชัยภูมิ (Ground of Victory) และมักนิยมนำตั้งจิตอธิฐานเพื่อให้ได้ชัยเหนืออุปสรรคต่าง ๆ

⁵² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เที่ยวเมืองพม่า, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาพิชัยญาติ (ดั่น บุนนาค) (โรงพิมพ์พระจันทร์, 2489), หน้า 26, 27.

พระเจ้าแผ่นดินสยามเสด็จและเป็นที่รับรู้ว่าฝ่ายสยามมิได้มีเจตนา และฝ่ายพม่าจึงไม่ถือโทษ⁵³

ประเด็นที่ควรขยายความในที่นี้คือ “การสวมรองเท้าเข้าเขตพุทธสถาน” ทั้งนี้เพราะประเด็นดังกล่าวควรได้รับอธิบายผ่านมุมมองของผู้นำรัฐสยามด้วยเช่นกัน ดังได้กล่าวไว้ในตอนต้นแล้วว่า ในการเสด็จเยือนอังกฤษพม่า (British Burma) ครั้งนั้นมิได้เป็นการเสด็จเยือนพุกามประเทศในพระบรมโพธิสมภารของพระเจ้ากรุงอังวะ หากแต่เป็นการเสด็จเยือน “จักรภพอังกฤษในลุ่มอิรวดี” จึงเป็นเหตุให้ทรงถือปฏิบัติตามธรรมเนียมนิยมตะวันตก ซึ่งธรรมเนียมอันสำคัญยิ่งในทัศนะผู้นำสยามคือการ “ฉลองพระองค์” ให้เหมาะสมกับกาลและเทศะ ซึ่งในการนี้ การฉลองพระองค์อย่างเป็นทางการจะเน้นไปทางธรรมเนียมตะวันตก ตามสถานะของผู้ “ดำรงสิทธิเป็นเจ้าบ้าน” และด้วยเหตุตามกล่าวนี้อาจจะไม่ทรงเปลือยพระบาทในคราวเสด็จเยือนมหาเจดีย์ชเวดากอง ด้วยเมื่อได้ฉลองพระองค์ตามธรรมเนียมตะวันตกนั้น โดยวัดรปฏิบัติแล้วจะต้องสวมรองเท้า หากมิสวมก็ถือได้ว่า เป็นผู้ไม่รู้ธรรมเนียมและผิดมารยาท สมเด็จพระยาดำรงฯ ทรงเล่าไว้ในหนังสือเที่ยวเมืองพม่า ว่า “เมื่อฉันไปเมืองร่างกุ้งครั้งแรกในปีพ.ศ. 2434 (ค.ศ. 1891) นั้น ฉันแต่งตัวอย่างฝรั่ง ใส่เกือกขึ้นไปบนลานพระเกศธาตุก็ไม่มีใครห้ามปราม พวกพม่าที่เป็นกรรมการรักษาพระเกศธาตุในสมัยนั้นมาพาฉันเที่ยวดูด้วยเข้าไป...” แต่ภายหลังเมื่อเกิดธรรมเนียมห้ามใส่เกือกเข้าไปในเขตพุทธสถานถือปฏิบัติทั้งชนพื้นเมืองและฝรั่งต่างชาติ สมเด็จพระยาดำรงฯ ในการเสด็จเยือนครั้งหลัง (พ.ศ. 2478) จึง “แต่งตัวอย่างอุบาสกไทยตามแบบเก่า คือนุ่งผ้าใส่เสื้อไม้ใส่เกือกถูงตีน...”⁵⁴ ในคราวเดียวกันคือเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันและสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ เสด็จฯ ถวายสักการะพระเจดีย์ชเวดากองในคราวเสด็จพระราชดำเนินเยือนสหภาพพม่าในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2503 ภายหลังจากพม่าได้รับเอกราชคืนจากอังกฤษแล้ว 12 ปี ทั้งสองพระองค์ทรงฉลองพระองค์ชุดไทย ผู้บันทึกจดหมายเหตุในคราวเสด็จครั้งนั้นยังระบุว่า “เมื่อเข้าไปยังปูชนียสถานอันเป็นที่เคารพสักการะ จะต้องถอดรองเท้าถุงเท้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีนาถ ได้ทรงปฏิบัติตามประเพณีอันเก่าแก่นี้ด้วย”⁵⁵

จะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตามที่ทัศนะของนายพันตรี อี.บี.สลาเดน ต่อพระจริยวัตรในการเสด็จขึ้นสักการะพระมหาเจดีย์ชเวดากองครั้งนั้น สะท้อนทัศนคติของเจ้าหน้าที่ข้าจกรวรรดินิยมอังกฤษที่มีต่อ “สยาม” ต่างไปจากพม่า คือนับเนื่องเป็นชาติตะวันออกเช่นกัน ขณะที่ผู้ปกครองราชอาณาจักรสยามแสดงพระองค์และประเทศให้ปรากฏยอมรับว่าทันสมัยผิดแผกแตกต่างจากประเทศในโลกตะวันออกทั่วไปที่ส่วนใหญ่ยังล้าหลังไม่ทันตะวันตก มิติเชิงวัฒนธรรมที่ดู “มอง

⁵³ เสด็จอินเดีย 2415, หน้า 17, 18.

⁵⁴ เที่ยวเมืองพม่า, หน้า 10, 11.

⁵⁵ จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินเยือนสหภาพพม่า 2-5 มีนาคม 2503 (อมรินทร์การพิมพ์, 2529), หน้า 49.

ต่างมุม” ไม่ว่าจะเป็นในมุมของจักรวรรดินิยมอังกฤษ ในมุมของราชสำนักสยาม และในมุมของชาวพม่าล้วนน่าสนใจและสามารถเปิดเป็นประเด็นศึกษาได้อย่างลุ่มลึกได้อีกหลายเรื่องหลายรส

บทท้ายต่อยอด

จากที่ได้นำเสนอมาทั้งหมดข้างต้นจะเห็นได้ว่าข้อมูลอันเกี่ยวเนื่องกับการเสด็จเยือนพม่าในปีพ.ศ. 2415 โดยตรงนั้นยังมิได้ถูกนำออกตีแผ่เช่นข้อมูลการเสด็จยุโรป ความรู้ที่มีอยู่ จึงกระจุกอยู่กับข้อมูลที่ถูกเผยแพร่แต่มีสาระที่จำกัดน้อยนิด อาทิ “ระยะทางเสด็จประพาสอินเดีย พ.ศ. 2415” แท้จริงแล้วข้อมูลว่าด้วยการเสด็จเยือนพม่าในครั้งนี้น่าจะมีอยู่ไม่น้อย แต่ยังมีได้มี การค้นคว้า ทั้งนี้อาจเป็นด้วยการศึกษาเชิงลึกกว่าด้วยการเสด็จประพาสอินเดียพ.ศ. 2415 ยังมีได้ กระทำกันมาก่อน เป็นไปได้ว่าอย่างน้อยเรื่องราวการเสด็จเยือนเนาะละแหม่งน่าจะมีบันทึกไว้บ้าง ในหนังสือพิมพ์ท้องถิ่น อาทิ Maulmain Advertiser, Friend of Burma, Maulmain Almanac, Maulmain Free Press, และ Maulmain Observer⁵⁶ และในการเสด็จเยือนอย่างกรุง เหตุการณ์การเสด็จก็น่าจะมีบันทึกไว้บ้างใน Rangoon Times และ Rangoon Gazette⁵⁷

ในการศึกษาค้นคว้าการเสด็จเยือนพม่าครั้งนี้ผู้เขียนได้รับความอนุเคราะห์เป็นอย่างยิ่ง จาก Daw Khin Mar Mar อดีตเจ้าหน้าที่ประจำ Archival Sources of British Administration 1824-1948 ซึ่งได้ค้นแฟ้มหมายเลข 40 (File No. 40, Accession 8126) ทำให้ได้เอกสารสำคัญอันเกี่ยวเนื่องสืบต่อจากการเสด็จพม่าครั้งนั้นรวมทั้งสิ้น 18 หน้า เอกสารตามกล่าวแบ่งออกได้เป็น 6 ชุด ได้แก่

1. พระราชหัตถเลขาถึง Ashley Eden, Chief Commissioner at Rangoon ลงวันที่ 25 พฤษภาคม ค.ศ. 1873 อ้างถึงการเจรจาในคราวเสด็จ British India ในปีค.ศ. 1872 ว่าด้วย ปัญหาข้อวิวาทระหว่างลาวเชียงใหม่ (the Laos of Chiangmai) และชาวพม่าและตองอู (Tongthoos) ซึ่งชักนำให้รัฐบาลสยามภายใต้การปฏิบัติงานของเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ (เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี) ตัวแทนฝ่ายสยามต้องกระทบกระทั่งกับผู้แทนทางการทูต H.B. Ms Consul General ของฝ่ายอังกฤษ ทั้งนี้ยังรวมถึงปัญหาผู้ร้าย (dacoities) ในเชียงใหม่ หนังสือมีความยาวทั้งสิ้น 7 หน้า ท้ายหนังสือลงพระปรมาภิไธย และประทับพระราชลัญจกร หนังสือเขียนด้วยภาษาอังกฤษด้วยลายมือทั้งดงามและถ้อยภาษาที่สละสลวย

2. หนังสือตอบของ Ashley Eden, Chief Commissioner ถึง Foreign Office ลงวันที่ 7 ตุลาคม ค.ศ. 1873

3. พระราชหัตถเลขา เขียนเป็นสยามภาษา ถึง “อนนารเบอเอสเลเอเดน ชิบคอมมิสเนอ เมืองราวงุน” (The Honourable Ashley Eden, Chief Commissioner of British

⁵⁶ R.R. Lanham-Carter, pp. 47, 48.

⁵⁷ B.R. Pearn, pp. 205, 206.

Burmah) ว่าด้วยการส่งข้าราชการสยามเป็น “คอมมิสเนอ” มาทำหนังสือสัญญา “การรักษาเขตแดนทั้ง 2 ฝ่าย”

4. คำแปลพระราชหัตถเลขาข้างต้นเป็นภาษาอังกฤษ

5. หนังสือ “เจ้าพระยาภาณุวงษมหาโกษาธิบดีที่พระคลังเสนาบดี ซึ่งได้ว่าการต่างประเทศ ณ กรุงเทพมหานคร” ถึง “ท่านอนนระเบอเอสเลเดนชิบคอมมิสเนอ เมืองราชงุน” ว่าด้วยการที่ “สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม” ทรงส่ง “คอมมิสเนอ” 2 นายและที่ปรึกษา 1 นาย ไปทำ “หนังสือสัญญาการรักษาเขตแดนทั้ง 2 ฝ่าย”

6. คำแปลหนังสือข้างต้นเป็นภาษาอังกฤษ

หนังสือทั้ง 6 ฉบับนี้มีเนื้อหาสาระที่น่าสนใจ ซึ่งสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่าง British India และราชอาณาจักรสยามอันสืบเนื่องสัมพันธ์กับการเสด็จเยือนพม่าในปีพ.ศ. 2415 หนังสือทั้งหมดยังแสดงถึงความสัมพันธ์ทางการเมือง โดยเฉพาะฉบับที่ (1) ที่อ้างถึงการเจรจาว่าด้วยเรื่องเชียงใหม่ในคราวเสด็จ British India กับ Lord Mayo, Governor General และ Viceroy of India และ Ashley Eden, Chief Commissioner at Rangoon

เป็นไปได้ว่าในหोजดหมายเหตุและห้องสมุดสำคัญเมืองย่างกุ้งจะยังคงมีข้อมูลสำคัญไม่น้อยเกี่ยวกับการเสด็จเยือนพม่าครั้งนั้น ตลอดจนถึงปัญหาทางการเมืองอันเกี่ยวเนื่องกับอังกฤษพม่า ซึ่งมีมาก่อนการเสด็จ เอกสารที่น่าเสนอข้างต้นค้นคว้ารวบรวมมาในเวลาอันจำกัด แต่ก็น่าจะเพียงพอต่อการเปิดแนวทางให้ผู้สนใจประวัติศาสตร์ด้านนี้ ได้ค้นคว้าศึกษาเพิ่มเติมต่อไป

ตารางที่ 1 สถิติการส่งออกข้าวของราชอาณาจักรสยาม (อัตราส่วน '000 metric tons)
พ.ศ. 2400-15 (ค.ศ. 1857-72) ตัดแปลงจาก Sompop Manarungsan, Economic
Development of Thailand, 1850-1950

Year	Exports	Domestic Consumption	Seed	Feed and Losses	Total Production
1857	69	1,306	105	42	1,522
1858	80	1,312	106	43	1,541
1859	57	1,318	105	42	1,523
1860	109	1,325	109	44	1,586
1861	146	1,323	112	45	1,626
1862	106	1,340	110	44	1,601
1863	119	1,348	112	45	1,624
1864	183	1,356	117	47	1,703
1865	4	1,364	105	42	1,514
1866	112	1,372	113	45	1,643
1867	139	1,380	116	46	1,682
1868	159	1,388	118	47	1,712
1869	207	1,396	122	49	1,773
1870	197	1,404	122	49	1,771
1871	142	1,414	119	48	1,722
1872	154	1,424	120	48	1,747

ตารางที่ 2 สถิติการส่งออกข้าวจากเมืองท่าสำคัญของพม่าไปยังแหล่งต่างๆ ข้อมูลจาก Cheng
Siok-hwa, The Rice Industry of Burma (1852-1940), หน้า 237

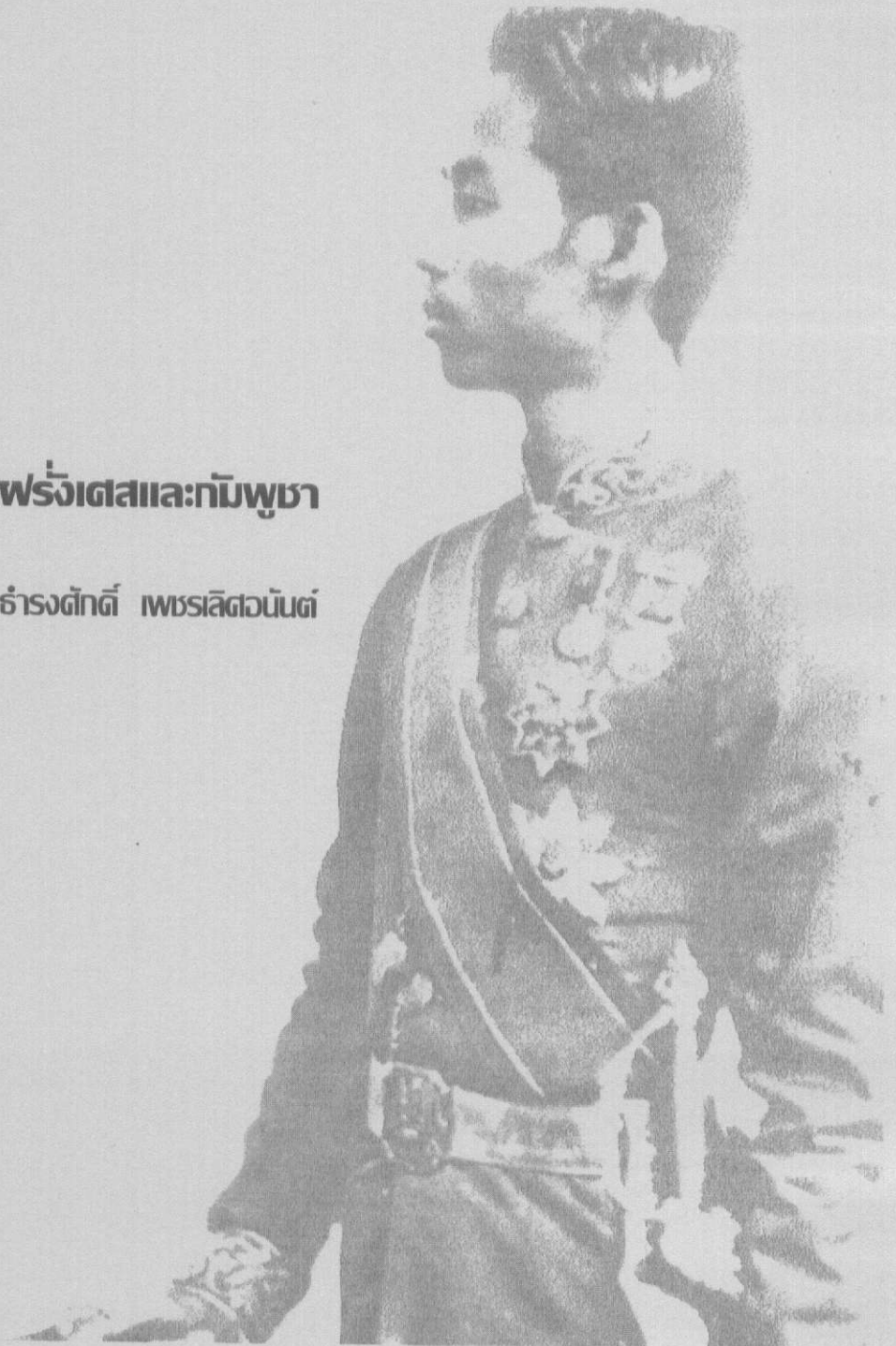
Year	Rangoon	Akyab	Bassein	Moulmein	Other Ports	Total
1862/3	108,913	115,175	38,639	21,501	-	284,228
1863/4	170,077	152,686	39,366	16,113	-	378,241
1864/5	259,270	121,077	64,225	25,046	-	469,618
1865/6	202,125	120,472	62,649	40,951	-	426,197
1866/7	107,858	81,391	26,690	32,162	-	248,101
1867/8	163,142	97,876	37,160	27,735	-	325,913
1868/9	244,510	111,192	60,549	29,858	-	446,109
1869/70	181,964	69,185	51,063	27,429	-	329,641
1870/1	220,101	133,571	44,291	42,038	-	440,001
1871/2	265,613	105,894	55,274	60,381	-	487,162
1872/3	415,028	173,252	74,927	57,143	-	720,350

นฤดิ ปณณาสมา อากา
แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี

สัมมนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี

รัชกาลที่ 5 กับฝรั่งเศสและกัมพูชา

ดำรงศักดิ์ เพชรลีตวันันต์

รัชกาลที่ 5 กับฝรั่งเศสและกัมพูชา

โดย ผศ.ธำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์

1. บทนำ

บทความนี้ มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาปฏิสัมพันธ์เชิงทัศน์ของสยามสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 (ครองราชย์ ค.ศ.1868-1910/พ.ศ.2411-2453) กับฝรั่งเศสและกัมพูชา เน้นในกรณีปัญหาดินแดนที่เจรจาผ่านสนธิสัญญาระหว่างกัน ซึ่งมีพัฒนาการมาตั้งแต่รัชสมัยก่อนหน้านี้นี้ คือตั้งแต่เมื่อฝรั่งเศสทำสนธิสัญญาให้กัมพูชาเป็นรัฐอารักขาของตนเมื่อ ค.ศ.1863/2406 อันตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 แห่งสยาม (ครองราชย์ ค.ศ.1851-1868/พ.ศ.2394-2411) และรัชสมัยพระบรมมหาราชวังกัมพูชา (ครองราชย์ ค.ศ.1860-1904/พ.ศ.2403-2447)

งานศึกษาทางวิชาการเกี่ยวกับประเด็นปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสและกัมพูชานั้น งานจำนวนมากของนักวิชาการไทยมักเน้นที่จะชี้ให้เห็นถึงการใช้กลยุทธ์ ความเจ้าเล่ห์ และการใช้อำนาจที่ไม่เป็นธรรมของฝรั่งเศสที่กระทำต่อสยามในด้านสนธิสัญญาฉบับต่างๆ เป็นสำคัญ ทั้งนี้สยามจะเป็นฝ่ายตั้งรับและต้องยอมตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสเสมอมา ตลอดทั้งในปฏิสัมพันธ์ของสามเส้า คือ สยาม-ฝรั่งเศส-กัมพูชา นั้น เส้าที่ได้รับการพิจารณาน้อยที่สุดคือกัมพูชา ดังนั้น บทความนี้จึงต้องการที่จะพิจารณาในประเด็นปัญหาเดียวกันนี้ คือ กรณีปัญหาดินแดนที่เจรจาผ่านสนธิสัญญาระหว่างกัน โดยเริ่มมุมมองจากฝรั่งเศสที่เข้ามายึดครองกัมพูชาเป็นรัฐอารักขา เพื่อพิจารณาว่าทั้งสองฝ่ายคือฝรั่งเศสและกัมพูชานั้นมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันอย่างไร และต่างพิจารณาปัญหาดินแดนกันอย่างไร โดยเฉพาะต่อเมืองพระตะบองและเสียมเรียบ แล้วจึงค่อยวกกลับมาพิจารณาทัศนะจากฝ่ายสยามที่มีต่อฝรั่งเศสและต่อประเด็นดินแดนสิ่งสำคัญที่บทความนี้พยายามจะหลีกเลี่ยง คือการประเมินว่าใครได้ใครเสียจากจุดยืนของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง แต่บทความนี้พยายามที่จะแสวงหาคำตอบว่า ทุกๆ ฝ่ายมีปัจจัยสนับสนุนทางความคิดและการกระทำอะไรบ้างเป็นสำคัญ

ในงานของนักวิชาการไทยที่บทความนี้ได้ใช้อ้างอิงข้อมูลเบื้องต้นนั้น ที่สำคัญได้แก่งานของ เพ็ญศรี ดูก. การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย (ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ถึงสิ้นสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม). (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2542) ซึ่งนอกจากจะใช้เป็นหลักในการอ้างอิงถึงสนธิสัญญาฉบับต่างๆ ที่จัดพิมพ์ไว้ในภาคผนวกแล้วยังได้อ้างอิงข้อมูลการค้นคว้าเอกสารและหนังสือของฝ่ายฝรั่งเศสด้วย ผลงานวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทที่ได้ค้นคว้าเอกสารจากหอจดหมายเหตุไทยมาไว้เป็นจำนวนมากที่เป็นข้อมูลสำคัญสำหรับบทความนี้ ได้แก่ ระเบียบศรี กาญจนวงศ์. "บทบาทของเจ้าเมืองพระตะบองในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2337-2449. (วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522) สุวิทย์ พักขาว. "ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศฝรั่งเศส ตั้งแต่ ร.ศ.112-126 (ค.ศ.1893-1907)." และ สวรรค์ สุวรรณโชติ. "ประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันทบุรีและตราดที่ฝรั่งเศสยึดครอง ระหว่างปี พ.ศ.2436-2449." ซึ่งสองฉบับหลังนี้ต่างเป็นวิทยานิพนธ์จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ปี พ.ศ.2518 ดังนั้น บทความฉบับนี้จึงไม่ได้เป็นการนำเสนอข้อมูลหลักฐานใหม่ๆ แต่เป็นการพิจารณาข้อมูลหลักฐานเดิมในมุมพิจารณาที่แตกต่างออกไปเป็นสำคัญ

¹ ภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต ปัจจุบันกำลังศึกษาต่อปริญญาเอกด้านประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ผู้เขียนขอขอบคุณ ผศ.ดร.สุชาติ ยิ้มประเสริฐ สำหรับคำแนะนำและความเอื้ออาทร

2. ฝรั่งเศสกับการยึดครองกัมพูชา ระหว่าง ค.ศ.1863-1867

2.1 การแข่งขันกับอังกฤษและจินตนาการสู่อนาคต

ฝรั่งเศสเพิ่มการมีบทบาททั้งทางการทูตและการทหารในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงกลางทศวรรษ 1850 นั้น กล่าวได้ว่าเป็นผลที่มีปฏิสัมพันธ์อย่างมากยิ่ง กับบทบาทของอังกฤษในภูมิภาคนี้ ดังปรากฏในผลงานเชิงวิชาการของร้อยเอกโซฟ (Seauve) อดีตสมาชิกในคณะสำรวจของปาวี (Mission Pavie) ซึ่งเป็นคณะทำการสำรวจเพื่อกำหนดเขตแดนกัมพูชา-ลาวกับสยามเมื่อปี ค.ศ.1883 ได้เขียนหนังสือเรื่อง "สัมพันธ์ภาพของประเทศฝรั่งเศสกับประเทศสยาม ค.ศ.1680-1907" หรือตั้งแต่สมัยพระนารายณ์แห่งอยุธยา มาจนถึงการมีสนธิสัญญาฉบับสุดท้ายระหว่างฝรั่งเศส-สยามในปลายสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่สามารถยุติปัญหาดินแดนที่ยึดแย้งระหว่างกัน ร้อยเอกโซฟได้เริ่มต้นประเมินสถานการณ์ภาพของความสัมพันธ์ระหว่างยุโรปกับสยามในยุคใหม่ว่า

"จวบจนกระทั่งศตวรรษที่ 19 อังกฤษจึงได้เข้ามาพัวพันอยู่กับสยาม ... (อีกครั้ง นับแต่ได้เคยมีสนธิสัญญาในสมัยพระนารายณ์ อยุธยา เมื่อ ค.ศ.1684 - ผู้เขียน) ... แต่มหาอำนาจอย่างอังกฤษก็ไม่ได้ให้ความสนใจกับสยามมากนัก กลับหันไปสนใจอินเดียซึ่งเป็นประเทศที่มีพื้นที่กว้างใหญ่ไพศาล ณ ที่นี้ จึงถือเป็นการเริ่มประกาศแสนยานุภาพของอังกฤษ

ความต้องการของอังกฤษเริ่มปรากฏให้เห็นชัดเจนยิ่งขึ้นเมื่อได้ขยายอิทธิพลไปยังดินแดนอาณานิคมแถบเมืองท่า ตั้งแต่แม่น้ำคงคา จนถึงปากแม่น้ำอิรวดี และแม่น้ำสาละวิน รวมถึงพื้นที่ราบลุ่มของพม่าแถบเมืองย่างกุ้ง ถึงเมืองตะนาวศรี และเข้าครอบครองหัวเมืองคำชายในแถบคาบสมุทรมาลายูทั้งหมด นอกจากนี้ อังกฤษยังพยายามทุกวิถีทางที่จะแผ่อิทธิพลให้มาถึงดินแดนแถบลุ่มเจ้าพระยาอีกด้วย"¹

การแข่งขันระหว่างฝรั่งเศสกับอังกฤษในดินแดนอินเดียนั้น มีมาตั้งแต่ครั้งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 17 แล้ว² ทั้งนี้ในระยะแรกเป็นการแข่งขันกันสร้างเมืองป้อม-สถานีการค้า อังกฤษสร้างมัทราส (ค.ศ.1640) บอมเบย์ (ค.ศ.1642) และกัลกัตตา (ค.ศ.1690) ส่วนฝรั่งเศสสร้างสถานีการค้าที่สุรัต (ค.ศ.1668) ปอนดิเชอร์รี (ค.ศ.1673) และจันทนคร (ค.ศ.1674) หรือกล่าวโดยสรุป ฝรั่งเศสตามติดอังกฤษในการสร้างสถานีการค้า และ ณ บริเวณที่ใกล้เคียงกับสถานีการค้าของอังกฤษทั้ง 3 แห่งนั่นเอง

สถานการณ์ของการแข่งขันทางการค้าและอิทธิพลเหนืออินเดียได้เปลี่ยนดุลไป เมื่ออังกฤษและฝรั่งเศสทำสงคราม 7 ปีระหว่างกันในสมรภูมิยุโรป อเมริกา และอินเดีย ผลของสงครามครั้งนี้ในปี ค.ศ.1763 ฝรั่งเศสเป็นฝ่ายแพ้ จึงทำให้ฝรั่งเศสหมดอิทธิพลในอินเดียนับแต่นั้นมา

นอกจากนี้ ฝรั่งเศสยังต้องเผชิญกับความปั่นป่วนทางการเมืองภายในนับแต่ปีปฏิวัติครั้งสำคัญ ค.ศ.1789 ก็ยังเป็นปัจจัยที่ทำให้ฝรั่งเศสลดบทบาทและอิทธิพลของตนลงในดินแดนด้านตะวันออก กระทั่งเมื่อเข้าสู่สมัยพระเจ้านโปเลียนที่ 3 (ค.ศ.1852-1871) ที่ฝรั่งเศสได้กลับคืนเวทีของการแสวงหาที่ตั้งมั่นทางอิทธิพลด้านการเมืองการทหาร ศาสนา และการค้า ในดินแดนซีกโลกตะวันออกนี้อีกครั้ง ซึ่งฝรั่งเศสก็พบว่า อังกฤษมีอาณานิคมที่มั่นคงในดินแดนเหล่านี้อย่างกว้างขวางแล้ว

ในปลายทศวรรษ 1850 รัฐบาลอังกฤษได้เข้ามาจัดการปกครองอินเดียโดยตรง แทนที่บทบาทของบริษัทอินเดียตะวันออก (the East Indian Company) โดยการจัดตั้งกระทรวงอินเดียขึ้น³ เพื่อปกครองพื้นที่ทั้งที่เป็นอาณานิคมและรัฐ

อารักขา (อินเดียในที่นี้รวมถึงปัจจุบันก็คือ ประเทศปากีสถาน บังกลาเทศ และศรีลังกา) ขณะที่พม่านั้น⁴ จากชัยชนะในการทำสงครามครั้งที่ 2 เมื่อปี ค.ศ.1852-1854 ก็ทำให้อังกฤษได้ครอบครองพื้นที่พม่าตอนล่างทั้งหมดเป็นอาณานิคม (อังกฤษได้เขตตะนาวศรีและยะไข่จากการทำสงครามครั้งแรกเมื่อปี ค.ศ.1824-1826) นอกจากนี้ ตั้งแต่ช่วงปลายศตวรรษที่ 18 อังกฤษก็มีดินแดนในแหลมมลายู⁵ โดยได้ครอบครองปีนัง (ค.ศ.1786) มะละกา (ค.ศ.1795) โปรวินซ์เวลลีสลีย์ (ค.ศ.1800) และสิงคโปร์ (ค.ศ.1819) ซึ่งเกาะนี้ก็กลายเป็นศูนย์กลางการปกครองและการค้าของสเตริตส์ เซตเติลเมนต์ (the Straits Settlement) ของอังกฤษตั้งแต่ต้นทศวรรษ 1830 เป็นต้นมา

ในปี ค.ศ.1855 อังกฤษประสบความสำเร็จในการจัดทำสนธิสัญญาฉบับใหม่กับสยาม (แทนสนธิสัญญาฉบับร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี เมื่อปี ค.ศ.1826) ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 โดยคณะทูตชุดของเซอร์จอห์น เบาว์ริง ซึ่งสนธิสัญญาฉบับใหม่นี้⁶ มีสาระสำคัญด้านการค้า การศาล การตั้งถิ่นฐานและการเดินทางในสยามของคนในบังคับอังกฤษ รวมทั้งข้อกำหนดให้สยามจัดเก็บภาษีที่ไม่ซ้ำซ้อน จัดเก็บภาษีได้เพียงอัตราร้อยละ 3 และมีบัญชีรายการสินค้าขาออกที่จะบุ้ตราค่าภาษีไว้อย่างตายตัวอีก 64 รายการ สนธิสัญญาอังกฤษ-สยามข้างต้นนี้ กล่าวได้ว่าเป็นปัจจัยกระตุ้นที่สำคัญที่ทำให้ฝรั่งเศส ซึ่งไม่เคยมีความกระตือรือร้นที่จะมีปฏิสัมพันธ์เชิงการทูตและการค้าทั้งกับไทยและกับอินโดจีนมาก่อน ได้ปรับเปลี่ยนแนวทางการทูต ทั้งนี้ ฝรั่งเศสซึ่งถือตนเป็นคู่แข่งสำคัญของอังกฤษมาว่าศตวรรษแล้ว มีความกังวลใจต่อบทบาทของอังกฤษที่เพิ่มพูนขึ้นทั้งอิทธิพลทางการเมืองและผลประโยชน์ทางการค้าและอย่างล้าหน้าฝรั่งเศสในภูมิภาคนี้

นอกจากนี้ แนวความคิดว่าด้วยการแสวงหาเส้นทางย่นย่อเข้าสู่ดินแดนญูนานหรือจีนตอนในเพื่อทำการค้า แทนเส้นทางจากกัลกัตตาชายฝั่งอินเดียตะวันออก ผ่านช่องแคบมะละกา มุ่งไปยังปลายทางที่เซี่ยงไฮ้ ซึ่งมีระยะทางถึง 6,880 กิโลเมตร (4,300 ไมล์) ทั้งนี้ หากตัดตรงไปตามเส้นของแม่น้ำสาละวินและแม่น้ำโขงได้ ก็เชื่อว่าจะเข้าสู่ญูนานได้ด้วยระยะทางเพียง 960 กิโลเมตร (600 ไมล์) ณ ที่นั่นก็จะพบกับแม่น้ำแยงซี จากนั้นตามเส้นทางของแม่น้ำแยงซี ก็จะทำให้สามารถเปิดตลาดการค้าใหม่ๆ จากภายในของจีนมุ่งไปสู่ดินแดนด้านชายฝั่งทะเลตะวันออกของแผ่นดินใหญ่ได้

ตลอดเวลากว่า 30 ปีที่อังกฤษพยายามสร้างสัมพันธภาพทางการทูตกับสยาม นับแต่คณะของจอห์น ครอว์เฟ็ด เมื่อปี ค.ศ.1822 จนถึงความสำเร็จของสนธิสัญญาตามความประสงค์ของฝ่ายอังกฤษในครั้งเบาว์ริงนี้ ฝรั่งเศสเองก็ได้รับการติดต่อทบทวนจากรัฐบาลสยาม (สมัยรัชกาลที่ 3) ที่ได้แจ้งไปยังกงสุลฝรั่งเศสที่สิงคโปร์เมื่อปี ค.ศ.1840 ว่าสยามประสงค์จะให้มีการฟื้นฟูทางการทูตและการค้ากับฝรั่งเศส แต่ก็ไม่ปรากฏการตอบรับจากฝรั่งเศสแต่ประการใด หากทว่าเมื่ออังกฤษประสบความสำเร็จจากกรณีเบาว์ริง ซึ่งฝรั่งเศสเชื่อว่าความสำเร็จครั้งนี้ของอังกฤษเป็นผลจากการดำเนินนโยบายการทูตพร้อมเรือปืน โดยอังกฤษได้นำเรือรบเข้าไปยังกรุงเทพฯ ด้วย และในระหว่างการเจรจาทำสัญญา ฝ่ายอังกฤษก็ใช้วิธีการ "เจรจาแกมขู่บังคับอยู่ตลอดเวลา"⁷

ดังนั้นในปี ค.ศ.1856 หรือหลังสนธิสัญญาอังกฤษ-สยาม 1 ปี ฝรั่งเศสได้แต่งตั้งเมอติเยอร์ เดอ มงติญี (Monsieur de Montigny) กงสุลฝรั่งเศสประจำเซี่ยงไฮ้ เป็นผู้แทนเดินทางมาทำสัญญากับไทยในแบบเดียวกับอังกฤษ ทั้งในเนื้อหาของสัญญา และดูจะรวมทั้งรูปแบบวิธีการตามความเชื่อของฝ่ายฝรั่งเศสด้วย ทั้งนี้คณะทูตมงติญีมีกองเรือรบ 3 ลำเดินทางเข้ามายังกรุงเทพฯ ขณะที่ฝ่ายสยามนั้นดูจะมีความพร้อมที่จะเซ็นสัญญากับประเทศตะวันตกต่างๆ ในแบบสนธิสัญญาเบาว์ริงอยู่แล้วโดยไม่จำเป็นต้องถูกบังคับด้วยกำลัง ทั้งนี้จะเห็นได้จากการทำสัญญากับประเทศต่างๆ ในระยะต่อมา รวมทั้งกับญี่ปุ่นในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 5 ด้วย (ค.ศ.1897) อย่างไรก็ตาม งานเขียนของร้อยเอกไซฟก็สะท้อนให้เห็นถึงความคิดของฝ่ายฝรั่งเศสที่ดูจะไม่ให้คำกับสาระของสัญญานี้มากนัก⁸ เพราะเมื่อมีการแลกเปลี่ยนสัตยาบันเพื่อบังคับให้สัญญาในปีเดียวกันนั้น รัฐบาลฝรั่งเศสก็เพียงส่ง "พ่อค้าธรรมชาติชาวโปรตุเกสซึ่งไม่มีอำนาจแต่อย่างใด" ให้เข้ามาทำงานให้ แทนที่จะเป็นคณะผู้แทนจากองค์สมเด็จพระจักรพรรดิแห่งฝรั่งเศส ขณะที่อังกฤษและอเมริกาดำเนินวิธีการที่ "ปฏิบัติต้องตามธรรมเนียม"

2.2 ฝรั่งเศส-กัมพูชา : รัฐอารักขา

หลังจากเสร็จสิ้นภารกิจในการทำสนธิสัญญากับไทย มงตัญญูเดินทางต่อไปยังกัมพูชาเพื่อหาสนธิสัญญาทางการทูต การศาสนาและการค้า ทั้งนี้คณะทูตมงตัญญูได้ขึ้นบกที่กำปอต ท่าเรือที่อยู่ห่างเมืองหลวงอุดงมีชัยมาทางตอนใต้ราว 175 กิโลเมตร โดยให้ขุนนางกัมพูชานำเอาร่างสนธิสัญญาไปให้กษัตริย์กัมพูชา พระองค์ด้วง แต่ทางกัมพูชาได้จัดส่งคณะขุนนางระดับสูงมาพร้อมกับหนังสือจากองค์กษัตริย์มาแจ้งให้คณะทูตทราบว่า กัมพูชาเป็น "เมืองน้อย" ดังนั้นจึงไม่อาจทำสัญญาไปแต่ลำพัง ทั้งนี้กัมพูชาขอไปปรึกษากับฝ่ายสยามก่อน แล้วจะติดต่อกลับไป¹⁰

การรอคอยคำตอบ 8 วันที่กำปอตในช่วงต้นเดือนตุลาคม ค.ศ.1856 นั้น ดูเหมือนคณะทูตมงตัญญูจะไม่ค่อยใส่ใจ ผลในทางปฏิบัติที่กัมพูชามากนัก นั่นเพราะเป้าหมายสำคัญทางการกิจที่มงตัญญูได้รับมาจากพระเจ้าแผ่นดินที่ 3 และจากสมเด็จพระสันตะปาปา คือการแก้ไขปัญหายุ่งยากเกี่ยวกับคริสตศาสนิกายโรมันคาทอลิก ที่บาทหลวงและชุมชนชาวคริสต์ถูกทำร้ายในเวียดนาม ดังนั้นมงตัญญูจึงเดินทางต่อมายังราชสำนักเว้ การเจรจาทางการทูตและศาสนาที่ไม่เป็นผลของเรือรบฝรั่งเศสจึงยิ่งถล่มป้อมเมืองตูราน พร้อมกับทำลายอาวรุปีนใหญ่และดินปืนของฝ่ายเวียดนาม ก่อนที่จะเดินทางจากไป

ประเด็นที่ต้องตั้งคำถามคือ หากคณะทูตของมงตัญญูมีเป้าหมายสำคัญทางการกิจอยู่ที่ราชสำนักสยามและราชสำนักเวียดนาม แล้วอะไรคือปัจจัยที่ทำให้คณะของมงตัญญูจำต้องแวะเพื่อดำเนินการกิจกับราชสำนักกัมพูชา เพราะในห้วงเวลานั้น ฝ่ายฝรั่งเศสเองก็ยังไม่มียุทธศาสตร์ดินแดนแถบนี้เป็นอาณานิคมอย่างแน่ชัดแต่ประการใด

คำตอบน่าจะอยู่ที่ว่า ภารกิจของคณะทูตมงตัญญูนี้มีภารกิจด้านการศาสนาของโรมัน คาทอลิกด้วย อันเนื่องมาแต่การขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าแผ่นดินที่ 3 ได้รับการสนับสนุนจากฝ่ายศาสนจักร จึงย่อมเป็นภารกิจที่จะต้องเกื้อหนุนการดำเนินงานของฝ่ายศาสนจักรด้วยเช่นกัน ในกรณีของกัมพูชา ช่องทางของชาวที่จะกระตุ้นเร้าให้ฝรั่งเศสต้องเข้ามาเกี่ยวพันด้วย คือ บาทหลวงมิช (Bishop Miche) ซึ่งเคยดำเนินงานเผยแผ่ศาสนาในสยามตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ต่อมาได้ย้ายเข้าไปดำเนินงานในกัมพูชา และมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับกษัตริย์กัมพูชาด้วย บาทหลวงมิชได้เคยรายงานกลับไปยังยุโรปว่า ความก้าวหน้าของการเผยแผ่ศาสนาคริสต์ในกัมพูชา ก็คือการช่วยไถ่ถอนเสรีภาพให้กับทาสชาวกัมพูชา และคนเหล่านี้ก็จะกลายเป็นผู้ที่เปลี่ยนมานับถือคริสต์ศาสนาต่อไป¹¹ ขณะทำงานเขียนของนักวิชาการไทยพิจารณาบทบาทของบาทหลวงมิช ว่าเป็นผู้ทำหน้าที่กระตุ้นเร้าให้กัมพูชาแปลกแยกและหลุดออกจากอำนาจของไทย ไปอยู่ใต้อาณาจักรอาณานิคมของฝรั่งเศส¹² แต่ในทัศนะและความรับรู้ของบาทหลวงมิช ที่ได้มีหนังสือถึงกงสุลฝรั่งเศสเมื่อปี ค.ศ.1861 กล่าวว่า "ข้าพเจ้าได้ทราบจากพระโอรสของพระเจ้าแผ่นดินเขมรสองพระองค์ก่อน (พระองค์มีและพระองค์ด้วง) ว่า ในเขมรนี้ใครๆ ก็อยากจะได้ฝรั่งเศสเป็นผู้คุ้มครองมากกว่ากรุงเทพฯ"¹³

แต่ทำไมเมื่อคณะทูตมงตัญญูเดินทางมาเสนอทำสัญญากับกัมพูชา องค์กษัตริย์จึงรีรอและฟัง "คำสั่ง" จากไทยงานของเทญศรี ดูก ได้กล่าวไว้แม้จะไม่อ้างอิงแหล่งที่มาก็ตามว่า เมื่อมงตัญญู "ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต" จากพระจอมเกล้าฯ รัชกาลที่ 4 ของสยาม เพื่อ "เดินทางไปทำสัญญาไมตรีกับเขมร" ตอนแรกฝ่ายไทยก็อนุญาต "แต่หลังจากที่ได้ทรงไตร่ตรองอย่างรอบคอบแล้ว ก็ทรงมีพระราชสาสน์ไปสั่งห้ามองค์ด้วงทำสัญญาใดๆ กับมงตัญญู กาลครั้งนี้จึงไม่สำเร็จ"¹⁴

น้ำเสียงของงานเขียนของฝ่ายไทยที่มักชี้แจงร่ายว่า ที่มงตัญญูเดินทางไปกัมพูชาได้ ก็เพราะการได้รับอนุญาตจากฝ่ายไทย ซึ่งสร้างนัยยะต่อไปด้วยว่า ไทยเป็นฝ่ายที่มีสิทธิเหนือดินแดนกัมพูชาที่ทางฝรั่งเศสเองก็ได้ยอมรับมาแล้ว ดังนั้นเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นที่ฝรั่งเศสยึดครองกัมพูชาเป็นรัฐอารักขา ก็ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่เป็นธรรม อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาจากพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 4 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ไม่มีข้อความใดที่แสดงให้เห็นว่ามีการตั้งขอ

อนุญาตโดยฝรั่งเศส และได้รับอนุญาตจากฝ่ายไทย มีแต่ระบุว่า หลังจากเสร็จภารกิจจากไทย มงตัญญูได้ลากลับและว่า "จะไปทำหนังสือสัญญาที่เมืองเขมรเมืองญวนนั้น ไม่มีลำญวนสามเขมร ขอสามญวนสามเขมรที่กรุงออกไป จึงโปรดฯ ให้พวกญวนเข้ารีต 2 คน เขมรสาม 2 คนไปด้วย" ¹⁵ ดังนั้น หลักฐานของฝ่ายไทยจึงแสดงให้เห็นเพียงเรื่องการอนุเคราะห์ ลำโพงให้กับคณะทูตฝรั่งเศสเท่านั้น

ปัจจัยที่น่าเชื่อถือกว่าในการที่องค์กษัตริย์กัมพูชาไม่ได้ลงนามในสนธิสัญญากับฝรั่งเศสในคราวคณะทูตมงตัญญูนี้ เป็นเพราะ "คำสั่ง" ที่มีมาของฝ่ายสยาม อันทำให้กัมพูชาตระหนักถึงกำลังความสามารถของตนเองได้ดีว่า "เมืองเขมรเป็นเมืองน้อย" ซึ่งเมื่อพิจารณาภูมิหลังประวัติทางการเมืองในกัมพูชาในรอบศตวรรษที่ผ่านมา นับแต่ พระองค์ตน (กัมพูชาเรียกว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, ครองราชย์ ค.ศ.1758-1775) พระองค์นั้น (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, ครองราชย์ ค.ศ.1775-1779) พระองค์เอง (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, ครองราชย์ ค.ศ.1779-1796) พระองค์จันท (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, ครองราชย์ ค.ศ.1806-1834 ส่วนก่อนหน้านั้น 10 ปี อยู่ใต้การปกครองของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ) พระมหากษัตริย์องค์มี (ครองราชย์ ค.ศ.1834-1841) พระองค์ด้วง (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, ครองราชย์ ค.ศ.1841-1860) พบว่า กัมพูชาผ่านความปั่นป่วนและสงครามกลางเมืองมาอย่างมากมาย รวมทั้งเป็นพื้นที่ของการทำสงครามและยึดครองจากฝ่ายสยามและเวียดนามเรื่อยมา ซึ่งต่างก็เห็นว่ากัมพูชามีสถานะเป็น "รัฐบรรณาการ" ของฝ่ายตน ที่กัมพูชาพึ่งให้ความช่วยเหลือในด้านต่างๆ หากได้รับการร้องขอ และต้องส่งเครื่องราชบรรณาการไปให้ตามกำหนดเวลา ¹⁶

ขณะเดียวกันหากองค์กษัตริย์กัมพูชาแสดงออกอย่างกระตือรือร้นในการปฏิบัติตามคำร้องขอของสยามหรือเวียดนามมากเกินไป จนเกิดภาวะเดือดร้อนแก่ราษฎร รวมทั้งกระทบต่อผลประโยชน์ของเหล่าขุนนางทั้งส่วนกลางและหัวเมือง ก็นำมาสู่การเกิดกบฏ จลาจล และการเปลี่ยนองค์กษัตริย์ได้เช่นกัน เช่น ในสมัยพระองค์จันท ซึ่งขึ้นครองราชย์ด้วยกำลังทหารจากสยาม ต้องระดมไพร่พลสนับสนุนกองทัพสยามในการทำสงครามกับเวียงจันทน์ ในคราวศึกปลายรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ทำให้ขุนนางกัมพูชาร่วมมือกันปลงพระชนม์พระองค์จันท และสถาปนาพระองค์เองขึ้นเป็นยุวกษัตริย์ ขณะมีพระชนมายุ 6 พรรษา หรือในสมัยพระมหากษัตริย์องค์มี ซึ่งเวียดนามเลือกพระธิดาของกษัตริย์องค์ก่อนขึ้นมาเป็นพระมหากษัตริย์ อันอาจนับได้ว่าเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์การเมืองของกัมพูชา ทั้งนี้เพราะด้วยความสนับสนุนจากเหล่าขุนนางกัมพูชา และปัจจัยสำคัญคือ พระราชโอรสของกษัตริย์องค์ก่อนนั้นอยู่ในความควบคุมดูแลของสยามทั้ง 5 พระองค์ พระมหากษัตริย์องค์มีทำการปกครองกัมพูชาจากเขตควบคุมในดินแดนเวียดนาม หรือนัยหนึ่งในยุคสมัยนี้ อิทธิพลของเวียดนามได้เพิ่มพูนมากยิ่งขึ้นทั้งด้านผลประโยชน์ ดินแดนและวัฒนธรรม กระทั่งเหล่าขุนนางกัมพูชาได้ร่วมมือกันกบฏ และร้องขอความช่วยเหลือจากสยามพร้อมกับการขอให้สถาปนาองค์กษัตริย์พระองค์ใหม่คือพระองค์ด้วง แต่ก็ต้องทำสงครามกันอีกหลายปีต่อมา ในปี ค.ศ.1846 ทั้งสยามและเวียดนามก็บรรลุข้อตกลงยุติสงครามเหนือดินแดนกัมพูชา โดยทั้งสองฝ่ายยอมรับว่า พระองค์ด้วงเป็นกษัตริย์กัมพูชา ขณะเดียวกัน กษัตริย์กัมพูชาก็ยอมรับว่าตนเป็นรัฐบรรณาการของทั้งสยามและเวียดนาม นอกจากนี้ยังมีประเด็นเรื่องดินแดนที่ทั้งสยามและเวียดนามต่างก็จัดสรรกันว่าเป็นเขตครอบครองหรือเขตอิทธิพลของตนเอง คือ โคชินจีน และพระตะบอง เสียมเรียบ มโนไพร

แม้ว่าจะเกิดภาวะชะงักงันในการสร้างความสัมพันธ์กับฝรั่งเศสโดยทางสนธิสัญญากับคณะทูตมงตัญญูโดยคำสั่งของสยาม แต่ในระยะเวลาอีกหนึ่งเดือนกว่าต่อมา พระองค์ด้วงก็ตัดสินใจพระทัยที่จะเริ่มสร้างความสัมพันธ์ใหม่โดยผ่านทูตมงตัญญูเช่นเดิม โดยองค์กษัตริย์กัมพูชาได้มีหนังสือ (พระราชสาสน์) ลงวันที่ 25 พฤศจิกายน ค.ศ.1856 ส่งไปยังกงสุลฝรั่งเศสที่สิงคโปร์เพื่อให้ฝากไปกับมงตัญญูเพื่อถวายพระเจ้านโปเลียนที่ 3 ที่ปารีส

หนังสือของพระองค์ด้วงฉบับ ค.ศ.1856 นี้ เป็นหนังสือฉบับที่ 2 ที่พระองค์ในฐานกษัตริย์แห่งกัมพูชาได้มีความพยายามที่จะมีความสัมพันธ์ทางการทูตกับฝรั่งเศส โดยฉบับแรกมีขึ้นเมื่อ 3 ปีก่อน (ค.ศ.1853) แม้ว่าฉบับแรกนี้จะไม่มีความหมายในทางปฏิบัติแต่ข้อเสนอกษัตริย์กัมพูชาต่อพระเจ้านโปเลียนที่ 3 ก็ได้ถูกสรุปไว้ในหนังสือ

ของซอง มูรา (Jean Moura, *Le Royaume du Cambodge*) ซึ่งตีพิมพ์เมื่อปี ค.ศ.1883 ว่า เพื่อแสดงถึงความคับแค้นใจขององค์กษัตริย์กัมพูชาที่จะร้องเรียนเกี่ยวกับเพื่อนบ้านที่ปากลิ้วทั้งสองของกัมพูชา คือ สยามและเวียดนาม เพื่อประกาศถึงความไม่สามารถที่จะได้รับความยุติธรรมจากเพื่อนบ้านทั้งสองตามแนวทางของกัมพูชา และประการสุดท้าย เพื่อประกาศถึงการตัดสินใจขององค์กษัตริย์กัมพูชาที่จะอยู่ใต้อารักขาของฝรั่งเศส และกัมพูชายอมยกดินแดนของกัมพูชาในโคชินจีนที่เวียดนามยึดครองไปให้กับฝรั่งเศส¹⁷ อย่างไรก็ตามก็เพิ่งตั้งข้อสังเกตจากข้อสรุปของซอง มูราไว้ด้วย เกี่ยวกับเรื่องการขอเป็นรัฐอารักขาและยกดินแดนให้ฝรั่งเศสนั้น ดูจะใกล้เคียงเกินกว่าเนื้อหาสาระที่ปรากฏในหนังสือฉบับที่ 2 ของพระองค์ด้วง

ในงานวิชาการหลายชิ้นอธิบายว่า หนังสือฉบับแรกจากองค์กษัตริย์กัมพูชานั้น ได้สูญหายระหว่างทางก่อนที่จะถึงปารีส แต่จากงานของซอง มูรานี้แสดงให้เห็นว่า หนังสือขององค์กษัตริย์กัมพูชาจะเป็นที่รับรู้ของฝ่ายฝรั่งเศสอย่างแน่นอน แต่อะไรคือปัจจัยที่ทำให้เกิดภาวะที่พระองค์ด้วงได้อธิบายไว้ในหนังสือฉบับที่ 2 ว่า "ข้อความนั้นก็หายไปหลายปีไม่ได้รับคำตอบ" ก็ยังคงเป็นคำถามที่ต้องค้นหาคำตอบต่อไป อย่างไรก็ตามน่าจะเชื่อได้ว่า หนังสือฉบับแรกของกษัตริย์กัมพูชาน่าจะมีส่วนสัมพันธ์กับการเดินทางมายังกัมพูชาของคณะทูตมณฑลญี เพื่อเสนอเค้าร่างสนธิสัญญาสัมพันธไมตรีระหว่างฝรั่งเศสกับกัมพูชานั้นเอง

เมื่อพิจารณาจากการที่พระองค์ด้วงมีหนังสือไปยังฝรั่งเศสฉบับแรก และตัดสินใจฉบับที่ 2 ตามหลังคณะทูตมณฑลญีนี้ (ทั้งสองฉบับ บาทหลวงมิชเป็นผู้แปลเป็นฉบับภาษาฝรั่งเศสให้) ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงความปรารถนาบางประการที่อยู่ภายในจิตใจของเจ้าเหนือหัวกัมพูชา นั่นคือความพยายามหลุดพ้นจากการครอบงำของประเทศเพื่อนบ้าน และความมุ่งมาดที่จะได้ดินแดนที่กัมพูชาเชื่อว่าเป็นของตนกลับคืนมา ขณะเดียวกันก็ย่อมสะท้อนถึงความกลัวที่สถานะของบัลลังก์กษัตริย์กัมพูชาอาจสั่นคลอนและเปลี่ยนแปลงได้โดยกำลังทัพจากเพื่อนบ้านทั้งสอง หากรู้ว่กัมพูชา กำลังจะแปรเปลี่ยนความภักดีไป เหมือนเช่นที่เคยเป็นมาในประวัติศาสตร์

สาระสำคัญของหนังสือฉบับที่ 2 ของพระองค์ด้วงที่มีถึงพระเจ้านโปเลียนที่ 3 นั้น กล่าวถึงคณะทูตมณฑลญีเดินทางมวกัมพูชา แต่ไม่ได้ให้คำอธิบายว่าเหตุใดฝ่ายกัมพูชาจึงไม่ลงนามในสนธิสัญญากับมณฑลญี และที่สำคัญสุดกล่าวถึงปัญหาเรื่องดินแดนของกัมพูชาที่ "เมืองเขมรเดิมเป็นเมืองใหญ่มีเขตแดนกว้างขวาง" แต่ในรอบ 200 ปีที่ผ่านมาจนถึงรัชสมัยของตนนั้น เวียดนามได้ "เอาเมืองเขมรไปเป็นเมืองญวน ... ตั้งแต่แม่น้ำเมืองไซ่ง่อนฝั่งข้างตะวันตกจนถึงเมืองเปียมและเกาะทั้ง 2" (หรือที่เรียกว่า 10 จังหวัดในพื้นที่สามเหลี่ยมลุ่มแม่น้ำโขงของเวียดนามตอนใต้ในปัจจุบัน) เวียดนามขูดคุคลงและพาขุนนางราษฎรเวียดนามเข้ามาอยู่อาศัยทำกิน เวียดนามไม่ให้กัมพูชาเก็บส่วยจากดินแดนเหล่านี้ ทั้งกัมพูชาก็ถูกห้ามไม่ให้ใช้ "เรือเส้าไช้ไปค้าขาย" กับต่างประเทศโดยทางแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นเส้นทางที่สำคัญที่สุดของกัมพูชา ประเด็นที่กัมพูชาร้องขอต่อฝรั่งเศส คือ "ตั้งแต่บัดนี้ต่อไปเบื้องหน้า ถ้าญวนยกเมืองทั้งสี่นั้นและเมืองใด ๆ ถวายเจ้าฝรั่งเศส นั้น ขอเจ้าฝรั่งเศสอย่าได้รับเอา ด้วยเป็นเมืองเขมรจริง ... (ขอ) ให้คงอยู่เป็นเมืองเขมรเหมือนแต่ก่อน" ¹⁸

หนังสือของพระองค์ด้วงฉบับนี้ น่าจะกระทำขึ้นอย่างเป็นความลับเหมือนกับฉบับแรก เพื่อติดต่อกับฝรั่งเศสโดยตรง และไม่ให้ทั้งสยามและเวียดนามรับรู้ อย่างไรก็ตาม ราชสำนักสยามก็ได้รับสำเนาของหนังสือฉบับที่สองนี้ ดังที่ลงพิมพ์ใน *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4* ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ที่ระบุข้อความว่าเพื่อ "ให้ทราบจำนวนเขมรเล่น" นั้น ไม่ว่าใครจะเป็นผู้ส่งมาให้ราชสำนักสยามก็ตาม ประเด็นนี้แสดงให้เห็นว่า การกระทำใดๆ ของราชสำนักกัมพูชาย่อมเป็นที่รับรู้ของราชสำนักสยามเสมอ และอาจรวมถึงราชสำนักเวียดนามด้วยเช่นกัน

หนังสือฉบับที่สองนี้ ไม่มีข้อความผูกมัดเชิงสัญญาใดๆ ระหว่างกัมพูชากับฝรั่งเศส เป็นแต่เพียงเรื่องการ "ร้องขอ" ต่อฝรั่งเศส และเรื่องกล่าวโทษแต่เฉพาะการรุกรานของเวียดนามเท่านั้น ดังนั้น หนังสือฉบับนี้ย่อมไม่กระทบกระเทือนต่อสถานะของสยามเหนือกัมพูชาแต่ประการใด และราชสำนักสยามก็ไม่จำเป็นต้องมีปฏิกิริยาใดๆ ต่อราชสำนักกัมพูชา

ไม่ปรากฏหลักฐานหรือบทวิเคราะห์ใดๆ เกี่ยวกับหนังสือฉบับที่ 2 ของพระองค์ด้วง ว่ามีผลต่อการเปลี่ยนแปลงนโยบายและปฏิบัติการของฝรั่งเศสต่อกัมพูชาหรือไม่ อย่างไร แต่ที่ปรากฏอย่างแน่ชัดคือ นับแต่ปี ค.ศ.1857 นั้น มีความเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญในนโยบายอาณานิคมของฝรั่งเศส โดยพระเจ้านโปเลียนที่ 3 ได้มีนโยบายให้ใช้กำลังอาวุธในการแทรกแซงและยึดครองเวียดนามนับแต่เดือนกรกฎาคมเป็นต้นมา¹⁹ ซึ่งปีเดียวกันนี้ สำหรับอังกฤษแล้ว เกิดเหตุการณ์กบฏซีปอยในอินเดีย หรือกบฏของทหารอินเดียทั้งทหารฮินดูและมุสลิมในกองทัพอังกฤษ ซึ่งวินิฉัยการประเมินว่าเป็นการลุกขึ้นสู้เพื่อต่อต้านอำนาจการปกครองของอังกฤษ และเรียกร้องเอกราชอินเดียครั้งสำคัญ แต่ฝ่ายกบฏก็ถูกปราบปรามอย่างรุนแรงด้วยกำลังทหารและอาวุธสมัยใหม่ที่มีประสิทธิภาพกว่าของฝ่ายอังกฤษ ซึ่งผลของการกบฏครั้งนี้ ทำให้อังกฤษจัดตั้งกระทรวงอินเดียขึ้นเพื่อปกครองอินเดียโดยตรงในฐานะอาณานิคมของรัฐบาลอังกฤษ แทนที่ในฐานะบริษัทอินเดียตะวันออกภายใต้การควบคุมของรัฐบาลอังกฤษเช่นที่ผ่านมา²⁰ หรือกล่าวโดยสรุปคือ อังกฤษเปลี่ยนวิธีการจากการยึดครองเมืองบางเมือง มาเป็นครอบครองดินแดนทั้งหมดเป็นอาณานิคมและบางแคว้นอยู่ในฐานะรัฐอารักขา ทั้งจัดการบริหารการปกครองโดยตรงจากรัฐบาลอังกฤษ ซึ่งเป็นการประจวบเหมาะที่ในช่วงเดียวกันนี้จะเห็นปฏิบัติการรับเร่งครอบครองโคชินจีนเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส

จอห์น เอฟ. เคดี (John F. Cady) สรุปว่า นโยบายต่างประเทศของฝรั่งเศสนับแต่พระเจ้าหลุยส์ที่ 14 จากกลางศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมาจนถึงสมัยพระเจ้านโปเลียนที่ 3 (ค.ศ.1852-1871) กระทั่งถึงสิ้นศตวรรษที่ 19 นั้น เป็นนโยบายที่เน้นด้านการเมืองมากกว่าด้านเศรษฐกิจ นอกจากนี้ หากพิจารณาถึงลัทธิจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสในตะวันออกไกลตลอดมานั้น ก็เป็นเรื่อง "ความภูมิใจแห่งชาติ" นั่นคือ ภูมิใจในวัฒนธรรมฝรั่งเศส ภูมิใจในชื่อเสียง ศักดิ์ศรี และอิทธิพลของฝรั่งเศส²¹ ขณะเดียวกันเมื่อพิจารณาถึงปัจจัยจากการแข่งขันกับอังกฤษ ก็มีการกล่าวสรุปว่า "อังกฤษผนวกดินแดนต่างๆ ที่ซึ่งอังกฤษมีผลประโยชน์ที่ต้องปกป้อง ขณะที่ฝรั่งเศสผนวกดินแดนต่างๆ ที่ซึ่งฝรั่งเศสปรารถนาจะให้ตนมีผลประโยชน์ที่จะปกป้อง"²²

ปฏิบัติการทางทหารของฝรั่งเศสต่อเวียดนามเริ่มขึ้นอีกครั้งเมื่อกลางปี ค.ศ.1858²³ เมื่อเรือรบ 14 ลำ และทหาร 25,000 คนเดินทางมาถึงและพยายามยึดครองตูราน เมื่อท่าตอนกลางของเวียดนาม ในต้นปี ค.ศ.1859 ผู้นำฝ่ายทหารฝรั่งเศสได้เปลี่ยนเป้าหมายเข้าบุกยึดไซ่ง่อนเมืองสำคัญของภาคใต้ ซึ่งเป็นดินแดนที่มีชาวอุดมสมบูรณ์ และหวังที่จะเปิดเป็นเมืองท่าที่จะพัฒนาเป็นศูนย์กลางการค้าในภูมิภาคนี้ต่อไป และไซ่ง่อนก็ตกอยู่ในการยึดครองของฝรั่งเศส แต่ฝ่ายฝรั่งเศสต้องรักษาไซ่ง่อนไว้ โดยการเผชิญหน้ากับความตายจากโรคภัยไข้เจ็บของเมืองร้อนขึ้นของเหล่าทหารถึงเดือนละกว่า 100 คน

ในอีก 2 ปีต่อมาในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ.1861 รัฐบาลฝรั่งเศสก็ส่งกำลังทหารมาเสริมอีก 35,000 คน พร้อมเรือรบอีก 70 ลำ และในปลายปีเดียวกันนี้ การเปลี่ยนตัวผู้แทนผู้มีอำนาจเดิมในเวียดนามเป็น พลเรือตรีโบนาร์ (Bonard) ผู้ซึ่ง "ใช้วิธีการที่รุนแรงฆ่าฟันปราบปรามการต่อต้านทุกอย่าง" และมุ่งขยายเขตการครอบครองดินแดนของฝ่ายฝรั่งเศส ทำให้ฝ่ายเวียดนามซึ่งเผชิญกับกบฏชาวนาในภาคเหนือด้วยนั้น ต้องยอมยุติการทำสงครามด้วยข้อตกลงเดือนพฤษภาคม ค.ศ.1862 ข้อตกลงนั้นนอกจากจะระบุเกี่ยวกับเสรีภาพด้านศาสนา การค้าและค่าชดเชยจากเวียดนามอีก 20 ล้าน ฟรังก์แล้ว ฝรั่งเศสยังได้ครอบครอง 3 จังหวัดริมฝั่งทะเลภาคใต้ คือ ชาตินห์ เบียนหัว และตินห์เตื่อง ทั้งฝรั่งเศสสามารถใช้แม่น้ำโขงได้อย่างเสรี และเวียดนามไม่มีสิทธิยกดินแดนของตนให้แก่ประเทศอื่นใดโดยปราศจากความเห็นชอบของฝรั่งเศส²⁴ ข้อตกลงนี้ย่อมเป็นการประกาศโดยชัดแจ้งว่า อาณาบริเวณอินโดจีนเป็นเขตอิทธิพลของฝรั่งเศส

ในเดือนพฤษภาคมปีถัดมา (ค.ศ.1863) พลเรือเอก เดอ ลา กรองดิแยร์ (de la Grandière) ได้มาเป็นข้าหลวงโคชินจีนคนใหม่ เป็นผู้ซึ่งพร้อมจะดำเนินการขยายการปกครองของฝรั่งเศสโดยไม่ต้องรอกำสั่งหรือคำอนุญาตจากรัฐบาลก่อน เพราะ "โดยทั่วไปแล้ว ปาริสดำเนินการกระทำที่มีได้รับอนุญาต แต่แทบจะไม่เคยปฏิเสธผลกำไรที่ได้มา"²⁵ และงานแรกๆ ของเขา คือการทำสนธิสัญญากับองค์กษัตริย์กัมพูชา

เดอ ลา กรองดิแยร์เดินทางไปเข้าเฝ้าพระนโรดม กษัตริย์พระองค์ใหม่ของกัมพูชาที่เพิ่งขึ้นครองราชย์สืบต่อจาก สวรรคตของพระราชบิดาเมื่อปลายปี ค.ศ.1860 ขณะมีพระชนมายุ 24 พรรษา แต่ยังไม่ได้ทำพระราชพิธีราชาภิเษก และ ในสถานการณ์โดยรอบอาณาเขตของกัมพูชาขณะนั้นก็เกิดกบฏทั่วไป ทั้งในรูปกบฏเพื่อชิงบัลลังก์กษัตริย์โดยเจ้านายขุนนาง และในรูปกบฏชาวนา อย่างไรก็ตาม ภายในระยะเวลาเพียง 8 วัน (4-11 สิงหาคม) เดอ ลา กรองดิแยร์ก็บรรลุความสำเร็จใน "สนธิสัญญาฝรั่งเศส-กัมพูชา" หรือที่อาจเรียกว่าเป็น "สนธิสัญญาอารักขา" (the Protectorate Treaty) หรือ "สนธิสัญญาฉบับ 11 สิงหาคม ค.ศ.1863" (ขณะที่มีหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าพระนโรดมลงนามในวันที่ 12 สิงหาคมต่างหาก)

แรงผลักดันสำคัญต่อการตัดสินใจกระทำครั้งนี้ของ เดอ ลา กรองดิแยร์ น่าจะเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงทางนโยบายของฝรั่งเศส และการได้ยึดครองโคชินจีนหรือเวียดนามใต้ ซึ่งเพียงสองปีก่อนหน้านั้น บาทหลวงมิชชีย์ที่ประสงค์ให้ฝรั่งเศสสัมพันธ์กับกัมพูชามากมายยิ่งนั้น ได้เสนอทัศนะว่า "ในเมื่อฝรั่งเศสยึดครองญวนใต้ได้แล้ว ยังไม่ถึงเวลาอีกหรือที่จะเรียกร้องสิทธิความเป็นเจ้าอธิราชเหนือเขมร" ²⁶ ขณะที่ข้าหลวงโคชินจีนก่อนหน้านี้ เดอ ลา กรองดิแยร์ 2 คน ก็ได้ยื่นข้อเสนอดังตรงต่อพระนโรดมให้กัมพูชายอมรับการเป็นรัฐอารักขาของฝรั่งเศส ทั้งนี้ พลเรือเอกชาเนร์ ได้ส่งตัวแทนไปยังราชสำนักกัมพูชา (ค.ศ.1861) ขณะที่พลเรือตรีโบนาร์เดินทางไปเข้าเฝ้าพระนโรดมด้วยตนเอง (ค.ศ.1862) ทั้งยังแต่งตั้งให้เรือเอกดูดาร์ต เดอ ลาเกร เป็นผู้ตรวจราชการฝรั่งเศสประจำกัมพูชา ²⁷

รายงานของเดอ ลาเกรได้อธิบายถึงเรื่องอิทธิพลของสยามในดินแดนแถบนี้ เรื่องตลาดสินค้าของพนมเปญ และความสำคัญของยุทธศาสตร์ของ "จตุรมุข" หรือจุดแม่น้ำ 4 สายที่หน้าเมืองพนมเปญ ที่เป็นเส้นทางสำคัญในการติดต่อแดนลาวทางเหนือกัมพูชา และติดต่อดินแดนตอนในของกัมพูชาทางแม่น้ำทะเลสาบ และติดต่อกับโคชินจีน ดังนั้น จุดนี้จึงถือเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญยิ่งทั้งทางทหารและการค้า ²⁸ จากความเคลื่อนไหวของฝ่ายฝรั่งเศสทั้งในส่วนบุคคลและเจ้าหน้าที่ทางการดังกล่าว เห็นได้ว่าความมุ่งหวังที่จะให้กัมพูชาทำสนธิสัญญาอารักขากับฝรั่งเศสนั้น ปรากฏเป็นเจตจำนงของข้าหลวงฝรั่งเศสในโคชินจีน เพียงแต่วิธีการของเดอ ลา กรองดิแยร์นั้นแตกต่างออกไปเพื่อบรรลุเป้าหมายที่รวดเร็ว

สนธิสัญญาอารักขาระหว่างฝรั่งเศส-กัมพูชา 11 สิงหาคม ค.ศ.1863 นี้มีรวม 19 ข้อ ซึ่งกล่าวถึงการศาล การค้า การถือครองที่ดิน และการคริสต์ศาสนา โดยสาระสำคัญนั้นคือที่ปรากฏในข้อที่ 1 ที่ระบุว่า "เจ้ากรุงฝรั่งเศสช่วยทำนุบำรุงเจ้าเมืองเขมร" ขณะที่หากแปลจากสัญญาภาษาฝรั่งเศส แปลได้ความว่า "จักรพรรดิฝรั่งเศสตกลงพระทัยที่จะคุ้มกันกษัตริย์เขมร" ส่วนข้อ 2-3 นั้น ระบุถึงการแต่งตั้งกงสุลฝรั่งเศสประจำกัมพูชาและมีสถานะเป็น "ขุนนางผู้ใหญ่" ของกัมพูชาด้วย ส่วนข้อ 4 ว่าด้วยการต่างประเทศที่ต้องอยู่ในความเห็นชอบของฝรั่งเศส และข้อ 16 ระบุว่า จักรพรรดิฝรั่งเศส "สัญญาจะช่วยให้ได้เป็นไมตรีราบคาบในเมืองเขมร แล้วช่วยทำนุบำรุงเมืองเขมรไม่ให้มีศัตรูแต่เมืองอื่นมาเบียดเบียน" หรือหากแปลจากสัญญาภาษาฝรั่งเศส แปลได้ความว่าจักรพรรดิแห่งฝรั่งเศส "จะทรงเป็นผู้ยึดถืออำนาจและกฎหมายอันเกี่ยวแก่รัฐ และจะทรงให้ความคุ้มครองเมื่อเกิดการรุกรานจากภายนอกอีกด้วย" ²⁹

สิ่งที่พระนโรดมทรงกระทำอย่างฉับพลัน ในวันเดียวกันกับการลงพระนามในสัญญาอารักขา กับฝรั่งเศส คือ การเขียนหนังสือ (จดหมาย) ถึงเสนาบดีกลาโหมของสยาม ซึ่งคือ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ลงวันที่ 12 สิงหาคม ค.ศ.1863 เพื่อเล่าว่า พระองค์ถูกบังคับให้ลงนามในสัญญาจากฝ่ายฝรั่งเศส (วันที่ลงพระนามนั้น เรือเอกดูดาร์ต เดอ ลาเกร เป็นตัวแทนของฝ่ายฝรั่งเศสในการเข้าเฝ้าพระนโรดม) แม้พระองค์จะพยายามเสนอสัญญาที่ได้มีการปรับปรุงแก้ไข แต่ฝ่ายฝรั่งเศสก็ไม่พิจารณา ฝรั่งเศสยื่นกรณและเร่งรัดให้ทรงลงพระนาม และในท้ายหนังสือคือการเสนอให้ทางขุนนางผู้ใหญ่สยามเป็นผู้พิจารณาว่า "ข้อความของสัญญานั้นเกินขอบเขตหรือไม่" ขณะที่พระองค์ได้ลงพระนามยอมรับในสัญญาไปแล้ว หากพิจารณาจากหนังสือฉบับนี้ ด้านหนึ่งก็ดูจะแสดงให้เห็นว่า องค์กษัตริย์กัมพูชาตระหนักดีถึงอำนาจทางการเมืองและการเมืองของสยามเหนือกัมพูชา แต่อีกด้านหนึ่งก็อาจพิจารณาได้ว่า นี่เป็นการแสวงหาทางออกบนความหวาดกลัว

ขององค์พระนโรดมที่ดีที่สุด และอาจจะวางอยู่บนการให้คำปรึกษาจากฝ่ายฝรั่งเศสเองด้วยก็ได้ เพราะหนังสือฉบับนี้ที่นักวิชาการไทยและฝรั่งเศสนำมาใช้นั้น เป็นหลักฐานที่มาจากกองจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส หมวด "สยาม" และเป็นหนังสือที่มีสำเนาเป็นภาษาฝรั่งเศสด้วย³⁰ ซึ่งอาจหมายความว่าฝรั่งเศสรู้รายละเอียดในหนังสือที่นำส่งกรุงเทพฯเป็นอย่างดี

นอกจากนี้ พระนโรดมยังทรงมีหนังสือมากราบทูลกษัตริย์สยาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ พร้อมแนบเอกสารสัญญาอารักขาฝรั่งเศสมาด้วย โดยระบุว่าทรงถูก "บังคับ" ให้ทำสัญญา ขณะที่พระองค์ทรงมี "ความกลัว" อยู่ 2 ด้าน คือ "คิดกลัวจะมีความผิดกับกรุงเทพฯเป็นอันมาก" และ "คิดกลัวไปว่าถ้าเกิดวิวาทกันขึ้นกับฝรั่งเศส พระยาพระเชมรทั้งปวงจะพากันดิเตียน"³¹

หลังการลงนามเป็นรัฐอารักขาของฝรั่งเศส ค.ศ.1863 แล้ว ปัญหาหลังจากนั้นจะไม่ใช่ปัญหาของพระนโรดม แต่เป็นปัญหาที่ต้องช่วงชิงและปะทะกันระหว่างสยามกับฝรั่งเศสเป็นสำคัญในแบบที่เคยเป็นระหว่างสยามกับเวียดนาม ส่วนพระนโรดมที่ได้ประโยชน์จากสัญญาฉบับนี้อย่างทันทีคือ ราชบัลลังก์ของพระองค์ทรงมั่นคงกว่าที่ดำรงอยู่ในช่วง 3 ปีที่ผ่านมา เพราะฝรั่งเศสกลายเป็นกำลังสำคัญในการค้ำจุนบัลลังก์กษัตริย์ของพระองค์ ขณะเดียวกัน กำลังทหารของฝรั่งเศสก็เป็นผู้ช่วยปราบปรามกบฏและสร้างความสงบให้แก่อาณาจักรกัมพูชา นอกจากนี้ยังมีคำถามเชิงข้อสงสัยในสถานการณ์ที่เปลี่ยนไปนี้ คือ สยามจะยกทัพเข้าสู่กัมพูชาเพื่อยืนยันถึงสิทธิของตนเช่นที่เคยทำในรอบศตวรรษที่ผ่านมาหรือไม่ หรืออย่างน้อยก็ในแบบเมื่อ 20 ปีก่อนที่กองทัพสยามและกองทัพเวียดนามทำสงครามระหว่างกัน จนทั้งสองฝ่ายต้องมาถึงจุดยุติสงครามด้วยการเจรจาและยอมรับพระองค์ด้วงเป็นกษัตริย์ของกัมพูชาเมื่อปี ค.ศ.1846 แต่ครั้งนี้ ไม่มีเวียดนาม มีแต่ฝรั่งเศสผู้ชนะและครอบครองโคชินจีน

เพื่อรักษาสถานะของตนเหนือกัมพูชา สยามไม่ได้แสดงร่องรอยให้เห็นเลยว่าสยามจะใช้กำลังหรือยกทัพเข้าสู่กัมพูชา นั่นอาจเป็นเพราะผู้นำสยาม ทั้งองค์กษัตริย์และขุนนางระดับสูง ต่างตระหนักดีถึงสถานการณ์และกำลังอำนาจของโลกและภูมิภาคนี้ที่เปลี่ยนไป เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับราชสำนักพม่าและราชสำนักเวียดนามในระยะเวลาที่เพิ่งผ่านมา ไม่นานนักย่อมเป็นตัวอย่างที่ทรงค่า ดังนั้น บทบาทที่สยามแสดงคือการทูต ด้านหนึ่งสยามมีหนังสือประท้วงไปยังฝ่ายฝรั่งเศสต่อการกระทำที่รุกรานอำนาจและผลประโยชน์ของสยามเหนือกัมพูชา ขณะที่อีกด้านหนึ่ง สยามก็ดำเนินการกับกัมพูชาด้วย "สนธิสัญญาลับ" ซึ่งเป็นวิธีการใช้ลายลักษณ์อักษรตามแบบโลกตะวันตก ซึ่งองค์พระนโรดมก็ทรงลงพระนามให้เมื่อ 1 ธันวาคม ค.ศ.1863 หรือหลังการมีสนธิสัญญาฝรั่งเศส-กัมพูชาเพียง 3 เดือนครึ่งเท่านั้น

สนธิสัญญาลับสยาม-กัมพูชา ค.ศ.1863 นี้มีรวม 11 ข้อ³² นอกเหนือจากเรื่องการค้า โจรผู้ร้าย และการศาลที่เน้นกับชาวต่างชาติแล้ว สาระจะเน้นถึงการยืนยันสิทธิความเป็นใหญ่และการครอบครองดินแดนบางเขตกัมพูชาของสยาม ดังปรากฏในข้อที่ 1 ว่า "เมืองเขมรเป็นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงเทพฯ" ข้อที่ 6 ระบุว่าการตั้งกษัตริย์กัมพูชาขึ้น "จะไม่ตั้งไปแต่ตามพระราชโองไทยของพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพฯ" ส่วนข้อที่ 8 ระบุว่าเขตแดนเมืองพระตะบองและเมืองเสียมเรียบนั้น "ขึ้นแก่กรุงเทพฯทีเดียว ไม่ขึ้นเมืองเขมร" ตลอดทั้งเมืองเชียงแตง (ปัจจุบันคือเมืองสตึงแตรง กัมพูชา) และเมืองอัตตะปือ ซึ่งเป็น "เมืองลาวเมืองชา" นั้นเป็นเขตที่ขึ้นต่อกรุงเทพฯ และข้อที่ 11 ซึ่งกล่าวถึงแขวงเมืองโพธิสัตว์ (เมืองต่อจากพระตะบองทางตะวันออก) และเมืองกำพงสวาย (เมืองต่อจากเสียมเรียบทางตะวันออก) ว่าองค์พระนโรดมได้ยกถวายให้เมื่อ ค.ศ.1862 นั้น ยัง "ไม่ทรงรับไว้" แต่เมื่อไรก็ตาม "เจ้านายฝ่ายเขมรประพฤติไม่เป็นที่ชอบใจแก่ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายกรุงเทพฯเมื่อใด จะขอคืน" ทั้ง 2 แขวงเมืองนี้

ฝรั่งเศสรับรู้ถึงสนธิสัญญาลับสยาม-กัมพูชา ราวต้นปี ค.ศ.1864 หรือในอีกไม่กี่เดือนต่อมา โดยรับรู้ผ่านหนังสือพิมพ์สเตอร์ตสไทมส์ ซึ่งพิมพ์ที่สิงคโปร์ของอังกฤษ ดังนั้น ฝรั่งเศสจึงพยายามเจรจากับไทยเพื่อยกเลิกสนธิสัญญาฉบับนี้ หลังจากเจรจากันหลายรอบแล้ว ในที่สุดวันที่ 14 เมษายน ค.ศ.1865 ฝ่ายสยาม โดยเจ้าพระยากลาโหม ก็ยอมลงนามในสัญญาฝรั่งเศส-สยาม โดยนักวิชาการไทยระบุว่าฝรั่งเศสใช้นโยบาย "เรือปืน" โดยนำเอาเรือรบชื่อ มิตราย (Mitraille) 1 ลำ

เข้ามายังแม่น้ำเจ้าพระยาด้วย ซึ่งเป็นการบีบบังคับให้สยามต้องจำยอม อย่างไรก็ตาม ประเด็นปัญหาที่ขัดแย้งกันว่าจะมีคำว่า "เมืองลาว" ไว้ในสัญญาข้อที่ 4 ด้วยหรือไม่ ก็เป็นประเด็นสำคัญที่ทำให้การเจรจาของทั้งสองฝ่ายยืดเยื้อ³³ ทั้งนี้จะสามารถบรรลุข้อตกลงได้ที่ปารีส ฝรั่งเศส เมื่อ 15 กรกฎาคม ค.ศ.1867 หรือเพียงหนึ่งเดือนหลังการพ่ายแพ้อย่างยับเยินของกองทัพเวียดนามที่รบกับฝรั่งเศสในโคชินจีน (24 มิถุนายน ค.ศ.1867) ซึ่งทำให้เวียดนามยอมรับว่าโคชินจีนทั้งหมดเป็นดินแดนของฝรั่งเศส

สนธิสัญญาฝรั่งเศส-สยาม ค.ศ.1867 นี้ มีข้อสัญญาอยู่ 9 ข้อ³⁴ สารสำคัญคือ ฝรั่งเศสและกัมพูชาได้ทำสนธิสัญญาอารักขาระหว่างกันแล้วเมื่อ ค.ศ.1863 ดังนั้นจึงให้ยกเลิกสนธิสัญญาลับสยาม-กัมพูชา ค.ศ.1863 (ข้อที่ 2) สยามสละความเป็นเจ้าประเทศราชเหนือกัมพูชา (ข้อที่ 3) ฝรั่งเศสรับรู้ว่า "เมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐคงอยู่เป็นของไทย" ตลอดทั้ง "เขตแดนเมืองอื่นๆ ของไทยซึ่งติดต่อกับเขตแดนเขมร" และจะให้มีการดำเนินการปักปันเขตแดนต่อไป (ข้อที่ 4) และที่ปรากฏในข้อที่ 6 คือ "เรือฝรั่งเศส (เศส) จะขึ้นลงตามแม่น้ำของ (โขง) และในทะเลสาบเขตรแดนไทยได้โดยสะดวก"

ผลประการสำคัญของสนธิสัญญาฝรั่งเศส-สยาม ค.ศ.1867 นี้ คือ 1) เป็นการประกาศว่ากัมพูชาเป็นรัฐอารักขาของฝรั่งเศสอย่างสมบูรณ์ 2) เป็นการแสดงให้เห็นถึงอาณาบริเวณของรัฐกัมพูชาอย่างแน่ชัดขึ้น และ 3) องค์กษัตริย์กัมพูชาขึ้นตรงต่อประเทศฝรั่งเศสเพียงประเทศเดียว แทนการขึ้นต่อ 2 ประเทศ/อาณาจักรอย่างที่เคยเป็นมาในอดีต

3. การปกครองกัมพูชาของฝรั่งเศส ระหว่าง ค.ศ.1863-1907

ในช่วงระหว่างปี ค.ศ.1863 ซึ่งเป็นปีที่ฝรั่งเศสกับกัมพูชาทำสนธิสัญญาอารักขาระหว่างกัน จนถึงปี ค.ศ.1907 ซึ่งเป็นปีที่ฝรั่งเศสทำสนธิสัญญาฉบับสุดท้ายกับสยาม เพื่อตกลงเรื่องดินแดนเมืองพระตะบองและเสียมเรียบให้เป็นอาณาเขตของกัมพูชาได้แล้วนั้น ในช่วงกว่า 4 ทศวรรษนี้ ซึ่งเกือบทั้งหมดของระยะเวลาดังกล่าวนี้อยู่ในรัชสมัยของพระนโรดม ซึ่งครองราชย์ระหว่างปี ค.ศ.1860-1904 หรือ 44 ปีแห่งยุคสมัยของการเป็นกษัตริย์กัมพูชา ถัดนั้นจึงเริ่มรัชสมัยพระสิดูวดี (หรือ พระศรีสวดี ครองราชย์ระหว่าง ค.ศ.1904-1927) ดังนั้น ในงานศึกษาเกี่ยวกับประเด็นความพยายามของฝรั่งเศสที่จะสร้างระบบและกลไกการปกครองในกัมพูชา ก็สามารถพิจารณาได้ว่า เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระนโรดมนั่นเอง ทั้งนี้ สามารถจัดแบ่งเป็น 2 ช่วงด้วยกัน โดยช่วงแรก ครอบคลุมระยะเวลา 20 ปี ระหว่าง ค.ศ.1863-1883 ที่ฝรั่งเศสยังไม่พยายามที่จะเข้าแทรกแซงการบริหารจัดการภายในกัมพูชามากนัก ส่วนช่วงที่ 2 ระหว่าง ค.ศ.1884-1904 หรือ 20 ปีต่อมา เป็นช่วงที่ฝรั่งเศสพยายามกระชับอำนาจการปกครองเหนือกัมพูชา และนับจากปี ค.ศ.1904 ซึ่งเปลี่ยนรัชสมัยเป็นพระสิดูวดี กัมพูชาก็อยู่ใต้การปกครองของฝรั่งเศสอย่างสมบูรณ์

เพื่อที่จะเข้าใจถึงสถานะของฝรั่งเศส ในฐานะประเทศที่เข้ามาอารักขากัมพูชาแทนเพื่อนบ้านทั้งสยามและเวียดนามที่ทรงอิทธิพลเหนือกัมพูชามาอย่างยาวนานนั้น จำต้องสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับปัญหาการขึ้นครองราชสมบัติของพระนโรดมเป็นพื้นฐาน

พระนโรดมเป็นพระโอรสองค์โตของพระองค์ด้วง หรือพระนริศรวิชฌามาริบัติ (ครองราชย์ ค.ศ.1841-1860) จากที่มีทั้งหมด 18 องค์ (พระโอรส 7 พระธิดา 11)³⁵ พระนโรดมประสูติที่กรุงเทพฯ เมื่อปี ค.ศ.1836 โดยมีพระอนุชาต่างพระมารดาที่มีอายุไล่เลี่ยกันและจะเป็นผู้ที่มีบทบาททางการเมืองในกัมพูชาต่อมาอยู่ 2 พระองค์ คือ พระสิดูวดี (ประสูติที่กรุงเทพฯ ค.ศ.1840) และ พระสิดูวดา (ประสูติ ค.ศ.1841)³⁶ สถานะของเหล่าพระราชโอรสของพระองค์ด้วงที่กรุงเทพฯ ตามหลักฐานฝ่ายสยามเรียกว่า ได้รับการยกย่องเป็น "พระราชบุตรบุญธรรม" แต่ในแง่มุมมองจากนอกสยาม เรียกว่ามีสถานะเป็น "องค์ประกัน" เพื่อให้พระองค์ด้วงยอมรับการเป็นรัฐบรรณาการของสยาม

ในปี ค.ศ.1857 พระองค์ด้วงทรงขอพระบรมโอรสและพระสืวงศ์จากพระจอมเกล้าฯ รัชกาลที่ 4 ให้มาช่วยในการบริหารบ้านเมืองกัมพูชา³⁷ สำหรับพระบรมโอรสซึ่งได้บวชในธรรมยุติกนิกายและจำพรรษาที่วัดบวรนิเวศ กรุงเทพฯ มาแล้ว 1 พรรษานั้น พระจอมเกล้าฯสถาปนาให้เป็น พระมหาอุราษแห่งกัมพูชา ซึ่งมีสถานะเป็นใหญ่อันดับรองจากองค์กษัตริย์ ส่วนพระสืวงศ์นั้นได้รับสถาปนาให้เป็น พระหริราชดในโยไกรแก้วฟ้า ซึ่งมีสถานะเป็นรองจากพระมหาอุปราชา จากการสถาปนาเจ้านายกัมพูชาให้ดำรงตำแหน่งต่างๆ ดังกล่าว ย่อมแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลทางการเมืองของสยามเหนือราชสำนักกัมพูชา ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องจากการต่อสู้แย่งชิงการตั้งองค์กษัตริย์กัมพูชาระหว่างสยามกับเวียดนามในช่วง 10 ปีระหว่าง ค.ศ.1834-1846 กล่าวคือ ฝ่ายเวียดนามได้ตั้งพระมหาภักษัตริย์องค์มี พระราชธิดาองค์รองของพระองค์จันทน์ขึ้นเป็นกษัตริย์ แต่สถานการณ์การเมืองกัมพูชาเปลี่ยนไปในอีก 7 ปีต่อมาเมื่อเหล่าขุนนางกัมพูชาหันมาขอความช่วยเหลือจากไทย และร้องขอให้ตั้งพระองค์ด้วง พระโอรสองค์เล็กของพระองค์จันทน์ขึ้นเป็นกษัตริย์ การทำสงครามกันระหว่างสยามและเวียดนามมีขึ้นในพื้นที่ด้านตะวันออกของกัมพูชา กระทั่งทั้งสยามและเวียดนามยอมที่จะยุติสงครามและเจรจากัน ที่ทั้งสองฝ่ายยอมรับสถานะการเป็นกษัตริย์ของพระบรมโอรสในปี ค.ศ.1846 ซึ่งนับจากนั้นมาก็อาจกล่าวได้ว่าเป็นทศวรรษแห่งความสงบเหนือแผ่นดินกัมพูชา อย่างไรก็ตาม กล่าวได้ว่าในครั้งนี้นักรบสยามนั้นมิใช่อิทธิพลเหนือกัมพูชามากกว่าราชสำนักเวียดนาม

พระองค์ด้วงสวรรคตในปลายปี ค.ศ.1860 ขณะพระชนมายุ 65 พรรษา ซึ่งในสถานการณ์ดังกล่าวดูเหมือนว่าบัลลังก์กษัตริย์ก็อาจจะตกเป็นของพระบรมโอรสในฐานะพระมหาอุปราชา ขณะมีพระชนมายุ 24 พรรษา แต่ในประวัติศาสตร์กัมพูชาก็จะปรากฏจาริตทางการเมืองประการหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า ผู้ที่จะดำรงตำแหน่งกษัตริย์องค์ต่อไปนั้น ไม่มีความแน่นอน ทั้งนี้เป็นผลมาจาก 3 ปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กันอย่างมากยิ่ง คือ 1) การแย่งชิงอำนาจในหมู่พระโอรส 2) การชิงอำนาจและความเป็นใหญ่ในหมู่ขุนนาง และ 3) บทบาทของสยามและเวียดนาม

พระสืวงศ์ ซึ่งถูกส่งจากกัมพูชาให้มาอยู่ที่กรุงเทพฯ เมื่อ 5 ปีก่อนขณะมีอายุ 14 พรรษานั้น หรือประหนึ่งเป็นองค์ประกันแทนพระเชษฐาทั้งสองที่จะเดินทางไปรับตำแหน่งในกรุงอุดมมีไชย แต่ในวาระงานพระบรมศพพระราชบิดา พระสืวงศ์ (19 พรรษา) ได้รับอนุญาตจากกรุงเทพฯ ให้เดินทางไปถวายบังคมพระบรมศพ ซึ่งที่นั่น พระสืวงศ์ก็แสดงออกถึงความประสงค์ที่จะได้เป็นผู้ดำรงตำแหน่งกษัตริย์เช่นกัน ทั้งนี้ภายใต้กำลังสนับสนุนอย่างสำคัญจากลุง คือ สมองโง (สมองสูง) ซึ่งมีตำแหน่งเป็น พระยามหาอุทธรธรรมาธิบดี ความขัดแย้งมีขึ้นถึงขั้นคนของทั้งสองฝ่ายปะทะกันและมีการเสียชีวิต เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นในเดือนกรกฎาคม ค.ศ.1861 พระสืวงศ์ตัดสินใจพาครอบครัวและบริวารของตนเดินทางไปเมืองเสียมเรียบ ขณะที่กองทัพของฝ่ายพระบรมโอรสตามทันและสามารถนำครอบครัวและบริวารของพระสืวงศ์กลับคืนสู่อุดมมีไชยได้ ยกเว้นองค์พระสืวงศ์ที่เข้าไปพึ่งเจ้าเมืองเสียมเรียบซึ่งเป็นเขตทางการเมืองของสยาม³⁸

ในสถานการณ์ดังกล่าว สมองโงได้กลับไปรวบรวมกำลังขุนนางระดับสูงชั้นพระยาและพระได้ 35 คน พร้อมกำลังที่รวมเป็นกองทัพได้ขนาดมีนคน มีฐานที่มั่นในเขตฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง³⁹ (เขตจังหวัดเปรูเวง สวายเรียง และกัมปงจาม ในปัจจุบัน) กองทัพฝ่ายสมองโงสามารถยึดครองพนมเปญ และต่อมาในเดือนสิงหาคมก็สามารถยึดอุดมมีไชย เมืองหลวง หลังจากที่พระบรมโอรสพาครอบครัวและบริวารราว 700 คน เดินทางโดยเรือหนีไปยังพระตะบองซึ่งเป็นเขตทางการเมืองของสยาม ที่เมืองอุดมมีไชย สมองโงได้พบกับพระสืวงศ์ และพระมารดาของพระบรมโอรส ซึ่งสมองโงแจ้งว่า การกระทำครั้งนี้ของฝ่ายตนไม่ได้มุ่งหวังที่จะเป็น “กบฏ” ต่อกษัตริย์ แต่ต้องการ “มาจับเอาตัวสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะกับพระยาพระเชมร 7 คน”⁴⁰ สมองโงยื่นตีต่อการแสดงออกถึงความจงรักภักดีต่อราชวงศ์โดยการดื่มน้ำพระพิพัฒน์สัตยา แต่สมองโงก็สถาปนาตนเองเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะ และสถาปนาขุนนางฝ่ายตนขึ้นสู่ตำแหน่งสำคัญ อย่างไรก็ตาม ขุนนางทั้ง 7 ที่สมองโงต้องการตัวก็ได้รวมกำลังกันจัดทัพตีได้และผลักดันกำลังของสมองโงให้ถอยกลับไปตั้งมั่นในพื้นที่ด้านตะวันออกของแม่น้ำโขง และในที่สุดต้นปี ค.ศ.1862 ขุนนางคู่ใจของสมองโงคือ มโนแก้ว หรือ พระยากำแหงโยธา ถูกจับตัวได้ โดยถูกตัดหัวนำส่งอุดมมีไชย ส่วนสมองโงก็ถูกจับตัวได้เช่นกัน ถูกนำส่งอุดมมีไชยโดยใส่ในกรง แต่ระหว่างทางหลบหนีไปได้

โดยหนีไปอยู่ในเขตโคชินจีน ฝรั่งเศสจับได้นำไปกักขังไว้ที่เกาะปูลอกอนดอร์ ซึ่งอยู่ด้านตะวันออกของโคชินจีน โดยปฏิเสธคำร้องขอของฝ่ายสยามที่ขอให้ส่งสนองโสให้เพื่อนำมาลงโทษ

ในสถานการณ์ของการแย่งชิงอำนาจ ทั้งของเจ้านายราชวงศ์และเหล่าขุนนางในท่ามกลางการผกผันดินของกัมพูชานั้น สำหรับสยามเลือกที่จะมีคำสั่งให้เจ้าเมืองเสียมเรียบนำส่งพระสวีสตามายังกรุงเทพฯ ซึ่งยอมเท่ากับว่าเป็นการตัด “ผู้นำ” ฝ่ายเจ้านายของกลุ่มสนองโสออกไป ทำให้ไม่เห็นอย่างเด่นชัดถึงเป้าหมายทางการเมืองที่ว่า หากฝ่ายสนองโสเปลี่ยนองค์กษัตริย์เป็นเจ้านายของฝ่ายตนได้ ย่อมทำให้เกิดการเปลี่ยนตัวบุคคลของฝ่ายขุนนางในระดับบนทั้งส่วนกลางและหัวเมือง ซึ่งจะนำไปสู่การควบคุมกำลังคน ที่ดิน และภาษีอากรต่อไป⁴¹

สำหรับพระนโรดม ตัดสินใจเดินทางจากพระตะบองเข้าสู่กรุงเทพฯ และถึงกรุงเทพฯ เมื่อ 24 มกราคม ค.ศ.1862 ซึ่งทางราชสำนักสยามเองก็มีประเด็นที่ต้องพิจารณาว่าจะสนับสนุนใครให้เป็นกษัตริย์กัมพูชาต่อไป ระหว่างพระนโรดม กับพระสวีสวดี

“องค์พระนโรดมเป็นบุตรผู้ใหญ่แต่ราษฎรไม่รักใคร่ เป็นคนโกลงอยู่ องค์พระนโรดมในย่นองเป็นคนชื่อๆ ราษฎรก็รักใคร่นับถือมาก จะตั้งน้องขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินก็ต้องเก็บทัพไว้เสียที่กรุงเทพมหานคร จะให้อยู่ด้วยกันไม่ได้ ... ถ้าจะเลี้ยงองค์พระนโรดมในย่นองขึ้น ก็จะไม่รู้พระเดชพระคุณ ด้วยถือใจว่าราษฎรนิยมรักใคร่ตัว จึงได้เป็นเจ้าแผ่นดินกัมพูชา ถ้าจะชุบเกล้าฯ เลี้ยงองค์พระนโรดมผู้พี่ขึ้น เห็นจะรู้พระเดชพระคุณมาก ด้วยไม่มีผู้ใดนับถือ ต้องหนีเข้ามาพึ่งพระบารมี กลับได้เป็นเจ้าเมืองออกไป ก็จะคิดถึงพระเดชพระคุณเป็นอันมาก ดูกว่าตั้งองค์พระนโรดมในย่นองแล้วฟ้า”⁴²

สยามนำพระนโรดม ที่สยามตัดสินใจที่จะสนับสนุนให้เป็นกษัตริย์กัมพูชาต่อไปนั้นเสด็จกลับกัมพูชาหลังจากประทับที่กรุงเทพมหานคร 3 เดือน ออกเดินทางเมื่อ 11 กุมภาพันธ์ ค.ศ.1862 โดยเรือกลไฟ พร้อมกับกำลังพลสยาม 1,000 คน เสด็จขึ้นบกที่เมืองกำปอดแล้วเดินทางบกต่อไปยังอุดมไซไซ แม้ว่าหลังจากนี้ไม่นานจะมีการกบฏอีกครั้งที่นำ ออกญาสุทศ (บา) ซึ่งน่าจะอยู่ในข่ายกบฏชาวนา ข้อมูลที่มีอยู่เชื่อว่า ออกญาสุทศเป็นคนพิการ มือเท้าขวย เดินไม่ได้ ได้เกลี้ยกล่อมคนเป็นจำนวนมากรวมเป็นกองทัพ น่าจะเป็นบริเวณตอนใต้ของทะเลสาบแควเซตโพธิสัต แต่ฝ่ายสยามก็ส่งกำลังจากเสียมเรียบและจันทบุรีไปปราบให้ โดยสามารถจับออกญาสุทศได้ แต่สิ้นชีวิตระหว่างทาง⁴³

การแย่งชิงอำนาจของขุนนางครั้งของสนองโส และการกบฏชาวนาครั้งออกญาสุทศ หากพิจารณาโดยรวมจะเห็นว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นเสมอในหน้าประวัติศาสตร์กัมพูชา การกบฏของชาวนาจะถูกปราบได้ในที่สุดแม้บางครั้งจะใช้เวลานานหลายปีก็ตาม แต่การแย่งชิงอำนาจระหว่างขุนนางนั้นอาจมีผลอีกด้านหนึ่งคือการเปลี่ยนองค์กษัตริย์ แต่ปัจจัยแห่งความสำเร็จมักจะขึ้นอยู่กับการกำลังทัพจากภายนอกที่จะเข้ามาหนุนช่วย เช่นในยุคสมัยพระองค์เองและสมัยของพระองค์จันท์ ในกรณีพระนโรดมนี้ สยามยังคงสนับสนุนพระนโรดมอยู่ ขณะที่สนองโสไม่มีกำลังทัพจากฝ่ายเวียดนามสนับสนุน สถานการณ์สำคัญประการหนึ่งคือ ในปีที่สนองโสระดมพลยึดอุดมไซไซได้นั้น เวียดนามไม่อาจจะเข้ามาบีบบาหนในโคชินจีนซึ่งมีฝรั่งเศสเป็นศูนย์อำนาจที่สำคัญได้อีกต่อไป เพราะการพ่ายแพ้อย่างยับเยินในการรบกับฝรั่งเศส ทั้งในขณะนั้น ฝรั่งเศสเองก็ยังไม่ได้ปฏิบัติตนเป็นเสมือน “เวียดนาม” แต่อย่างใด ฝรั่งเศสเพียงแต่ส่งเรือรบและทหารไปยังพนมเปญเพื่อคุ้มครองบาทหลวงและเหล่าคริสต์ศาสนิกชนเท่านั้น แต่บทบาทของฝรั่งเศสดังกล่าวก็ถูกแปลความว่าฝรั่งเศสอยู่ข้างองค์พระนโรดม โดยผ่านสายสัมพันธ์ของบาทหลวงมิช⁴⁴

หลังจากมีความสงบในระยะเพียงปีกว่า พระนโรดมก็ต้องเผชิญหน้ากับฝรั่งเศสในเรื่องสนธิสัญญาอารักขา 11 สิงหาคม ค.ศ.1863 ตามด้วยการถูกบังคับให้ลงนามในสนธิสัญญาลับสยาม-กัมพูชา 1 ธันวาคม ค.ศ.1863 สำหรับองค์พระนโรดม ดูเหมือนว่า ฝรั่งเศสก็เป็นเพียงอำนาจหนึ่งที่เข้ามาแทนเวียดนามเท่านั้นเอง และพระองค์ก็พร้อมที่จะปฏิบัติ

ตามที่มหาอำนาจทั้งสองฝ่ายเรียกร้อง ซึ่งทั้งสองมหาอำนาจของกัมพูชาก็ต้องปะทะกันเองเป็นครั้งแรกในเหตุการณ์พิธีราชาภิเษกองค์พระนโรดมขึ้นเป็นกษัตริย์อย่างถูกต้องตามจารีตประเพณี

พิธีราชาภิเษกกษัตริย์กัมพูชา จะกระทำขึ้นได้อย่างสมบูรณ์เมื่อมีเครื่องราชกกุธภัณฑ์ครบถ้วน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระขรรค์ชัยศรี ซึ่งหลักฐานฝ่ายสยามกล่าวว่า ราชสำนักกัมพูชาได้ฝากไว้ที่กรุงเทพฯ (ในคราวที่เวียดนามสถาปนา กษัตริย์องค์ใหม่ได้นั้น ก็เพราะฝ่ายเวียดนามครอบครองเครื่องราชกกุธภัณฑ์ไว้ จะส่งคืนให้กับกัมพูชาเมื่อครั้งเจรจายุติ สงครามในปี ค.ศ.1846 สมัยพระองค์ด้วง) ทางสยามกำหนดให้มีพิธีนี้ขึ้นที่กรุงเทพฯ ในวันที่ 3 มีนาคม ค.ศ.1864 องค์ นโรดมเสด็จออกเดินทางไปเมืองกำปอด เพื่อเดินทางโดยเรือต่อไปยังกรุงเทพฯ แต่ปรากฏว่า เรือเอกดูคาร์ท เดอ ลา เกร ผู้แทนฝรั่งเศสประจำกัมพูชา ได้พากำลังบุกเข้ายึดพระราชวัง ชักธงฝรั่งเศสขึ้นบนยอดเสา ขณะเรือปืนฝรั่งเศส 3 ลำ ยิ่งสุด ที่ได้ยิงไปถึงขบวนเสด็จขององค์พระนโรดมที่กำลังเคลื่อนขบวนลงปลายทางได้ และกระบวนเสด็จก็หันหน้ากลับคืนสู่ พระราชวังเมืองอุดงมีชัย

ในช่วงปัญหาเกี่ยวกับพิธีราชาภิเษกนี้ ฝรั่งเศสและสยามก็สามารถตกลงกันได้ โดยสยามยอมอภัยเชิญเครื่องราช กุธภัณฑ์ไปยังกัมพูชาเพื่อจัดพิธีที่นั่น ซึ่งมีขึ้นในวันที่ 3 มิถุนายน ค.ศ.1864 โดยสยามเป็นฝ่ายสถาปนาพระนามขององค์ กษัตริย์และจารึกไว้ในพระสุพรรณบัฏ ส่วนฝรั่งเศสนั้นเป็นผู้สวมมงกุฎลงบนพระเศียรของพระนโรดม⁴⁵ พิธีกรรมดังกล่าวดู จะประกาศว่า ทั้งฝรั่งเศสและสยามเป็นเจ้าประเทศราช/อารักขาเหนือกัมพูชา แต่ในระยะเวลาเพียง 3 ปีต่อมา เมื่อมีสนธิ สัญญาฝรั่งเศส-สยาม ค.ศ.1867 สยามก็สิ้นอำนาจเหนือกัมพูชา

คำใช้จ่ายอย่างแรกๆ สำหรับฝรั่งเศสที่จะแสดงตนเป็นประเทศผู้อารักขากัมพูชาคือ การปราบกบฏชาวนาที่เกิดขึ้น ระหว่าง ค.ศ.1865-1867 เช่น กบฏสวา ผู้อ้างตนเป็นหลานกษัตริย์องค์ก่อนๆ แต่สวาถูกจับได้การกบฏจึงยุติลงในเดือน ตุลาคม ค.ศ.1866 ส่วนกบฏชาวนาที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในช่วงนี้คือการกบฏที่นำโดย พูกอมโบ (โพกัมโบ, Poucombo) ซึ่ง อ้างตนว่าเป็นหลานของพระองค์จันท์ อดีตกษัตริย์กัมพูชาเมื่อกว่า 30 ปีที่แล้ว และอ้างว่ามีสิทธิในบัลลังก์กษัตริย์กัมพูชา เช่นกัน ทั้งนี้พูกอมโบสามารถระดมความสนับสนุนจากชาวบ้านในแถบบาพนม หรือพื้นที่ด้านตะวันออกของกัมพูชาที่ติด กับเวียดนาม (ซึ่งก็คืออาณาบริเวณเดียวกันกับกำลังของฝ่ายสนองโสที่ก่อกบฏก่อนหน้านี้ และเป็นเขตของการปะทุ ต่อต้านอำนาจส่วนกลางของกัมพูชาเรื่อยมาในประวัติศาสตร์) ได้นับหมื่นคน मिलตัน ออสบอร์นระบุว่า ฝ่ายพูกอมโบ ซึ่ง น่าจะเป็นชาวกูยหรือส่วยนั้น ได้รับความสนับสนุนจากชาวเวียดนาม และอาจรวมถึงขุนนางเวียดนามที่มุ่งหวังจะให้การ กบฏครั้งนี้ขัดขวางต่อต้านอำนาจของฝรั่งเศสที่เพิ่มขึ้นในเวียดนามได้⁴⁶ อย่างไรก็ตาม การกบฏกว่า 2 ปีก็ยุติลงเมื่อพูกอม โบถูกจับได้และสิ้นชีวิตในเดือนธันวาคม ค.ศ.1867

ถึงบัดนี้ บัลลังก์กษัตริย์ของพระนโรดมมีเสถียรภาพอย่างมากยิ่ง กล่าวคือ มหาอำนาจเดิมที่เป็นเพื่อนบ้านนั้น หมดบทบาทลงไปแล้ว ขุนนางที่อยู่ฝ่ายตรงข้ามก็ถูกกำจัดออกไปเป็นจำนวนมากในคราวกบฏสนองโส กบฏชาวนาที่เกิดขึ้นก็เป็นภาระหน้าที่ที่สำคัญสำหรับผู้ที่ต้องการเป็นใหญ่เหนือกัมพูชาต้องเข้ามาช่วยปราบปราม เจ้าหน้าที่ที่สามารถทำ ทายบัลลังก์นั้น พระสืวดา ก็อยู่ที่กรุงเทพฯ ส่วนพระสืวดัตถ์นั้น หลังพิธีราชาภิเษกก็มีความขัดแย้งอย่างรุนแรงกับพระ นโรดม จึงทรงพาครอบครัวและบริวารเดินทางไปพำนักที่กรุงเทพฯราว 2 ปี (ระหว่างนี้ทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศหนึ่ง พรรษา) ปี ค.ศ.1865 จึงเดินทางไปพำนักที่ไซ่ง่อน อาณานิคมของฝรั่งเศส⁴⁷

สำหรับสภาพเงื่อนไขโดยทั่วไปของฝรั่งเศสในช่วงระยะเวลานี้จนถึงปี ค.ศ.1883 พบว่า ภารกิจของฝรั่งเศสส่วน ใหญ่นั้นเป็นภารกิจด้านเวียดนาม ทั้งการปกป้องเขตโคชินจีนจากการโจมตีและการกบฏของชาวเวียดนาม และการ เปลี่ยนทิศในการมุ่งเข้าสู่ญวนนานหรือจีนตอนในทางแม่น้ำแดง เวียดนามเหนือ หลังจากที่คณะสำรวจฝรั่งเศสได้พบข้อเท็จจริงว่า แม่น้ำโขงเต็มไปด้วยเกาะแก่งที่ยากลำบากต่อการเดินทางและการขนส่งทางเรือ ภายใต้อาณัติการณัฏฐ์ระหว่าง ฝรั่งเศสและเวียดนามในปี ค.ศ.1883 กลางเดือนกรกฎาคมนั้น ฝ่ายเวียดนามมาถึงจุดเปลี่ยนของสถานการณ์อย่างรวดเร็ว

เมื่อพระเจ้าตือตีกสวรรคต อีก 6 วันต่อมา ในวันที่ 23 กรกฎาคม เวียดนามยอมลงนามในสนธิสัญญามอบตงเกียหรือเวียดนามเหนือให้เป็นรัฐอารักขาของฝรั่งเศส⁴⁸ ซึ่งสนธิสัญญานี้ทำให้ฝรั่งเศสคือเจ้าอาณานิคมเหนือเวียดนามทั้งประเทศ

ปี ค.ศ.1883 จึงเป็นหลักหมายสำคัญของการเปลี่ยนแปลงเชิงภูมิศาสตร์การเมืองในอินโดจีน และนับเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญของการปรับเปลี่ยนการบริหารการปกครองในอาณานิคมของฝรั่งเศส นั่นคือ นับแต่นั้นกำหนดทิศทางการบริหารงานโดยผู้ปกครองชาวฝรั่งเศสมากยิ่งขึ้น

ในกรณีกัมพูชาระหว่างปี ค.ศ.1868-1883 นั้น ฝรั่งเศสควบคุมด้านการทหาร การต่างประเทศ และการคลังเป็นหลัก โดยมีผู้แทนฝรั่งเศสมาประจำที่พนมเปญ (เมืองหลวงที่ฝรั่งเศสได้ให้องค์โรตมย้ายมาจากอุดมมีชัยเมื่อปี ค.ศ.1866) เนื่องจากฝรั่งเศสเชื่อว่าพนมเปญควบคุมจุดยุทธศาสตร์ที่เรียกว่าจตุรมุข ขณะที่เรือรบฝรั่งเศสสามารถเข้าถึงเมืองหลวงใหม่ได้ดีกว่าเมืองหลวงเดิมซึ่งอยู่ในที่ดอนห่างออกไปราว 35 กิโลเมตร โดยผู้แทนฝรั่งเศสนี้ทำหน้าที่เหมือน "ที่ปรึกษา" ที่ "ทรงอำนาจ" ให้แก่องค์กษัตริย์กัมพูชา และขึ้นตรงต่อข้าหลวงแห่งโคชินจีน ส่วนการบริหารงานภายใน จะมีคณะเสนาบดีที่มีกษัตริย์เป็นประธาน การแต่งตั้งขุนนางต่างๆ ยังกระทำในนามของกษัตริย์

โดยรวมคือ ฝรั่งเศสไม่ได้พยายามที่จะเข้ามาเปลี่ยนแปลงการปกครองใดๆ ของกัมพูชาซึ่งอยู่ในฐานะรัฐอารักขา แต่กลับเน้นที่จะให้แนวทางตามจารีตประเพณีของกัมพูชามากกว่า⁴⁹ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การแต่งตั้งพระสิสุวตฺติ ให้กลับมาเป็นพระมหากษัตริย์กัมพูชาในปี ค.ศ.1868 ซึ่งบุคคลที่ดำรงตำแหน่งนี้คือผู้ที่ขึ้นดำรงตำแหน่งกษัตริย์สืบต่อไป ด้านหนึ่งฝรั่งเศสก็พิจารณาถึงความสามารถและความเหมาะสมขององค์พระสิสุวตฺติที่จะเป็นกษัตริย์ อีกด้านหนึ่ง การตั้งพระสิสุวตฺติไว้ก็จะเป็นความปลอดภัยในการสืบทอดตำแหน่งกษัตริย์อย่างชอบธรรม หากพระนโรดมทรงสวรรคตไปอย่างกะทันหัน และอีกด้านหนึ่งนั้น ฝรั่งเศสใช้พระสิสุวตฺติเป็นแรงกดดันให้พระนโรตมยอมทำตามข้อเสนอของฝรั่งเศส ด้วยคำขู่ของฝรั่งเศสว่า จะปลดพระนโรตมออกจากตำแหน่ง จะนำไปกับบริเวณที่หมู่เกาะคาอิดิ หรือหมู่เกาะริยูเนียนของฝรั่งเศส และจะแต่งตั้งพระสิสุวตฺติเป็นองค์กษัตริย์สืบต่อไป และนี่ก็เป็นคำสัญญาลับที่ฝรั่งเศสได้ให้ไว้กับองค์พระสิสุวตฺติ แต่โดยทั่วไป พระสิสุวตฺติยังคงอดทนรออย่างมีความหวังตลอดมา

แต่ในปี ค.ศ.1884 ข้าหลวงทอมสัน (M. Thomson) แห่งโคชินจีน ซึ่งต้องการจะปฏิรูปการปกครองของกัมพูชาครั้งใหญ่ ทั้งในด้านการจัดเก็บภาษี การตำรวจและความมั่นคง การแต่งตั้งและบริหารงานราชการ รวมทั้งการเลิกระบบไพร่ทาส ซึ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่ผู้ดูแลกัมพูชาฝ่ายฝรั่งเศสต้องการดำเนินงานมาตลอด แต่ก็ได้รับการเจรจาเบี่ยงด้วยวิธีการต่างๆ จากพระนโรตมมาโดยตลอดเช่นกัน รวมทั้งการใช้วิธีการเขียนจดหมายส่งตรงไปยังรัฐบาลฝรั่งเศสเพื่อกล่าวโทษข้าหลวงเลอ มีร์ เดอ วิลเล (Le Myre de Vilers, ดำรงตำแหน่ง ค.ศ.1879-1882) ว่าดำเนินงานโดยใช้วิธีการข่มขู่พระองค์อย่างปราศจากซึ่งความยุติธรรม และล้มล้างจารีตประเพณีของกัมพูชา แม้ว่าจดหมายฉบับนี้จะปราศจากซึ่งผลแต่อย่างไรก็ตาม แต่สำหรับข้าหลวงทอมสัน (มกราคม 1883-กรกฎาคม 1885) ผู้มาดำรงตำแหน่งในปีแห่งชัยชนะครั้งใหญ่ของฝรั่งเศสในอินโดจีน ก็ใช้วิธีการแบบ "กำลังบังคับ" โดยตรง⁵⁰ โดยให้พระนโรตมลงนามในสัญญา 17 มิถุนายน ค.ศ.1884 เพื่อการปฏิรูปการปกครองกัมพูชาอย่างรอบด้าน และจะเปลี่ยนสถานะของกัมพูชาจากการเป็นรัฐอารักขา มาเป็นรูปแบบที่เกือบจะเป็น "อาณานิคม" โดยองค์กษัตริย์กัมพูชา "เกือบจะ" มีสถานะเป็นเพียงองค์สัญลักษณ์เท่านั้น อำนาจการบริหารงานและการแต่งตั้งเสนาบดีเป็นของข้าหลวงฝรั่งเศส รวมทั้งการแต่งตั้งข้าหลวงจังหวัดชาวฝรั่งเศสด้วยเพื่อไปดูแลบริหารงานในระดับท้องถิ่น

ผลสะท้อนของการบีบบังคับพระนโรตมในครั้งนี้คือ การเกิดกบฏทั่วราชอาณาจักรกัมพูชา⁵¹ การกบฏครั้งนี้เป็นการกบฏทั้งของเจ้านายและขุนนางที่ต่อต้านการทำลายระบบสายสัมพันธ์ขั้นพื้นฐานในการควบคุมกำลังคนและพลังทางเศรษฐกิจ รวมไปถึงการกบฏชาวนา ซึ่งกลัวการถูกแย่งที่ทำกินจากชาวเวียดนาม ที่ฝรั่งเศสได้ใช้นโยบายถ่ายเทคนเวียดนามเข้าสู่พื้นที่กัมพูชาเพื่อลดทอนกำลังการต่อต้านจากคนพื้นถิ่น และหวาดกลัวต่ออนาคตภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส องค์สิสุวตฺตา ซึ่งหายไปจากเวทีการเมืองของกัมพูชาเกือบ 20 ปี ได้ปรากฏตนขึ้นเป็นผู้นำกบฏที่สามารถครอบคลุม

พื้นที่ด้านตะวันออกของกัมพูชา และมีชาวบ้านเข้าร่วมอย่างมากมาย และเกือบเข้ายึดกรุงพนมเปญได้ในเดือนพฤษภาคม ค.ศ.1885 ส่วนด้านภาคใต้มีกบฏของหลายกลุ่มที่มีผู้นำเป็นทั้งชนชั้นปกครอง เจ้าเมืองและข้าราชการ ในระยะแรก ฝรั่งเศสส่งกำลังเข้าปราบปราม แต่ทหารฝรั่งเศสก็ต้องเผชิญกับปัญหาด้านโรคภัยไข้เจ็บจากสภาพภูมิอากาศจำนวนมาก (ทุก 120 คนที่กลับจากพื้นที่ปฏิบัติการ 75 คนต้องเข้าโรงพยาบาล) ฝ่ายฝรั่งเศสเชื่อว่า องค์พระมโหตรอยู่เบื้องหลังการกบฏครั้งใหญ่นี้ ซึ่งหลักฐานของฝ่ายกัมพูชาก็เชื่อเช่นเดียวกัน แม้แต่พระมารดาของพระนโรดมที่ประทับอยู่เมืองอุดงมีชัย ก็ยังเชื่อกันว่าเป็นผู้สนับสนุนฝ่ายกบฏ⁵²

ผลของการกบฏอย่างกว้างขวาง มีชาวกัมพูชาอพยพเข้าสู่พระตะบองเขตอิทธิพลของสยามกว่า 4 หมื่นคน นาข้าวและระบบชลประทานถูกทำลาย ไม่มีการเพาะปลูก คลังข้าวถูกทำลาย ประมาณว่ามีผู้เสียชีวิตราว 2-3 หมื่นคนโดยเฉพาะจากความอดอยาก ทั้งนี้ไม่รวมถึงที่ตายเพราะอาวุธ ในที่สุด ข้าหลวงคนใหม่ของฝรั่งเศส คือ ฟิลิปปีนิ (Filippini, มิถุนายน 1886-ตุลาคม 1887) ยอมเจรจากับองค์โรดมเพื่อให้องค์โรดมยุติเหตุการณ์กบฏให้ได้ภายในวันที่ 1 มกราคม ค.ศ.1887 โดยเฉพาะชะลอการปฏิรูปด้านไพร่ทาส เพื่อดำเนินการให้เกิดความสงบ องค์โรดมต้องออกประกาศในนามพระองค์เพื่อเรียกร้องสันติภาพให้กลับคืนมา ทั้งจะไม่มีการเอาความผิดจากบุคคลใดๆ ทั้งสิ้น รวมทั้งเล็ดไปยังเมืองต่างๆ เพื่อยุติความวุ่นวายในครั้งนี้ สำหรับองค์สัวัดดา ผู้นำการกบฏคนสำคัญ พระองค์หนีไปอยู่ที่แม่น้ำโขงชายแดนกัมพูชา-ลาว เหลือพรรคพวกไม่กี่คน บางครั้งทำการตั้งด่านเพื่อจับกุมภาษีเกลือจากคนเดินทางขึ้นลง และสิ้นชีพไปเมื่อปลายปี ค.ศ.1891 ขณะพระชนมายุ 50 พรรษา⁵³

ตุลาคม ค.ศ.1887 ฝรั่งเศสจัดตั้งสหพันธอินโดจีน เพื่อให้การบริหารอาณานิคมอยู่ในแบบแผนเดียวกัน ในปี ค.ศ.1894 สหพันธอินโดจีนโอนจากการสังกัดกระทรวงทหารเรือมาขึ้นกับกระทรวงอาณานิคม โครงสร้างการบริหารนั้นมีข้าหลวงใหญ่ หรือ ผู้ว่าการสหพันธอินโดจีน (Governor General) ประจำอยู่ที่ฮานอย โดยกัมพูชามีฐานะเป็นรัฐอารักขา จึงมี "ผู้ว่าการสูงสุด" หรือที่มักเรียกทับศัพท์ในยุคนั้นว่า "เรสิเดนต์ ซูเปริเออร์" (Resident Superior) เป็นผู้แทนอำนาจฝรั่งเศสในกัมพูชา⁵⁴

ราวหนึ่งทศวรรษหลังการกบฏในกัมพูชาครั้งใหญ่แล้ว ฝ่ายฝรั่งเศสเองก็ไม่กล้าที่จะทำอะไรอันเป็นการล่วงเกินหรือลดอำนาจและผลประโยชน์ของกลุ่มผู้ปกครองเดิม ทั้งในส่วนกลางและท้องถิ่นอย่างฉับพลัน แต่จะใช้วิธีการประนีประนอมและควบคุมการแต่งตั้งเสนาบดีและข้าราชการกัมพูชาในระดับสูง กระทั่งในเดือนมกราคม ปี ค.ศ.1897 ความเจ็บป่วยขององค์โรดมซึ่งพระชนมายุ 61 พรรษา ที่คาดว่าจะเป็นจะสวรรคตนั้น ทำให้ฝรั่งเศสเตรียมสถาปนาพระสืบทอด ผู้ซึ่งให้สัญญาว่าจะยอมมอบอำนาจการบริหารประเทศให้แก่ฝรั่งเศส โดยพระองค์จะเป็นเพียงกษัตริย์เท่านั้น แต่องค์พระนโรดมยังสามารถดำรงพระชนม์ชีพต่อมาได้ ฝ่ายฝรั่งเศสจึงบังคับให้พระองค์ลงพระนามในประกาศใช้พระราชบัญญัติ (the Royal Ordinance) วันที่ 11 กรกฎาคม ค.ศ.1897 โดยมุ่งหมายที่จะดำเนินการปฏิรูปตามความคิดแบบเมื่อทศวรรษก่อน เช่น การยกเลิกไพร่ทาส (จะดำเนินการจริงจึงหลังการสวรรคตของพระนโรดม) การให้สิทธิในการครอบครองทรัพย์สินแก่ประชาชน และข้อกำหนดที่สำคัญที่สุดคือ กฎหมายที่จะบังคับใช้นั้นจะต้องลงนาม "ผู้ว่าการสูงสุด" กำกับไว้ด้วย⁵⁵ ซึ่งเท่ากับลดทอนอำนาจของกษัตริย์กัมพูชาไปจนเกือบหมดสิ้น

ในกลางปี ค.ศ.1900 พระองค์ยุคนธร พระโอรสองค์โตของพระนโรดม เดินทางไปฝรั่งเศส เพื่อเปิดเผยข่าวผ่านสื่อหนังสือพิมพ์ถึงการกระทำที่ไม่เป็นธรรมของฝรั่งเศสต่อกัมพูชาในช่วงเวลาที่ผ่านมา และเรียกร้องการปกครองตนเองของกัมพูชา แต่ผลเป็นตรงกันข้าม ฝรั่งเศสทำให้พระองค์ยุคนธรถูกขับออกจากฐานันดรศักดิ์และไม่อาจกลับกัมพูชา พระองค์ลี้ภัยอยู่ในสยามจนสิ้นชีวิต⁵⁶ อีกราว 3 ปีต่อมา พระนโรดมสวรรคต (25 เมษายน ค.ศ.1904) ขณะพระชนมายุ 68 พรรษา ครองราชย์สมบัติ 44 ปี และเป็น 44 ปีที่พระสืบทอดีร์รอคอยการเป็นกษัตริย์กัมพูชาองค์ต่อไป ภายใน 3 สัปดาห์หลังการสิ้นไปขององค์พระนโรดม พระสืบทอดีร์ถึงนามในการมอบอำนาจการบริหารงานแผ่นดินให้แก่ฝรั่งเศสทั้งหมด⁵⁷ และนับจากนี้จะเป็นยุคใหม่อีกยุคของกัมพูชาภายใต้การเป็น "อาณานิคม" ฝรั่งเศส

4. ฝรั่งเศส-กัมพูชา : ปัญหาดินแดนกับสยามจนถึงปี ค.ศ.1907

นับแต่กัมพูชาตกเป็นรัฐอารักขาของฝรั่งเศสเมื่อ ค.ศ.1863 นั้น ประเด็นปัญหาเรื่องดินแดน-เขตแดนของกัมพูชา อยู่ในการตัดสินใจเชิงนโยบายและการปฏิบัติของฝ่ายฝรั่งเศสเป็นสำคัญ ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อฝรั่งเศสตกลงทำสนธิสัญญา *ฝรั่งเศส-สยาม ค.ศ.1867*⁵⁸ เพื่อแลกเปลี่ยนกันว่า สยามยอมรับว่ากัมพูชาเป็นรัฐอารักขาของฝรั่งเศส ส่วนฝรั่งเศสก็ยอมรับว่า “เมืองพระตะบองและเมืองนครเสียมราฐคงอยู่เป็นของไทย” รวมทั้ง “เขตแดนเมืองอื่นๆ ของไทยซึ่งติดต่อกับเขตแดนของเขมร คงอยู่ตามสัณฐานในกาลบัดนี้จะต้องกำหนดโดยเร็ว” นั้น (ซึ่งคำว่า เขตแดนเมืองอื่นๆ นั้นย่อมแสดงถึงความไม่ชัดเจนบางประการในห้วงขณะนั้นว่าหมายถึงแดนตรงไหนบาง แต่ในสัญญาาระหว่างฝรั่งเศส-สยามต่อมาฉบับปี ค.ศ.1904 นั้น จึงถูกระบุอย่างชัดเจนว่าหมายถึงเขตเมืองมโนไพร ซึ่งอยู่ด้านตะวันออกของเสียมเรียบ คลุมพื้นที่ตอนบนของกัมพูชาปัจจุบัน จนถึงแม่น้ำโขง ขณะที่เขตเมืองสตั้งตรงนั้น ขณะนั้นถือว่าเป็นอาณาเขตของลาว) สำหรับพระบรมมหาราชวังแห่งกัมพูชา พระองค์ทรงมีหนังสือถึงข้าหลวงฝรั่งเศสเพื่อทำการคัดค้านต่อการกระทำดังกล่าว พระองค์ทรงระบุถึงการที่ “พระองค์ยังทรงรักษาไว้ซึ่งสิทธิและซึ่งการสืบทอดมรดกเหนือดินแดนจังหวัดต่างๆ เหล่านี้”⁵⁹ ที่ฝรั่งเศสยกให้ไทย ตามสนธิสัญญา

หนังสือของพระบรมมหาราชวังนี้ ซึ่งยังไม่ทราบในรายละเอียดอย่างมากพอนั้น กล่าวได้ว่า เป็นหนังสือฉบับแรกและอาจจะเป็นฉบับเดียวในการประกาศถึงสิทธิของกัมพูชาเหนือดินแดนด้านเหนือและตะวันตกที่ครอบครองโดยสยามในขณะนั้น ที่พระองค์ระบุว่าเป็นของกัมพูชา ขณะที่เมื่อ 10 ปีก่อน พระราชบิดาของพระองค์ (พระองค์ด้วง) ก็แสดงการยืนยันถึงความเป็นดินแดนของกัมพูชาเหนือโคชินจีนผ่านฝ่ายฝรั่งเศสเช่นกัน แต่ฝรั่งเศสก็ยังไม่ให้น้ำหนักหรือให้ความสำคัญต่อหนังสือดังกล่าว

อีก 26 ปีต่อมา สถานการณ์เขตแดนอินโดจีนฝรั่งเศส-กัมพูชา-สยาม ซึ่งปะทะและแข่งขันการอ้างสิทธิเหนือดินแดนลาวตลอดลุ่มแม่น้ำโขง ก็ได้มาถึงบทสรุปในช่วงเดือนกรกฎาคม ค.ศ.1893 (หรือ 10 ปีหลังการตกเป็นอาณานิคมของเวียดนาม) ในเหตุการณ์ที่ฝ่ายสยามเรียกว่า “วิกฤตการณ์ ร.ศ.112” ที่ฝรั่งเศสนำเรือรบ 2 ลำบุกฝาด่านที่ปากแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นมาถึงเมืองหลวงกรุงเทพฯ ได้เมื่อ 13 กรกฎาคม เหตุการณ์ต่อเนื่องมาจนถึงวันที่ 29 กรกฎาคมจึงยุติลงเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯยอมจำนนอย่างไม่มีเงื่อนไข และนำมาสู่การมีสนธิสัญญาฝรั่งเศส-สยามฉบับ 3 ตุลาคม ค.ศ.1893 ที่มีเงื่อนไขสำคัญคือ ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเป็นของอินโดจีนฝรั่งเศส⁶⁰ ซึ่งหมายถึงเขตลาวเป็นส่วนใหญ่ รวมทั้งเขตเมืองสตั้งตรงด้วย ต่อมาฝรั่งเศสจัดเขตจังหวัดสตั้งตรงที่มีความกำกวมว่าเป็นทั้งเขมรและลาวนั้นให้อยู่ในอาณาเขตของกัมพูชา

ในรายละเอียดข้อสนธิสัญญาฉบับ ค.ศ.1893 นี้ แสดงให้เห็นว่า ฝรั่งเศสมีเป้าหมายอย่างเด่นชัดมากขึ้นที่จะครอบครองเขตเมืองพระตะบองและเมืองเสียมเรียบ และกีดกันสยามออกไปจากเขตเมืองดังกล่าว ดังจะเห็นได้จากข้อสัญญาที่ระบุนำสยามมีเรือรบประเภทต่างๆ ทั้งในแม่น้ำโขงและทะเลสาบ ห้ามสยามมีกองทหาร ตลอดจนถึงด่านค้าขายต่างๆ ในเขตเมืองทั้งสองและตลอดรัศมี 25 กิโลเมตรทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ส่วนทั้งคนและเรือประเภทต่างๆ ของฝรั่งเศสนั้นสามารถเดินทางได้อย่างสะดวกในทะเลสาบและแม่น้ำโขง ซึ่งหมายความว่า ฝ่ายฝรั่งเศสสามารถเข้าถึงเมืองพระตะบองและเสียมเรียบได้อย่างไม่มีข้อจำกัด และเพื่อเป็นความเท่าเทียม เฉพาะคนสยามที่มีภูมิลำเนาในจังหวัดเหล่านี้ก็สามารถเดินทางในเขตกัมพูชา-ลาว-แม่น้ำโขงได้อย่างคนอินโดจีน-ฝรั่งเศส ทั้งนี้ใน “สัญญาน้อย” ที่แนบท้ายได้ระบุไว้ด้วยว่า ฝรั่งเศสจะยึดจันทบุรีซึ่งเป็นเมืองสำคัญของสยามมาตั้งแต่สมัยอยุธยาไว้ “จนกว่าจะได้กระทำสำเร็จแล้วตามข้อความในหนังสือสัญญานี้” ซึ่งเห็นได้ว่าการยึดจันทบุรีไว้ของฝรั่งเศสนั้น คงไม่มีระยะเวลาที่สิ้นสุด

อีก 10 ปีต่อมาหลังจากเจรจาทางการทูตฝรั่งเศส-สยามกันหลายครั้ง ทั้งสองฝ่ายได้บรรลุข้อตกลง "เพื่อจะระงับความยากบางอย่าง" ที่เกิดขึ้นทั้งบนโต๊ะเจรจาและในพื้นที่แห่งความขัดแย้ง ฝรั่งเศสได้ครอบครองดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขง 2 จุด คือ ส่วนลาวที่ต่อมาเรียกว่าแขวงไชยบุรี และส่วนลาวด้านใต้ที่เป็นแขวงจำปาสัก และเขตเมืองมโนไพรในกัมพูชา เพื่อแลกกับการยอมถอนกองทหารฝรั่งเศสออกจากเมืองจันทบุรี แต่ในทางปฏิบัติ ฝรั่งเศสเข้ายึดเมืองตราดแทน ส่วนข้อปฏิบัติต่อเขตเมืองพระตะบอง และเมืองเสียมเรียบของฝ่ายฝรั่งเศสยังคงเหมือนเดิม นอกจากนี้ ฝรั่งเศสยังระบุไว้ในสัญญาว่าด้วยโครงการสร้างรถไฟจากเมืองหลวงพนมเปญมายังเมืองพระตะบอง และโครงการขุดลอกคลองเมืองพระตะบองที่เป็นเส้นทางคมนาคมทางเรือที่เชื่อมระหว่างทะเลสาบกับตัวเมือง โครงการทั้งสองนี้จะดำเนินงานในนามความร่วมมือสยาม-ฝรั่งเศส แต่เห็นได้ว่าโครงการนี้เป็นวัตถุประสงค์และผลประโยชน์ทั้งทางเศรษฐกิจและการเมืองของฝ่ายฝรั่งเศส-กัมพูชามากกว่า

ฝรั่งเศส-สยามได้ทำสนธิสัญญาเพื่อ "ให้แล้วเสร็จเป็นครั้งที่สองโดยทางต่างฝ่ายต่างผ่อนผันแลกเปลี่ยนเขตแดนต่อกัน" ในอีก 3 ปีต่อมา คือฉบับลงวันที่ 23 มีนาคม ค.ศ.1907⁶¹ โดยฝรั่งเศสได้เขตเมืองพระตะบอง เมืองศรีโสภณ และเมืองเสียมเรียบ ส่วนสยามได้เมืองด่านซ้าย และเมืองตราด ตลอดจนเกาะที่อยู่ใต้แหลมจนถึงเกาะกูด ทั้งยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของชนเอเชียที่อยู่ในสังกัดหรือ "บังคับ" ฝรั่งเศส โดยคนเหล่านี้ต้องขึ้นศาลสยามเหมือนกับคนไทย

จากพัฒนาการปัญหาเขตแดนระหว่างกัมพูชาฝรั่งเศส-สยามในห้วง 4 ทศวรรษนั้น น่าจะกล่าวสรุปได้ว่า ฝรั่งเศสแสดงความมุ่งมั่นเพิ่มมากขึ้นตลอดมาเพื่อให้ได้มาซึ่งการครอบครองอาณาบริเวณที่เคยเป็นดินแดนของกัมพูชาตามแนวคิดของพระนโรดม ดินแดนที่เรียกว่าเมืองพระตะบองเมืองเสียมเรียบนี้ ฝ่ายสยามในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ รัชกาลที่ 1 ได้ขอจากพระองค์เอง กษัตริย์กัมพูชาที่ต้องลี้ภัยมาอยู่กรุงเทพฯ นานกว่า 10 ปีตั้งแต่สมัยทรงพระเยาว์ และภายใต้การสนับสนุนจากกองทัพสยาม โดยการนำของเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ก็สามารถช่วยให้พระองค์เองเสด็จกลับและขึ้นเป็นกษัตริย์กัมพูชาได้อีกครั้งในปี ค.ศ.1794 ทั้งนี้ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์จะปกครองอาณาเขตอย่างมีอำนาจอาญาสิทธิ์ และในฐานะ "เจ้าประเทศราช" ที่ขึ้นต่อสยาม⁶²

นอกจากนี้ ยังมีปัจจัยอีก 2 ประการที่ทำให้ฝรั่งเศสต้องเข้าครอบครองเมืองพระตะบองและเสียมเรียบ (ซึ่งดั้งเดิมรวมเรียกว่า เมืองพระตะบอง ดังนั้น เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ จึงเป็นเจ้าประเทศราชเมืองพระตะบอง แต่ในระยะหลังมา ทางกรุงเทพฯ จะตัดพื้นที่ตอนเหนือทะเลสาบออกเป็นเมืองเสียมเรียบ โดยให้เจ้าเมืองขึ้นต่อกรุงเทพฯ โดยตรง ไม่ขึ้นต่อพระตะบอง นับหนึ่งก็คือการลดทอนอำนาจของเจ้าเมืองพระตะบองนั่นเอง ดังนั้น การพิจารณาปัญหาของเมืองพระตะบองและเมืองเสียมเรียบ หลายครั้งก็ไม่อาจกล่าวได้อย่างแยกออกเป็นสองเมืองอย่างชัดเจน รวมทั้งเมืองศรีโสภณที่ถูกแยกออกมาจากเมืองพระตะบองในระยะหลังด้วย) คือ

ประการที่หนึ่ง : ความสัมพันธ์ทางประวัติศาสตร์

กัมพูชามี "ราชพงศาวดาร" หรือ "รบบา กุสตร" ที่แปลว่า เรื่องเล่า-ประวัติศาสตร์ของกษัตริย์-เจ้านาย⁶³ ซึ่งฉบับชำระที่ถือว่าเก่าแก่สุดคือฉบับปี ค.ศ.1818 รองลงมาคือ ฉบับ ค.ศ.1869, ค.ศ.1878, ค.ศ.1903 ซึ่งฉบับเหล่านี้จะเป็นส่วนสำคัญให้กับฉบับคัดลอกต่างๆ นั้นหมายความว่าฉบับชำระเก่าสุดก็อยู่ในสมัยพระองค์จันท์ ท่ามกลางสงครามกลางเมืองและการรบกันระหว่างสยามกับเวียดนามบนแผ่นดินกัมพูชา ส่วนอีก 3 ฉบับต่อมานั้นเป็นฉบับที่ชำระในยุคสมัยพระนโรดมภายใต้การอารักขาของฝรั่งเศส ดังนั้นน่าจะกล่าวสรุปได้ว่า แม้กัมพูชาจะอยู่ในยุคสมัยรัฐอารักขา กัมพูชาก็พยายามสร้างประวัติศาสตร์ของตนเอง (อาณาจักร-ราชสำนัก)

ยอร์ช มาสเปโร นักวิชาการชาวฝรั่งเศสผู้สนใจกัมพูชาศึกษา ได้แสดงให้เห็นลักษณะเฉพาะของราชพงศาวดารกัมพูชาว่า เนื่องจากข้อจำกัดด้านหลักฐานที่ตกทอดมา กัมพูชาจึงหยิบยืมโครงเรื่องมาจากราชพงศาวดารกรุงสยาม

และเมื่อกรุงสยามยึดเอาปี ค.ศ.1350 หรือปีที่พระเจ้าอู่ทองสถาปนาอยุธยา กัมพูชาจึงเริ่มต้นเรื่องของตนด้วยปี ค.ศ.1340 สมัยพระบาทนิพพานบาท หรือหลังสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มากกว่าศตวรรษครึ่งแล้ว หรือเป็นปลายยุคสมัยเมืองพระนคร ซึ่งจากข้อสังเกตของมาสเปโรสามารถพิจารณาต่อมาตามโครงเรื่องทั้งของสยามและน่าจะของกัมพูชาด้วยได้คือ การสงครามกับสยามและการย้ายเมืองหลวงจากเมืองพระนครมาอยู่ตะแวง-บันทวยศรี-อุคงมีไชย-พนมเปญ โดยนับตามโครงเรื่องนี้ กัมพูชาย่อมเห็นถึงความสำคัญขงเมืองพระนครในฐานะของการเป็นเมืองหลวงเก่าที่ยิ่งใหญ่ และหากพระจอมเกล้าฯ แห่งสยาม ยังทรงเคยมีพระราชประสงค์ในการให้ย้ายปราสาทหินจากเมืองพระนครเพื่อมาไว้ที่กรุงเทพฯ สักหลังเมื่อ ค.ศ.1860 เพื่อ “จะเป็นเกียรติยศไปภายหน้า” แต่ไม่ประสบความสำเร็จ ได้เพียงแต่จำลองปราสาทนครวัดไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระราชวังเท่านั้น (ปี ค.ศ.1867) “เพื่อจะให้คนทั้งหลายเห็นว่าเป็นของอัศจรรย์”⁶⁴ แต่สำหรับราชสำนักกัมพูชา นครวัดนั้นจากจุดเริ่มต้นคือวิษณุสถานที่ถูกแปลงเป็นพุทธศาสนสถานอันศักดิ์สิทธิ์ ที่มีหลักฐานว่า แม้เมืองพระนครจะถูกทิ้งร้าง แต่นครวัดในระหว่างศตวรรษที่ 16-18 ก็มีผู้เดินทางมานมัสการเรื่อยมา ทั้งมีจารึกที่กำแพงระเบียงของนครวัดในช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้ถึง 40 หลัก⁶⁵

นอกจากนี้ ประวัติศาสตร์ของกัมพูชาก็จะได้รับการพัฒนามากยิ่งขึ้น เมื่อนักวิชาการชาวฝรั่งเศสได้เข้ามาศึกษาและเขียนประวัติศาสตร์กัมพูชาด้วย แม้งานกลุ่มแรกๆ จะยังใช้ราชพงศาวดารกัมพูชามาเป็นหลักฐาน รวมทั้งได้แปลเป็นภาษาฝรั่งเศส แต่งานของเฮย์โมนิเออร์ เรื่อง *Le Cambodge* เล่มที่ 3 ที่จัดพิมพ์เมื่อ ค.ศ.1904 นั้น เขาก็ค้นคว้าหลักฐานจากนักประวัติศาสตร์จีนและจดหมายเหตุร่วมสมัยของชาวยุโรปด้วย ทั้งหมดนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่า กัมพูชา-ราชสำนักกัมพูชา-ฝรั่งเศส ย่อมไม่ได้ตัด “ตัวตน” ของเมืองพระตะบองเมืองเสียมเรียบออกจากประวัติศาสตร์กัมพูชาที่มีพัฒนาการมาอย่างยาวนาน

ผลงานที่ปลุกนครวัดและปราสาทหินของกัมพูชาให้อยู่ในความสนใจของคนยุโรป คือผลงานขององรี มูโฮต์ (Henri Mouhot, 1826-1861)⁶⁶ ชาวฝรั่งเศส ผู้สนใจเรื่องวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ ทั้งมีความสามารถด้านการถ่ายภาพและสเกตซ์ภาพได้เป็นอย่างดี มูโฮต์ได้รับการสนับสนุนจากสมาคมภูมิศาสตร์และสัตวศาสตร์ กรุงลอนดอน ให้เดินทางมาสำรวจในดินแดนสยาม กัมพูชา และลาว เมื่อปี ค.ศ.1858 ในช่วง 3 ปีของการเดินทางสำรวจนั้น เขาได้เข้าสู่กัมพูชาในช่วงปลายปี ค.ศ.1858-ต้นปี ค.ศ.1860 และได้เดินทางเข้าไปเยือนนครวัดนครธม ถัดจากกัมพูชาเขาเดินทางไปสำรวจที่ลาวและเสียชีวิตแถบเมืองหลวงพระบาง ผลงานของมูโฮต์ถูกรวบรวมนำส่งกลับไปให้ครอบครัว ต่อมาในปี ค.ศ.1863 ผลงานของเขาและภาพสเกตซ์ที่สวยงามก็ถูกตีพิมพ์ในวารสารฝรั่งเศส ขณะที่ปีถัดมาก็ถูกแปลและตีพิมพ์ในโลกภาษาอังกฤษ หลังจากนั้นก็ถูกจัดพิมพ์เรื่อยมาถึงปัจจุบัน เรื่องราวชีวิตและความตายของเขา รวมกับเรื่องราวของนครวัดนครธม สิ่งมหัศจรรย์ที่ไม่น่าเชื่อว่าจะมีอยู่ในดินแดนบริเวณอาณานิคม กระตุ้นความสนใจของชาวยุโรปจำนวนมากนับแต่นั้นมา และเป็นแรงกระตุ้นให้มีการจัดตั้งสถาบันทางวิชาการในระยะต่อมาเพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ของกัมพูชาสมัยพระนครที่หายสาบสูญไปแล้ว โดยเฉพาะการตั้ง “สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ (Ecole Française d'Extrême Orient) เมื่อปี ค.ศ.1901 ที่มีการวางรากฐานสำคัญ 4 ประการให้กัมพูชา คือ การจัดทำบัญชีโบราณวัตถุ การจัดเก็บรักษา การจัดทำพิพิธภัณฑ์ และการห้องสมุด ดังนั้น นครวัดและนครธมจึงกลายเป็นสิ่งสำคัญยิ่งสำหรับฝรั่งเศสที่ถือตนว่าเป็นผู้ค้นพบและยังต่อยอดต่อภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของกัมพูชาที่กำลังลึบเลือนให้สำนักถึงความยิ่งใหญ่ของตนในอดีตกาล เป็นการช่วยให้ชาวกัมพูชาได้ “ค้นพบประวัติศาสตร์ของตนเอง”⁶⁷

หลังความสำคัญทางประวัติศาสตร์ของนครวัดนครธมนี้นี้ สมเด็จพระมหาเจษฎาดำรงราชานุภาพ อดีตเสนาบดีมหาดไทย ในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นช่วงแห่งการเผชิญหน้าปัญหาเขตเมืองเหล่านี้กับฝรั่งเศส-กัมพูชา ก็ทรงพบ และได้บันทึกไว้ในหนังสือ “นิราศนครวัด” ซึ่งได้เสร็จไปเที่ยวเมื่อปี ค.ศ.1924 ซึ่งที่เมืองพนมเปญ พระองค์ได้เที่ยวชมเจดีย์พนมเทียญ และได้บันทึกไว้ถึงการแสดงออกซึ่งความต้องการของฝ่ายกัมพูชาที่อยากได้นครวัด (เสียมเรียบ-พระตะบอง) กลับคืนเป็นของเขมร ว่า

“มีวิหารหลังหนึ่งอยู่บนยอดเขาข้างหน้าพระมหาธาตุ ... ลวดลายที่ปั้นในวิหารก็ดี เครื่องประดับในบริเวณ เชนรูปภาพที่ตั้งตามรายบันไดที่ขึ้นก็ดี มักถ่ายแบบรูปภาพที่นครวัดมาทำ แปลว่าทำในสมัยเมื่อกำลังอยากจะได้นครวัดกลับคืนมาเป็นของเขมร ครั้นเมื่อได้สมประสงค์ จึงทำรูปสมเด็จพระศรีสวธิต (พระสิสุวธิต – ผู้เขียน) ทรงเครื่องต้นหล่อด้วยทองบรอนซ์ตั้งไว้ที่กลางเนินเขาพนมเพ็ญข้างด้านใต้ มีศิลาจารึกบอกเรื่องเป็นอนุสาวรีย์ด้วย” ⁶⁸

ประการที่สอง : ยุทธศาสตร์-ผลประโยชน์-เกียรติภูมิ

พื้นที่ของกัมพูชาในปัจจุบันมี 181,035 ตารางกิโลเมตร หากพื้นที่ของกัมพูชาเป็นไปตามสนธิสัญญาฝรั่งเศส-สยาม ค.ศ.1867 นั้น กัมพูชาจะมีขนาดเพียงครึ่งหนึ่งของปัจจุบันเท่านั้น เฉพาะเขตเมืองพระตะบองและเสียมเรียบ ในยุคศตวรรษที่แล้วนี้ ก็มีพื้นที่รวมกันประมาณ 30,000 ตารางกิโลเมตร หรือราว 1 ใน 6 ของพื้นที่ประเทศกัมพูชาปัจจุบัน

พื้นที่เมืองพระตะบองและเสียมเรียบ เป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์ของการควบคุมกัมพูชาที่สำคัญของฝ่ายสยามมาตั้งแต่ในอดีต คำอธิบายความสำคัญเชิงภูมิยุทธศาสตร์นี้ จะปรากฏในงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ใน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อ ค.ศ.1815 สมัยพระองค์จันทร์ ที่ได้ร่วมมือกับฝ่ายเวียดนามเพื่อพยายามแย่งชิงเมืองพระตะบองจากสยาม โดยอธิบายว่า

“ฝ่ายข้างเมืองเขมรในเวลานั้น ญวนให้กองไปโหเป็นข้าหลวงขึ้นมากำกับเมืองเขมรอยู่ สมเด็จพระอุไทยราชปรีชากับองค์โหว่า เมืองพิตบองแต่ก่อนก็เป็นเมืองขึ้นของกรุงกัมพูชา พังตกไปเป็นเมืองขึ้นของไทย ไทยได้เมืองพิตบองเป็นที่พักกองทัพแลเสบียงอาหาร จึงสามารถทำการรบพุ่งในเมืองเขมรได้ ถ้าเขมรได้เมืองพิตบองกลับคืนไปเสียแล้ว ไทยก็จะหมดที่มั่น เขมรไม่ต้องเกรงทัพศึกที่จะมาจากทางเมืองไทยต่อไป” ⁶⁹

เมื่อฝรั่งเศสเข้ามาอารักขากัมพูชา ฝรั่งเศสได้ให้ย้ายเมืองหลวงจากอุดงมีไชยไปยังพนมเปญ ณ จุดยุทธศาสตร์ของแม่น้ำจตุรมุข ซึ่งเป็นความเชื่อที่ว่าจากจุดนี้ฝรั่งเศสสามารถเดินทางตามแม่น้ำไปยังเมืองสำคัญของกัมพูชาได้ทั้งสิ้น และสามารถควบคุมสถานการณ์ของเมืองหลวงกัมพูชาได้ดีกว่า เพราะเรือสมัยใหม่เป็นยุทธวิธีทั้งด้านการทหารและการค้าในช่วงนั้น ซึ่งด้วยวิถีคิดดังกล่าวนี้ ฝรั่งเศสจึงตั้งประเด็นเกี่ยวกับการห้ามเรือทหารของฝ่ายสยามอยู่ในน่านน้ำทะเลสาบและแม่น้ำโขง ดังปรากฏในสนธิสัญญาตั้งแต่ฉบับ ค.ศ.1893 ซึ่งย่อหมายความว่า ฝรั่งเศสสามารถเข้าถึงเมืองพระตะบองและเสียมเรียบได้เร็วกว่าไทย ที่ต้องเดินทางโดยทางบกจากปราจีนบุรี (กรุงเทพฯ-ปราจีนฯ เดินทางทางน้ำได้)

ปัญหาสำคัญของกัมพูชาในสมัยดังกล่าวนี้ คือการเกิดกบฏครั้งใหญ่ๆ หลายครั้ง และในแต่ละครั้งก็มีการอพยพครัวเรือนชาวกัมพูชาเข้าไปยังเขตเมืองพระตะบอง เพราะนอกจากจะเป็นเขตอุดมสมบูรณ์ที่สำคัญด้านข้าวปลาอาหารแล้ว ยังเป็นเขตที่ค่อนข้างสงบ ดังนั้นเขตเมืองพระตะบองและเสียมเรียบจึงเป็นเสมือนเขต “ภาพลักษณ์” ที่แย่งชิงกัน กัมพูชาระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ในช่วงท้ายของรัชสมัยพระบรมโกศที่ฝรั่งเศสสามารถเข้าควบคุมการบริหารได้มากขึ้น นโยบายหนึ่งที่ฝรั่งเศสนำมาใช้คือการเลิกไพร่ทาสอย่างจริงจัง ซึ่งจะกลายเป็นหนึ่งในวิธีการดึงดูดผู้คนในเขตพระตะบองเสียมเรียบให้อพยพมาเป็นคนใน “บังคับ” ฝรั่งเศส ⁷⁰ ทั้งนี้แม้ว่าในส่วนกลางของสยามจะมีนโยบายเลิกทาสไพร่แล้ว แต่พระตะบองก็ยังเป็น “เขตปกครองพิเศษ” ของสยามอยู่เช่นเดิม

เรื่องเล่าลือของฝ่ายฝรั่งเศสที่เห็นความร่ำรวยของเมืองพระตะบองจากที่เชื่อกันว่า พระยาคณาธรณินทร์ เจ้าเมืองพระตะบอง "มีสมบัติพัสถานเกือบทั้งเมือง" ⁷¹ นอกจากนี้ยังมีบันทึกของชาวฝรั่งเศสคนหนึ่งที่ประเมินความมั่งคั่งของเมืองพระตะบองไว้ว่า "ในพระตะบองเพียงแห่งเดียว การเคลื่อนไหวทางการค้าเป็นไปอย่างเข้มข้น ... ซึ่งอาจคิดเป็นมูลค่าได้ 3 ล้านฟรังก์ บริเวณที่ทำการเพาะปลูกก็กว้างใหญ่ไพศาล นาข้าวกว้างไกลสุดสายตา ปริมาณผลผลิต ซึ่งส่งออกใน ค.ศ.1901 ไม่ต่ำกว่า 40,000 ตัน เพียงจากพระตะบองและมณฑลบุรีนั้น" นอกจากนี้ "การค้าไม้...ให้ผลประโยชน์ดี การประมงช่วยป้อนผลผลิตไปยังตลาดปลาเค็มของไซลอนและพม่า และหัวเมืองต่างๆ ในประเทศจนถึงโคราซ การเลี้ยงสุกรและโคกระบือก็เจริญรุ่งเรือง ... ทั้งยังให้สินค้าหนังและเขาสัตว์ด้วย ในป่าแถบภูเขาก็สามารถเก็บกระวานได้หลายร้อยหาบ" ⁷² ส่วนรัฐบาลสยามก็ถือโอกาสให้สัมปทานบริษัทเอกชนทำปอพลอยไพลินในเขตเมืองพระตะบอง (ไพลิน) มาตั้งแต่ ค.ศ.1894 โดยได้เงินค่าสัมปทานปีละ 37,000 บาทเป็นผลประโยชน์ของกรุงเทพฯ ⁷³

เรื่องของคน-ข้าว-ปลา-การค้า-ปอพลอยไพลิน อาจมีรายละเอียดอีกมากเกี่ยวกับมุมมองด้านผลประโยชน์ในเขตเมืองพระตะบอง แต่ประเด็นหนึ่งที่เกี่ยวเนื่องกับปมปัญหาเชิงจิตวิทยาการเมืองและเศรษฐกิจของฝรั่งเศสในช่วงต้นทศวรรษ 1870 เป็นต้นมาคือ เมืองพระตะบองและเลียมเรียบของกัมพูชา ถูกเชื่อกันโดยชาวฝรั่งเศสว่ามีสถานะเท่ากับเมืองอัลซาสและลอเรน (Alsace-Lorraine) ซึ่งฝรั่งเศสเสียให้แก่เยอรมันในการรบที่ฝรั่งเศสแพ้ปี ค.ศ.1870-1871 ซึ่งทำให้พระยาสุริยานุวัตร ทูตไทยประจำปารีสแจ้งกลับมายังสยามเมื่อปี ค.ศ.1902 ว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิด "ความมุ่งหมายอันยิ่งใหญ่ของคอฟเวอร์แมนต์ฝรั่งเศสได้ตั้งความเพียรจะรีดรัดเอาเมืองพระตะบอง เลียมรัฐ ให้จงได้" ⁷⁴

ปัจจัยจากการแพ้สงครามและสูญเสียดินแดนอัลซาสและลอเรนของฝรั่งเศส (ค.ศ.1871) ตามมาด้วยภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ ค.ศ.1873 วิกฤตการณ์ส่งออกสินค้า ค.ศ.1882 เหล่านี้คือปัจจัยที่ทำให้ฝรั่งเศสดำเนินนโยบายแบบแข็งกร้าวและยึดหรือครอบครองดินแดนในภูมิภาคนี้ รวมทั้งเมืองพระตะบองและเลียมเรียบ ทั้งนี้เพราะสามารถตอบสนองต่อปมปัญหาเชิงจิตวิทยาการเมืองและเศรษฐกิจของเมืองแม่ได้นั่นเอง ⁷⁵

5. รัชกาลที่ 5 กับฝรั่งเศสและกัมพูชา

นับจากสนธิสัญญาฝรั่งเศส-สยามที่เจรจาตกลงกันในประเด็นดินแดนกัมพูชาในปีก่อนสุดท้ายแห่งรัชสมัยพระจอมเกล้าฯ ค.ศ.1867/2410 แล้ว หากพิจารณาจากงานศึกษาของฝ่ายไทย พบว่า เรื่องเกี่ยวกับฝรั่งเศสและกัมพูชานั้นจะหายไปประหนึ่งไม่มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันเป็นเวลาถึง 20 ปี แต่ปัญหากับฝรั่งเศสจะปรากฏอีกครั้งในประเด็นดินแดนสิบสองจุไทยทางภาคเหนือของลาว เมื่อปี ค.ศ.1887-1888/2430-2431 และเป็นเหตุการณ์ที่มีความสืบเนื่องอย่างสำคัญกับวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 (ค.ศ.1893/2436) ที่ประเด็นปัญหาเรื่องดินแดนและคนในเขตพระตะบอง-เลียมเรียบจะมีขึ้นควบคู่ไปกับปัญหาเดียวกันนี้ในเขตลาว ปัญหาทั้งด้านกัมพูชาและลาวจะยุติลงในอีก 13 ปีต่อมาเมื่อมีสนธิสัญญาฝรั่งเศส-สยาม ค.ศ.1907/2449

ทัศนะต่อฝรั่งเศส

ก่อนหน้าการลงนามในสนธิสัญญาฝรั่งเศส-สยาม ค.ศ.1867/2410 พระจอมเกล้าฯ แห่งสยาม ก็ดูเหมือนจะทรงมีทัศนะที่ไม่ต่างไปจากพระองค์ด้วงแห่งกัมพูชา ที่องค์กษัตริย์ทั้งสองต่างยังทรงมีความหวังว่า ฝรั่งเศสจะ "ให้ความยุติธรรมต่อคำร้องขอของเรา" ในกรณีของพระองค์ด้วงคือความหวังที่ฝรั่งเศสจะเอาดินแดนกัมพูชาที่เวียดนามยึดครองไปในรอบ 200 ปีที่ผ่านมากลับคืนให้กัมพูชา ขณะที่พระจอมเกล้าฯ ทรงหวังว่าฝรั่งเศสจะยังคงให้สยามเป็นใหญ่และครอบครองกัมพูชาต่อไป ดังที่ปรากฏเป็นพระราชหัตถเลขาของพระองค์ถึงมงติญี กงสุลฝรั่งเศสประจำสยาม เมื่อวันที่ 19 มกราคม ค.ศ.1867/2409 หรือก่อนหน้าการลงนามสนธิสัญญาราวครึ่งปี (สนธิสัญญา 15 กรกฎาคม ค.ศ.1867/2410)

"เราขอบอกท่านด้วยความเจ็บปวดยิ่งว่า สืบเนื่องจากเหตุการณ์อันไม่สมควรมากมายหลายครั้ง ซึ่งกระทำซ้ำแล้วซ้ำอีกโดยบรรดาผู้แทนของฝรั่งเศส เหตุการณ์ไม่สมควรดังกล่าวไม่ต้องสงสัยเลยว่า รัฐบาลแห่งสมเด็จพระจักรพรรดิมิได้ล่วงรู้หรืออย่างน้อยก็รู้น้อยมาก ... เราขอให้ท่านได้โปรดให้ความยุติธรรมต่อคำร้องขอของเรา และตัดสินใจในทางเอื้ออำนวยให้เราได้รับการและครอบครองต่อไปอย่างสงบสุข ซึ่งบรรดาหัวเมืองต่างๆ ที่อยู่ในอำนาจของเรามานาน นับได้กว่า 4 รัฐสมัยต่อกันมาแล้ว เป็นระยะเวลา 84 ปี ทั้งเราขอให้เลิกการกระทำอันมิชอบบางประการ อันมีแนวโน้มที่จะรบกวนความสงบสุขแห่งรัฐของเรา และผลประโยชน์แห่งท้องพระคลังของเราด้วย" ⁷⁶

ในทางตรงกันข้าม เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหพระกลาโหม ผู้ซึ่งมีบทบาทในการทำสนธิสัญญากับต่างประเทศ มาตลอดสมัยรัชกาลที่ 4 นั้น ในระหว่างการเจรจากับฝรั่งเศสก่อนที่จะตกลงกันได้เป็นเวลา 2 ปี เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ดูจะมองในแง่ความเป็นจริงมากกว่าว่า "อำนาจ" เป็นเครื่องตัดสินที่สำคัญ ดังที่ได้มีจดหมายถึงกงสุลไทยประจำกรุงลอนดอน (พระสยามธุระพาทะ) ลงวันที่ 10 พฤศจิกายน ค.ศ.1865/2408 ว่า

"คนฝรั่งเศสทำอะไรก็เอาอำนาจเข้ามาข่มเอาดังนี้ ครั้นจะว่ากล่าวโต้แย้ง ก็จะเป็นความลำบากยิ่งยาวไป จึงได้ยอมทำอากริแมน ถอนหนังสือเก่าเสีย (คือ สนธิสัญญาฉบับสยาม-กัมพูชา ค.ศ.1863/2406 : ผู้เขียน) แต่ ณ วันที่ 14 เดือนแฟบรูารีแล้ว ความที่ปล่อยเมืองเขมรเสีย นั้น เพราะเห็นว่าจะรักษายาก จะต้องเป็นความเกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสต่อไป เมืองไทยมีอำนาจน้อย พุดไม่ขึ้น มีแต่จะแพ่พ่ายไปทุกคราว" ⁷⁷

แม้จะยังไม่มีข้อมูลว่า พระจอมเกล้าทรงคิดอย่างไรต่อฝรั่งเศสหลังจากฝรั่งเศสได้ครอบครองกัมพูชา แต่ประเด็นหนึ่งที่อาจเป็นภาพสะท้อนทางความคิดของราชสำนักสยามที่ต่อเนื่องมาจนถึงสมัยพระจุลเกล้าฯ คือ การที่ไม่มี การส่งเจ้านายไปศึกษาต่อในฝรั่งเศส ขณะที่ส่งไปศึกษาในยุโรปประเทศอื่นๆ โดยเฉพาะ อังกฤษ รัสเซีย เยอรมนี เป็นต้น ขณะที่เมื่อพระจุลจอมเกล้าเสด็จประพาสในช่วงแรกในแถบเอเชียนี้ก่อนที่ไปยุโรปนั้น ก็เน้นเสด็จประพาสในดินแดนอาณานิคมของอังกฤษ (สิงคโปร์ มาเลเซีย พม่า อินเดีย) และอาณานิคมของดัตช์ (ชวา อินโดนีเซีย) ซึ่งน่าจะหมายความว่า ราชสำนักสยาม "ไม่ชอบ" และหรืออาจหลีกเลี่ยงการปฏิสัมพันธ์กับฝรั่งเศส แต่ด้านหนึ่งอาจเป็นไปได้ด้วยว่า ฝรั่งเศสไม่มีสถาบันกษัตริย์อีกต่อไปนับจากสิ้นพระเจ้านโปเลียนที่ 3 เมื่อปี ค.ศ.1871/2414

วิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ยั้่นน่าจะตอกย้ำถึงการเป็นชาติมหาอำนาจที่ "รุกราน" ของฝรั่งเศสในใจของราชสำนักสยาม เพราะวิกฤตการณ์ครั้งนี้ไม่เพียงจะทำให้สยามสูญเสีย "การอ้างสิทธิ" ถึงอธิปไตยเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แต่สยามยังเสี่ยงต่อการเสียอธิปไตยให้กับฝรั่งเศส และสถาบันกษัตริย์สยามที่สืบทอดมาอย่างยาวนานอาจต้องตกอยู่ในสถานะเดียวกับสถาบันกษัตริย์ของกัมพูชา (ค.ศ.1863/2406) หรืออาจเป็นเช่นความพ่ายแพ้ของสถาบันจักรพรรดิของเวียดนามเมื่อทศวรรษที่แล้ว (ค.ศ.1883/2426) หรืออาจเป็นเช่นสถาบันกษัตริย์ของพม่าที่ถูกล้มเลิกโดยกองทัพอังกฤษในอีกไม่กี่ต่อมา (ค.ศ.1886/2439) โดยองค์กษัตริย์และมเหสีถูกเนรเทศไปอยู่อินเดีย และพม่าถูกผนวกเข้าเป็นมณฑลหนึ่งของอินเดียของอังกฤษ ส่วนสถานการณ์ของอดีตกษัตริย์หรือมหาราชแห่งแคว้นต่างๆ ในอินเดีย ที่พระจุลจอมเกล้าทรงได้พบเห็นได้รับทราบเมื่อสมัยยังเป็นยุวกษัตริย์ ทั้งในกรณีของ มหาราชแห่งพาราณสี มหาราชแห่งวิเชียรนครา มหาราชแห่งแคว้นอู๊ด ที่ต่างยังมีเงินร่ำรวย แต่ไร้แผ่นดินและบัลลังก์ รวมทั้งเรื่องราวของสุลต่านพระองค์สุดท้ายแห่งราชวงศ์โมกุลที่ยิ่งใหญ่ที่สืบเนื่องมาเกือบ 400 ปีนั้น หลังกบฏซีปอย พระองค์ก็ถูกเนรเทศไปอยู่พม่า โดยสรุป

สถานการณ์ของสถาบันกษัตริย์ในประเทศต่างๆ เหล่านี้เกิดขึ้นร่วมยุคสมัยของพระจุลจอมเกล้าฯ เอง และนี่อาจกล่าวได้ว่าเป็นประเด็นที่น่ากลัวยิ่งนักสำหรับสถานะของผู้ปกครอง

ยังไม่ปรากฏหลักฐานมากนักถึงทัศนะของพระจุลจอมเกล้าฯ เกี่ยวกับฝรั่งเศสในประเด็นต่างๆ แต่ในสถานการณ์ที่ทหารฝรั่งเศสเข้ายึดครองเมืองจันทบุรีและกระทำ "ทุรฉจร" ต่างๆ ตามที่ปรากฏในรายงานของฝ่ายสยามนั้น พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึง กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีการต่างประเทศ เมื่อ 28 กันยายน ค.ศ.1893/2436 หรือหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ราว 2 เดือน ว่า

"... การที่พวกทหารฝรั่งเศสไปทำที่เมืองจันทบุรีนั้น อับริเลื่อประมาณแล้ว จนไม่น่าเชื่อ แต่ก็ดูขื่นๆ ไป ไม่สู้น่าโกรธเหมือนอ้ายปาวิ เกือบจะกล่าวได้ว่า ถ้า (ปาวิ : ผู้เขียน) ตายแล้วให้ผ่าดูหัวใจ จะมีชื่อปาวิเหมือนควินแมรีเมืองอังกฤษ ... ปล. ทำใจความชั่วของฝรั่งเศสที่จันทบุรีจะแพร่หลายไปได้..."⁷⁸

ทัศนะที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นมุมมองหนึ่งของการสะท้อนสิ่งที่คิดกันอยู่ในราชสำนักสยามเกี่ยวกับฝรั่งเศส แต่อาจไม่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรมากนัก เช่นของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ที่อธิบายถึงการยอมต่อฝรั่งเศสในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 เพราะ "จำต้องยอมเพื่อรักษาอิสรภาพของสยามไว้ แม้เพียงสะสมกำลังให้พอสู้รบกันให้จริงจังได้อีกสักคราวหนึ่ง"⁷⁹ หรือการรายงานของพระสุริยานุวัตร กงสุลสยามประจำฝรั่งเศส ในช่วงระหว่างการเจรจากับฝรั่งเศสในปัญหาดินแดน ซึ่งรายงานต่างๆ ของพระยาสุริยานุวัตรนั้น น่าจะได้รับการทอดพระเนตรจากพระจุลจอมเกล้าฯ และพระองค์ "เชื่อว่า พระยาสุริยานุวัตรเห็นเหมือนกันกับที่ฉันเห็น"⁸⁰ ในการเจรจากับฝรั่งเศสเกี่ยวกับการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรี ซึ่งฝรั่งเศสพยายามที่จะต่อรองเพื่อคงทหารจำนวนหนึ่งไว้ต่อไปนั้น พระยาสุริยานุวัตรได้มีหนังสือรายงานถึงกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีการต่างประเทศ เมื่อ 9 กุมภาพันธ์ ค.ศ.1904/2446 ว่า "... เป็นการเจ็บหนักเจ็บหนา เหลือที่จะสงบความแค้นลงไว้ได้ เจ็บปวดตรงที่ว่า เราจะเอาทหารนี้ไว้เป็นลิมสำหรับที่จะดอกเอามณฑลเมืองตราดและเกาะกง แยกออกไปจากอกของเรา... ความเจ็บช้ำน้ำใจมีอยู่เช่นนี้ ถ้าไทยมีทหารเพียง 30,000 คน ได้ฟังถ้อยคำเช่นนี้ก็ต้องทำอะไรต่อไป ใส่ฝรั่งเศสออกไปเสียจากเมืองจันทบุรีก็แล้วกัน แต่ถ้าฝรั่งเศสรู้ว่าเรามีทหารถึงเท่านั้น ก็คงไม่ใช้น้ำเสียงเช่นนี้เป็นแน่..."⁸¹

โดยสรุปกล่าวได้ว่า ทัศนะต่อฝรั่งเศสนั้น ด้านหนึ่งคือความไม่ชอบ ความชิงชังรังเกียจ จากการกระทำที่รุกรานเอาแต่ได้ และไม่เป็นธรรมของฝรั่งเศส อีกด้านหนึ่งที่ฝังอยู่ในใจคือ อยากรต่อสู้กับฝรั่งเศสด้วยกำลัง หากว่าสยามมีกำลังอย่างเท่าเทียม

ทัศนะต่อดินแดนเมืองพระตะบอง-มณฑลบูรพา

ทัศนะที่สะท้อนให้เห็นถึงความคิดของราชสำนักสยามสมัยพระจุลจอมเกล้าฯ ได้ดีที่สุด คือบันทึกทัศนะของสมเด็จพระบรมราชินีนาถราชานุภาพ (แม้ว่าจะบันทึกไว้หลังเหตุการณ์ในลักษณะของการหาคำอธิบายให้กับการกระทำในอดีตก็ตาม) ซึ่งในห้วงเวลานั้น พระองค์ดำรงตำแหน่งเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระองค์ทรงเห็นว่า

"จริงอยู่ที่ไทยต้องเสียดินแดนไปบ้าง แต่เป็นดินแดนที่ไม่เคยเป็นของไทยจริงๆ แต่โบราณมา และซ้ำร้ายที่เป็นดินแดนเช่นเชื้อโรคภัย ถ้ายังติดอยู่กับร่างกาย คือประเทศไทยต่อไป พาให้เป็นโรคเรื้อรังต้องเยียวยารักษา เสียทรัพย์ เปลืองชีวิต เปลืองกำลัง ... (ดังนั้นจึงควร) ... ตัดเชื้อโรคร้ายให้สูญขาดไป ไม่ให้ติดต่อกุลลามถึงอวัยวะร่างกายและบ้านเมือง"⁸²

แนวความคิดของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพนี้ ต่อมาน่าจะได้รับการพัฒนาเป็นคำอธิบายต่อปัญหาดินแดนในสมัยรัชกาลที่ 4-5 ด้วยแนวทางที่ว่า เป็นการยอมเสียอวัยวะบางส่วนหรือดินแดนต่างๆ เพื่อรักษาร่างกายส่วนสำคัญที่สุดหรือประเทศไทยไว้นั่นเอง

"ดินแดนที่ไม่เคยเป็นของไทยจริงๆ แต่โบราณมา" นี้ หมายรวมทั้งดินแดนที่เป็นปัญหาในเขตนานและกัมพูชา ซึ่งปัญหาที่สำคัญซึ่งควบคู่ไปกับปัญหาดินแดนคือเรื่องของคนหรือประชากรในดินแดน ที่หลังปี ค.ศ.1893/2436 เป็นต้นมานั้น ฝ่ายฝรั่งเศสก็พยายามที่จะตีความให้ครอบคลุมไปถึงคนที่เข้ามาอยู่นานแล้วและคนรุ่นใหม่ในชั้นหลานเหลน ทั้งคนลาว กัมพูชา และเวียดนาม ขณะที่ฝ่ายไทยต้องการให้นับตั้งแต่ปีที่ทำสัญญากันเพื่อเป็นเส้นแบ่งว่าใครจะเป็นคน "ในบังคับ" ของชาติใด ระหว่างฝรั่งเศสกับสยาม ซึ่งจะเกี่ยวพันไปถึงประเด็นด้านสิทธิพิเศษด้านการศาลของคนในบังคับต่างชาติด้วย ปัญหาที่มีความสำคัญมากและเป็นประเด็นในการเมืองเรื่องการเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก ค.ศ.1897/2440 ของพระจุลจอมเกล้าฯที่เดียว⁸³

ปัญหาเรื่อง "คนเขมร" นี้ ฝ่ายสยามถึงกับพิจารณาจำแนกออกเป็น 4 พวก คือ

“จำพวกที่ 1 เขมรที่เป็นชาวสยามแท้ เรียกในราชการว่า “เขมรป่าดง” เป็นราษฎรเมืองสุรินทร์ สังขะ ชุขันธ์ ในมณฑลอีสานและในพื้นที่เมืองมณฑลนครราชสีมาที่มีบ้าง เขมรพื้นเมืองมณฑลบูรพาเป็นชาติเขมรกำพูชา แต่นับได้ในจำพวกนี้

จำพวกที่ 2 เขมรเก่าเป็นชาวกำพูชา แต่อพยพเข้ามาในกรุงสยามแต่แผ่นดินตากบ้าง ในรัชกาลที่ 1 บ้าง พวกนี้อยู่ในมณฑลราชบุรีโดยมาก

จำพวกที่ 3 เขมรกลาง เป็นชาวกำพูชา อพยพเข้ามาอยู่ในรัชกาลที่ 3 พวกนี้อยู่ในมณฑลกรุงเทพฯ และมณฑลปราจีนโดยมาก

จำพวกที่ 4 เขมรใหม่ เป็นชาวกำพูชา เข้ามาตั้งแต่คฤศศกราช 1858 ต่อมาจนถึงทุกวันนี้ คนจำพวกนี้ในมณฑลอื่นๆ ไม่รู้เท่าใดนัก มีมากแต่ในมณฑลบูรพา คือเมืองพระตะบองนี้เป็นต้น”⁸⁴

การจำแนกชาวกำพูชาออกเป็น 4 พวกนั้น มีขึ้นเพื่อให้ฝ่ายการต่างประเทศใช้เป็นประเด็นในการโต้แย้งที่ฝรั่งเศส “จะถือว่าเขมรสมควรจะต้องอยู่ในบังคับฝรั่งเศส เพราะเป็นชาติเขมร” เท่านั้น ซึ่งในความเป็นจริงมันมีความซับซ้อนและความแตกต่างของยุคสมัยของการดำรงอยู่และการอพยพด้วย ดังนั้น ฝ่ายสยามจึงคิดว่าฝรั่งเศสไม่อาจตีความครอบคลุมชาวกำพูชาทั้งหมดดังกล่าว

ในด้านการจัดการปกครองหัวเมืองของฝ่ายสยามนั้น ต่อเมืองพระตะบอง (ในที่นี้หมายรวมถึงเมืองเสียมเรียบด้วย) บันทึกเรื่อง “ราชการเมืองพระตะบอง”⁸⁵ ค.ศ.1895/2438 ซึ่งกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ได้ประเมินสถานการณ์ของเมืองพระตะบองร่วมกับนายเอ็ดเวิร์ด สโตเบล ที่ปรึกษาชาวอเมริกัน บนข้อมูลที่หลวงศรีสหเทพ ได้ถูกส่งไปตรวจราชการมณฑลพระตะบองมา บันทึกฉบับนี้ได้นำทูลเกล้าถวายพระจุลจอมเกล้าฯ ซึ่งกล่าวได้ว่า บันทึกนี้น่าจะเป็นเสมือนบทสรุปต่อแนวนโยบายดินแดนพระตะบองหรือมณฑลบูรพาในระยะต่อมา

บันทึกฉบับนี้ได้ประเมินสถานการณ์เกี่ยวกับคนกำพูชาที่มีอยู่ในพระตะบองว่า ยังมีชาวกำพูชาอพยพเข้ามายังพระตะบองอยู่เสมอ ทั้งนี้เพราะชาวกำพูชา “ย่อมรู้อยู่แก่ใจที่ดีเดียวว่าฝรั่งเศสในอินโดจีนได้ปกครองเมืองเขมรอย่างไร ตั้งแต่เจ้ากรุงกำพูชาลงมาถึงราษฎรเมืองเขมร ได้รับความบังคับกดขี่กดขี่อย่างไร และต้องเสียภาษีอากรเท่าใด” แต่ในกรณีนี้ฝรั่งเศสกลับปฏิบัติเป็นตรงกันข้ามในเมืองพระตะบอง เพราะที่ในเมืองนี้ “อำนาจและผลประโยชน์อยู่ในมือผู้ว่าราชการเมือง (หมายถึง เจ้าเมืองพระตะบองที่ปกครองในกิ่งประเทศราชต่อกรุงเทพฯ : ผู้เขียน) ราษฎรยังอยู่ในความบังคับแบบเก่าซึ่งยังมีการกดขี่มาก เมื่ออำนาจต่างประเทศเข้ามาแทรกแซง ราษฎรจึงเกิดความนิยม ด้วยประสงค์จะหลีกเลี่ยง

ความกตัญญูที่เคียดแค้นของวิธีการปกครองแบบเก่า มิใช่เป็นด้วยเกิดความนิยมรักใคร่ในฝรั่งเศส" จากบทสรุปนี้เห็นได้ว่า นี่คือการปัญหาการแย่งชิงประชากรกัมพูชาของทั้งสองฝ่าย และฝ่ายสยามก็มีบทสรุปต่อเจ้าเมืองพระตะบองว่า แทนที่จะเป็นเครื่องมือของรัฐบาลที่จะใช้จัดการเปลี่ยนแปลงทั้งปวงนี้ กลับเป็นเครื่องกีดขวางกั้นกันไม่ให้สำเร็จได้ดังความประสงค์ของรัฐบาล...ที่จะแก้ไขเหตุกีดขวางกั้นเช่นนี้ได้"

คำถามสำคัญที่สุดที่ได้รับการหยิบยกขึ้นมาในบันทึกราชการเมืองพระตะบองฉบับนี้ คือ "ทำไมฝรั่งเศสจึงยังไม่เอาเมืองพระตะบองจนบัดนี้" เพราะ "ไม่มีผู้ใดเลยที่จะแลเห็นว่าฝรั่งเศสไม่อยากจะเมืองพระตะบอง" บทสรุปเกี่ยวกับประเด็นนี้มีว่า "ฝรั่งเศสในอินโดจีนมีความคิดที่จะเอาเมืองพระตะบองมาช้านาน ที่ยังไม่รวบรัดแย่งชิงเอาเป็นเมืองของฝรั่งเศสจนปานนี้นั้น ... เพราะฝรั่งเศสเห็นว่า จะมีความลำบากมากกว่าประโยชน์ที่จะได้ กล่าวคือ เกรงผู้คนพลเมืองซึ่งเป็นคนไม่นิยมฝรั่งเศสอยู่โดยมาก จะต่อสู้หรือก่อการจลาจลขึ้นเมื่อแรกเมืองตกเป็นของฝรั่งเศส ฝรั่งเศสจะต้องลงทุนและใช้กำลังปราบปราม ... (ฝรั่งเศส) จึงคิดจะเอาโดยไม่ต้องลงทุนลงแรง ให้อุบายบีบคั้นรัฐบาลทางกรุงเทพฯ ให้จำเป็นต้องทำตามเพาะปลูกอำนาจฝรั่งเศสให้ยิ่งขึ้นทุกที ในเมืองนั้นจนถึงที่สุด ฝรั่งเศสเห็นว่า จะครอบงำเอาได้เมื่อใดโดยไม่ต้องลงทุนลงแรงก็จะครอบงำเอาเมื่อนั้น" หรือนัยหนึ่งคือ "ความคิดของฝรั่งเศสในอินโดจีนยังคงอยู่ในอุบายอย่างเดิม คือจะใช้ไทยให้รวบรัดเมืองพระตะบองให้แก่ฝรั่งเศส อย่างใช้พ่อครัวให้หุงข้าวให้กินจะนั้น"

ทางเลือก 2 แนวทางจากบันทึกฉบับนี้ของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ในฐานะเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย คือ พระองค์จะทรงบริหารจัดการบ้านเมืองให้เรียบร้อย หากมั่นใจได้ว่า "เมืองพระตะบอง (จะ) อยู่ในขอบเขตทสิมามั่นคง และเพื่อความสุขและประโยชน์ของชาวเมืองพระตะบองตั้งแต่พระยาคทธารเป็นต้นไป" แต่ถ้าในที่สุดแล้ว พระตะบองก็ต้องตกไปเป็นของฝรั่งเศส พระองค์ "เห็นว่า ทั้งไว้อย่างนี้ดีกว่า ถ้าฝรั่งเศสจะเอาเมืองพระตะบอง จะตีเมืองพระตะบองก็ให้ตีเอา จะได้ลงทุนลงแรงบ้าง" ทั้งฝ่ายสยามจะได้ไม่ต้องทำอะไรไว้ "เพื่อประโยชน์ของศัตรู"

แม้จะยังไม่มีเอกสารที่จะใช้ระบุถึงการเลือกเชิงนโยบายของฝ่ายสยามต่อเมืองพระตะบอง แต่ในทางปฏิบัติก็เห็นได้อย่างชัดเจนว่า สยามเลือกที่จะไม่ทำอะไรมากกว่า ซึ่งก็กล่าวสรุปได้อย่างกว้างที่สุดว่า สยามเองก็น่าจะเชื่ออย่างมากยิ่งว่า พระตะบองต้องถูกรวมเข้ากับกัมพูชาของฝรั่งเศสในท้ายสุด เพราะสภาพการณ์ที่เด่นชัดคือ ประชากรเกือบทั้งหมดในเมืองพระตะบองนี้ "พูดภาษาเขมร"⁶⁶ นอกจากนี้ในการสำรวจพรมแดนของฝ่ายสยามเพื่อใช้ในการยืนยันความเป็น "คนไทย" ในกรณีปัญหาเมืองตราด โดยผลสรุปมีว่า "พลเมืองที่อาศัยอยู่ทางด้านตะวันตกของภูเขาบรรทัดเป็น 'คนไทยพูดภาษาไทย' ส่วนพลเมืองที่อยู่ทางตะวันออกของภูเขานั้นเป็น 'คนเขมร พูดภาษาเขมร' ซึ่งภูเขาบรรทัดเป็นเส้นพรมแดนที่ทั้งฝ่ายยอมรับกันมา และไม่เคยรุกรานไปอีกฝ่ายหนึ่ง การสำรวจของฝ่ายสยามเพื่อใช้อ้างอิงเฉพาะกิจ ในด้านกลับกันย่อมเป็นการยืนยันได้ถึงลักษณะทั่วไปของแนวพรมแดนทางธรรมชาติและการเมืองระหว่างสยามกับกัมพูชาในกรณีพระตะบองได้เช่นกัน เพราะเทือกเขาบรรทัดยาวจนกระทั่งมาถึงเขตเมืองจันทบุรีและปราจีนบุรี (ปัจจุบันคือสระแก้ว) กับเมืองพระตะบอง"

ในปี ค.ศ.1896/2439 เพื่อสร้างกระบวนการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางของสยาม⁶⁷ รวมทั้งหัวเมืองประเทศราชและหัวเมืองชั้นนอก พระตะบองก็ได้รับการจัดตั้งเป็น "มณฑลเขมร" แต่อีก 3 ปีต่อมาเพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาดินแดนและประชากรกับฝรั่งเศส สยามจึงเปลี่ยนชื่อเป็น "มณฑลตะวันออก" และเปลี่ยนอีกครั้งในปีถัดมาเป็น "มณฑลบูรพา" (ค.ศ.1900/2443) โดยมีเมืองสำคัญ 4 เมือง คือ เมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ (หรือเสียมเรียบ) เมืองศรีโสภณ และเมืองพนมสค อย่างไรก็ตาม กลไกอันเป็นตัวแทนจากอำนาจส่วนกลางที่มาประจำอยู่ในมณฑลบูรพา หรือเมืองพระตะบองนั้น ก็ "ไม่มีอำนาจสั่งการงานหรือใช้ผู้คนในเมืองพระตะบองได้เลย ต้องเสนอให้พระยาคทธาร (ขุ้ม) (ผู้เป็นเจ้าของเมืองพระตะบองคนที่ 8 : ผู้เขียน) เป็นผู้สั่งเองทั้งสิ้น พระยาคทธาร (ขุ้ม) ยังคงรักษาอำนาจอย่างเช่น 'เจ้าประเทศราช' อยู่" และต่อมาในปี ค.ศ.1902/2445 เพื่อแก้ไขปัญหาด้านการบริหารงาน แทนที่จะส่งข้าหลวงเทศาภิบาลเข้าไปยังพระ

ตะบอง ซึ่งจะกลายเป็นปัญหาอำนาจซ้อนทับกับเจ้าเมืองพระตะบอง อันนำมาซึ่งความขัดแย้งกัน ทางกรุงเทพฯจึงแต่งตั้งให้พระยาตากทธร (ชุ่ม) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลด้วย แต่ผลก็คือ การจัดการงานเมืองยังคงเป็นไปในแบบเดิม⁸⁹

นอกจากเรื่องการจัดตั้งโครงสร้างด้านการปกครอง ก็ไม่เห็นความพยายามของฝ่ายสยามมากนักที่จะจัดการสิ่งใดในเขตมณฑลบูรพา หรือเมืองพระตะบองนี้ ความเจยเมยของทางกรุงเทพฯ ดังที่พระยาตากทธร (ชุ่ม) มีโทรเลขถึงกระทรวงมหาดไทย เมื่อ 8 ธันวาคม ค.ศ.1903 ว่ามีปัญหาเกี่ยวกับฝรั่งเศสหนักหน่วง แต่ก็ไม่มีกระแสพระราชดำริจากกรุงเทพฯแต่อย่างใด ซึ่งการถูกฝรั่งเศสข่มเหงนี้ “มีแต่โทมนัสร้องให้ทุกคน แล้วบ่นปรับทุกข์กันว่า ดูเหมือนไม่โปรดเกล้าฯ เปนข้าได้ฝ่าพระบาท ข้าพระพุทธเจ้าเวลานี้ก็เป็นที่ยกย่องโดยดลัน เจ็บแสบ จะขาดใจตาย ไม่ได้เป็นข้าได้ฝ่าพระบาทโดยความอดกลั้นรักษาราชการ ทั้งไม่ได้รับพระกระแสอย่างไรพอจะเป็นที่ยึดเหนี่ยวใจได้”⁹⁰

สถานการณ์ “ความเจยเมย” หรือ “เจยเมย” ของกรุงเทพฯต่อปัญหาเมืองพระตะบอง ทำให้ในอีกปีถัดมา พระยาตากทธร (ชุ่ม) ถึงกับมีหนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อขอลาออกจากตำแหน่งราชการ เมื่อ 30 พฤษภาคม ค.ศ.1905/2448 ความว่า

“ราชการในสมัยนี้ ถ้าจะทำให้เรียบร้อยก็ได้ แต่ต้องจำเป็นยอมเสียเปรียบประดุจดังเล่นหมากรุก ถ้าเรา กินเบี้ยต้องยอมให้เขากินโคน กินม้า กินเรือ จึงจะเป็นที่เรียบร้อยไปได้ ถ้ามีแต้มจะกินได้ตอบตามทางยุติธรรม ซึ่งเป็นการถูก ก็คงจะมีเหตุรำคาญจุจกถึงเสนาบดี ... ตัวข้าพระพุทธเจ้าเวลานี้ประดุจดังตระหนักรหว่างกลางทัพ ขนาบ จะคอยทัพหนุนก็แลสุดสยดดา แลเชื้อข้าพเจ้าคงจะเสียการเนาเป็นแน่ ด้วยสติปัญญาไม่เพียงพอต่อราชการ จึงได้มีบอกมากราบทูล ก็เพราะด้วยเสียดายชื่อของตัวและปู่กับบิดาที่ได้ทำดี เวลานี้จะตกเสียอยู่ในส่วนตัว จึงจำเป็นต้องทำไปบอกทูลลาหยุดพัก เพราะรักชื่อจึงได้สู้เสียสละเกียรติยศ แลผลประโยชน์ ...”⁹¹

พระจุลเกล้าฯไม่ทรงอนุญาตให้ลาออก โดยให้เหตุผลว่าพระยาตากทธร (ชุ่ม) เป็นคนที่ซื่อสัตย์จงรักภักดี มีสติปัญญาความสามารถรอบรู้การงาน แต่ให้ลาหยุดพัก 1 เดือน อย่างไรก็ตามในระยะอีกไม่กี่เดือนถัดมา พระยาตากทธร (ชุ่ม) ก็เสนอกับทางกรุงเทพฯในราวเดือนกันยายน ค.ศ.1905/2448 ว่าให้ทางกรุงเทพฯส่งเจ้าหน้าที่มาจัดเก็บรายได้ของแผ่นดินทุกประเภทที่พระตะบองเอง ทั้งนี้ตัวของพระยาตากทธร (ชุ่ม) จะขอเป็นเงินปีจากรัฐบาลแทน ปีละ 400,000 บาท⁹² ข้อเสนอดังกล่าวยังไม่มีคำตอบจากกรุงเทพฯ มีแต่ผลของสนธิสัญญาฝรั่งเศส-สยามฉบับสุดท้าย ค.ศ.1907/2449 ที่ตัดมณฑลบูรพาให้ฝรั่งเศส-กัมพูชา เพื่อแลกกับตราดและด่านซ้าย ทั้งนี้ ฝรั่งเศสจะต้องจ่ายเงินประจำปีให้กับพระยาตากทธร (ชุ่ม) หรือที่ฝรั่งเศสเรียกว่า “King of Battambang” จนตลอดชีวิตปีละ 60,000 เหรียญ หรือประมาณปีละ 100,000 บาท หลังสนธิสัญญา พระยาตากทธร (ชุ่ม) ได้พาครอบครัวและบริวารอพยพเข้ามาอยู่ในเขตจังหวัดปราจีนบุรี ปีถัดมาได้รับการสถาปนาจากกรุงเทพฯให้เป็น “เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์” ศักดินา 10,000 ตามแบบต้นตระกูล คือ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) เจ้าเมืองพระตะบองคนแรก

แม้ว่า พระยาตากทธร (ชุ่ม) หรือ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (ชุ่ม) จะเชื่อว่า “การที่ยกเมืองพระตะบองให้ฝรั่งเศสนั้น เป็นเพราะความคิดของกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรประการเอง”⁹³ ซึ่งเป็นเสนาบดีการต่างประเทศ แต่หากพิจารณาจากพัฒนาการโดยรวมย่อมสามารถเข้าใจได้ว่า การสละเมืองพระตะบอง หรือมณฑลบูรพา คือการสละเชิงนโยบายของรัฐบาลกรุงเทพฯในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสำคัญ

6. สรุป

สยามในสมัยของการล่าอาณานิคมของประเทศยุโรปนั้น ด้านหนึ่ง สยามก็อยู่ในฐานะของกระบวนการสร้าง "ประเทศ" และได้รับแรงกดดันจากชาติมหาอำนาจสมัยใหม่ แต่อีกด้านหนึ่ง สยามก็แสดงให้เห็นถึงการปรับตัวในฐานะของการเป็นอดีตชาติมหาอำนาจเหนือดินแดนในภูมิภาคนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ต่อกัมพูชา ดังการศึกษาในบทความนี้ เพราะไม่เพียงแต่สยามจะดำเนินการเพื่อปกป้องและรักษาสิทธิของตน ทั้งโดยวิธีการอ้างสิทธิธรรมตามระบบบรรณาการแบบเดิม และการอ้างสิทธิตามแบบอย่างโลกตะวันตกในรูปแบบของสนธิสัญญา ดังนั้นสยามจึงอยู่ในสถานะของการต่อสู้แย่งชิงดินแดนกับฝรั่งเศสด้วยเช่นกัน

จุดอ่อนด้อยที่ผู้นำสยามตระหนักดีในการเผชิญหน้ากับฝรั่งเศสตลอดเวลาช่วงนี้ คือเรื่องของกำลังอำนาจ โดยเฉพาะทางทหารและอาวุธสมัยใหม่ แต่สยามก็ดำเนินเกมทางการเมืองให้เป็นกลไกและเครื่องมือที่สำคัญเป็นการทดแทนหลักในการดำเนินการทางนโยบายคือความพยายามรักษาสถานะของสถาบันและดินแดนเดิมของสยามไว้เป็นสำคัญ ดังนั้น ต่อกรณีปัญหาเมืองพระตะบอง-มณฑลบูรพานั้น ฝ่ายสยามก็ไม่ได้แสดงให้เห็นถึงความมุ่งมั่นที่จะ "รักษา" ไว้ในเชิงนโยบายเมื่อสยามตระหนักว่านั่นคือเป้าหมายท้ายสุดของฝรั่งเศส ดังนั้น สยามจึงอยู่ในลักษณะของผู้เล่นเกมต่อรองกับฝรั่งเศสเหนือดินแดนกัมพูชาเป็นสำคัญ ขณะที่กัมพูชาและเมืองพระตะบองคือผู้ที่ได้รับผลกระทบจากปฏิสัมพันธ์ของทั้งสองฝ่ายอย่างแท้จริง

เชิงอรรถ

1. โชีพ, สัมพันธภาพของประเทศฝรั่งเศสกับประเทศสยาม พ.ศ.2223-2450. แปลโดย นันทพร บันลือสินธุ์. (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2544).
หน้า 25-26.
2. สวัสดิ์ เจริญพงศ์, ภารตารยะ : อารยธรรมอินเดียตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงหลังได้รับเอกราช. (พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545),
หน้า 166-168.
3. ดูการปกครองโดยบริษัทอินเดียตะวันออก ถึงการปกครองโดยรัฐบาลอังกฤษใน Francis Robinson, (General Editor). *The Cambridge Encyclopedia of India, Pakistan, Bangladesh, Sri Lanka*. (New York : Cambridge University Press, 1989), pp. 113-120
4. ดี.จี.อี. ฮอลล์, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 2. (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ อานันท์ กาญจนพันธ์ บรรณาธิการแปล, กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522), บทที่ 33-34, หน้า 709-750.
5. เพ็งอ้าง, บทที่ 28029, หน้า 597-655.
6. ดูรายละเอียดของสนธิสัญญาฉบับเบาวริง 18 เมษายน ค.ศ.1855 ใน เพ็ญศรี ด้ก, การต่างประเทศ กับเอกราชและอธิปไตยของไทย (ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ถึงสิ้นสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม). (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2542), หน้า 269-275.
7. John L. Christian, "Anglo-French rivalry." in Paul H. Kratoska. *South East Asia: Colonail*

- History*. (Vol. II, New York : Routledge, 2001), pp. 80-91. ในบทความนี้กล่าวว่า แม่น้ำอิรวดีในขณะนั้น ยังไม่เป็นที่รับรู้ของชาวตะวันตก ว่าเป็นแม่น้ำที่ไหลมาจากที่ราบสูงทิเบตเหมือนกับแม่น้ำสาละวินและแม่น้ำโขง ดังนั้น จึงยังไม่ปรากฏความคิดต่อการให้ความสำคัญกับการสำรวจเส้นทางอิรวดีนี้แต่อย่างใด
8. โขฟ, อ้างแล้ว, หน้า 28-29, 32-40.
  9. เพ็งอ้าง, หน้า 44-45.
  10. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*. (กรุงเทพฯ : องค์การคำของคุรุสภา, 2521), หน้า 171-173. การดำเนินงานทางการทูตของมณฑลญี่เหล่จะปรากฏในหลักฐานพงศาวดารของไทยอย่างมากเช่นกัน
  11. Milton E. Osborne, *The French Presence in Cochinchina and Cambodia: Rule and Response (1859-1905)*. (Ithaca, New York : Cornell University Press, 1969), p. 27.
  12. Manich Jumsai, M.L. *History of Thailand and Cambodia (From the days of Angkor to the present)*. (Bangkok : Chalermit, 1970), pp.90-91.
  13. อ้างจาก, เพ็ญศรี ดูก, อ้างแล้ว, หน้า 21.
  14. เพ็งอ้าง, หน้า 21.
  15. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*, อ้างแล้ว, หน้า 171.
  16. ระเบียบศรี กาญจนวงศ์, "บทบาทของเจ้าเมืองพระตะบองในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2337-2449." (วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิตสาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522), หน้า 27-105. และ ศานติ ภักดีคำ, ถอดความ. *ประวัติศาสตร์กัมพูชา : แบบเรียนของเขมรที่เกี่ยวข้องกับไทย*. (โดยนักประวัติศาสตร์เขมร ชา อวม, ไผ่แดง, และโสม อิม), (กรุงเทพฯ : มติชน-ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ, 2546), หน้า 95-111.
  17. Marie Alexandrine Martin, *Cambodia: A Shattered Society*. (Translated by Mark W, Mcleod : The Regents of the University of California, 1994), p. 30, และดูเชิงอรรถที่ 3-6 ของบทที่ 2, p. 356.
  18. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*, อ้างแล้ว, หน้า 175-180.
  19. สุต จอนเจดลิน, *ประวัติศาสตร์เวียดนามตั้งแต่สมัยอาณาจักรขอมฝรั่งเศสถึงปัจจุบัน*. (กรุงเทพฯ : โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544), หน้า 3.
  20. ดูการบรรยายกบฏขี้ปอยที่มีสีสันใน สาคิดอนันท์ สหาย, *ร.5 เสด็จอินเดียน*. (กัณฐิกา ศรีอุดม แปล, กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ และมูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, 2546), บทที่ 7, หน้า 223-258.
  21. John F. Cady, *The Root of French Imperialism in Eastern Asia*. (Ithaca, New York : Cornell University Press, 1954), pp. 294-295.
  22. John L. Christian, "Anglo-French rivalry." in Paul H. Kratoska. *South East Asia: Colonial History*. Vol. II, (New York : Routledge, 2001), p. 89.
  23. โจเซฟ บัตตินเจอร์, *ประวัติศาสตร์การเมืองเวียดนาม*. (เพชร สุมิตร แปล, กรุงเทพฯ : มูลนิธิ

- โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522), หน้า 61-65.
24. สุต จอนเจดสิน, อ้างแล้ว, หน้า 18-19.
  25. โจเซฟ บัตตินเจอร์, อ้างแล้ว, หน้า 68.
  26. อ้างจาก เพ็ญศรี ดูก, อ้างแล้ว, หน้า 21.
  27. ดี.จี.อี. ฮอลล์, อ้างแล้ว, หน้า 790.
  28. เพ็ญศรี ดูก, อ้างแล้ว, หน้า 29-30.
  29. เพิ่งอ้าง, หน้า 286-288.
  30. เพิ่งอ้าง, หน้า 27. และ Marie Alexandrine Martin, op. cit., p. 31.
  31. เพ็ญศรี ดูก, อ้างแล้ว, หน้า 27.
  32. ดุสนธิสัญญาฉบับสยาม-กัมพูชา ได้ใน เพิ่งอ้าง, หน้า 289-293.
  33. เพิ่งอ้าง, หน้า 31-39.
  34. เพิ่งอ้าง, หน้า 294-295.
  35. ดูพระนามพระโอรสและพระธิดาได้ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*, อ้างแล้ว, หน้า 236.
  36. ประวัติทั้ง 3 องค์นี้ที่กล่าวได้ว่าปรากฏเป็นหลักฐานที่ละเอียดที่สุด ดู ทองสืบ คุmara, *พระราชพงศาวดารเขมร*. (กรุงเทพฯ : ศรีสภา, 2528), หน้า 146-163.
  37. เพิ่งอ้าง, หน้า 148-149.
  38. Manich Jumsai, M.L., op. cit., pp. 117-118.
  39. Ibid., pp. 118-119, 127-128.
  40. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*, อ้างแล้ว, หน้า 249.
  41. ดูบทวิเคราะห์ "อภญา" หรือ "ออกญา" ซึ่งในที่นี้ใช้คำว่า "พระยา" ตามเอกสารไทย ซึ่งให้ภาพชัดที่สุดเกี่ยวกับระบบการปกครองของกัมพูชา ใน เดวิด แชนด์เลอร์, *ประวัติศาสตร์กัมพูชา*. (กรุงเทพฯ : มุลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2540), หน้า 157-172.
  42. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*, อ้างแล้ว, หน้า 255-256.
  43. ทองสืบ คุmara, อ้างแล้ว, หน้า 155. และน่าจะเป็นการยกย่องครั้งสำคัญครั้งหนึ่ง ดังปรากฏเป็นความทรงจำของพระบรมมหาราชวังว่า "บ้านเมืองเกิดหวัศภัยกับอ้ายปาสุทราษ" ดูใน เพ็ญศรี ดูก, อ้างแล้ว, หน้า 27.
  44. Manich Jumsai, M.L., op. cit., pp. 119-121. และ ดี.จี.อี. ฮอลล์, อ้างแล้ว, หน้า 790.
  45. Milton E. Osborne, op. cit., p. 186. ทองสืบ คุmara, อ้างแล้ว, หน้า 156-157. เพ็ญศรี ดูก, อ้างแล้ว, หน้า 32. และ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*, อ้างแล้ว, หน้า 307-309.
  46. Milton E. Osborne, op. cit., p. 187.
  47. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*, อ้างแล้ว, หน้า 309.
  48. สุต จอนเจดสิน, อ้างแล้ว, หน้า 21-27.
  49. ข้อมูลที่ใช้ในการวิเคราะห์นี้มาจาก Milton E. Osborne, op. cit., pp. 188-205.

50. คำแปลคำบรรยายของเลอแคลย์เกี่ยวกับเหตุการณ์นี้ ใน Khin Sok, (บุตรี สุวรรณะบุญย์ แปล)
"ว่าด้วย "ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา." ใน *รวมบทความประวัติศาสตร์* ฉบับที่ 16 (กุมภาพันธ์ 2537), หน้า 85-86.
51. ข้อมูลที่ใช้ในการวิเคราะห์นี้มาจาก Milton E. Osborne, op. cit., pp. 206-230.
52. Ibid., pp. 220-222. และ ศานติ ภักดีคำ, อ้างแล้ว, หน้า 112.
53. เอเจียน แอมอนิเย, *บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ.ศ.2438*. (แปลโดย ทองสมุทร โดเร และสมหมาย เปรมจิตต์. เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2539), หน้า 7, 28. และทองสิบ ศุภมารักษ์, อ้างแล้ว, หน้า 158.
54. สุต จอนเจดสิน, อ้างแล้ว, หน้า 38-41.
55. Milton E. Osborne, op. cit., pp. 238-239.
56. Ibid., pp. 238-246.
57. Ibid., pp. 254-255.
58. ดุสนธิสัญญาฉบับในหัวข้อชื่อ "หนังสือสัญญาเขตแดนเมืองพัดบอง"ได้ใน เพ็ญศรี ดูก, อ้างแล้ว, หน้า 294-295.
59. Milton E. Osborne, op. cit., pp. 189. ระบุว่าพระบรมมหาราชวังเขียนจดหมายถึง
เคอ ลา กรองดิแอร์ ไม่ระบุวันที่ ซึ่งจดหมายฉบับนี้จะถูกส่งต่อไปยังไซ่ง่อนเมื่อ 31 มกราคม ค.ศ.1868.
60. ดุสนธิสัญญาฉบับ 3 ตุลาคม ค.ศ.1893 ได้ใน เพ็ญศรี ดูก, อ้างแล้ว, หน้า 299-302.
61. เพิ่งอ้าง, หน้า 312-314.
62. รัชสมัยศรี กาญจนวงศ์, อ้างแล้ว, หน้า 41-42.
63. ข้อมูลเกี่ยวกับราชพงศาวดารและการศึกษาประวัติศาสตร์กัมพูชาช่วงแรกๆ นี้ เป็นข้อมูลจาก
Khin Sok, อ้างแล้ว, หน้า 80-97.
64. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*, อ้างแล้ว,
หน้า 226-227, 357-360.
65. สุจิตต์ วงษ์เทศ, *บรรณานุกรม, นครวัดที่สนะเขมร*. (กรุงเทพฯ : มติชน-ศิลปวัฒนธรรมฉบับ
พิเศษ, 2545), หน้า 88-89.
66. Henri Mouhot, *Travels in Siam, Cambodia and Laos 1858-1860*. (Singapore: Oxford
University Press, 1992), ดูบท Introduction ของ Michael Smithies.
67. ยอร์ช เซเดย์, "อินโดจีนศึกษา." แปลโดย เพ็ญศรี เจริญพจน์, ใน *ยอร์ช เซเดย์ กับตะวันออก
ศึกษา*. (กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2542), หน้า 25-33.
68. สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, *นิราศนครวัด*. (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2515),
หน้า 17.
69. สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2*. เล่ม 1,
(กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2526), หน้า 147.
70. ดูประเด็นเรื่องทาสในมณฑลบูรพาใน รัชสมัย กาญจนวงศ์, อ้างแล้ว, หน้า 153-154, 248-251.
71. เพิ่งอ้าง, หน้า 166.
72. เพ็ญศรี ดูก, *ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทย (สยาม) กับประเทศฝรั่งเศสในคริสต์ศตวรรษที่
19 ตามเอกสารกระทรวงการต่างประเทศ*. (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2539),

หน้า 232.

73. ระยัยศรี กาญจนวงศ์, อ้างแล้ว, หน้า 160-167.
74. เพิ่งอ้าง, หน้า 184.
75. H.L. Wesseling, "The debate on French imperialism, 1960-1975." in Paul H. Kratoska, *South East Asia: Colonial History*. Vol. II, (New York : Routledge, 2001), pp. 64-66.
76. อ้างจาก เพ็ญศรี ด้ก, *การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทยฯ*, อ้างแล้ว, หน้า 39.
77. อ้างจาก เพิ่งอ้าง, หน้า 33.
78. อ้างจาก สุวิทย์ พักขาว, "ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศฝรั่งเศส ตั้งแต่ ร.ศ.112-126 (ค.ศ.1893-1907)." (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2518), (กรุงเทพฯ : หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519), หน้า139.
79. อ้างจาก สวรรค์ สุวรรณโชติ, "ประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันทบุรีและตราดที่ฝรั่งเศสยึดครองระหว่างปี พ.ศ.2436-2449." (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2518), (กรุงเทพฯ : หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2520), หน้า 40.
80. เพิ่งอ้าง, ภาคผนวก ค. โดยเฉพาะหน้า 49.
81. อ้างจาก สุวิทย์ พักขาว, อ้างแล้ว, หน้า 180.
82. อ้างจาก สวรรค์ สุวรรณโชติ, อ้างแล้ว, หน้า 45-46, ในวงเล็บเป็นผู้เขียน
83. ชลอม สุนทรวาณิชย์, "การเมืองเบื้องหลังการเสด็จประพาสยุโรป." ใน กาญจน์ ละออศรี และ ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ บรรณาธิการ, *ลืมใครตรึงง่าก็เผาแผ่นดิน*. กรุงเทพฯ : มติชน, 2544, หน้า 227-264.
84. อ้างจาก สุวิทย์ พักขาว, อ้างแล้ว, หน้า 160-161.
85. ระยัยศรี กาญจนวงศ์, อ้างแล้ว, ภาคผนวก ง. หน้า (59)-(62).
86. เพิ่งอ้าง, หน้า 178.
87. สวรรค์ สุวรรณโชติ, อ้างแล้ว, หน้า 117.
88. เดช บุญนาค, *การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458*. ภาณิน กาญจนัษฐิติ แปล. (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2532), หน้า 186-222.
89. ระยัยศรี กาญจนวงศ์, อ้างแล้ว, หน้า 151-157.
90. อ้างจาก สุวิทย์ พักขาว, อ้างแล้ว, หน้า 201-202.
91. อ้างจาก ระยัยศรี กาญจนวงศ์, อ้างแล้ว, หน้า 212-213.
92. เพิ่งอ้าง, หน้า 247.
93. เพิ่งอ้าง, หน้า 262.

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

กาเบรียล โมเรล. *ประวัติศาสตร์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างประเทศฝรั่งเศสกับกรุงสยาม*.

ดวงเพ็ญ พันธุ์หงษ์ แปล, พระนคร : กรมศิลปากร, 2516.

คหาธรรณินทร์, เจ้าพระยา (เย้ย). *พงศาวดารเมืองพระตะบอง*. ประชุมพงศาวดารภาคที่ 16,

พระนคร : คุรุสภา, 2507, หน้า 121-149.

จอห์น แบสตัน และ แฮร์ เจ. เบนดา. *ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยใหม่* :

ลัทธิชาตินิยม ลัทธิอาณานิคม และการสลายตัวของลัทธิอาณานิคม. ภาณี กาญจนันฐิติ

และ ชื่นจิตต์ อัมไพพรรณ แปล. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2521.

เจือ สตะเวทิน. "พระราชวงศ์สุดท้ายของกัมพูชา." ใน *ภาษาและหนังสือ*. 7 : 1 (ม.ค. 2514),

หน้า 131-165.

โจเซฟ บัตตินเจอร์. *ประวัติศาสตร์การเมืองเวียดนาม*. เพ็ชรี สุมิตร แปล. กรุงเทพฯ : มูลนิธิ

โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522.

ฉลอง สุนทรวาณิชย์. "การเมืองเบื้องหลังการเสด็จประพาสยุโรป." ใน กาญจน์ ละอองศรี และ

ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ บรรณาธิการ. *ลี้มโคตรเหง้าก็เผาแผ่นดิน*. กรุงเทพฯ : มติชน, 2544, หน้า 227-264.

โชฟ. *สัมพันธ์ภาพของประเทศไทยกับประเทศสยาม พ.ศ.2223-2450*. แปลโดย นันทพร บันลือ

สินธุ์. กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2544.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. *นิราศนครวัด*. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2515.

_____. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2*. 2 เล่ม, กรุงเทพฯ : องค์การค้าของ

คุรุสภา, 2526.

ดี.จี.อี. ฮอลล์. *ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 2*. (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ อำนวยการ

กาญจน์พันธ์ บรรณาธิการแปล). กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ

มนุษยศาสตร์, 2522.

เดวิด แชนด์เลอร์. *ประวัติศาสตร์กัมพูชา*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ

มนุษยศาสตร์, 2540

เตช บุนนาค. *การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458*. ภาณี กาญจนันฐิติ

แปล. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2532.

ทองสืบ ศุภมาร์ค. *พระราชพงศาวดารเขมร*. กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2528.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1*. กรุงเทพฯ : องค์การค้า

ของคุรุสภา, 2528.

_____. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3*. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2538.

_____. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*. กรุงเทพฯ : องค์การค้า

ของคุรุสภา, 2521.

นายหนวย. *ปาวี ผู้กลืนลำน้ำโขง*. กรุงเทพฯ : ป.สัมพันธ์พาณิชย์, 2531.

ปิยนาด บุนนาค และ พวงเพชร สุรัตน์กุล. *จันทบุรีและตราด : กรณีพิพาทระหว่างไทยกับ*

- ฝรั่งเศส (พ.ศ.2436-2450). รายงานผลการวิจัย เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม, กรุงเทพฯ : โครงการไทยศึกษา สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.
- พิรพล สงน้อย, พันตรี. *กรณีพิพาทไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ.112 ตามหลักฐานฝรั่งเศส*. กรุงเทพฯ : มติชน ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2545.
- พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2535.
- เพ็ญศรี ตึก. *การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย (ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ถึงสิ้นสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม)*. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2542.
- _____. *ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทย (สยาม) กับประเทศฝรั่งเศสในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ตามเอกสารกระทรวงการต่างประเทศ*. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2539.
- มิลตัน ออสบอร์น. *เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : สังคมประวัติศาสตร์*. (มัทนา เกษกมล พรธงาม เจ้าธรรมสาร ธนาลัย (สุพัฒน์) ลิ้มปรีตศิริ แปล), กรุงเทพฯ : ชิลด์เวอร์มบุคส์, 2544.
- ยอร์ช เซเดย์. "อินโดจีนศึกษา." แปลโดย เพ็ญศรี เจริญพจน์. ใน *ยอร์ช เซเดย์ กับตะวันออกเฉียงใต้*. กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2542, หน้า 25-78.
- ระยัยศรี กาญจนวงศ์. "บทบาทของเจ้าเมืองพระตะบองในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2337-2449." *วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิตสาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร*, 2522.
- วราณี ไอสถารมย์. "ประวัติและพัฒนาการเมืองสยามเรียบ." *จุลสารไทยคดีศึกษา* 16 : 2 (พฤศจิกายน 2542- มกราคม 2543), หน้า 7-26.
- ศานติ ภักดีคำ, ถอดความ. *ประวัติศาสตร์กัมพูชา : แบบเรียนของเขมรที่เกี่ยวข้องกับไทย*. (โดยนักประวัติศาสตร์เขมร ฆา อวม, ใผแมง, และโสม อิม), กรุงเทพฯ : มติชน-ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2546.
- สวรค์ สุวรรณชาติ. *ประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันทบุรีและตราดที่ฝรั่งเศสยึดครอง ระหว่างปี พ.ศ.2436-2449*. (ปริญญาณิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2518), กรุงเทพฯ : หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2520.
- สาขิตอนันท์ สหาย. *ร.5 เสด็จอินเดียน*. กัณฐิกา ศรีอุดม แปล, กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ และมูลนิธิโดยใต้ประเทศไทย, 2546.
- สาวิตรี เจริญพงศ์. *การทารุณ : อารยธรรมอินเดียตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงหลังได้รับเอกราช*. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ. *นครวัดทันเขมร*. กรุงเทพฯ : มติชน-ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2545.
- สุด จอนเจดสิน. *ประวัติศาสตร์เวียดนามตั้งแต่สมัยอาณาจักรมณฑลฝรั่งเศสถึงปัจจุบัน*. กรุงเทพฯ : โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544.
- สุนทร ชุตินทรานนท์. "การเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ.2440 : ความหมายเชิงสัญลักษณ์." ใน *กาญจนิละของศรี และ ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ บรรณาธิการ. สัมผัสแห่งกัมพูชาแผ่นดิน*. กรุงเทพฯ : มติชน, 2544, หน้า 188-226.
- สุวิทย์ พักขาว. "ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศฝรั่งเศส ตั้งแต่ ร.ศ.112-126 (ค.ศ.1893-1907)." (ปริญญาณิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2518), กรุงเทพฯ : หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

เหนียนคักเงียน. เวียดนาม : ประวัติศาสตร์ฉบับพิสดาร. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคม
ศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2545.

เอเจียน แอมอนิเย. บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ.ศ.2438. แปลโดย ทองสมุทร ไคเร และ
สมหมาย เปรมจิตต์. เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2539.

Khin Sok. (บุตรี สุวรรณะบุณย์ แปล). "ว่าด้วย "ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา." ใน *รวมบทความ
ประวัติศาสตร์ฉบับที่ 16* (กุมภาพันธ์ 2537), หน้า 80-97.

ภาษาอังกฤษ

Cady, John F. *The Root of French Imperialism in Eastern Asia*. Ithaca, New York : Cornell
University Press, 1954.

Christian, John L. "Anglo-French rivalry." in Paul H. Kratoska. *South East Asia: Colonial
History*. Vol. II, New York : Routledge, 2001, pp. 80-91.

Ennis, Thomas. "The Development of French administration in Indochina: French administrative
accomplishments." in Paul H. Kratoska. *South East Asia: Colonial History*. Vol. II, New
York : Routledge, 2001, pp. 329-358.

Fourniau, C. "Colonial wars before 1914: the case of France in Indochina." in Paul H. Kratoska.
South East Asia: Colonial History. Vol. II, New York : Routledge, 2001, pp. 315-328.

Manich Jumsai, M.L. *History of Thailand and Cambodia (From the days of Angkor to the
present)*. Bangkok : Chalermnit, 1970.

Martin, Marie Alexandrine. *Cambodia: A Shattered Society*. (Translated by Mark W), Mcleod :
The Regents of the University of California, 1994.

Mebbett, Ian and David Chandler. *The Khmers*. U.S.A. : Blackwell Publishers, 1995.

Mills, Lennox A. "French Indo-China." in Paul H. Kratoska. *South East Asia: Colonial History*.
Vol. III, New York : Routledge, 2001, pp. 309-313.

Mouhot, Henri. *Travels in Siam, Cambodia and Laos 1858-1860*. Singapore: Oxford University
Press, 1992.

Osborne, Milton E. *The French Presence in Cochinchina and Cambodia: Rule and Response
(1859-1905)*. Ithaca, New York : Cornell University Press, 1969.

Pavie, Auguste. *Atlas of the Pavie Mission: Laos, Cambodia, Siam, Yunnan, and Vietnam*.
Bangkok : White Lotus, 1999.

Priestley, Herbert Ingram. "The third Republic in Indo-China." in Paul H. Kratoska. *South East
Asia: Colonial History*. Vol. III, New York : Routledge, 2001, pp. 291-314.

Robinson, Francis. (General Editor). *The Cambridge Encyclopedia of India, Pakistan,
Bangladesh, Sri Lanka*. New York : Cambridge University Press, 1989.

Reid, Anthony. *Charting the Shape of Early Modern Southeast Asia*. Bangkok : Silkworm Book,
1999.

The French in Indo-China. Bangkok : White Lotus, 1994.

Thompson Virginia. "Indo-China : France's Great Stake in the Far East." in Paul H. Kratoska.

South East Asia: Colonial History. Vol. III, New York : Routledge, 2001, pp. 330-343.

Tuck, Patrick. *The French Wolf and the Siam Lamp: The French Threat to Siamese*

Independence, 1858-1907. Bangkok : White Lotus, 1995.

Vincent, Frank. *The Land of the White Elephant: Sights and Scenes in South-east Asia,*

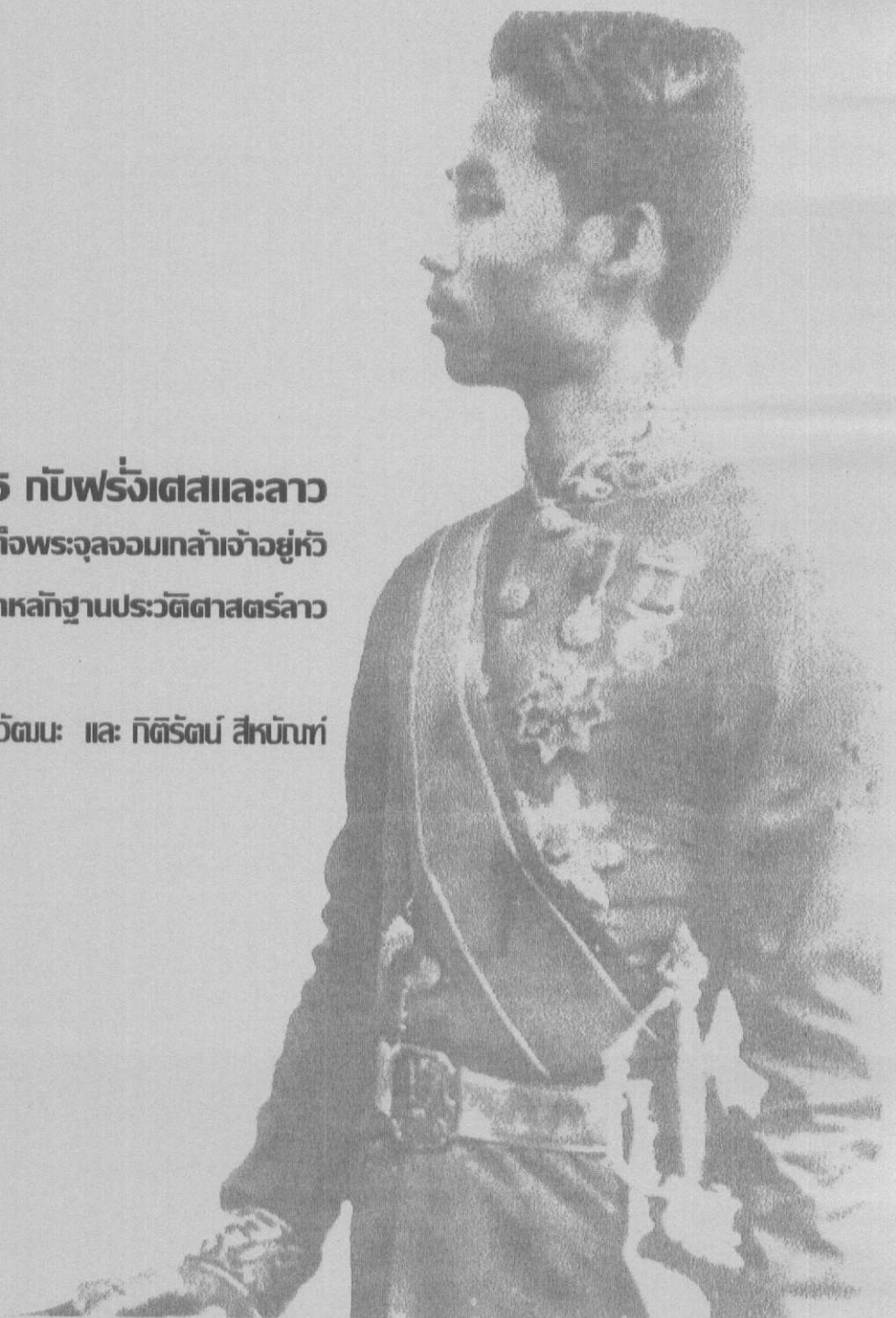
1871-1872. Bangkok : The Siam Society, 1988.

Wesseling, H.L. "The debate on French imperialism, 1960-1975." in Paul H. Kratoska. *South*

East Asia: Colonial History. Vol. II, New York : Routledge, 2001, pp. 63-79.

รัชกาลที่ 5 กับฝรั่งเศสและลาว
ไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
จากหลักฐานประวัติศาสตร์ลาว

ทวีติลป สืบวัฒน: และ กิติรัตน์ สืบบัณฑิต

ไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากหลักฐานประวัติศาสตร์ลาว กิติรัตน์ สีนันท

ไทยในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับเป็นรัชสมัยที่มีเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ ที่ส่งผลกระทบต่อหน้าประเทศไทยและประเทศเพื่อนบ้านในคาบสมุทรมอินโดจีน ยุคสมัยดังกล่าวเป็นช่วงเวลาที่มาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งอังกฤษ ฝรั่งเศส ได้ขยายอิทธิพลทางเศรษฐกิจและอำนาจทางการเมืองการทหารเข้ามาในภูมิภาคอินโดจีน เข้าแทรกแซง และยึดครองดินแดนในแถบนี้เป็นอาณานิคม การขยายอำนาจของอังกฤษ ฝรั่งเศสส่งผลกระทบโดยตรงต่ออาณาจักรสยามหรือไทย ซึ่งเป็นชาติที่เข้มแข็งและมีหัวเมืองขึ้นที่ยอมอ่อนน้อมจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นล้านนา ล้านช้าง หรือดินแดนในคาบสมุทรมลายู

ไทยหรือสยามในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากหลักฐานประวัติศาสตร์ลาว บทความนี้เป็นความพยายามที่จะสืบค้นเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นในสยามหรือดินแดนในปกครองของสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 ว่าในหลักฐานของลาวซึ่งเป็นประเทศเพื่อนบ้าน ได้สนใจบันทึกข้อเท็จจริงเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ในช่วงดังกล่าวใดบ้างและให้คำอธิบายต่อเหตุการณ์ดังกล่าวอย่างไร อย่างไรก็ตามบันทึกประวัติศาสตร์ใด ๆ ย่อมประกอบไปด้วยทัศนคติความคิดเห็นของเจ้าของหรือผู้บันทึกอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ไม่ว่าหลักฐานดังกล่าวจะถูกเรียกว่าเอกสารชั้นต้นหรือชั้นรองก็ตาม แต่มุมมองหรือทัศนะดังกล่าวก็ใช่ว่าไร้ประโยชน์ ในทางกลับมามีคุณค่าทำให้เราทราบว่าผู้เขียนหรือประเทศเพื่อนบ้านที่บันทึกประวัติศาสตร์ มีทัศนะและมุมมองอย่างไร ซึ่งเป็นประโยชน์ในการกำหนดท่าทีและความสัมพันธ์ในอนาคต

ไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 หลักฐานประวัติศาสตร์ลาวที่ใช้ในการศึกษารั้งนี้แบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ (1) เอกสาร หลักฐานที่เป็นบันทึกร่วมสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลักฐานดังกล่าวมีไม่มากนัก แต่ก็มีทั้งที่เอกสารที่ถูกบันทึกร่วมสมัยรัชกาลที่ 5 หรือแม้ว่าจะเขียนภายหลังสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ผู้เขียนก็เป็นผู้มีชีวิตอยู่และรับรู้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยตรง และ (2) เอกสารชั้นสองที่เขียนขึ้นภายหลังเป็นผลงานการค้นคว้าของนักวิชาการ นักประวัติศาสตร์ลาว ที่ศึกษาค้นคว้าไว้ในรูปบทความ หนังสือ และแบบเรียนประวัติศาสตร์

นายกิติรัตน์ สีนันท เป็นอาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏอุบลราชธานี ปัจจุบันศึกษาต่อระดับปริญญาเอก สาขาไทยศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ได้รับทุนพัฒนาอาจารย์ในโครงการปริญญาเอกกาญจนาภิเษก (คปก) ของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และกำลังทำวิทยานิพนธ์เรื่อง "ประวัติศาสตร์นิพนธ์ลาวสมัยใหม่ ค.ศ. 1975-ปัจจุบัน"

(1)ไทยในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากเอกสารร่วมสมัยของลาว

เอกสารร่วมสมัยของลาวที่บันทึกเรื่องราวในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่บันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสยามประเทศ รวมทั้งบทบาทของไทยที่มีต่ออาณาจักรและดินแดนใกล้เคียง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในดินแดนหัวเมืองลาว เอกสารลาวร่วมสมัยที่น่าสนใจ คือ พงศาวดารเวียงจันทน์ และพงศาวดารพวน ซึ่งพงศาวดาร 2 ฉบับ ดังกล่าว ต้นฉบับเขียนด้วยภาษาลาว ต่อมา จารุวรรณ ธรรมวัตร อาจารย์มหาวิทยาลัยมหาสารคามในสมัยที่เป็นมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒมหาสารคาม ได้นำมาปริวรรต เป็นภาษาไทย และพิมพ์รวบรวมไว้ในหนังสือ **แอลอดพงศาวดารลาว**¹

เกี่ยวกับอายุและยุคสมัยของการเขียนพงศาวดารเวียงจันทน์ และพงศาวดารพวน แม้ว่าหลักฐานดังกล่าวจะไม่ได้ระบุชื่อผู้แต่งและปีศักราชที่บันทึก แต่ในรายละเอียดในเนื้อหาของพงศาวดาร ก็มีหลายข้อความที่ระบุที่บ่งบอกช่วงเวลาหลักฐานถูกสร้างขึ้น กล่าวคือ

ในส่วนของพงศาวดารเมืองเวียงจันทน์ เหตุที่ทำให้เชื่อว่าพงศาวดารนี้เขียนขึ้นในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 คือ เรื่องราวในพงศาวดารจบลง ในตอนที่ฝรั่งเศสได้หัวเมืองลาวเป็นเมืองขึ้น ซึ่งตรงกับไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 และที่สำคัญ ก็คือ เนื้อหาที่ปรากฏในพงศาวดาร กล่าวถึงผู้สำเร็จราชการลาวของฝรั่งเศสคนปัจจุบัน ที่สำเร็จราชการลาวตั้งแต่ปี ค.ศ. 1899 – จนถึงปัจจุบันคือ ปี ค.ศ. 1903 ดังข้อความ

“บัดนี้รัฐบาลฝรั่งเศสรวมราชการหมดประเทศลาว มอบให้ท่านสักหัดทวนนีเย มารีโอ ดุซเดอรากนั้นเป็นผู้สำเร็จราชการทั่วประเทศลาว และตั้งที่ว่าการใหญ่ใส่เวียงจันทน์ ตั้งแต่นั้นมาจนถึงเดี๋ยวนี้ ท่านทวนนีเยเป็นจอมราชการประเทศลาว ตั้งแต่เดือนอาเวสิน 1899 ถึงเดือนดาฎด 1903”²

นอกจากนี้ได้บรรทัดสุดท้ายของพงศาวดารเวียงจันทน์ ยังกล่าวถึง ผู้สำเร็จราชการอินโดจีนของฝรั่งเศส คนปัจจุบันคือ ท่านแมกลัง ดังข้อความ “ท่านผู้เอ็ดราชการประเทศอินโดจีนเดี๋ยวนี้ชื่อ แมกลัง เดิม เป็นผู้สำเร็จราชการ”³ จากเหตุผลที่ได้กล่าวมาจึงทำให้เชื่อได้ว่า พงศาวดารเมืองเวียงจันทน์ฉบับที่จารุวรรณ ธรรมวัตร นำมาปริวรรต เป็นเอกสารที่เขียนขึ้นตรงกับในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5

¹ จารุวรรณ ธรรมวัตร (ปริวรรต). **แอลอดพงศาวดารลาว**. มหาสารคาม : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒมหาสารคาม, ม.ป.ป.

² จารุวรรณ ธรรมวัตร (ปริวรรต). “พงศาวดารเมืองเวียงจันทน์” **แอลอดพงศาวดารลาว**. น.24

³ จารุวรรณ ธรรมวัตร (ปริวรรต) “พงศาวดารเมืองเวียงจันทน์” **แอลอดพงศาวดารลาว**. น. 25

ส่วน **พงศาวดารพวน** เป็นบันทึกที่เขียนขึ้นตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ 6 ทั้งนี้เพราะศักราชสุดท้ายที่ปรากฏในพงศาวดารฉบับนี้ คือ ปี ค.ศ. 1918 (พ.ศ. 2461) และข้อความที่ทำให้เชื่อว่าแต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6 อีกประการหนึ่ง ก็คือ ชื่อเจ้าเมืองพวนคนปัจจุบันที่ปรากฏเมื่อแต่งพงศาวดารพวน กล่าวคือ ฝรั่งเศสแต่งตั้งในท้าวพวนเป็นเจ้าเมืองคำและเจ้าไชยวงศาเป็นเจ้าเมืองเชียงขวางนั้น ก็เป็นเจ้าเมืองในช่วงปลายรัชกาลที่ 5 และ ต้นรัชกาลที่ 6 ของไทย ดังข้อความ “ฝรั่งเศสให้ท้าวพวนเป็นเจ้าเมืองคำจนเดี๋ยวนี้ เดียวนี้เจ้าไชยวงศาก็ยังเป็นเจ้าเมืองเชียงขวาง”¹ และแม้ว่าพงศาวดารพวนจะแต่งไม่เก่าไปกว่าสมัยรัชกาลที่ 6 แต่เป็นไปได้ว่าผู้แต่งน่าจะมีชีวิตอยู่ร่วมสมัยรัชกาลที่ 5 (รัชกาลที่ 5 สิ้นพระชนม์ในปี พ.ศ. 2453) มีโอกาสรับรู้เหตุการณ์ในสมัยนั้น พงศาวดารพวนจึงมีคุณค่าในแง่ที่จะสะท้อนให้เห็นทัศนคติและข้อเท็จจริงในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้

ไทยในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากหลักฐานร่วมสมัยของลาว 2 ชิ้น ดังกล่าวน่าสนใจมาก เป็นการให้ภาพบทบาทของไทยหรือสยามในขณะนั้นที่มีต่อหัวเมืองลาว ซึ่งสามารถสรุปออกเป็นประเด็น ๆ ได้ดังนี้ คือ

1. สงครามปราบฮ่อที่ไทยส่งกองทัพขึ้นไปยังหลวงพระบางซึ่งเป็นประเทศราชของไทย เพื่อปราบฮ่อที่บุกเข้ามาหลวงพระบาง สงครามปราบฮ่อโดยกองทัพไทยทำให้คนลาวในทุกบ้านเมืองในลาวเหนือเดือนร้อนอย่างแสนสาหัส ดังปรากฏในพงศาวดารเมืองเวียงจันทน์ ดังนี้คือ

“ในจุลศักราช 1235 นั้นเอง เมื่อพวกเมืองไลพาฮ่อลูเข้าหลวงพระบาง แลดินสายน้ำตอนเหนือ นั้น ไทยก็อาศัยโอกาสนี้ส่งกองทัพไทยมาอยู่รักษาฝั่งซ้ายแม่น้ำของ ทหารฮ่อพวกนั้นแมนรัฐบาลฮ่อส่งมาตี”² รัพลแกวให้รบฝรั่งเศส

ด้วยเหตุนี้ตั้งแต่จุลศักราช 1238 จนฮอดจุลศักราช 1242 ไทยจึงได้เลวฮ่อแลไทยเฮ็ดให้ทุกแขวงลาวเหนือจิบหายหลาย ทั้งไทยจับเอาราชฎาลาวไปกรุงเทพหลาย”²

อย่างไรก็ตามพงศาวดารเมืองเวียงจันทน์ก็ไม่ได้กล่าวในรายละเอียดว่า การที่ไทยทำสงครามรบกับฮ่อ ทำอย่างไรจึงสร้างความเดือดร้อนอย่างแสนสาหัสให้กับหัวเมืองลาว ถึงกับใช้ศัพท์ว่า “จิบหาย” แต่ที่กล่าวไว้ชัดเจนอย่างหนึ่งก็คือ หลังจากที่ไทยส่งกองทัพไปยังหัวเมืองลาวในคราว

¹ จารุวรรณ ธรรมวัตร (ปริวรรต) “พงศาวดารเมืองเวียงจันทน์” แลลวดพงศาวดารลาว. น. 34

² จารุวรรณ ธรรมวัตร (ปริวรรต) “พงศาวดารเมืองเวียงจันทน์” แลลวดพงศาวดารลาว. น. 22-23

นั้นแล้ว ไทยได้ขยายอำนาจให้หัวเมืองลาวฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง อย่างจริงจัง และได้ตั้งกองทหารอยู่ตาม
พรมแดนลาว – เวียดนาม เพื่อต้านทานอิทธิพลของฝรั่งเศส ตั้งแต่ลาวเหนือจนถึงลาวใต้ การทำให้
คนลาวเดือดร้อนอย่างยิ่งครั้งใหญ่ที่บันทึกในพงศาวดารเมืองเวียงจันทน์ก็คือ ไทยได้กวาดต้อนลาว
พวนจำนวนมากจากเมืองพวนมาฝั่งไทย คนพวนที่ถูกกวาดต้อนมาได้รับความยากลำบากอย่างยิ่ง
และเสียชีวิตจำนวนมากระหว่างการเดินทาง และอีกส่วนหนึ่งหลบหนีไม่ยอมเข้ามาด้วย ดังปรากฏ
ในพงศาวดารว่า

“ในจุลศักราช 1248 เห็นว่าแถวกลางขบถต่อฝรั่ง ไทยก็ทางติสงคน
มากวาดแผนที่ในประเทศลาว และเห็นว่าปมไผ่ต่อสู้ ไทยก็ตั้งพวกถ่ายทหาร
ใส่ดินฝั่งซ้ายน้ำของ คือว่าตั้งแต่ดินเมืองแฉ่งแหลมด ตอนอนุอยู่น้ำทา
ฝ่ายเหนือ กับทั้งเมืองไลลงมาหาแขวงอัตปือไทยก็จับเอน้องเดววันตี
ไปกรุงเทพ เดววันตีเคียดจึงมาลู่เข้าหลวงพระบาง ไทยชมเหงคนในฝั่ง
ซ้ายน้ำของหลาย เป็นต้นว่า ไทยจับเอาพวนสองหมื่นครัวไปไว้ฝั่งขวา
น้ำของ แต่พวกนั้นอดทุกข์ยากและถึกกดขี่ที่สุดก็ตายหลายตามทาง เมื่อ
รอดฝั่งขวา ยังแต่เจ็ดพันครัว ทนบได้พวกพวนนี้ก็ลักมามาตั้งอยู่ฝั่งซ้าย
น้ำของ คือว่า เขาอยู่เวียงจันทน์หลาย ด้วยเหตุนี้ราษฎรเวียงจันทน์เดี๋ยวนี้
จึงแม่นพวนเดิมหลายสองก้า”¹

ส่วนสาเหตุที่ไทยตัดสินใจกวาดต้อนชาวพวนที่เชียงขวางเข้ามาฝั่งไทย ใน
พงศาวดารพวน ซึ่งเป็นบันทึกที่กล่าวถึงเรื่องราวที่เกิดขึ้นในหัวเมืองพวนเป็นส่วนใหญ่ ได้กล่าวถึง
สาเหตุไว้อย่างน่าสนใจว่า เพราะไทยกลัวว่าถ้าปล่อยให้คนเหล่านี้ยังอยู่ในเมืองพวน เจ้านายพวน
เหล่านี้จะหนีไปจงรักภักดีและเข้ากับเวียดนามหรือฝรั่งเศส อย่างไรก็ตามการที่ไทยตัดสินใจและ
กวาดต้อนชาวพวนเขามายังกรุงเทพ ไทยไม่ได้ปฏิบัติอย่างมีเมตตาต่อชาวพวน แต่ได้กักขังเจ้านาย
และราษฎรพวน ทำให้พวนเจ็บป่วยล้มตายจำนวนมาก ด้วยข้อความในพงศาวดารพวน ดังนี้

“กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ก็เอาเจ้าขันตีกับเจ้านายพวนแล
นายเวียงทั้งหลายไปกรุงเทพฯ โดยจอบว่าจะพาไปขอเจ้าอยู่หัวสยาม
ให้ตั้งยศให้แลคืนมาเป็นเจ้านายเชียงขวางดังเดิม ครั้นถึงบางบ่อ
แล้วไทยก็ขังพวนพวกนี้ไว้หมด จนถึงแปดปี เจ้านายเสนาแลราษฎร
พวนตายเวลาขังอยู่ 58 คน ชื่อผู้ตายนั้นแม่นเจ้าไชยเทศา เจ้าทองอิน

¹ จารุวรรณ ธรรมวัตร (ปริวรรต) “พงศาวดารเมืองเวียงจันทน์” แลลวดพงศาวดารลาว. น. 23

เจ้าขันตี เจ้าอินโสม ไทยก็เอาเงินให้ฝั่งศพพอสมควร เสนาซึ่งตาย
 นั้นมีหลายคน การที่ไทยทำอุบาย ดังนี้เพื่ออยากเอาดินแดนพวน
 ไทยว่าถ้าปล่อยเจ้านายพวนไว้ที่เชียงขวาง เจ้านายพวนจะไป
 เฝิงแถวหรือฝรั่งเศส และพวกก็จะบอสัดยื้อต่อไทย เวลาไทยกัก
 เจ้านายพวนไว้บางกอกนั้น ไทยส่งพระนิเวศน์คุมทหารไทยมา
 รักษาเชียงขวาง”¹

2. ไทยและฝรั่งเศส แข่งขันกันขยายอำนาจเหนือดินแดนลาว ซึ่งจบลงด้วยการที่ไทยกับ
 ฝรั่งเศส ตกลงกันในสนธิสัญญาปี ค.ศ. 1893 ที่ทำให้ฝรั่งเศสได้ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมด รวม
 ทั้งดินแดนหลวงพระบางและจำปาศักดิ์ที่เกิดจากข้อตกลงในสนธิสัญญาปี 1907 ดังข้อความใน
 พงศาวดารเมืองเวียงจันทน์ ดังนี้

“เวลาฝรั่งหับมาหาแคมของเบื่องซ้ายนั้น ไทยชำนายทหารฝรั่ง
 ผู้นั้นชื่อทักกะกูรังที่แก่งเจ็กในน้ำเหินบูน ฝรั่งเคียดก็ให้พวกกำปั่นรบฝรั่ง
 เข้าปากน้ำ นานจะเมื่อบางกอกเพื่อรักษาฝรั่งซึ่งอยู่กรุงเทพด้วยยานไทย
 จะเอ็ดร้ายให้ ไทยเอาปืนใหญ่ยิงกำปั่นฝรั่งจมหนึ่งเล่ม มีฝรั่งตายแลไซ
 บางคน กำปั่นฝรั่งลำอื่นกลับขึ้นเมื่อจนวนรุดท่าพระราชวัง เจ้าอยู่หัวกรุงสยาม
 ซึ่งเวลานั้นแม่น จุฬาลงกรณ์แม่นจุฬาลงกรณ์ ฯ ก็ย้ายรบเลว รัฐบาลฝรั่ง
 ก็บังคับให้ไทยทำขวัญฝรั่งดังต่อไปนี้ ให้ไทยย้ายกองทหารไทยจากฝั่งซ้ายน้ำ
 ของให้หมดในเดือนอ้าย ให้ไทยทำโทษพวกเอ็ดให้ฝรั่งตายที่แก่งเจ็ก...ไทย
 มีความแบ่งแก่น้อยหนึ่ง แล้วก็จำเป็นยอมตามนั้น ทุกข้อในวันที่ห้า อุด
 1893 เป็นจุลศักราช 1255 ต่อมาหลายเทื่อฝรั่งกับไทยก็ทำสัญญาต่อกัน
 แต่เทื่อที่สุดแม่นวันที่สิบสาม มาก 1907 เป็นจุลศักราช 1269 ฝรั่งกับ
 ไทยทำสัญญูปันอาณาเขตลาวแลสยามโดดเด็ดขาด คือว่า ไทยวางดิน
 ฝั่งซ้ายน้ำของให้ฝรั่งหมด และในฝั่งขวานั้น ไทยวางแขวงปากกลายหรือ
 อุไทธานี ก็ไว้กับหงษาแลไชยบุรี (ดินหลวงพระบาง) กับแขวงจำปาศักให้ฝรั่ง”²

¹ จารุวรรณ ธรรมวัตร (ปวีรวรรต) “พงศาวดารพวน” แลลดพงศาวดารลาว. น. 33

² จารุวรรณ ธรรมวัตร (ปวีรวรรต) “พงศาวดารเมืองเวียงจันทน์” แลลดพงศาวดารลาว. น. 23-24

(2) ไทยในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากหลักฐานชั้นรองของลาว

หลักฐานชั้นรองที่บันทึกเรื่องราวสมัยรัชกาลที่ 5 ที่เขียนขึ้นภายหลัง เมื่อพิจารณาจากบริบท (Context) และเนื้อหาของหลักฐานสามารถจำแนกออกได้เป็น 2 กลุ่ม คราว ๆ คือ เอกสารหลักฐานที่เขียนขึ้นก่อนปี ค.ศ. 1975 และ 2. เอกสารหลักฐานที่เขียนขึ้นหลังปี ค.ศ. 1975 หลังจากทีลาวเปลี่ยนแปลงการปกครองมาเป็นแบบสังคมนิยม

2.1 ไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 จากหลักฐานของลาวก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง ค.ศ. 1975 หลักฐานลาวในช่วงดังกล่าวส่วนใหญ่ถูกเขียนขึ้นในบรรยากาศทางการเมืองหลังจากลาวได้รับเอกราชจากฝรั่งเศสในปี ค.ศ. 2496 ที่ลาวมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับประเทศเพื่อนบ้านที่อยู่ในค่ายประชาธิปไตยและประเทศตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเทศไทย

ในหนังสือ พงสาวะดานลาว ฉบับกะซองสิกสาทิกาน¹ ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกในปี ค.ศ. 1957 (พ.ศ. 2500) ซึ่งแต่งโดยมหาสิลา วีระวงศ์² (ในขณะนั้นดำรงตำแหน่งเลขานุการกรมการกรมวรรณคดี กระทรวงศึกษาธิการของพระราชอาณาจักรลาว) ได้แต่งขึ้นและพิมพ์เผยแพร่ในประเทศลาวในสมัยนั้น สิ่งที่น่าสนใจในหนังสือเล่มนี้ก็คือ (1) เน้นนำเสนอประวัติศาสตร์ลาวในสมัยโบราณและมาจบลงเพียงรัชสมัยของพระเจ้าสักรินซึ่งตรงกับสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ของไทย และ (2) ทศนคติด้านบวกที่มีต่อไทยรวมถึงการไม่พยายามนำเสนอภาพความขัดแย้งระหว่างผู้นำหรือกษัตริย์ลาวกับไทย รายละเอียดที่ปรากฏในหนังสือ พงสาวะดานลาว ประเด็นที่น่าสนใจได้แก่

1. กองทัพไทยมีบทบาทสำคัญในการปราบฮ่อ ได้นำความสงบมาสู่เมืองลาว โดยหนังสือได้กล่าวถึงบทบาทของข้าหลวงไทยในขณะนั้น คือ พระยามหาอำมาตย์ขึ้น ซึ่งเป็นข้าหลวงใหญ่ของไทยว่าราชการอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี เมื่อได้ทราบรายงานว่ากองทัพอฮ่อได้ยกกำลังลงมาถึงเมือง

¹ พระราชอาณาจักรลาว กะซองสิกสาทิกาน. พงสาวะดานลาว. ไม่ปรากฏโรงพิมพ์, 2500.

² สิลา วีระวงศ์ นามสกุลเดิมว่า จันทะนาม เป็นลูกชาวนาบ้านหนองหมื่นถ่าน อำเภออาจสามารถ จังหวัดร้อยเอ็ด (ในประเทศไทย) บรรพบุรุษสืบเชื้อสายมาจากจำปาสัก เกิดเมื่อวันที่ 1 สิงหาคม 2448 บวชเรียนพระปริยัติธรรมที่สำนักวัดป่าหมวนาราม กรุงเทพฯ ได้เปรียญ 5 ประโยค ปี พ.ศ. 2473 อายุ 25 ปี ไปเยี่ยมจันทร์ และลาสิกขาบทแต่งงานมีครอบครัว ปี พ.ศ. 2483 ได้เข้าร่วมขบวนการลาวอิสระของเจ้าเพชรราชต่อมาถูกฝรั่งเศสตามล่าจึงมาลี้ภัยในประเทศไทย ครั้งลาวได้รับเอกราชในปี พ.ศ. 2491 จึงกลับไปอยู่เวียงจันทร์ สมัครเข้ารับราชการและเป็นบุคคลที่มีบทบาทในการเขียนประวัติศาสตร์ลาวในสมัยราชอาณาจักรลาว ก่อนหน้าลาวจะเปลี่ยนการปกครองเป็นแบบสังคมนิยมในปี ค.ศ. 1975 (พ.ศ. 2518) ปัจจุบันเสียชีวิตแล้ว

เวียงจันทน์ ก็ได้ยกทหารไปปราบฮ่อที่เวียงจันทน์และได้ไปตามปราบถึงเมืองคำทำให้ฮ่อได้รับความพ่ายแพ้ นอกจากนี้ข้าหลวงของไทยดังกล่าวยังได้ช่วยให้เจ้าเมืองลาวที่หนีฮ่อในคราวนี้ได้กลับเป็นเจ้าเมืองดังเดิม ดังข้อความ

"เวลานั้นข้าหลวงไทย ชื่อ พระยามะหาอำมาตย์ขึ้น อยู่เมืองอุบล ได้รับรายงานจากเมืองหนองคาย จึงยกทหารขึ้นมาล้อมตีฮ่ออยู่เวียงจันทน์ เกือบหมด เหลือคืบไปได้แต่ 6 คน แล้วกองทัพพระยามะหาอำมาตย์ก็นำตีฮ่อไปถึงทุ่งเชียงคำ พวกฮ่อจึงแตกหนี พระยามะหาอำมาตย์ขึ้น จึงให้พระพนมสานบรม คืบไปเป็นเจ้าของเมืองเชียงขวางซามซาและต่อมาเจ้าชั้นที่ บุตรของเจ้าอุ้งจึงได้ขึ้นไปเป็นเจ้าเมืองเชียงขวาง"¹

2. การที่ไทยปลดพระเจ้านุคคำษัตริย์ลาวหลวงพระบางออกจากตำแหน่ง เป็นเพราะไม่สามารถต่อสู้ฮ่อได้ ไม่ได้เกี่ยวกับสาเหตุความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างพระเจ้านุคคำกับไทยอันเนื่องมาจากพระองค์ทรงลงนามในสัญญาให้ลาวอยู่ภายใต้อารักขาของฝรั่งเศส ซึ่งขัดแย้งกับการค้นคว้าประวัติศาสตร์ของรัฐบาลลาวในปัจจุบัน ซึ่งได้กล่าวถึงสาเหตุที่พระเจ้านุคคำษัตริย์ลาวหลวงพระบาง ถูกไทยปลดออกจากตำแหน่งพระมหากษัตริย์ในปี ค.ศ. 1887 เพราะพระองค์เชื้อโอรสของเจ้าซึ่งเป็นข้าหลวงฝรั่งเศสประจำหลวงพระบางว่า ฝรั่งเศสจะช่วยปกป้องลาวให้ปลอดภัยจากฮ่อ ทำให้พระเจ้านุคคำยอมตกลงมอบสิทธิการปกครองประเทศลาวให้กับฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 13 มิถุนายน ค.ศ. 1887² ซึ่งในหนังสือพงสาวะดานลาว ที่พิมพ์ในปี พ.ศ. 2500 (1957) ไม่ได้กล่าวถึงสาเหตุดังกล่าวเพียงแต่อ้างเหตุผลว่าไม่สามารถปราบฮ่อของพระเจ้านุคคำ ดังนี้

"ถึงปี ค.ศ. 1885 พวกฮ่ออยู่ทุ่งเชียงคำได้ยกลงมาตีแขวงเวียงจันทน์ อีกส่วนพวกที่อยู่ทางห้วยซายได้ลงมาตีนครหลวงพระบาง พระเจ้านุคคำ บันทึชู้ตัว จึงแตกเสิกหนี พายลงมายู่เมืองปากลาย ส่วนเจ้ามะหาอุปราชนั้นถือฮ่อเข้าตาย เมื่อสงบเสิกหนีแล้ว ฝ่ายสยามจึงปลดพระเจ้านุคคำเป็นพระเจ้าแผ่นดินจางวาง แล้วจะพิเสกเจ้าคำสุก พระราชโอรสขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ถวายพระนามว่า พระเจ้าสักริน"³

¹ พระราชอาณาจักลาว กระทรวงศึกษาธิการ. พงสาวะดานลาว. น.291-292

² กระทรวงมหาดไทยและวัดพระมหาธาตุ. ประวัติศาสตร์ลาว (ดึกดำบรรพ์ - ปัจจุบัน) เวียงจันทน์ : โรงพิมพ์แห่งลัด, 2000. น. 475-476

³ พระราชอาณาจักลาว กระทรวงศึกษาธิการ พงสาวะดานลาว. น.294

ในประเด็นเดียวกันการที่สยามปลดพระเจ้าอู่คำออกจากความเป็นพระมหากษัตริย์ล้านช้างหลวงพระบาง แล้วแต่งตั้งโอรส คือ เจ้าคำสุก ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แทนและถวายพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าสุริยวงศธรานั้น สิ่งที่น่าสนใจในงานเขียนประวัติศาสตร์ลาวของมหาสิลาวีรวงศ์ ก็คือ ในหนังสือ “ประวัติศาสตร์ลาว”¹ ซึ่งสิลา วีรวงศ์แก้ไขและเขียนเพิ่มเติมเนื้อหาใหม่ ในส่วนที่ว่าด้วย อาณาจักรลาว ภายใต้การปกครองของไทยฝรั่งเศสได้ดินแดนลาวและประเทศลาวสมัยอยู่ภายใต้ การปกครองของฝรั่งเศส โดยแก้ไขเขียนเพิ่มเติมในปี ค.ศ. 1985 (พ.ศ.2528) (ไม่ได้พิมพ์เผยแพร่ ใน สปป.ลาว แต่มีการนำมาพิมพ์เผยแพร่ในประเทศไทยโดยสำนักพิมพ์มติชน) ในบรรยากาศทางการเมืองที่ลาวเปลี่ยนการปกครองแบบสังคมนิยม สิลา วีรวงศ์ ก็ยังยืนยันทัศนะเหตุที่สยามปลดพระเจ้า อู่คำ ด้วยสาเหตุไม่สามารถป้องกันหลวงพระบางจากฮ่อได้เช่นเดิม² แตกต่างไปจากหนังสือ **ประวัติศาสตร์ลาว (ดึกดำบรรพ์-ปัจจุบัน)** ซึ่งรัฐบาล สปป. ลาว จัดพิมพ์ ที่กล่าวถึงสาเหตุที่ไทยปลด พระเจ้าอู่คำออกจากพระมหากษัตริย์ เพราะพระองค์ได้ทำสัญญามอบอาณาจักรหลวงพระบางให้อยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส ดังข้อความดังนี้

“เดือนกันยา 1887 พะยาสุละสลักมนต์ได้นำเอากองทัพไทยจาก บางกอกขึ้นมาหลวงพระบางอีก เพื่อแนบใส่ฮับมือกับสถานะกานอันใหม่ และแนบใส่เพื่อป้องกันปกครองอาณาจักรหลวงพระบาง และบันดา หัวเมืองที่ขึ้นกับหลวงพระบาง คือ สิบสองจุไท สิบสองปันนา และ หัวผัน....ก่อนอื่นเขาเจ้าได้จัดส่งเจ้าอู่คำลงไปบางกอก เพื่อสะเหนอ ให้เจ้าจุลาลงกอนเจ้าชีวิตสะเหนอตัดสินลงทอดปดออกจากตำแหน่ง ในความผิดยกปะเทดลาวให้แก่ฝรั่งอันเป็นความผิดที่ร้ายแรงและมีผนเสียหายที่ไทยหลวงแก่สะเหนอ”³

กล่าวโดยสรุป ไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 จากหลักฐานประวัติศาสตร์ลาวในสมัยที่ลาวได้รับเอกราชจนกระทั่งก่อนที่ลาวจะเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นสังคมนิยม ทัศนะคติจากหลักฐาน ประวัติศาสตร์ที่ลาวมีต่อไทยเป็นทัศนคติด้านบวก ทั้งนี้ น่าจะเกิดมาจากการที่รัฐบาลสองประเทศมี

¹ สิลา วีรวงศ์ (สมหมาย เปรมจิตต์ แปล) **ประวัติศาสตร์ลาว**. กรุงเทพฯ : บริษัทพิมพ์เนต พรันตังเซนเดอร์ จำกัด (พิมพ์ครั้งที่ 2), 2539.

² สิลา วีรวงศ์ (สมหมาย เปรมจิตต์ แปล) **ประวัติศาสตร์ลาว**. น.214 - 215

³ กระทรวงแหล่งข่าวและวัดทะนะท่า. **ประวัติศาสตร์ลาว (ดึกดำบรรพ์ - ปัจจุบัน)** น. 476-477

ความสัมพันธ์อันดีและพึงพากัน ประกอบกับผู้เขียนมีภูมิหลังเป็นคนฝั่งขวาแม่น้ำโขง มีความผูกพันกับไทย ทศนและมูมมอดังกล่าวจึงมีอิทธิพลในหลักฐานประวัติศาสตร์ลาว

2.2 ไทยในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากหลักฐานลาวภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบสังคมนิยม

ทัศนะของลาวในการอธิบายและตีความทางประวัติศาสตร์แบบเก่าที่ได้กล่าวมาเปลี่ยนไป ภายหลังที่ลาวเปลี่ยนแปลงการปกครองแบบสังคมนิยมในปี พ.ศ. 2518 การอธิบายและตีความทางประวัติศาสตร์ที่จะได้นำเสนอในส่วนต่อไปนี้ มีความเชื่อมโยงกับปัจจัยหลายประการ กล่าวคือ

ประการแรก ลาวภายหลังปี พ.ศ. 2518 นับเป็นยุคสมัยที่ลาวมีเอกภาพมากกว่า สมัยใด ๆ ในช่วงที่ผ่านมา ทั้งนี้เพราะการปฏิวัติในปี พ.ศ. 2518 ทำให้พรรคประชาชนปฏิวัติลาวเป็นพรรคการเมืองเดียวที่มีอำนาจในการปกครองประเทศและเป็นการยุติความขัดแย้งและสงครามกลางเมืองในลาว ระหว่างฝ่ายรัฐบาลที่สหรัฐอเมริกาให้การสนับสนุน กับฝ่ายสังคมนิยมหรือฝ่ายประเทศลาวที่ต่อสู้กันตลอดมา ภายหลังลาวได้รับเอกราชจากฝรั่งเศส

ประการที่สอง ภายหลังปี พ.ศ. 2518 ลาวมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดอย่างยิ่งกับประเทศในค่ายสังคมนิยมคอมมิวนิสต์โดยเฉพาะอย่างยิ่งเวียดนาม ทั้งนี้เพราะขบวนการปะเทดลาว ซึ่งเป็นกลุ่มการเมืองฝ่ายซ้ายในระยะแรกของการก่อตั้งและตลอดระยะเวลาการต่อสู้ทางการเมือง เวียดนามได้ให้การสนับสนุน ดังนั้นเมื่อฝ่ายปะเทดลาวประสบความสำเร็จในการปฏิวัติเวียดนามจึงเป็นประเทศที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับลาว ในขณะเดียวกันความสัมพันธ์กับไทยซึ่งเป็นประเทศเพื่อนบ้านที่เคยใกล้ชิดกับรัฐบาลฝ่ายขวาก็เสื่อมทรามลง

ประการที่สาม อิทธิพลของการเขียนประวัติศาสตร์แบบมาร์กซิสต์ กล่าวได้ว่าลาวมองไทยสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ภายหลังที่ลาวเป็นสังคมนิยมเป็นการมองโดยผ่านแว่นของการเขียนประวัติศาสตร์แบบมาร์กซิสต์ ประวัติศาสตร์ได้กลายเป็นยุทธศาสตร์สำคัญที่ผู้นำประเทศใช้ในการสร้างชาติ การสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นกับคนในชาติ สารสำคัญของ การเขียนประวัติศาสตร์ในรูปแบบดังกล่าว จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องนำเสนอ "ศัตรูของชาติ" สิ่งนี้สามารถเห็นได้ จากการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 จากหลักฐานประวัติศาสตร์ลาว ที่เขียนขึ้นหลังปี พ.ศ. 2518

ในหนังสือและแบบเรียนประวัติศาสตร์ลาวภายหลังปี พ.ศ. 2518 เอกสารของลาวแต่ละกลุ่มให้น้ำหนักความสนใจในการบันทึกต่อประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัชกาลที่ 5 มากน้อยแตกต่างกัน กล่าวคือ

(1) **ในแบบเรียนลาว** แบบเรียนที่บรรจุเนื้อหาเกี่ยวกับไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏในแบบเรียนวิทยาศาสตร์สังคม ชั้นมัธยมศึกษาปีที่หนึ่ง แบบเรียน

วิทยาศาสตร์สังคมชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5 แบบเรียนประวัติศาสตร์ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4 แบบเรียนประวัติศาสตร์ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5 เนื้อหาในแบบเรียนลาวที่กล่าวถึงไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่สำคัญได้แก่

1.1 การแข่งขันอำนาจระหว่างศักดินาสยามกับพวกล่าเมืองขึ้นฝรั่งเศสเหนือดินแดนลาว ในแบบเรียนวิทยาศาสตร์สังคมชั้นมัธยมศึกษาปีที่หนึ่ง ซึ่งตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2539 (ค.ศ. 1996) ได้กล่าวถึงดินแดนอาณาจักรล้านช้างซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของศักดินาสยามมาก่อน เมื่อเวลาล่วงมาถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 พวกล่าเมืองขึ้นฝรั่งเศส (เศส) เริ่มเข้ามาสู่ดินแดนอินโดจีน และหลังจากพวกล่าเมืองขึ้นฝรั่งเศสสามารถยึดครองเวียดนามได้ทั้งหมดแล้ว จึงวางแผนที่จะยึดเอาดินแดนลาวล้านช้างเป็นเมืองขึ้น เพื่อสร้างเส้นทางเพื่อไปยังภาคใต้ของจีน

การพยายามยึดครองลาวล้านช้างของพวกล่าเมืองขึ้นฝรั่งเศส ทำให้พวกล่าเมืองขึ้นฝรั่งเศสขัดแย้งกับศักดินาสยาม แต่อย่างไรก็ตาม แผนการยึดครองลาวของพวกล่าเมืองขึ้นฝรั่งเศส ได้รับความสำเร็จอย่างรวดเร็ว เพราะเจ้าชีวิตอุ้นคำ ซึ่งเป็นกษัตริย์ลาวหลวงพระบางยอมยกดินแดนลาว (หลวงพระบาง) ให้อยู่ใต้อารักขาของพวกล่าเมืองขึ้นฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 10 มิถุนายน ปี พ.ศ. 2430 (ค.ศ. 1887) ที่เมืองปากลาย โดยมีโอกูดปาวิ หัวหน้ากงสุลฝรั่งเศสประจำหลวงพระบางเป็นตัวแทนในการรับลาวหลวงพระบางอยู่ใต้อารักขา¹

1.2 สนธิสัญญาระหว่างฝรั่งเศส – สยาม ในวันที่ 3 ตุลาคม ปี ค.ศ. 1893 เป็นการแบ่งดินแดนลาว

การแข่งขันอำนาจระหว่างศักดินาสยามกับพวกล่าเมืองขึ้นฝรั่งเศสได้ทำให้สยามเข้ามาจัดการปกครองในหัวเมืองลาวทั้งหมดอย่างเร่งด่วน รวมทั้งส่งทหารไปรักษาด่านตามหัวเมืองลาวฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ที่ติดต่อกับแดนเวียดนามและกัมพูชา ทำให้เกิดปะทะกับทหารฝรั่งเศสซึ่งพยายามเข้ามาครอบครองดินแดนลาวฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงเช่นกัน ฝรั่งเศสได้อ้างหลักฐานเอกสาร กรรมสิทธิ์เหนือดินแดนลาวฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง โดยอ้างเหตุที่เวียดนามเคยมีอำนาจเหนือดินแดนดังกล่าว

ความขัดแย้งและการต่อสู้ระหว่างพวกล่าเมืองขึ้นฝรั่งเศส กับศักดินาสยาม จบลงด้วยทั้งสองฝ่ายตกลงเซ็นสัญญาร่วมกัน ในวันที่ 3 ตุลาคม ปี ค.ศ. 1893 สัญญาดังกล่าวส่งผลให้ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอยู่ภายใต้การครอบครองของฝรั่งเศส ส่วนดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงอยู่ภายใต้การครอบครองของสยาม ซึ่งในทัศนะลาวในแบบเรียนดังกล่าวเห็นว่าได้ส่งผลเสียที่สำคัญก็คือเป็นการแบ่งแยกประชาชนลาวสองฝั่งแม่น้ำโขงให้แยกออกจากกัน ดังข้อความที่ปรากฏดังนี้

¹ สถาบันค้นคว้าวิทยาสาดกานสักสาแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ. แบบเรียนวิทยาศาสตร์สังคมชั้นมัธยมศึกษาปีที่หนึ่ง. เวียงจันทน์ : วิชาเหกิดโรงพิมพ์สักสา, 1996. น.65-66

"ต๊ะสะพานกานอันเค่งตึง และกานสู้ยัน เพื่อสิดมนปะโหยดละหว่าง
พวกกล้าเมืองขึ้นฝะลั้ง กับลักดินาสะหยามนั้น ในที่สุดพวกเขาก็ได้ตกลงกัน
เซ็นสนัยาร่วมกัน ในวันที่ 3 ตุลาคม ปี ค.ศ. 1893 เพื่อตัดแบ่งดินลาวออกเป็น
สองตอน โดยเอาแม่น้ำโขงเป็นเขตแดน เช่น ฝั่งซ้ายแม่น้ำของแม่น้ำโขงขึ้นกับ
ฝะลั้ง ส่วนฝั่งขวาแม่น้ำของขึ้นกับสะหยาม แต่นั้นมาปะชาชนลาวสอง
ฝากฝั่งได้ถึกแยกออกจากกันแข็งมั่นเป็นกานทำลายแนวคิดจิตใจของคนลาว
เชิงเคียดแค้นชีวิตมีความสามัคคีกันมาแต่โบราณนะกาน"¹

(2) **หนังสือประวัติศาสตร์** หนังสือประวัติศาสตร์ลาวเล่มสำคัญที่รัฐบาลสาธารณรัฐ
ประชาธิปไตยประชาชนลาว ได้จัดพิมพ์ โดยมอบหมายให้ ตั้งคณะกรรมการค้นคว้าเฉพาะกิจขึ้นมา
โดยเฉพาะ ประชุมกันหลายครั้ง ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2540 (ค.ศ. 1997) สำเร็จเป็นรูปเล่ม ความยาว 1,310
หน้า และจัดพิมพ์โดยกระทรวงแถลงข่าวและวัฒนธรรม สปป.ลาว หนังสือเล่มดังกล่าว คือ **ปะหวัด
สาดลาว (ดึกดำบัน – ปะจจุบัน)** ตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2543 (ค.ศ. 2000) จุดเด่นของหนังสือเล่มนี้ที่
สำคัญประการหนึ่งก็คือ ผู้ค้นคว้าได้ใช้หลักฐานทั้งจากหลักฐานของไทย หลักฐานของฝรั่งเศส
อังกฤษ เวียดนาม รัสเซีย ใช้ประกอบในการค้นคว้าและอ้างอิงหนังสือเล่มนี้

ไทยในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหนังสือปะหวัดสาด
ลาว (ดึกดำบัน – ปะจจุบัน) มีประเด็นสำคัญดังต่อไปนี้ คือ

1. สยามตกตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นเมืองขึ้นทางเศรษฐกิจของอังกฤษ กล่าวคือ หลัง
จากอังกฤษได้มาเลเซียเป็นอาณานิคมแล้ว ได้ขยายอิทธิพลเข้ามาเพื่อควบคุมสยาม และนับตั้งแต่
สยามยอมลงนามในสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 (ค.ศ. 1855) สยามได้ให้สิทธิ
อย่างกว้างขวางกับอังกฤษแบบที่ไม่เคยให้ประเทศใดมาก่อน สยามได้มอบสิทธิให้อังกฤษตั้งกงสุล
ตั้งบ้านเรือนและให้อังกฤษดำเนินการทางธุรกิจการค้าได้อย่างเสรีทั้งมีสิทธิพิพากษาคดีอันเกิดขึ้น
กับคนในบังคับของอังกฤษ ที่อาศัยอยู่สยามการลงนามในสนธิสัญญาดังกล่าวได้ทำให้สยามเป็น
เมืองเปิด เป็นเมืองขึ้นในสังกัดของอังกฤษ อังกฤษเพียงแต่ปล่อยให้สยามรักษารูปแบบเอกราชทาง
การเมืองไว้เท่านั้น ดังข้อความที่ปรากฏในหนังสือดังกล่าวดังนี้

¹ สถาบันค้นคว้าวิทยาสาดกานลีสสาแห่งชาติ กระทรวงลีสสาทิกาน. แบบเรียนวิหะยาสาดสังคมชั้นมัธยมปีที่
หนึ่ง. น.68

“พ่ายหลังอังกฤษได้มาเลืแล้ว อังกฤษได้ชะหยายอดิพนเข้าควบคุม
 สะหยาในทันทีโลด ในปี 1855 อังกฤษได้ส่งเซจอนเบาสิงเข้ามาเซ็น
 สันยาสะบับสำคั่นกับสะหยา เซึ่งสะหยาบยังบ่อเคยเซ็นสันยาทีให้
 สิดอย่างกว้างขวางกับนายทุนปะเทศอื่นมาก่อน สันยาสะบับนี้สะหยา
 ได้มอบสิดให้อังกฤษตั้งกงสุณ ตั้งบ้านเฮือน และให้อังกฤษมีสิดเคื่อนไหว
 ทะลุกิดการค้าได้ย้างเสรี ทั้งมีสิดพิพากสาจะดีอันกิดขึ้นกับคนใน
 บังคับอังกฤษที่อาไลอยู่สะหยา สันยานี้เฮ็ดให้อังกฤษมีอดิพนใน
 สะหยา หลายกว่าปะเทศนายทุนอื่น ๆ และเฮ็ดให้สะหยา
 ภายเป็นเมืองเปิด และเมืองขึ้นในสังกัดของอังกฤษ แต่นั้นมา....สะนั้น
 อังกฤษจึงปอยสะหยารักษารูปกาน “เอกะลาด” ทางการเมือง”¹

2. ความเข้มแข็งของสยามและการแผ่ขยายอาณาเขตเพื่อยึดครองหัวเมืองลาว สยามได้
 รับความช่วยเหลือและสนับสนุนจากอังกฤษ

สืบเนื่องมาจากการที่ฝรั่งเศสต้องการแทรกแซงและครอบครองหัวเมืองลาวโดยอ้างสิทธิ
 ว่าหัวเมืองลาวได้ส่งส่วยบรรณาการแก่เวียดนาม ซึ่งได้ตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส ดังนั้นฝรั่งเศสควร
 ได้สิทธิครอบครองหัวเมืองลาวด้วยนั้น ทำให้สยามซึ่งมีอำนาจปกครองหัวเมืองลาวในขณะนั้น
 จำเป็นต้องปรับปรุงการยึดครองลาวให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น การสร้างความเข้มแข็งให้กับตนเองของสยาม
 ในมุมมองในของลาวเห็นว่า อังกฤษเป็นชาติสำคัญที่ให้การสนับสนุนและช่วยเหลือทั้งทางด้านการ
 ปฏิรูปกองทัพ และอาวุธยุทโธปกรณ์ที่ทันสมัย กล่าวคือ

“ลัทธิแผ่อณาเขตสะหยาได้ถึถึงฝรั่ง (อยู่กำปงเจย) และอังกฤษ
 (อยู่มาเลืและพะม่า) สะดัดลัดไวย่างหนาแน่น สะหยาจึงฮวยหน้า
 บับปูกานยึดครองลาว และหวังยาดแย่งเอาดินแดนเมืองพวน หัวพัน
 และสิบสองจุไทเดิมอีก เพาะเขาตีลาควา อดิพนของอานามอ่อน
 เพยลงย่อนถึงจักกะพัดฝะลังรุกราน

ลัทธิแผ่อณาเขตสะหยาได้อิงใส่จักกะพัดอังกฤษ เพื่อบับปูก
 การยึดครองลาว และจักกะพัดอังกฤษ ก่สวยใช้สะหยาคั่นใหม่โดย
 ได้รับเอาอาวุธยุทโธพันทันสมัยของอังกฤษ เอนายทะหานของอังกฤษ

¹ กะขวงทะแห่งชาวและวัดทะนะท่า. ปะหวัดสาตลาว (ดิกดำบัน-ปะจจุบัน). น. 464

เป็นผู้บังคับบัญชา และเอาละบบการจัดตั้งแบบอังกฤษ.....พวกแม่
อาณาจักรสยาม ยกส่งกองทหารขึ้นยึดครอง และ
ปรับปรุงจัดการปกครองของพวกเขาในประเทศลาว โดยสะพาน
แม่น้ำพวกเขาเนใส่เขตที่ติดกับเหวียนาม กองที่หนึ่งมีกมหมื่น
ผู้บังคับกมทหารรักษาวะวังเป็นหัวหน้า ยกกำลังขึ้นมา
ทางเมืองหนองคาย กองที่สองมีนายเป็นเอกะเจ้าหมื่นไวยระนาถ
ผู้บังคับกมทหารม้า เป็นหัวหน้า ยกกำลังขึ้นมาทางหลวงพระบาง
พร้อมกับกองทหารสองกองนี้ อังกฤษได้จัดส่งคนของเขา คือ เจม
แมกคาตี คอนลิน ลิตเชียว ขึ้นมานำเพื่อสืบผู้เก็บกำสพาทาน
และแค้นแผนที่สืบต่จากแผนงานของมิดสเด โดยชกและนูดเซ
ที่ได้ขึ้นมาก่อนและได้ล้มตายไปอยู่หลวงพระบางในปี 1884 กองทัพ
สยามได้ขึ้นมาฮอดหลวงพระบางในวันที่ 3 พะจิก 1885"¹

สำหรับมูลเหตุที่อังกฤษให้ความช่วยเหลือสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 ในหนังสือ
ประวัติศาสตร์ลาวให้เหตุผลไว้อย่างน่าสนใจว่า เกิดมาจากการที่อังกฤษไม่ต้องการให้ฝรั่งเศสมีอิทธิ
พลในภูมิภาคนี้มากเกินไป ซึ่งจะกระทบโดยตรงต่ออำนาจและผลประโยชน์ของอังกฤษซึ่งก็พยายาม
มีอิทธิพลในภูมิภาคนี้เช่นกัน ข้อมูลที่น่าสนใจในหนังสือประวัติศาสตร์ลาวก็คือ อังกฤษกับฝรั่งเศสมี
การเจรจกันตลอดเกี่ยวกับและกรรมสิทธิในดินแดนลาว อังกฤษซึ่งไม่ต้องการให้ฝรั่งเศสเข้ามามี
อิทธิพลในดินแดนลาว อ้างว่า ประเทศลาวเป็นของสยาม ส่วนฝรั่งเศสก็อ้างว่าประเทศลาวเป็นของ
เหวียนาม (ซึ่งในทัศนะของคนลาวไม่เห็นด้วย เพราะเห็นว่า แผ่นดินลาวไม่ใช่ของใครแต่เป็นของคน
ลาว) แต่ในที่สุดเอกอัครราชทูตฝรั่งเศสได้เสนอต่อรัฐมนตรีกระทรวงต่างประเทศของอังกฤษว่า ควร
ถือเอาลำแม่น้ำโขงเป็นเส้นแบ่งอำนาจอิทธิพลของสองประเทศ และท่านลอร์ดซอนบอเลย์ ก็เห็น
ชอบในข้อเสนอนี้และยังได้แจ้งให้ฝรั่งเศสทราบ ว่า อังกฤษจะไม่เข้าไปแทรกแซงในความตกลงทุก
อย่างที่ฝรั่งเศสจะทำกับสยาม ดังข้อความในหนังสือดังนี้

"วันที่ 3 เมษา 1889 มาควบ ออบ ซอนบอเลย์ รัฐมนตรีกระทรวงต่างประเทศ
อังกฤษ กับवादแตงตง เอกอัครราชทูตฝรั่งเศสประจำอังกฤษได้พบปะกันเป็นครั้งแรก
อยู่ลอนดอน กานเจรจาเรื่องนี้ต่างฝ่ายต่างอ้างอำมะสิทธิ์ในดินแดนลาว จักกะพัด
อังกฤษอ้างว่า ประเทศลาวเป็นของสยาม ส่วนฝรั่งเศสอ้างว่า ประเทศลาวเป็น

¹ กระทรวงมหาดไทยและวัดพระมหาธาตุ. ประวัติศาสตร์ลาว (ตีพิมพ์ฉบับ-ปัจจุบัน). น. 471 - 472

ของเวียดนาม ในตัวจริงแล้วทั้งสองฝ่ายก็ล้วนแต่รู้ดีว่า แผ่นดินลาวแม่น้ำของ
คนลาว เชิงกวมเอาหมดสองฝั่งแม่น้ำของมาแต่โบราณนานกาน ต่างฝ่ายต่าง
ยกถึงแผนกานนำเอากำลึงทะหนานเข้าบุกตีเอาตามความสามารถของไผ่มัน
แต่ในที่สุดเอกอัครราชทูตฝรั่งเศสได้เสนอตรีถะมนตรีกะชวงกานต่าง
ประเทศอังกฤษคิดว่า “ควนถิเอาลำแม่น้ำของเป็นเส้นขีดขึ้นแบ่งอำนาจของสอง
ประเทศ” และท่านหลอดซอบ เบอเลย์ ก็เห็นดี ตกกลงเอาตามข้อเสนอนี้
และท่านยังได้แจ้งให้ฝรั่งเศสว่า “อังกฤษจะเข้าไปแทรกแซงในความตกลง
ทุกอย่างที่ฝรั่งเศสจะเห็ดกับสยาม”¹

3. ข้อตกลงระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสเป็นเบื้องหลังสำคัญของสนธิสัญญาฝรั่งเศส -
สยาม วันที่ 3 ตุลาคม ค.ศ. 1893 ที่ทำให้ไทยต้องยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศส

การเจรจาระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสเกี่ยวกับอิทธิพลในดินแดนลาวได้ทำอีกหลายครั้ง
ครั้งสุดท้ายก่อนที่ฝรั่งเศสจะตัดสินใจเปิดการรบเพื่อกดดันให้ทหารไทยออกจากดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำ
โขง รวมทั้งนำไปสู่การส่งเรือรบฝรั่งเศสบุกเข้ามายังปากแม่น้ำเจ้าพระยาและกรุงเทพ และการลง
นามในสนธิสัญญาระหว่างฝรั่งเศส - สยาม เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม ค.ศ. 1893 นั้น อังกฤษและฝรั่งเศส
ได้มีการเจรจากันในปัญหานี้ในวันที่ 7 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1893 ได้ข้อตกลงที่สำคัญอังกฤษและฝรั่งเศส
ได้ตกลงถิเอาลำแม่น้ำโขงเป็นเส้นแบ่งเขตอิทธิพลชั่วคราวระหว่าง 2 ประเทศ อังกฤษเห็นชอบให้
ฝรั่งเศสใช้กำลึงทหารบังคับสยามให้ถอนออกจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และหลังจากนั้นวันที่ 11
กุมภาพันธ์ อังกฤษได้ออกคำสั่งให้เจ้าหน้าที่อังกฤษ หยุดการช่วยเหลือและสนับสนุนให้สยามยึด
ครองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และต้องปล่อยให้ฝรั่งเศสใช้กำลึงทหารบังคับให้สยามถอนกำลึงออกจากฝั่งซ้าย
แม่น้ำโขง ดังข้อความที่ปรากฏดังนี้

“ฝรั่งเศสเชื้อเงินอังกฤษมาสืบตจะละจายูที่ปาลี เพื่อแก้ไขข้อขัดแย้ง

ให้ลำเล็ดไปโดยด่วน อังกฤษได้ให้มาควิด ออบ ดับเฟอริน เอกอัคร

คะลาชะทูตอังกฤษ ประจำปาลีไปเป็นผู้เจรจากับตรีถะมนตรีกะชวง

ว่ากานต่างประเทศฝรั่งเศส ผนของกานจะละจา แม่น้ำทั้งสองฝ่ายได้ตกลง

ถิเอาลำแม่น้ำของเป็นเส้นแบ่งเขตอิทธิพลชั่วคราว ละหว่างประเทศทั้งสอง

โดยอิงตามกานตกลงกันคั้งก่อน สิ่งสำคัญที่สุดของกานจะละจาเทื่อนี้ แม่น

¹ กะชวงกะแหล่งข่าวและวัดทะนะท่า ปะหวัดสาตลาว (ตีกดำนัน-ปะจูนัน) เวียงจัน : โรงพิมพ์แห่งลัด, 2000

อังกฤษตกลงให้ฝรั่งเศสใช้กำลังทหารบังคับสยามให้ถอนออกจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง หลังจากได้ตกลงกันแล้ว มาควิด ออบ ดับเพอริน จึงได้มีจดหมายลายงานไปหาท่านเอน ออบโรสเบอริ์ตตะมนตรีต่างประเทศอังกฤษ ในวันที่ 7 กุมภาพันธ์ 1893 วันที่ 11 ท่านเอน ออบโรสเบอริ์ จึงได้ออกคำสั่งให้เจ้าหน้าที่อังกฤษ ยุคเซากานช่วยเหลือและกานซุกดันให้สยามยึดครองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและต้องปอยปะให้ฝรั่งเศส ใช้กำลังทหารบังคับให้สยามถอนกำลังออกจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง"¹

กล่าวได้ว่า ไทยในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหนังสือประวัติศาสตร์ลาว ได้ให้แง่มุมและคำอธิบายเหตุการณ์สำคัญ

ในสมัยรัชกาลที่ 5 แตกต่างไปจากหนังสือประวัติศาสตร์และแบบเรียนประวัติศาสตร์ไทย ที่ให้ความสำคัญและให้คำอธิบายความเข้มแข็งของสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 ว่าเกิดมาจากความสำเร็จของการปฏิรูปของรัชกาลที่ 5 ในขณะที่เดียวกันก็ให้น้ำหนักในการลงนามในสนธิสัญญาฝรั่งเศส-สยาม ไม่ว่าจะเป็นเมื่อเดือนตุลาคม ค.ศ. 1893 หรือสนธิสัญญาในปี ค.ศ. 1907 ที่สยามค่อนข้างเสียเปรียบฝรั่งเศสว่าเป็นผลมาจากความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศส โดยไม่ได้เข้าไปพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างฝรั่งเศส กับมหาอำนาจอื่นในขณะนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อังกฤษว่าได้มีการเจรจาหรือตกลงในปัญหาดังกล่าวหรือไม่

ประวัติศาสตร์ไทยในหลักฐานประวัติศาสตร์ลาวได้ชี้ให้เห็นว่า ความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อังกฤษซึ่งเป็นมหาอำนาจในขณะนั้นมีบทบาทสำคัญส่วนหนึ่งที่อยู่เบื้องหลังความเข้มแข็งของไทย รวมกระทั่งอยู่เบื้องหลังการที่ฝรั่งเศสตัดสินใจใช้กำลังทหารรบกับทหารไทยในดินแดนลาวฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและการนำเรือรบเข้ามายังกรุงเทพ จนทำให้เกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ซึ่งเป็นที่ทราบกันเป็นอย่างดี

ดังที่ได้นำเสนอมาตั้งแต่ต้น การศึกษาประวัติศาสตร์ไทยในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากหลักฐานประวัติศาสตร์ลาว ให้ความสำคัญโดยสรุปมีดังนี้ คือ

ประการแรก ไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 จากหลักฐานลาว ทำให้ทราบทัศนคติของคนลาวว่ามองเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ในสมัยรัชกาลที่ 5 อย่างไร ทัศนคติและมุมมองข้างต้นได้ถูกกำหนดโดยบริบท (Context) ทางประวัติศาสตร์ในสมัยนั้น หลายครั้งที่คนดังกล่าวเกิดมาจากความรู้สึกว่า ตน

¹ กะซวงกะแหล่งข่าวและวัดทะนะท่า ปะหวัดสาตลาว (ตึกดำบัน-ปะจจุบัน) น. 487

เองถูกเอาเปรียบเป็น “ผู้ถูกกระทำ” ในขณะที่สยามหรือฝรั่งเศสซึ่งเป็นชาติที่เข้มแข็งกว่าอยู่ในฐานะ “ผู้กระทำ”

ประการที่สอง ไทยสมัยรัชกาลที่ 5 จากหลักฐานลาว ทำให้เห็นมุมมองและข้อเท็จจริงในหลายประเด็นที่แตกต่างไปจากคำอธิบายของนักวิชาการไทย ที่ติดอยู่กับสำนึกชาตินิยมไทย ทำให้มองเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ในสมัยรัชกาลที่ 5 ว่า ไทยเสียเปรียบฝรั่งเศสและเสียดินแดนให้กับฝรั่งเศส โดยไม่ได้มองว่าจริง ๆ แล้วดินแดนที่เสียไปแท้ที่จริงแล้วเป็นของใคร ตลอดจนให้คำอธิบายทางประวัติศาสตร์เข้าข้างตนเอง ทำให้บางครั้งละเลยที่จะค้นหาสาเหตุหรือปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอยู่เป็นกลาง

ประการที่สาม การศึกษาประวัติศาสตร์ในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ใช้หลักฐานที่หลากหลายยิ่งขึ้น รวมถึงหนังสือประวัติศาสตร์ลาวซึ่งเป็นประเทศเพื่อนบ้านและการเขียนประวัติศาสตร์มีจุดเด่นอยู่ที่สามารถค้นคว้าหลักฐาน เอกสารจากภาษาฝรั่งเศส เวียดนาม รัสเซีย ทำให้ทราบแง่มุมและข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ ที่อาจเป็นมูลเหตุสำคัญของเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ในประวัติศาสตร์ไทย ที่นักประวัติศาสตร์ยังไม่ได้สนใจศึกษามาก่อน

บรรณานุกรม

1. หนังสือภาษาลาว

- กระทรวงศึกษาธิการ สถาบันค้นคว้าวิทยาสาดกานศึกษาแห่งชาติ. **แบบเรียนวิทยาสาดสังคัมชั้นมัธยมศึกษาปีที่หนึ่ง**. เวียงจัน : วิสาหกิจโรงพิมพ์ศึกษา, 1996.
- _____. **แบบเรียนวิทยาสาดสังคัมชั้นมัธยมศึกษาปีที่สอง**. เวียงจัน : วิสาหกิจโรงพิมพ์ศึกษา, 1997.
- _____. **แบบเรียนวิทยาสาดสังคัมชั้นมัธยมศึกษาปีที่สาม**. เวียงจัน : วิสาหกิจโรงพิมพ์ศึกษา, 1997.
- _____. **แบบเรียนปะหวัดสาดสังคัมชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4**. เวียงจัน : วิสาหกิจโรงพิมพ์ศึกษา, 1997.
- _____. **แบบเรียนปะหวัดสาดสังคัมชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5**. เวียงจัน : วิสาหกิจโรงพิมพ์ศึกษา, 1997.
- กระทรวงมหาดหลวงและวัดพระธาตุ. **ปะหวัดสาดลาว (ดึกดำนัน – ปะจูบัน)**. เวียงจัน : โรงพิมพ์แห่งลัด, 2000.
- คณะพาสาวันนะคดีและมะนุดสาด มหาวิทยาลัยไลแห่งชาติ. **สำมะนาปะหวัดสาดลาวตามหารอยเจ้าอนุวง**. 2000.
- คณะอักษรสอนสาด มหาวิทยาลัยไลแห่งชาติ. **กาบเมืองพวน**. เวียงจัน : กมอบรม, 2001.
- เจ้าคำหมั้น วงครัดณะ. **พงสาวะดานเมืองพวน**. เวียงจัน : หอสมุดแห่งชาติ, 1969.
- พุมิ วงวิจิต. **ปะหวัดสาดเมืองพวน**. เวียงจัน : โรงพิมพ์แห่งลัด, 1994.
- พระราชอาณาจักลาว กระทรวงศึกษาธิการ. **พงสาวะดานลาว**. มปพ., 2500 (พ.ศ.)
- มะบุรี และ เพยพัน เห่ง้าสิ่วทน์. **เจ้าอนุ 1976-1829 ประชาชนลาวและอาชีคะเน (เรื่องเก่าปันทาใหม่)**. เวียงจัน : สำนักพิมพ์ สปป.ลาว, 1988.
- สีดา วีรวงส์. **ปวัตหนังสือลาว**. เวียงจัน : หอสมุดแห่งชาติ, 1973.
- อุทิน บุนยวงและคณะกำมะกานวิทยาสาดสังคัม. **มหาสีดา วีรวงส์ ชีวิตและผลงาน**. เวียงจัน : โรงพิมพ์แห่งลัด, 1990.

2.ภาษาไทย

กาญจน์ ละอองสี (บรรณาธิการ). **ลาวผู้หยั่ง : ไทยรู้อะไร**. กรุงเทพฯ : อัลฟ่าพับลิชชิ่ง, 2544.

เขียน ชีระวิทย์ และคณะ. **ความสัมพันธ์ไทย-ลาว ในสายตาของคนลาว**. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544.

จารุวรรณ ธรรมวัตร. แลลอดพงศาวดารลาว. **สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม**, มปป.

———. **วิถีทรรศน์ลาวในชุมชนสองฝั่งโขง**. อุบลราชธานี : ศิริธรรมออฟเซ็ท, 2542.

เดิม วิชาญพงษ์กิจ. **ประวัติศาสตร์ลาว**. กรุงเทพฯ : เคล็ดไทย, 2540

นิธิ เอียวศรีวงศ์. **การปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ. 2431**. วิทยานิพนธ์สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2509.

สีลา วีระวงส์. (สมหมาย เปรมจิตต์ แปล). **ประวัติศาสตร์ลาว**. กรุงเทพฯ : บริษัทพิมพ์เนศ พรินต์ติ้ง เซ็นเตอร์จำกัด (พิมพ์ครั้งที่ 2), 2539.

เสาวภา ภาระพฤติ. **ปัญหาการปกครองของไทยในพระราชหลวงพระบางและหัวเมืองลาว พ.ศ. 2431 –2446**. วิทยานิพนธ์สาขาประวัติศาสตร์ มศว. ประสานมิตร, 2521.

3.ภาษาอังกฤษ

Breazeale, Kennon. **The Integration of the Lao State into the Thai Kingdom**, University of London Ph.D Thesis, 1975.

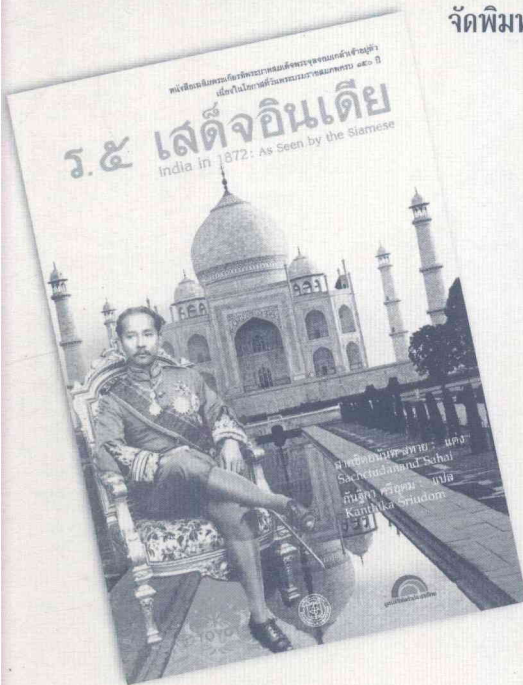
Evans, Grant. **The Politics of Ritual and Remembrance Laos since 1975**. Chiang Mai. Silkworm Books, 1998.

Stuart-Fox, Martin. **A History of Laos**. Cambridge : Cambridge University Press, 1997.

หนังสือเฉลิมพระเกียรติชุด "150 ปี รัชกาลที่ 5" ควรค่าแก่การศึกษาและเก็บรักษา

จัดพิมพ์โดย มูลนิธิโดยต่างประเทศไทย และ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

เบงกอลหนุ่ม - สยามหนุ่ม

รถไฟอินเดีย - รถไฟสยาม ยกเลิกธรรมเนียมหมอบเฝ้า-เข้าคาน

ร.๕ เสด็จอินเดียน

พระมหากษัตริย์ผู้เปิดโลกแห่งการเดินทาง

การเสด็จอินเดียนในปี พ.ศ. 2414 นั้น เป็นรากฐานสำคัญในการปฏิรูประบบบริหารราชการแผ่นดิน การศึกษา รัฐวิสาหกิจ การทหาร การคมนาคมขนส่ง การสำรวจดินแดน 47 วันในอินเดีย ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แบบอย่างสำหรับประเทศของพระองค์

ร.5 เสด็จอินเดียน แปลจาก India in 1872: As Seen by the Siamese

ของ ดร.สาชชิตอนันท์ สหาย แห่งมหาวิทยาลัยมคอ เมืองพุทธคยา อินเดีย

แปลโดย อ.กณฐิกา ศรีอุดม มหาวิทยาลัยรังสิต

จำนวน 600 หน้า

ราคา 290 บาท

พระศรีมหาโพธิ์

จากชมพูทวีปสู่สุวรรณภูมิ

Bodhi: As the Tree of Knowledge from Jambudvipa to Savannabhumi

มนุษย์เรานับตั้งแต่ยุคสมัยที่ยังเป็นอาณาจักรชน ศาสนาหรือความเชื่อมักอ้างอิงอยู่กับธรรมชาติ ในลัทธิ ที่เรารู้จักกันว่า "วิญญาณนิยม" โดยมนุษย์ ทุกชาติ ทุกภาษา ต่างมีความเกรงกลัว และให้ความเคารพธรรมชาติ

ในภาวะปัจจุบันพัฒนาการทางสังคม วัฒนธรรมที่ มนุษย์ต้องการเอาชนะธรรมชาติ ได้นำมาซึ่งความท้อแท้ และความเสื่อมของจิตใจ

จำนวน 184 หน้า

ราคา 150 บาท

พระศรีมหาโพธิ์ เป็นความพยายามที่จะอธิบายและให้ความรู้ แห่งความเลื่อมใสศรัทธา ต่อสัญลักษณ์การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า สืบเนื่องมาจาก 2,500 ปี เพื่อมนุษย์จะได้หันมาเคารพธรรมชาติ เป็นเสมือนแสงสว่างทางปัญญา ที่ทำให้เกิดความสุข สงบ สันติ ทั้งในระดับปัจเจกและสากล

ไพร่สมัย ร.๕

ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่องานพิมพ์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ผลของการศึกษาพบว่า ระบบไพร่สมัยรัตนโกสินทร์ ไม่สามารถแก้ปัญหาขาดแคลนกำลังคนให้ลุกลามไปได้ ระบบดังกล่าวประสบปัญหาหลายประการ พระมหากษัตริย์ไม่มีพระราชอำนาจเด็ดขาดดังที่ปรากฏในกฎหมาย ทรงเป็นมุนาษาระดับสูงสุด แต่เพียงทางทฤษฎี ในทางปฏิบัติแล้วอำนาจในการควบคุมกำลังคนตกอยู่กับมุนาษาระดับรองลงมาคือ เจ้านาย ขุนนาง และข้าราชการ ผลประโยชน์จากไพร่ จึงมักจะเป็นของมุนาษะเหล่านั้นมากกว่าจะเป็นของอาณาจักร นอกจากนั้นกฎเกณฑ์ต่างๆ ที่เกี่ยวกับระบบไพร่ก็ถูกละเลย หรือละเมิด มีผลให้ระบบไพร่ทะเลวาม ไม่สามารถควบคุมกำลังคนได้จริงจัง การแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยผ่านกลไกกฎหมายเพื่อชักชวนให้คนยอมเข้าไพร่ และปฏิบัติตามกฎหมาย ซึ่งสร้างความสับสนมากขึ้น ทำให้เกิดปัญหาขัดแย้งในการบริหารราชการทั่วด้าน และมีส่วนผลักดันให้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ด้วยการยกเลิกระบบไพร่ และนำระบบอันเหมาะสมมาใช้เพื่อทำหน้าที่ต่างๆ แทนระบบไพร่ต่อไป

ราคา 350 บาท

จำนวน 292 หน้า

ค้นพบเอกสารสำคัญเรื่อง การเกษตร ชลประทาน การปกครองท้องถิ่น สาธารณสุข ที่ดิน ธนาการเพื่อการเกษตร สมัยรัชกาลที่ 5

ไม่เคยพิมพ์เผยแพร่ที่ไหนมาก่อน

รายงานชาวสยาม สมัย ร.๕

ค้นพบเอกสารสมัยรัชกาลที่ ๕

ว่าด้วยเกาะชวา เพื่อนบ้านของสยาม

ในด้านการปกครอง เกษตรกรรม ชลประทาน

การเงิน การธนาคาร ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญ

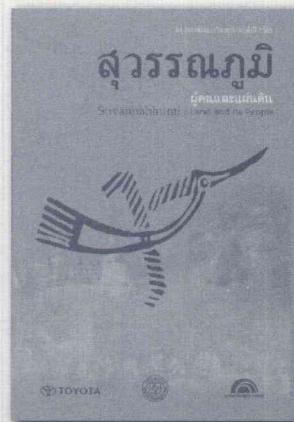
ในการปฏิรูปสยาม ในรัชสมัยของพระองค์

คำนำโดย ชาวนววิทย์ เกษตรศิริ และ สุนทรี อาสะโวชัย

ราคา 190 บาท

จำนวน 200 หน้า

สุวรรณภูมิ

สุวรรณภูมิอยู่ที่ไหน? ...อยู่ที่อุษาคเนย์

สุวรรณภูมิ

ผู้ค้นและแผ่นดิน

การสัมมนาครั้งสำคัญ ที่นำเสนอเรื่องราว

ของประวัติศาสตร์อารยธรรมแผ่นดิน ผู้ค้น

และผลกระทบจากการพัฒนาแบบโลกาภิวัตน์

ที่ทำให้ผู้คนในอุษาคเนย์

ต้องตั้งคำถามและหาคำตอบ

รายงานการสัมมนานี้ รวบรวมจากการเสวนาผลงานวิชาการ

ของนักวิชาการอุษาคเนย์ชั้นนำกว่า 20 ท่าน ที่ได้ศึกษาค้นคว้าติดตามเรื่องราวสุวรรณภูมิ

พร้อมด้วยนักวิจัยรุ่นใหม่ที่เกิดการเดินทางตามเส้นทางที่เชื่อมร้อยดินแดนแถบนี้เกือบพันปี

ทำให้เราเข้าใจถึงอดีต ปัจจุบัน เพื่อก้าวสู่นาคตอันประปรายของดินแดนแถบนี้ได้อย่าง

มั่นคง

ราคา 250 บาท

จำนวน 464 หน้า